

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Йосиф Зісельс

РОЗСУДІ МОЇ ПОМИСЛИ

Упорядник Олексій Сінченко

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 323.1+321.7+316.3(=411.16)(477)
3-64

Зісельс Йосиф.

3-64 РОЗСУДИ МОЇ ПОМИСЛИ / Упорядник Олексій Сінченко. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. — 464 с.

ISBN 978-966-378-845-6

Подані в книжці тексти означають різні вектори діяльності громадського діяча, члена Української Гельсінської групи, ініціативної групи «Першого грудня», Йосифа Зісельса за останні кілька років. Почавши із саморозуміння, осмислення причетності до дисидентського руху, автор, ґрунтуючись на власних дослідженнях, пропонує модель бачення сучасної України крізь призму базових для європейської системи цінностей координат. Основні теми – громадянське суспільство, ідентичність, толерантність, єврейство доповнені численними виступами та інтерв'ю.

**Висловлюємо подяку
родинам Ольги та Андрія Анісімових,
а також Олени та Олексія Сігових
за сприяння у виданні книги**

На обкладинці використано роботу Льва Філіппова-Шпольського
«Шатро Якова», 1992 р.

УДК 323.1+321.7+316.3(=411.16)(477)

ISBN 978-966-378-845-6

© Й. Зісельс, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

Псалом 5

1. Тому, хто дарує перемогу на життєвому шляху. Псалом Давида.
2. Слова мої вислухай, Боже. **Розсуди мої помисли.**
3. Почуй голос поклику мого, Царю мій і Боже мій, бо до Тебе у розмислах прагну.
4. Боже, почуй удосвіта мій голос. На світанку думатиму про Тебе й сподіватимуся.
5. Бо Ти – не Бог, що прагне беззаконня. Зло несумісне з Тобою.
6. Не встоять перед очима Твоїми зарозумілі. Звернеш ненависть на всіх, хто чинить насильство.
7. Знищиш брехливих. Осоружні Господеві вбивці та ошуканці.
8. А я, з великої милості Твоєї, увійду до Твого Дому, схилися перед Храмом Твоїм у трепеті.
9. Боже, веди мене у справедливості Твоїй, хоча вороги мої чекають у засідці. Випрям для мене Твій шлях.
10. Вони повсякчас хитрують, немає довіри до їхніх слів. Могила відкрита – їхня гортань, і лестощі промовляють язиком.
11. Боже, дай їм збагнути, чому вони гинуть. Нехай поляжуть від замислів своїх. І відкинь їх через злочинства їхні, бо повстали вони супроти Тебе.
12. І возрадуються всі, хто на Тебе покладається, вічно щасливі, і даси їм пристановище. Возвеселяться Тобою ті, що люблять ім'я Твоє.
13. Бо Ти благословляєш праведника, Боже, оточуєш його благоволінням, як щитом.

Зміст

I. ДИСИДЕНТСТВО	9
СВОБОДА, ДЕМОКРАТІЯ І ВЛАДА	11
СПОВІДЬ ДИСИДЕНТА.....	13
Про каральну психіатрію	28
Українська Гельсінська група	30
За все треба платити	32
УКРАЇНСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ДИСИДЕНТИ: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах	35
Вступ	35
Трохи сумної історії	36
Структура різних політико-ідеологічних напрямів в українському та єврейському рухах	41
Початок знайомств та зближення.....	43
Знайомства на свободі	44
Моя історія знайомства з українським націонал-демократичним рухом	44
Знайомства в ув'язненні та розвитку стосунків	47
Чи були прояви антисемітизму на політичних зонах?	51
Цікавість до інших культур і спільна творчість	53
Спільні акції проти свавілля адміністрації та взаємодопомога серед в'язнів	54
Гельсінські групи та участь в їхній роботі українських і єврейських дисидентів	59
Участь євреїв у Гельсінських групах (прізвища виділено)	60
Сьогодення	62
Недомовленість	63
Висновки	68
«КОЖНА ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО НА СВОБОДУ ПЕРЕКОНАНЬ І НА ВІЛЬНЕ ЇХНЄ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ. . .»	70

II. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	73
СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ ОЧИМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	75
Вступ	75
Визначення соціальної інтеграції	77
Нестабільний стан, але — динамічний процес	77
Модель цивілізаційної ідентичності	78
Надії та реальність	79
Наслідки роздвоєної ідентичності	80
Перехід від євразійської системи цінностей до європейської — освіта та виховання	81
Приклад Ізраїлю	82
Громадська думка населення	83
Проміжні висновки	92
Виклики та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні	93
Волонтерський рух	95
«Про нас і країну». Звернення до Українського народу Ініціативної групи «Першого грудня»	95
Моє враження від волонтерського руху	96
Висновки	98
ВИСТУП ЧЛЕНА ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ «ПЕРШОГО ГРУДНЯ» в університеті імені Драгоманова	100
УКРАЇНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ	109
ЯК ВИКИНУТИ ЛЕНІНА З ГОЛІВ УКРАЇНЦІВ?	112
ПРАВОРАДИКАЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРАХ	119
ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СВОБОДА»: МІФИ Й РЕАЛЬНІСТЬ	128
III. ІДЕНТИЧНІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ	149
ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	151
Типи єврейської ідентичності після розпаду ДАШ	163
Енергетика ідентичності	166
Європейські та Євразійські цінності	172
ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ	174
ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЦІННОСТІ	188
ЛЕКЦІЯ ПРО ТОЛЕРАНТНІСТЬ	194

КСЕНОФОБИЯ ТА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ	214
ВИСТУП НА IV ЗАСІДАННІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЗЦІЛЮЮЧИ РАНИ МИНУЛОГО»	231
IV. ЄВРЕЇ УКРАЇНИ	237
ПАРАДОКСИ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	239
ЄВРЕЇ УКРАЇНИ: ДЕМОГРАФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ОРГСТРУКТУРА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ	255
ДЕЯКІ ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН	269
АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНІ	276
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА В ПЕРІОД КРИЗИ І ВІЙНИ	280
V. ІЗ ВИСТУПІВ	295
«ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!»	297
ЄДНІСТЬ ТА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ	302
ЗАЯВА ГОЛОВИ ГЕНРАДИ ЄАЄК, ГОЛОВИ ВААДУ УКРАЇНИ ЙОСИФА ЗІСЕЛЬСА	304
ЧИ Є КОМПРОМІСОМ МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНOSTІ?	305
ЧИ БУТИ МИРУ НА ДОНБАСІ?	307
ВИСТУП НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАННЯХ: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні»	309
ВІДЧУТТЯ НЕБЕСНОЇ СОТНІ	313
З ПРИВОДУ НОВИХ ДОСЯГНЕНЬ В ІУДЕЙСЬКО-ХРИСТІАНСЬКОМУ ДІАЛОЗІ: ВИСТУП НА НАУКОВОМУ СЕМІНАРІ В УКУ	315
ПРО РЕФЕРЕНДУМ У НІДЕРЛАНДАХ	318
ПРО ПРИМИРЕННЯ	320
ЩО КРИЄТЬСЯ ЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИМ СКАНДАЛОМ	322
ПРО МЕМОРІАЛЬНИЙ ЦЕНТР ГОЛОКОСТУ «БАБИН ЯР»	325
ВИСТУП ПІД ЧАС КРУГЛОГО СТОЛУ «ДЕРЖАВА І ПРОТЕСТИ» В ІНСТИТУТІ ФІЛОСОФІЇ	329
ЗАЯВА ПРЕЗИДІЇ ВААДУ УКРАЇНИ У ЗВ'ЯЗКУ З ЛИСТОМ КОНГРЕСМЕНІВ США ПРО СИТУАЦІЮ З АНТИСЕМІЗМОМ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ	334
ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ ДОВКОЛА БАБИНОГО ЯРУ СЬОГОДНІ?	338

КОНСЕРВАТИВНА ТЕНДЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ СВІТІ:	
ВИСТУП НА 11-му КИЇВСЬКОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ФОРУМІ	347
НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ	352
VI. ІЗ ІНТЕРВ'Ю	357
ІНТЕРВ'Ю ІЗ ГРЕГОРІ ДЕВІДЗОНОМ	357
ІНТЕРВ'Ю З МИХАЙЛОМ НЕМИРОВСЬКИМ	365
ІНТЕРВ'Ю З ВІКТОРОМ ТОПАЛЛЕРОМ (Нью-Йорк)	372
ІНТЕРВ'Ю З ДАНИЛОМ ЯНЕВСЬКИМ	382
ІНТЕРВ'Ю З МИКОЛОЮ КНЯЖИЦЬКИМ	390
РОСІЯ ТА ДЕМОКРАТІЯ НЕСУМІСНІ (Інтерв'юер Юрій Шуліпа)	404
ЄВРОПА ЧИ ЄВРАЗІЯ? ЗАКОН ЧИ АВТОРИТЕТ? (Інтерв'юер Остап Дроздов)	418
ІНТЕРВ'Ю З ЄВГЕНОМ КИСЕЛЬОВИМ	426
ІНТЕРВ'Ю З ОСТАПОМ ДРОЗДОВИМ	447

I ДИСИДЕНТСТВО

СВОБОДА, ДЕМОКРАТІЯ І ВЛАДА

Фрагмент виступу на V Варшавській східноєвропейській конференції.
15–18 липня 2008 року

Основна дилема між владою і свободою — це визначити правильне співвідношення: окреслити, де закінчується влада і де починається свобода. І як встановити таку владу, яка не обмежувала б нічию свободу? І що старша людина, то краще вона розуміє, що такої влади не існує. Це ідеальний образ влади та свободи. А оскільки ці терміни універсальні, всім здається, що вони дуже прості й зрозумілі. Однак коли починаєш жити за цими категоріями, коли намагаєшся в них розібратися, то виявляється, що це дуже складно, бо твоє уявлення про свободу дуже часто не збігається з уявленням про свободу інших людей. Коли домагаєшся для всіх тієї свободи, яку хочеш для себе, особливо не цікавишся, чи потрібна їм саме така свобода. Поняття свободи в кожній людині з віком змінюється залежно від освіти, соціального статусу. Про це треба багато думати та говорити.

Історію розвитку поняття індивідуальної свободи можна тлумачити ще як рух людства від формули «роблю все, що хочу» до «не роблю того, що не збігається з моїми переконаннями».

Коли ми досягаємо певного рівня свободи — чи індивідуальної, чи групової, тобто свободи своєї держави, ми тоді відразу забуваємо, що мріяли про це, і нам тепер потрібні нові й нові рівні свободи. Починаємо говорити про такі речі, якими ми раніше навіть не цікавилися, бо не мали навіть елементарних свобод. Не цінуємо те, що отримали без зусиль. Той розпад імперської радянської системи і комунізму, проголошення самостійності наших держав відбулися досить безболісно і легко. Гадаю, що ми, на жаль, не цінуємо цієї незалежності і свободи, бо я не бачу, як правило, серед людей, які мене оточують, готовності пожертвувати чим-небудь для захисту незалежності та свободи.

Твоя свобода і незалежність закінчується там, де починається свобода і незалежність іншої людини. І ти не можеш її (свою свободу) реалізовувати за їхній рахунок. Ти повинен постійно враховувати думку про це інших, постійно обмінюватися з ними думками та ідеями.

Я давно перестав сподіватися, що влада може бути моральною, що влада може керуватися моральністю, закладеною в Корані, в Торі,

в Євангелії. Єдиний спосіб стримати владу від її безмежного поширення, від захоплення нових громадянських свобод — дати їй противагу у вигляді громадянського суспільства та незалежної судової системи. Це діє за таким принципом, що влада обмежується тільки тоді, коли бачить, що їй протистоїть сильний суперник. І це дуже важливо, бо, на мій погляд, в західному світі початок демократії настав тоді, коли було встановлено рівновагу між авторитарною владою короля і владою Церкви, зокрема католицької. Коли немає рівноваги, коли людина не має вибору, то вона не розуміє, як це можливо, з чого починається свобода і демократія. На щастя, в Україні, на мою думку, створилася тепер вже рівновага еліт. Тож є надія, що наша країна буде самостійною і демократичною.

Незалежність країни ще не означає свободи для всіх і кожного. Незалежність — це тільки перший крок, але не достатня умова для того, щоб люди жили, як правильно сказав Євген Сверстюк, достойним життям. Для достойного життя потрібні нові свободи: економічні, соціальні, політичні. І, звичайно, передусім необхідна незалежність країни, бо в країні підневільній не можуть розвиватися жодні демократичні інститути, не можуть бути досягнуті жодні свободи. Ми багато сперечалися про це, коли сиділи у в'язницях з нашими друзями, разом з якими боролися проти радянського режиму. Дехто з них вважав, що цих видів свободи вистачить, щоб держава стала незалежною. Але ми бачимо, що це, на жаль, не так. Бо якщо ти готовий заради незалежності своєї країни приносити в жертву свою особисту свободу, але в твоїй країні після набуття незалежності немає демократичних тенденцій, то за що ти боровся?

Про це можна багато говорити, але важливо те, що наші мрії, хоч частково, збулися. Ніхто з нас у 1970-ті не думав (а говорили ми про це тільки жартома), що доживемо до того часу, коли наші країни стануть незалежними і запанує в них демократія. Однак це сталося. Це означає, що жодну країну не можна викреслювати зі списку кандидатів на свободу. Кожна з них рано чи пізно може стати незалежною. Тому я вважаю, що треба підтримувати прагнення кожної країни, хоч якою безнадійною з погляду цивілізованої Європи вона б здавалася. Усі ми стоїмо на порозі Європи, усі ми саме такі, якими є — ні кращі, ні гірші від інших. Повірте, що українцям ця свобода, ця незалежність, ця гідність потрібні не менше, ніж європейцям.

СПОВІДЬ ДИСИДЕНТА

Семінар Карла Штівельмана. Кфар Саба, Ізраїль, грудень 2006 року

Не вперше в житті я намагаюсь зрозуміти ті рушійні мотиви, ті моменти дитинства, котрі призвели до такого мого стану, до такого життя, яке близькі мені люди вважають досить складним. І йдеться не лише про втрати. Я прагну зрозуміти — що все-таки стало причиною життєвого вибору.

На своєму першому суді, виголошуючи останнє слово, я спробував — наскільки це було можливо в залі суду, оскільки там була не камерна атмосфера, а було багато сторонніх, яких нагнали туди свідомо для створення «атмосфери», — я спробував попросити пробачення у своїх близьких за те, що моя діяльність завдала їм стільки прикрощів.

І я думаю, що це почуття провини, навіть цілий комплекс вини, — рефрен, що пронизує усе моє життя і значно змінює його. Тобто якби не було цього комплексу вини, гадаю, що моє життя склалося по-іншому.

Комплекс вини — це також складова характеру, яку не можна відокремлювати від інших його частин, а треба сприймати цілісно.

Я намагався сформулювати певні тези, запозичені з відомих мені художніх образів чи висловів, добрати епіграф до того, що є моїм життям, до тієї його частини, яку мені вдалося прожити за ці роки. І оскільки замолоду я дуже цікавився фантастикою і одними з улюблених авторів були брати Стругацькі, не випадково саме в них знайшов вислів якогось японського автора: «Сказали мені, що шлях цей веде до океану смерті, і на півдорозі я повернув назад. Відтоді я все блукаю манівцями».

Мабуть, у кінці три крапки...

Я не зараховую себе до апологетів Фрейда й інших прихильників школи психоаналізу, хоча свого часу віддав данину цьому напрямку, але думаю, що значна частка правди в тому, що багато рис характеру і вчинків людини визначають її дитинство, батьки та виховання. Я кажу це не для того, щоб перекласти на когось відповідальність за те, що я такий. Ідеться про певну детермінованість, заданість. Одна з тих простих речей, які я зрозумів у житті: твій характер — твоя доля.

Це твердження не належить особисто мені, я також його пам'ятаю з якихось джерел. І характер, і доля — це дещо задане, і коли це усвідомлюєш упродовж багатьох років, то намагаєшся, щоб твої характер і доля спричиняли найменші втрати й завдавали щонайменшого смутку тим людям, із ким звело життя.

Я зі звичайної бессарабської сім'ї, що належала до середнього класу, якщо можна сьогоднішніми словами описати той прошарок суспільства, що перед війною проживало на території Бессарабії. Батько родом із Кишинева, а мати — із Каушан, бессарабської провінції.

Мама походила з дуже великої зведеної родини — Натанзонів: мій дідусь зі своїми дітьми лишився удівцем, моя бабуся також лишилась удовою з двома дітьми, тож вони поєднали свої долі — як наслідок, у них стало семеро дітей, а потім народилося ще двоє. Ці двоє — це був мій дядько Іхл та моя мама Клара.

Через те, що мама була наймолодшою, до того ж на двадцять років меншою за декого з братів та сестер, і померла молодою, то вся родина любов, спрямована на неї, дісталась її дітям — мені й братові Семену. Це було море любові, турботи, спроб допомогти мені організувати моє життя — так, як вони це розуміли. І я не бачу в тому нічого поганого, хоча, звісно, у 1960-і й 70-і, коли ми з друзями формувались, уже не були важливі цінності, сформовані у 1940–50-і.

Під час війни мої батьки, ще не знаючи один про одного, були евакуйовані до Узбекистану. У кожного з них були сім'ї, але в катаклізмі, що має назву Голокост, вони втратили своїх рідних. Зустрівшись в Узбекистані, вони поєднали свої долі. А наприкінці 1946 р. народився я.

У довоєнній Румунії мій батько займався комерцією, але за радянської влади, попри те, що він був людина заповзята, не міг себе зреалізувати, тому намагався емігрувати. На західному кордоні в 1946 р. були «вікна», зокрема офіційні — для переїзду до Румунії, Польщі, інших країн. Була репатріація колишніх громадян Румунії, Польщі та інших країн. Звідти євреї, народжені на цих територіях, могли переїхати далі — до США, Аргентини, Ізраїлю. І мій батько, як розповідали родичі, спробував так само вчинити, але поки дістався через Москву до Чернівців із малям на руках (я мав близько року), ці «вікна» вже позачинялись. І навіть ті нелегальні «вікна», які існували набагато довше, ніж офіційні, — майже до 1947 р., і ті були вже зачинені, КДБ їх уже перекрило. Я погано це пам'ятаю, оскільки ніколи не мав змоги нормально

з батьком поговорити. Він дуже рано помер: хворів близько десяти років і був не в тому стані, щоб вести довірливі бесіди зі своїми дітьми.

Я досі шкодую, що не мав змоги пройти те, що зазвичай проходять сини зі своїми батьками: цикл бесід, які поступово прояснюють їхнє життя, свідчать про походження й розвиток роду... Це важливо, щоб почуватися не випадковим у цьому світі.

Через те, що рано залишилися без батьків, ми з братом Семеном цікавилися своїм походженням. Стосовно батька це було складніше з'ясувати, щодо мами — простіше, бо мали багато двоюрідних братів і сестер, рідних дядьків і тіток, які могли багато розповісти.

Багато нового розповіла про маму двоюрідна сестра, коли я гостив у неї в Німеччині. Цілковито якісь героїчні вчинки: у 1945 р. в Узбекистані арештували її єдиного рідного брата. І вона якимось чином пробилася до Москви... Під час війни із Узбекистану доїхати до Москви — подія немислима. Але я думаю, що вже тоді вона була добре знайома з моїм батьком, і їй це вдалося завдяки якимось його можливостям та зв'язкам. У Москві вона втрапила на прийом до Лаврентія Берії. Позаяк її арештований брат Їхіл отримав смертний вирок, вона якось вимолила, щоб розстріл замінили на десять років.

Те, про що я довідався від двоюрідної сестри, мене сильно вразило. Адже важко було передбачити, що провінційна бессарабська дівчина здатна на такі героїчні вчинки.

Найголовніше — я про це раніше не знав. І донька Їхіла не знала. Це свідчить про закритість багатьох страшних подій того часу, коли батьки навіть дітям не все розповідали про власні долі. Жахлива ознака тоталітарного ладу, у якому ми починали жити, у якому наші батьки прожили більшу частину свого життя, і, як наслідок — цілковита відсутність передачі досвіду також вплинула на моє формування.

Після невдалих спроб емігрувати мій батько залишився жити у Чернівцях. Чернівці — це абсолютно особливе місто. Щоправда, жителі будь-якого міста вважають, мабуть, своє місто особливим, але це не лише суб'єктивне відчуття, це ще й певна об'єктивна даність. Тому що це місто, опинившись на межі різних імперій, увібрало в себе те, що ми сьогодні називаємо плюралізмом, і те, що ми сьогодні називаємо толерантністю — і в ньому все зазначене було природним тлом існування. Українці, поляки, євреї, угорці, румуни й інші — жили в одному місті, і, як нам тоді розповідали наші старші товариші, головні

міжнаціональні конфлікти того довоєнного часу полягали в сутичках уболівальників різних національних футбольних команд, які перед війною зустрічалися на місцевому стадіоні.

Я, звісно, не хочу й не можу змальовувати (тим більше, це не мое завдання, а старшого покоління) об'єктивну картину того часу, але мені здається, в ньому було дуже багато позитивного, що вдається зараз дуже повільно відновлювати, докладаючи неабияких зусиль. І я не думаю, що є можливість абсолютного відновлення — це взагалі неможливо. Однак у нашій сьогоднішній діяльності, і моїй зокрема, є намагання відновити передвоєнну атмосферу нашого міста. При цьому відновити не лише у Чернівцях, але й поширити її на якомога ширшу територію, бо мені вона видається взірцем справжнього, а не штучного, співіснування різних етносів і конфесій, що його нам намагалися прищепити в радянський час у вигляді т.зв. інтернаціоналізму.

Моя мама померла 1953 р. Мені було шість, братові — півтора. Ми залишилися з батьком, який через свою активність багато часу проводив у відрядженнях. Ми жили з нянею — і це також дуже важливий чинник впливу на формування і мене, і брата. Наприклад, ідеться про те, що, народившись у бессарабській єврейській сім'ї, живучи в такому місті, як Чернівці, ми не володіємо мовою їдиш. Хоча навколо, звісно, і всі сусіди, й родичі її знали. Але в нашій сім'ї її не було на вустах. Я багато що розумію, можливо, і брат також, але на їдиші я не розмовляю. Няня була не єврейка, а румунка, і я в дитинстві говорив румунською. Потім мова забулась — зникла потреба нею спілкуватися.

До школи у перший клас мене вела няня, це було 1 вересня 1953 р. Я добре пам'ятаю, як ми йдемо з нею, оскільки батько був у черговому відрядженні, і я несу в хустинці коробку олівців. Це все, що я мав до школи — коробка кольорових олівців.

Хто навчався у той час, пам'ятає, що були окремо жіночі й чоловічі школи — існувала така градація... Пам'ятаю, що була сусідня Шоста жіноча школа, і на перервах ми перегукувались із дівчатками через тин, всіляко їх ображаючи. Але 1954 р. об'єднали чоловічі й жіночі школи. І в мене після цього навіть народився такий жарт: коли мене питають, чи нудно мені жити, я відповідаю, що останнього разу нудгував у першому класі — тому що у другому нас об'єднали з жіночими школами і вже нудно не було. Досі не нудую...

Намагаюся зрозуміти деякі фрагменти тодішнього мого життя,

котрі вказують на його провідну лінію. Намагаюся зрозуміти, що характеризувало шкільні роки? Ось, наприклад, вибірковість інтересів. У мене були досить чітко розмежовані мої шкільні інтереси. Я приділяв увагу точним наукам, мав певні здібності до фізики й математики, і рішуче відкидав усе інше, не важливе для мене на той час — літературу, історію... Усі аспекти гуманітарної сфери в початковій і неповній середній школі були мені чужими. Я штучно видаляв їх, вони були мені нецікаві, і вчив лише ті предмети, що цікавили мене.

Пізніше з'явився інтерес і до гуманітарної сфери — це стосується старших класів та університету. Навіть більше: зараз я вважаю себе більше гуманітарієм, ніж фізиком чи технарем, і це також цікава метаморфоза. Тому що певна схильність і до одного й до іншого є, мабуть, у кожного — а є ще заданість, програма, яка вмикається і стає домінуючою. Незалежно від рефлексії, що вважати правильним — бути фізиком чи ліриком. Це поширена парадигма нашого часу: ти стаєш тим, ким маєш бути з огляду на твої гени і твоє виховання. Я в цьому глибоко переконаний.

Ми жили в єврейському оточенні, половина населення Чернівців — євреї. У нас взагалі не було вибору — ким себе вважати. Приміром, у старших класах зі мною навчались 24 євреї із 28 осіб. Однак єврейський менталітет не був визначальним для інтелігенції, хоча його вплив відчувався серед іншого населення Чернівців. Єврейська інтелігенція не входила до кола спілкування нашої родини. І ні література, ні музична єврейська творчість, за винятком якихось фольклорних елементів, не побутували в тому колі, в якому я жив, у дитинстві й юності.

Однак це було єврейське життя. Воно було єврейським за багатьма ознаками, але коли все довкруг єврейське, то не можна виокремити якийсь домінуючий елемент, який би вказував, що це життя саме єврейське. Це було якесь відчуття ідентичності, коли просто немає іншої реальності. Є лише ця. Пізніше ти можеш нанизати на цей основний стрижень твоєї ідентичності різні культурні елементи: виховання, освіту. Але він все ж є визначальним. Багато в чому — визначальним.

Перше зацікавлення літературою, окрім інтересу до подорожей і пригод, властивого всім хлопчикам того часу, як я вже згадував, пов'язане з фантастикою, оскільки вона перебуває на межі між «фізиками і ліриками». Велике зацікавлення фантастикою у старших класах й університеті поступово трансформувалось у захоплення поезією та обра-

зотворчим мистецтвом... Те коло, до якого я втрапив у 1960-і й на початку 1970-х завдяки друзям, справило значний вплив на мене. Це було інтелігентне єврейське середовище, якому були притаманні елементи німецької культури (оскільки Чернівці до Першої світової війни — це було австрійське місто, і носіями залишків німецької культури в ньому виступали саме місцеві євреї).

Цікава також схильність до компромісу. Хоча багато хто вважає мене чомусь людиною безкомпромісною, насправді компроміс для мене — дуже важлива риса. Я навіть можу навести приклад зі шкільних років, як я дійшов компромісу зі своєю вчителькою російської літератури, яка, звісно, мене не дуже любила — бо я цілковито ігнорував у ті роки літературу. Відомо, що компроміс — це коли обидві сторони незадоволені. Тож ми з нею знайшли компроміс, завдяки якому я навіть мав досить непогані оцінки. Він полягав у тому, що всі твори — окрім творів на задану тему були ще й твори на вільну тему — я завжди вибирав твори на вільну тему і писав про досягнення науково-технічної революції, бо на цій темі розумівся найкраще. Учителька змирилась із тим (хоча й була незадоволена), що пишу не про «образ Тетяни» чи ще якийсь «образ» із російської літератури, а про синхрофазотрони, досягнення у космосі — що, звісно, хвилювало її набагато менше. Та виходило так, що певним чином це влаштовувало і її, і мене. На жаль, не до всіх предметів я міг підібрати таке компромісне рішення.

Дуже рано я почав працювати: у п'ятнадцять років. Тато, як людина практична, ще коли я був у дев'ятому класі, вмовив мене і влаштував учнем кіномеханіка. Тож після уроків (я закінчував все-таки денну школу, а не вечірню, як багато хто з моїх однолітків) увечері я працював кіномеханіком. І це також, ймовірно, мало на мене вплив: коли ти рано потрапляєш у доросле середовище робітничих стосунків — і формальних, і неформальних.

Наша родина не мала статків: батько одружився втретє у 1956 р., він хворів, а його дружина працювала дуже тяжко на «Швидкій допомозі» лікаркою і також не могла приділити нам багато уваги, крім найважливішого: нагодувати, одягнути, виховати... У 1957 р. народилась ще й наша сестра Жанна. І ось ця маленька жінка, наша друга матір — Ліза Епельбаум, яку ми, безумовно, можемо вважати матір'ю, підняла всіх нас трьох і дала нам освіту.

Завдяки кишинівським родичам мені вдалося вступити до універ-

ситету в Кишиневі. Вступив просто, оскільки добре закінчив школу і гарно знав фізику й математику, але жити в іншому місті міг лише завдяки родичам. І я, звісно, дуже їм вдячний за те, що мені випало розпочати набагато важливіший етап своєї студентської юності в нормальній студентській атмосфері, і на денному відділенні — а не заочному.

Кишинівський період тривав недовго, але Кишинів я вважаю своїм другим рідним містом, тим більше, що родом із нього мій батько. Кишинів став певною точкою відліку, початком тих конфліктів, які згодом стануть постійним рефреном мого життя.

На першій екзаменаційній сесії було три фахові предмети: фізика, математичний аналіз й нарисна геометрія, які досить легко я склав на відмінно, та був ще й четвертий іспит — історія КПРС. І тут проявилась цікава особливість, яку раніше в собі не помічав і зауважив лише під час сесії.

Було три чи чотири дні до «історії партії». У нас була група друзів і ми готувались до іспиту разом. Усі читали по черзі і щось запам'ятовували — ці безкінечні пленуми, з'їзди, матеріали, дати, імена... Мені ж ця наука не йшла до голови. Я прийшов на іспит у повній паніці, бо нічого не знав і не пам'ятав із того, що всі навколо знали чудово.

У нас була дуже «правильна» викладачка історії партії, по-партійному правильна. Це був 1965 р.: початок кінця хрущовської відлиги і прихід Брежнєва, як наслідок, ідеологічне посилення... Хоча й за Хрущова не так усе було ліберально. Я витягнув білет, і зовсім нічого не міг відповісти. Вона мене на початку намагалась витягти, якось допомогти... Врешті, вліпила трійку. Мої ж друзі посклали на п'ятірки — це була ударна група, 5–6 єврейських хлопців, які дуже гарно вчилися. Я також був серед них, але тепер почав відставати від них — і не лише в успішності, але, згодом, і в житті, мабуть, теж, бо та оцінка переслідувала мене до кінця навчання в університеті: усі інші предмети були на «відмінно», окрім історії партії, а потім ще й історичного матеріалізму (із діалектичним було простіше)...

Я думаю, можна спробувати знайти пояснення. Усі знають, що єврейські діти зазвичай вперті. Але коли в нормальній родині розвивається ця впертість, вона обмежується, оскільки постійно впливають фактори: батьки пояснюють, де можна бути впертим, а де ні. Намагаються якось «обрамити» цю впертість, «окультурити» її. А коли нормальної сім'ї немає, немає цих обмежувальних факторів, то впертість

розвивається за своїми законами й перетворюється у визначальну рису характеру. Власне, я думаю, таке зі мною і відбулось.

Адже що таке ментальність? Це набір реакцій на виклики навколишнього середовища. Але що робить людина, коли вона отримує такий удар, коли не може на чомусь зосередитись? Природно, вона має на цьому «так» зосередитись і компенсувати, скажімо, відсутність інтересу посидючістю. Але для цього мають бути виховані саме такі якості: як потрібно долати такі перешкоди на шляху, які характеризують це суспільство й можуть дуже сильно вплинути на долю людини. Але саме цього не було в моєму вихованні через те, що фактично не було батьків. І це дуже суттєвий фактор, що, натрапляючи на таку перешкоду, наприклад, відверту ідеологічну брехню, якось це тебе на початку зупиняє, а потім ти йдеш напролом чи робиш ще щось, не власне «нормальним» людям.

Я думаю, що це відсутність інстинкту самозбереження або, ймовірно, ослаблення цього інстинкту, який не «окультурений», не розвинутий так, як це робиться зазвичай у єврейських родинах: що можна робити, а що не можна; що можна говорити, а що не можна; що можна говорити в сім'ї, а що поза її межами... Це дуже важливий фактор, який впливає, зокрема, на єврейське виховання, коли люди загалом досить нормально проживають своє життя і мають різні його фази — паралельні: одну суспільну, іншу сімейну, які значною мірою відрізняються одна від іншої.

Але знову ж таки: коли це не складається, не культивується, то людина сама шукає вихід із ситуації. Є правда, яку вона відчуває і знає, а є ідеологічна брехня, якою її годують у школі, починаючи з дитячого садочка... Є моя фотографія з дитячого садочка: світлина групи, там Сталін — великий його портрет. І я там десь у куточку сиджу у групі дітей: два Йосифа — дві епохи.

Оцей ослаблений інстинкт самозбереження, «неокультуреність» призводять до того, що людина не відчуває небезпеки там, де нормально людина має її відчувати.

Наведу один із прикладів із університетського життя. Наприкінці першого курсу я мотався між Кишиневом і Чернівцями, ховаючи батька і здаючи сесію. Позаяк мама Ліза лишилась одна з двома дітьми, ми вирішили, що я повинен переїхати до Чернівців, хоча рівень університету тут був значно нижчий за якістю освіти, ніж Кишинівського.

І все ж я перевівся і продовжив навчання на другому курсі фізичного факультету в Чернівцях.

В університеті діяв філософський гурток. У нас був дуже цікавий викладач філософії. Він — колишній фізик, до речі, прізвище — Любичанківський. Його називали «кращий фізик серед філософів і кращий філософ серед фізиків». Насправді він був, мабуть, і не дуже фаховим фізиком, і поганим філософом, але все ж на чернівецькому провінційному тлі значно вирізнявся. Саме він і організував цей гурток, і я із задоволенням — на той час мене вже цікавила не лише фізика, а й інші прояви нашого життя — став його учасником. Перший диспут, який ми почали готувати, був присвячений психоаналізу Фрейда. Це був 1965 р.

До свого першого диспуту я підійшов із властивими для юності енергією і браком знань. Однак готувався цілком серйозно: озброївся дуже поганими фотокопіями друкованих у 1920-х в СРСР праць Фрейда, почав реферувати їх, виписувати якісь цитати... Інші ж єврейські хлопці, і не лише єврейські, які відвідували гурток, начебто також готувались, хоча, чесно кажучи, знань у них було більше, ніж у мене. Вони належали до інтелігентніших кіл. І Лев Булат, і Жора Логвинов були більш тямущі.

Але цікаво інше. Коли відбувся диспут, я не пам'ятаю якоїсь цензурської роботи, щоб його випереджала. Наш викладач жодним чином нас не обмежував. Ми, кожен мірою своїх можливостей, готувались до того диспуту й хотіли на ньому виступати. Але керівництво університету, кафедра історії партії, кафедра філософії вчасно перехопили ініціативу. І коли ми прийшли на диспут до Мармурової зали університету — в ній сиділи якісь похмурі викладачі з різних вишів міста.

Я прийшов на цей диспут, записався виступити, але не помітив певну дивину: ось ця похмурість аудиторії й головування нашого кумира, Любичанківського, цілковито змінили ситуацію. Не прозвучало жодної із тих тез, аргументів, які виголошувались на зібраннях гуртка. В останній момент змінили назву диспуту. Вийшла заледве не «Критика буржуазної психології» замість спроби зрозуміти позитивні аспекти діяльності Фрейда.

Я ж кинувся захищати Фрейда з трибуни, оперуючи якимись діалектичними моментами, які знайшов у його роботах, намагаючись захистити його з діалектичних позицій. Розумів, кажу щось не те, але

зупинитись уже не міг. Я бачив, що аудиторія дивилась на мене якось дивно. За столом президії сидів один викладач (до речі, сидів за столом президії і Жора Логвинов) — і вони теж на мене якось дивно дивились.

Це «якось» само собою малося на увазі: те, що можна говорити на зібраннях у гуртку, не можна казати на диспуті! Я цього не розумів. Ось прогалина, чорна діра, яку я досі не можу заповнити у своїй підсвідомості. Важливо, що це діра в підсвідомості, а не у свідомій сфері нашої діяльності. Усе шкідливе, що є в буржуазній політології, філософії — все потрапило до цієї чорної діри!

Саме на той час, як я пізніше дізнався, припадає перший запис у моїй справі в КДБ. Це стосується не лише виступу, але й моєї поведінки на гуртку. Пізніше виявилось, що мій товариш із групи теоретичної фізики — він дуже рано загинув в автокатастрофі — Петро Микитей був завербований КДБ, але він був чесний хлопець. Коли я лежав зі зламанною ногою після лиж (на п'ятому, здається, курсі), він прийшов у гості провідати й розповів, що йому доручили стежити за мною. Саме він і сказав, що перший запис у справі, з якою його знайомили періодично, оскільки «орієнтували» на мене, стосувався саме цього диспуту за Фройдом.

Знову ж таки: що робить нормальна людина, коли наражається на таку стіну, отримавши удар? Намагається переформатуватись, обійти перешкоду. Коли ж я думаю про численні перешкоди, які випали на мою долю, то розумію, що в мене постійно виникало бажання або пробити стіну, або переступити її, але не змінювати свій напрямок. І це ненормально, насправді, це патологія у вихованні: не можна так виховувати своїх дітей. Зрозуміло, що це не було свідомим продуктом виховання, сталося те, що сталося. Як казав Зеєв Гейзель: «Так мало статися». І все ж, я закінчив університет майже успішно, хоча інтерес до питань, які наражали мене на перешкоди, виникав і надалі.

Моє перше знайомство з самвидавом припадає на останні класи школи кінець 1950-х — початок 1960-х. Чернівці — місто на перехресті як торговельних, так і культурних шляхів. Ті, хто навчались у Москві, Ленінграді чи Новосибірську, приїжджали на канікули додому й привозили самвидавні твори. Також у мого однокласника Джозефа Мінського був перший у нашому класі магнітофон «Комета», який тоді лише з'явився (Джозеф був із заможної родини). У нього було дві бобіни — перша з блатними піснями, а друга — з піснями Булата Окуд-

жави. І це засіло в душі дуже міцно. Вирішальним для мене, окрім самвидаву, що активно циркулював у нашому студентському середовищі, став 1968 р. — рік вторгнення СРСР до Чехословаччини і все, що супроводжувало ці події...

Один із моїх близьких університетських друзів Пауль Пшеничка — чех. У його родині я відчував постійно всі нюанси чехословацької ситуації. У дисидентському колі звучало або обурення вторгненням, або намагання пояснити все якимись резонами: так, це погано, але так треба було зробити. Подібні реакції висловлювали й інші представники інтелегентних середовищ. Та в родині Пауля було страждання. Дуже глибоке страждання. Хоча вони, по-моєму, ніколи не жили в Чехії — жили на Буковині. Це була напівеврейська — напівчеська сім'я зі складною родинною історією. Я дуже добре знав їх, ховав матір і дядька мого друга, тож був дуже близький. І ось ці глибокі страждання і співпереживання — навіть без якихось активних дій (вони не виходили на демонстрації), дуже вплинули на мене. Я не міг пройти повз...

Мені здається, це був дуже важливий момент для мого юнацького формування — момент співпереживання трагедії іншого народу, іншої країни, що виявилась безсилою перед нелюдською тоталітарною машиною й, окрім страждання й потаємної надії на прийдешню перемогу, нічого не могла протиставити їй на той момент.

Дві важливі тези — протистояння брехні й насильству, що їх виголосив Олександр Солженіцин (який аж ніяк не є моїм кумиром) під час його видворення 1973 р. із СРСР, не те щоб визначили моє існування, але посприяли його форматуванню. Як форматується диск у комп'ютері, так і вони відформатували мою свідомість, звівши те, що в мені вже було, до цих двох дуже важливих тез: «протистояння брехні й насильству». Це намагання протиставити брехні правду, яку ти знаєш і відчуваєш, і намагання співпереживати тим, проти кого насильство спрямоване.

Наприкінці навчання в університеті в мене виник конфлікт із керівництвом університету, він не пов'язаний із дисидентством, хоча моє досьє вже було значним на той час завдяки «неправильним» висловлюванням, поведінці на різних зборах, зокрема й комсомольських. Але конфлікт виник через небажання керівництва університету дати мені можливість із таким «бекграундом» навчатися в аспірантурі. Була кафедра професора Самойловича, яка хотіла мене отримати як свого ас-

піранта, але, як мені сказали на розподілі, «партбюро вирішило, що цій кафедрі аспіранти не потрібні».

Знову ж таки: мої друзі, які зазнали впливу тієї самої протидії, промовчавши, оминали цю перешкоду завдяки якимось іншим можливостям і врешті досягали свого. Я ж пішов на відкритий конфлікт: просто відмовився на розподілі з ними розмовляти, гримнув дверима й пішов. І лише дивом не вилетів із університету перед держіспитами. Через це мені не вдалося отримати диплом з відзнакою: мені поставили четвірку з філософії на держіспиті.

Ось така нестриманість, запальність, хоча насправді я людина доволі спокійна й врівноважена, але в конфлікті ідеологічному, чи на рівні КДБ і ЦК КПРС, ця стриманість просто відмовляє. Я думаю, що селективність у стриманості — це також дуже важлива риса мого характеру.

У нас була невелика група фізиків-теоретиків, сімнадцять осіб, але ми знали як мінімум трьох стукачів у нашій групі (а були, мабуть, і ті, кого ми не знали). Це свідчить про ідеологічну атмосферу того часу й інтерес КДБ до студентства. Це була все-таки Західна Україна з її доі післявоєнною історією. Зрозуміло, що особливий ідеологічний контроль не міг нас оминати.

І все ж, університет мені вдалося закінчити, хоч і без направлення до аспірантури. Я почав працювати у вечірній школі недалеко від міста, та невдовзі мене призвали на військову службу, бо в університеті не було відповідної кафедри. Я потрапив на флот.

Якось цей єдиний рік на службі у флоті мені вдалося пройти безконфліктно, що досить дивно з моїм характером. Я думаю, це тому, що я служив на кораблі, що стояв на ремонті на острові Кронштадт. Ми майже не виходили в море. Більше простояли на доці, де панувала робоча атмосфера і не було виснажливих політзанять, властивих для служби в армії, або ж вони були мінімізовані. Але мені якось вдалося проскочити і їх, тому що я вмів друкувати (завдяки інтересу до самвидаву) на машинці, і мене там «використовували». На кораблі я був звичайним електриком у башті головного калібру, але мене постійно викликали, щоб я надрукував якісь документи, і тим самим я звільнявся від обов'язкових, хай навіть і таких, що проводилися нечасто, політзань.

Коротше кажучи, армію якось я пройшов без конфліктів. Наприкінці служби мені навіть за наївністю (мабуть, моя справа з КДБ не потрапила до армійського «особливого відділу», а лишилась у Чернівцях)

запропонували вступити до партії й піти на офіцерські курси. Я відмовився, тож у 1970 р. повернувся додому.

Завдяки великому благу я влаштувався працювати в радіотелецентр у Чернівцях. Телецентр — це дві цілковито несумісні групи людей. З одного боку, є дуже добрі технарі, це був такий «хай-тек» того часу — телебачення, 1971 р., а з другого — група ідеологічних редакторів, режисерів.

Ми були «технічними працівниками ідеологічного фронту». І ось ця постійна напруга між двома групами людей: іронія з боку «технарів» до «ідеологів» і презирливе ставлення «ідеологів» до «технарів» — постійно відчувалась в атмосфері. Звісно ж, за таких обставин знадобилось дуже мало часу, щоб проявити свій незлагідний характер.

Початок 1970-х — це постійні від'їзди до Ізраїлю. Чернівці — одне з міст-піонерів процесу еміграції. Водночас 1970-і — це «літаковий процес», я знав про нього не лише із самвидаву, оскільки наша родичка, Оля Трейгерман, потрапила до «супутньої групи». Вона була спочатку свідком у кишинівському судовому процесі, що стосувався справи передачі копіювальної машинки «Ера» з Кишинева до Ленінграда для поширення сіоністської літератури. Фізик Коренбліт був учасником цих подій. Я пам'ятаю жахливу фразу Самойловича: «Так йому і треба!» Жах! Я якось «обломився» одразу до Самойловича після цієї фрази...

Так ось, Оля, наша улюблена небога з Кишинева (у її будинку померла моя мама в Кишиневі, і я був дуже близький із цією сім'єю), потрапила, будучи студенткою математичного факультету, до цієї історії. Вона була свідком, але, оскільки відмовилась давати показання на процесі, її притягнули до кримінальної відповідальності і вона отримала півроку примусових робіт. І вся наша сім'я співпереживала цій події. Ми їздили до Кишинева, з'ясовували, цікавилися. Це був кінець 1970-го — початок 1971 р.

І ось під час виїзду до Ізраїлю, коли багато моїх друзів виїжджало і моєю постійною справою тоді було допомагати їм спakovувати ящики, проводити до Чопа. Я добре пам'ятаю одні збори. Це були профспілкові збори, на яких одного нашого співробітника, Самуїла Тріхтера, намагались звільнити з роботи за бажання виїхати за кордон. Сиділи поруч на зборах люди, з якими я працював, «технарі», до речі, «ідеологів» майже не було на цих зборах. Може, лише секретар якоїсь організації, спостерігач від «ідеологічного фронту»...

І я попхався до трибуни — виступати. Я не краще за присутніх розумів і знав про «Декларацію прав людини». У нас був чудовий головний інженер, дуже талановитий «технар», Йосиф Штейнберг... вони, звісно, знали й розуміли набагато краще, але вони не пішли виступати. А я попхався до трибуни, щоб з погляду прав людини і «Декларації» захищати право на вільне переміщення і на вибір країни для проживання.

Це було через півроку після того, як я почав там працювати. Зрозуміло, одразу почалися всякі події: виключення з комсомолу, намагання звільнити мене з роботи. Але не вийшло чомусь звільнити, чому — я вже зараз не знаю. Я не йшов на жоден компроміс, наполягав на власній правоті, однак мене не звільнили. Я писав якісь листи, петиції першому секретареві нашого, чернівецького, обкому партії. Казав, що це фактично «заборона на професію» — тоді, до речі, оперували цим поняттям проти США. Ось я і сказав: «Будь ласка, і в нас таке саме».

Коротше кажучи, неважливо чому, але я зберіг свою роботу. Але знову ж таки: кожна така подія лише закручувала цю пружину. Замість того, щоб її пом'якшувати і якось скеровувати в обхід цих перешкод — я постійно це повторюю — вони ще більше її закручували.

На той час я вже був одружений і мав сина. Але навіть це мене не спинило. Хоча з боку дружини Ірени я відчував повне розуміння і співчуття, і навіть бажання йти разом цим нелегким шляхом, за що я їй, звісно, безмежно вдячний. Але події розвивались далі, і ми з нею почали долучатися до інших напрямів дисидентської діяльності. Не лише розповсюдження самвидаву: ми спочатку його читали, потім почали передруковувати й роздавати знайомим. Пізніше прийшло й інше.

Моя робота була пов'язана з відрядженнями: я їздив по телевізійних ретрансляторах і здійснював на них комплекси вимірювань, щоб вони якісно передавали те ідеологічне навантаження, яке «грузила» друга частина нашого телебачення. Завдяки цим поїздкам я отримав нагоду зустрічатись із багатьма людьми. Я шукав зустрічей із дисидентами. Дивно те, що я вийшов на них не одразу в Україні, де жив, а через Москву. Я спочатку познайомився з московськими дисидентами, якимось дивом — здається, через нашого друга Рому Спектора — а потім уже через них вийшов на українські кола.

Після зацікавлення самвидавом, а потім його поширення у мене з'явився інтерес і співчуття до політ'язнів та до їхніх родин. Ми з дружиною — вона набагато більше, ніж я — почали допомагати сім'ям по-

літв'язнів. Зрозуміло, що більшість серед них були українцями, оскільки більше половини політв'язнів 1970-х складали українські націонал-демократи. Це нова хвиля українського національного руху, яка значно відрізнялась від руху 1940–50-х, хоча спадкоємність, поза сумнівом, була. Це були діти тих, хто воював із радянською армією в лісах, проте вони вже обрали інші форми боротьби з системою.

Зустрічі з ними справили на мене дуже сильний вплив. Я був євреєм, але ніколи на національному питанні, на інтересі до єврейства (хоча на той час мав уже певні знання з літератури і єврейського мистецтва завдяки інтересу до гуманітаристики) — ніколи не акцентував на ньому свою увагу, це не було домінантною частиною моєї діяльності. Я мав дуже широке коло інтересів, це певна універсальність. Звісно, вона має відповідні наслідки — відсутність заглиблення в конкретну ділянку, але водночас це також важлива складова характеру.

Отже, інтерес до українства виник саме тоді. А через інтерес до українства прокинулось зацікавлення єврейством. Як це не дивно, не єврейський культурний рух 1970-х, який тоді в Москві значно виріс, а саме українські націоналісти дуже вплинули на мою єврейську ідентичність. Оскільки для них життя, діяльність, робота поза своїм національним просто не існували. І ось ці контакти з відомими людьми — Чорноволом, Горинем та іншими у 1970-х, дружба з Мустафою Джемілевим, лідером кримськотатарського народу, з яким мене доля спочатку звела заочно, у 1970-х, а потім й очно, — саме вони більше підштовхнули мене до єврейства, ніж ті євреї, які намагалися, звісно, залучити мене до єврейства, але не дуже успішно.

Після зацікавлення й допомоги політв'язням з'явився інтерес до тієї частини дисидентів, які, як мені здавалось, страждали найбільше — до в'язнів психіатричних лікарень. Із усього того, з чим я мав змогу ознайомитись у самвидаві, а йшлося про багато системних порушень прав людини, мені здалося, що ті, кого не запроторили до табору, хай навіть кримінального, не кажучи вже про політичний, що був просто університетом для звичайних хлопців, а помістили до психлікарні, найбільш знедолені. У політичних таборах сиділи освічені люди — видатні поети, філософи та ін. Їх було небагато, але потрапити до цього середовища, скажімо, для звичайного українського хлопця з села, те саме, що вступити до хорошого університету. Так, Микола Горбаль, який втрапив до цього «університету» за написання поеми «Дума», був щасливим.

вий від того, що його ув'язнили. Він казав: «В інший час я б ніколи не зустрівся з цими людьми». Вони просто підвищили його соціальний і людський статус.

Про каральну психіатрію

Поняття, що придумали Снежневський і Лунц, керівники Інституту ім. Сербського, основного діагностичного центру з психіатрії в Москві, — Лунц переважно був більше в лапках «науковим керівником», а Снежневський — адміністративним керівником — отримало назву «уповільнена шизофренія». Тобто вражаючий діагноз, з яким не погоджувалась світова психіатрія, але котрий «пояснював» багато що в людині. І серед «симптоматики» цієї уповільненої шизофренії — неприйняття існуючого державного ладу, критичне ставлення до нього, різні легкі параноїдальні форми щодо ідеологічних впливів... Це просто було прописано в діагностиці, придуманій Снежневським і Лунцом.

В Україні була єдина велика спеціальна психіатрична лікарня в Дніпропетровську (тепер — Дніпро). Щоправда, тимчасово засуджених розміщували і в звичайних лікарнях. Наприкінці 1970-х кількість спеціальних лікарень збільшилась. Можливо, це пов'язано з Андроповим, не знаю. Але наші московські активісти їх нараховували одинадцять, а до початку 1980-х спеціальних психіатричних лікарень уже було сімнадцять. Дуже складно підрахувати, скільки людей перебувало там за «політичними» статтями. Тому що іноді взагалі не було ніякого суду — на черговому огляді ставили діагноз, що означав закриті відділення. Лише моя картотека нараховувала вісімдесят п'ять таких випадків, до того ж, це випадки, зафіксовані лише на території України.

Мені вдалося налагодити контакт із Зиновієм Красівським. Він — унікальна особистість, гіперенергійна особистість, яка постраждала дуже сильно: з чотирнадцяти років постійно перебував у таборах, в'язницях та психіатричних лікарнях. Я дізнався про нього, коли він був у Смоленській лікарні — туди я не міг поїхати, але коли його перевели до Львівської обласної психіатричної лікарні на Кульпарківській, відвідав його. Я сказав, що знайомий Надії Світличної та Михайла Гориня, які на той час уже звільнились, і що саме вони дали мені його контакти. У грудні 1978 р., коли мене арештували, один примірник картотеки під час обшуку вилучили, а другий моя дружина передала саме Зиновію Красівському. Мені вдалося зробити дуже мало, тому що така діяль-

ність не минає безболісно. У мене було дуже тривале слідство, але я не спілкувався зі слідчим — двадцять сім допитів і жодної відповіді, жодного мого підпису під протоколом, тому я майже не знав, що на мене знайшли слідчі. Однак коли перед судом я ознайомився зі справою, то виявив, що мій слідчий надіслав запит до Дніпропетровської спецлікарні за моєю картотекою. Він запросив звітні дані для з'ясування — можливо, я сам вигадав їх, можливо, ніяких таких хворих немає, можливо, вони — моя хвороблива фантазія і правильно було вказано у вироку — це «наклеп на радянський соціалістичний лад». У справі була й відповідь із Дніпропетровської обласної психіатричної лікарні, дуже докладна й прискіплива. Після виїзду Леоніда Плюща до Франції імена багатьох із «хворих» дисидентів оприлюднили. Почали надходити запити з-за кордону до керівництва країни, до органів КДБ, до наукових інститутів, які займалися психіатрією. Оскільки Плющ працював у Дніпропетровську, до цієї лікарні надходили найбільш численні запити. І тоді всіх, кого описав Плющ, вивезли й порозпихали в різні лікарні СРСР. Дисиденти, які займалися їхніми долями, втратили з ними контакт. Вони не знали, куди їм писати, не знали, куди їхати — з'ясувати. Люди просто зникли.

Уже перебуваючи у в'язниці, я довідався, що люди, яких ми розшукуємо, раптом знайшлися. Я у своїй кримінальній справі отримав точну, верифіковану інформацію про їхнє місцезнаходження. Питання тепер, що з цим робити, — я перебуваю у в'язниці! У мене невдовзі буде суд і потім я піду на зону. Але допоміг випадок.

Моя дружина, враховуючи часті обшуки й затримання на різних летовищах, зробила мені між курткою і внутрішньою підкладкою потаємну кишеню розміром із зошит. Я переносив у ній різні документи й дані для «Хроніки поточних подій». Найцікавіше — їх жодного разу не знайшли.

У тій куртці я потрапив і до СІЗО. Уже відбувся суд, тож я переписав усі дані про жертв каральної психіатрії та своє останнє слово на суді, старанно зім'яв папірчик, як ганчірочку, щоб він не шурхотів у куртці, і засунув до потаємної кишені. Зазвичай після суду дають побачення перед відправленням на зону — не особисте побачення, а загальне, через телефон — крізь скло. Однак можна було передати дружині зимові речі, бо зима закінчилась. Я передав куртку. Дружина була настільки заклопотана моєю долею, писала інформацію про мою справу, що ціл-

ковито забула про ту кишеню. І я, маючи на посиленому режимі три листи на місяць, у кожному з них натякав їй: «Заглянь у ту кишеню!» Поки вона, нарешті, знайшла мої записи і передала їх до Комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях у СРСР: до неї входили Саша Подрабінек, Слава Бахмін та Іра Гривніна. Вони були щасливі, адже отримали інформацію про понад тридцять ув'язнених, і головне — «куди їх вивезли з Дніпропетровської психлікарні». А минуло вже, не мало не багато, чотири роки. Уявляєте, чотири роки про цих людей нічого не було відомо! Тобто я зміг, перебуваючи ще у в'язниці, надати Комісії таку допомогу.

1976 р. на Заході вийшла книга Саші Подрабінека «Каральна медицина». Звісно, був великий скандал, адже він детально описував використання психіатрії з політичною метою. Тоді ще Захід не володів повною інформацією, але багато прізвищ вже були відомі. У кінці книги наведений перелік жертв каральної психіатрії — 200 імен, котрий мав назву «Білий список». А ще був «Чорний список» — лікарі-карателі, що займалися цією брудною, кривавою справою. Тут понад 100 прізвищ, переважно з Інституту ім. Сербського в Москві, але також і з різних міських та обласних лікарень, імена тих психіатрів, котрі працювали на прийомі — саме вони розпочинали цю каральну дорогу, в яку відправляли людину явно для того, щоб вона вже не повернулась. І, на жаль, жоден із них не засуджений. Я не радикал, не екстреміст, але я вважаю, що це порушення професійної етики, що спричинило тяжкі наслідки. Багато постраждало.

Українська Гельсінська група

На 1978 р. припадає мій вступ до Української Гельсінської групи. Її було створено 1976 р., і буквально менше ніж за півроку посадили майже весь її перший склад. Це були десять осіб із України, лише українці, і я був першим не українцем, який потрапив до цієї групи. Я півроку просив Оксану Мешко, яка відсиділа значний строк за українську діяльність ще у сталінські часи, — і я, і кілька моїх друзів просили ввести нас до групи, щоб зберегти спадкоємність. Щоб було видно, що група працює, а не припинила свою діяльність через ті репресії.

Зрозуміло, що це вже був кінець — вірніше, початок наступного етапу.

Це дуже важливо — ставлення до всього, що відбувалося. Я ніколи

не вважав себе постраждалим, і про це знають усі мої близькі. Я вважав, що маю займатися цією справою, а держава має робити те, що вона робить. У мене своя робота, у держави своя — саджати таких, як я. Це був цілковито свідомий вибір. Я поставив себе у вороже відношення до держави — знаючи, що такий вибір рано чи пізно завершується в'язницею — в кращому випадку. Звісно, імпульс — підсвідомий: уся та впертість, неприйняття брехні — це підсвідомо, але було цілковито усвідомлене розуміння, до чого цей шлях призведе.

Понад те — я скажу вам, що в той час мені снилися сні, ще до ув'язнення. Мені взагалі рідко сняться сні, я дуже міцно сплю. Але тоді наснився сон — кілька разів. Сон про те, як мене судять, і я виголошую своє останнє слово підсудного. І мені треба швидко придумати, що сказати. Раптом я опинився в ситуації, коли перебуваю в залі суду, й уві сні починаю вигадувати, що маю сказати. Тому, коли довелося мені говорити останнє слово, я вже не мав із тим проблем — багато що було народжене уві сні. Цікаво, що в той момент я прокидався і продовжував думати про те саме. Хоча це вже був не сон, а дійсність.

Це був шлях саме туди. Тому мені один із відомих українських правозахисників, Михайло Горинь, дуже мудра людина (хоча йому теж не вдалося уникнути буцегарні — на відміну від інших «мудрих», які до неї не потрапляють), сказав, коли я вступив до Української Гельсінської групи: «Ну все, через півроку Вас посадять». Він трохи помилився: мене посадили раніше, вже через чотири місяці. Тоді він не вступив до групи, але його також посадили. Тож такі знання теж мало в чому допомагають.

Я до цього готувався, багато читав про в'язниці й табори, і з великим інтересом розпитував усіх, хто там відсидів. Я був готовий і до психіатричної лікарні, хоча, звісно, мені лікарня не світила — це все одно, що щуку кинути в річку. Пустити людину, яка цікавиться психіатрією, до психіатричної лікарні, де вона буде збирати інформацію. Але навіть цей суд, навіть ця в'язниця знову ж, як чергова перешкода, не завадили, а все далі й далі заводили ту пружину, про яку я вже казав.

Я відмовився від будь-якої співпраці зі слідством. Ще за півтора року до цього, коли пройшли обшуки у нашому колі і забирали літературу, нас попереджували... КДБ, до речі, ставився дуже коректно, далеко не відразу ув'язнювали. У мене було кілька етапів «взаємодії» із КДБ, звісно, не за моїм бажанням, а з огляду на їхню наполегливість.

Два роки тривало таке «умовляння»: вони намагались вмовити мене не займатись цим, самвидавом насамперед, пропонували виїхати до Ізраїлю, чи взагалі виїхати. Це був початок 1977 р. Я відмовився, і сім'я з розумінням до цього поставилась. Було зрозуміло, що продовжувати — це втрапити туди, куди мене попереджували, що потраплю, якщо не припиню це робити.

Тож, перебуваючи у в'язниці, я продовжив, звісно, цим займатись. Хоча стаття Кримінального кодексу, за якою мене судили, «наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад», не передбачала зону політичного режиму — лише кримінальну. Як виняток, за мою «нахабну» поведінку під час слідства й на суді мені дали не загальний режим, як дають згідно з цією статтею, а посилений — набагато суворіший.

За все треба платити

За все треба платити. Я переконуюсь у цьому постійно, проживши вже багато років. Одна з простих істин — за все треба платити, особливо — за своє бажання бути самим собою. За бажання не діяти всупереч своїм поглядам, своїм моральним принципам, переконанням — за це треба платити велику ціну. Це не жертвність, це плата за те, що ти робиш те, що тобі видається правильним. Якщо ти не готовий жертвувати своєю свободою, своїм побутом — це зовсім інша річ. Знову ж таки — у мені просто не виховане вміння обійти цю перешкоду.

Як виявилось, я був готовий платити. Але платити собою — це одне, а платити стражданнями своїх близьких — зовсім інше. Знову повторюю: це присутнє в мені постійно упродовж останніх тридцяти років. Я розриваюсь між цими двома потужними чинниками: з одного боку — бути самим собою, з другого — не приносити страждань своїм близьким.

Я приніс їм дуже багато проблем: їх викликали, декого навіть затримували, дехто постраждав набагато суттєвіше. Їх смикали, їм влаштовували збори на роботі, «проробляли» за знайомство зі мною.

Пам'ятаю, що після першого строку я не міг у місті зупинитись, щоб із кимось привітатися — їх миттєво хапали, тягли до КДБ і погрожували різними покараннями, якщо продовжуватимуть зі мною спілкування. Намагались створити довкруг мене вакуум, і в мене виробився комплекс — я уникав навіть знайомих. Були близькі друзі,

які, попри все це, продовжували зі мною дружити й спілкуватись, і це дуже суттєвий чинник.

На мій судовий процес потрапили деякі з моїх близьких знайомих, які все ж під тиском слідства надали показання проти мене — і я, звісно, їх жодним чином не звинувачую. На суді вони вже відмовлялися — але для суду досить, що на слідстві вони дали показання.

Це знову підтверджує, що за все треба платити. Маю на увазі, що стаття за відмову від надання показань передбачає удвічі менше покарання, ніж за надання неправдивих показань.

Це дуже сильне моральне потрясіння. З одного боку, частина твоїх близьких свідчить проти тебе. Навіть якщо потім вони відмовляються, це величезний стрес. Іншим близьким ти завдаєш страждань — це також дуже великий стрес. Ти постійно постаєш перед вибором: чи зійти тобі з цього шляху, повернути назад, як у тій японській цитаті, чи все ж продовжувати. Чи продовжувати його так, щоб усе-таки мінімізувати ці страждання.

Це завжди — проблема, що не підлягає вирішенню, і я не знаю, чи можна до кінця життя її розв'язати.

Дисиденти не існують поза середовищем, у якому живуть. І я думаю, що то поверховий опис, коли виокремлюють людей, які були в ув'язненні, і зовсім не описують тло... Насправді тло — важливе. Те коло, в яке вони занурені, те коло, яке їм співчуває, в якому формуються їхні якості та ідеї — воно насправді дуже важливе. І це складало значну частину нашого радянського суспільства. Без цього кола жити не можна було — адже лише в тому колі ми себе й зберігали. Я думаю, що завдання істориків і соціальних психологів — віддати належне, описати у героїчному дусі саме це коло.

Я прихильник дегероїзації дисидентського руху. Я зовсім не вважаю, що дисиденти зробили щось настільки суттєве, що вони розвалили СРСР, що вони з тоталітарної держави створили цілу низку демократичних країн, що вони загалом розвалили всю імперську і комуністичну систему. Я постійно намагаюсь пропагувати цю непопулярну в дисидентському русі думку, і для мене це дуже важливо. Тому що, і це моє глибоке переконання, світ тримається зовсім не на дисидентах. Світ тримається на мільйонах звичайних, нормальних, без усіляких

ознак соціальної патології людей. Людей, які народжуються, вчаться, працюють, народжують дітей, виховують їх — як можуть... Вони, ці люди, несуть на собі основну тяжкість цього світу.

Звісно, з огляду на статистичний розподіл завжди є позиція, що відрізняється від нормальної — тобто відхилення. Завжди на тисячу осіб трапиться одна неспокійна, непоступлива людина, яка не зможе бути нормальною. Вона може навколо себе, звісно, щось облагороджувати. Вона може навіть іноді передбачити хід історії, який іде незалежно від її бажання, і щось говорити в сенсі цього поступу історії. У своєму розумінні вона якимось випадковим чином збіглася з тією історичною матрицею, що закладена в суспільстві. У цьому немає жодної її заслуги — я зараховую це до нормального статистичного розподілу. Світ не може триматися на таких людях, бо давно би розвалився й загинув. Тому ще раз кажу, що я прихильник дегероїзації. У кожного своя роль у цьому житті, й основна дісталась тим, хто несе всю тяжкість життя на своїх плечах.

Я хочу закінчити тим, що однією із простих істин, яку я засвоїв за багато років ув'язнення, є та, що немає інших критеріїв, окрім моральних. Після шести років — оскільки мене згодом знову ув'язнили ще на три роки — я не те що розчарувався в людському інтелекті чи інтелігентності... але я побачив, що в жорстких умовах звичайні хлопці, які мають закладені основи виховання (навіть якщо вони кримінальні злочинці, але в дитинстві їм правильно пояснили, що добре, а що погано), поводять себе набагато коректніше, набагато моральніше за деяких людей, які мають освіту, які мають інтелект. Тому що інтелект і освіта — це всього лише зброя, і якщо моральність не сформована і ця зброя потрапляє не до моральних рук, то вона служить не для людей, а проти людей. Звісно, і проти самого носія цієї зброї.

І ось, повертаючись до тієї формули, на жаль, з японської, а не єврейської традиції, про шлях, що веде до океану смерті і з якого завжди є нагода повернути назад: не знаю, я так досі і не зрозумів, звернув я з нього — чи не звернув.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

УКРАЇНСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ДИСИДЕНТИ: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах

Круглий стіл «Євреї та українці: поствоєнний совєцький період.
UJE (1–4 жовтня 2017 р., Покантіко, США). Панель «Е» — Українські та єврейські дисиденти

Вступ

Я не є дослідником чи істориком, але починаючи з кінця 1960-х — досить активний учасник подій і взаємовідносин, представлених на розгляд у цьому повідомленні.

В особистій та інших бібліотеках я знайшов близько 40 книжок — спогадів українських та єврейських дисидентів, узяв із десятків інтерв'ю у знайомих дисидентів в Україні, Ізраїлі та Німеччині.

Над цією доповіддю я працював на трьох засадах: правда про минуле, немемуарний формат і відмова від «рожевих окулярів».

Досі межі зв'язків українських та єврейських дисидентів надто звужені, адже неможливо зрозуміти цієї співпраці у 1970-ті, не проаналізувавши основні і, що важливіше, контрверсійні моменти спільної історії.

Зауважу також, що виокремлення з контексту дисидентського руху в СРСР 1950–80-х лише українсько-єврейських взаємин знебарвлює загальну картину, адже виводить за межі дослідження яскраві сторінки співпраці з російськими, литовськими та вірменськими дисидентами.

Взаємини й співпраця українських та єврейських дисидентів у часи «Гельсінського процесу» не будуть зрозумілими без знання подій 1960-х — початку 70-х. Ще цікавіше було би дослідити такі процеси починаючи з кінця XIX ст., тобто початку активного розвитку національних ідеологій та формування громадських і політичних інституцій обох народів.

Упродовж спільної історії ми спостерігаємо лише зовнішні наслідки кількох потужних тенденцій: намагання мільйонів людей мирно співіснувати, природну ксенофобію та розбрат, спровокований імперськими силами заради маніпуляції підневільними народами. Зрештою трагічні події XVII–XX ст., які по-різному оцінюються українцями та євреями, формують різні національні концепти історичної пам'яті наших народів.

Трохи сумної історії

Ось що пишуть про повстання українських селян і козаків проти Речі Посполитої (1648–1649) Павло-Роберт Магочій та Йоханан Петровський-Штерн у книжці, виданій за сприяння UJE 2016 р.:

«Внаслідок міцного економічного союзу євреїв і польських магнатів — не кажучи про традиційні християнські установки в Європі тих часів — більшість християн, переважно сільське православне населення України, бачила євреїв як народ іншої віри (юдаїзму), іншого економічного статусу (функціонери при магнатах), іншого соціального укладу (міського) й іншої мови. Саме тому їх вважали чужинцями».

«Згідно з тогочасними хроніками, коли козаки стояли облогою під міськими мурами, поляки час від часу віддавали євреїв міста козакам на розправу заради обіцяного перемир'я, навіть попри те, що козаки переходили до розправи над шляхтою в ту ж мить, коли євреїв, готових допомагати полякам обороняти міста, більше не лишалося. У цих доволі заплутаних обставинах було винищено кілька десятків єврейських громад — зокрема Тульчина, Немирова і Полонного. Із 80 тисяч євреїв, що жили в той час на теренах Східної Польщі, за припущеннями, від 14 до 18 тисяч загинуло і приблизно тисячу примусово навернули у православ'я. Ще кілька тисяч стали біженцями, включно з орієнтовно тисячею бранців кримсько-татарського війська (винагородою за військову підтримку козацького повстання), яких очікувала доля живого товару на невільницьких ринках Криму і Стамбула».*

На знак скорботи за євреями, загиблими в Катастрофі 1648–1649 рр., запроваджено піст 20 Сівана, жертви кровопролиття в єврейській традиції вважаються мучениками.

Відновлення єврейських громад після Хмельниччини тривало довго, а на початку XVIII ст. трагедія знову повернулася в їхнє життя:

«... гайдамаки нападали на проїжджих купців, на невеличкі селища (переважно на євреїв-орендарів) і на єврейські містечка, позбавлені будь-якого захисту, грабували, гвалтували, вбивали. У роки підйому руху (1734, 1750, 1768) великі загони гайдамаків здійснювали набіги

* Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування: [пер. з англ.]. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016.

навіть на добре укріплені міста, що зазвичай тягло за собою значне число жертв серед єврейського населення. Гайдамаки влаштували різанину євреїв у ряді міст у 1738 і 1742 рр. Особливою жорстокістю вирізнялися погроми у Вінниці і Володарці 1750 р. Але всі ці лиха непорівнянні з нечуваною за масштабами загальною різаниною, вчиненою гайдамаками в ході найбільшого їхнього заколоту 1768 р. в Умані, внаслідок якої загинуло близько 20 тис. жителів (переважно євреїв)».*

Варто зазначити, що під час Коліївщини загинули не тільки євреї, а й багато поляків та українських греко-католиків.

Слід зауважити також, що традиційне місце «жида» у Різдвяному вертепі, його психологічні риси та співпраця з ворогом християн — царем Іродом, не тільки не сприяли подоланню стереотипів, а навпаки — закріплювали у масовій свідомості образ ворога та колаборанта.

Наступний трагічний етап спільної історії — це єврейські погроми 1881–1883 рр. Ось як пишуть про це у зазначеній вище праці Магочій та Петровський.

«...Вбивство Олександра II у березні 1881 року створило у більшій частині Російської імперії атмосферу політичної нестабільності та суспільної напруги. Саме у цьому контексті селяни і маси городян першого покоління вихлюпнули свою злість у низці погромів єврейських помешкань та крамниць у понад трьох десятках містечок та міст і в понад двох сотнях сіл. Найжорстокіші погроми сталися в центрі та на півдні України — в Єлисаветграді, Катеринославі, Бердянську, Києві, Миколаєві та Херсоні. Кількість смертей у результаті погромів 1881–1882 років була у порівняльному сенсі невеликою, загинуло приблизно п'ятдесят чоловік, з яких половина загиблих були самі погромники, вбиті підрозділами, відрядженими в міста і містечка придушити бунтівників...»

«Еміграція [євреїв] за кордон посилилася на початку Російської революції 1905 р., коли режим Миколи II — на відчутну відміну від попереднього, порівняно мирного періоду правління Олександра III — зумисно організував і маніпулював антиєврейським насильством, аби у такий спосіб перешкодити революційній діяльності у країні.

* Електронна єврейська енциклопедія // <http://www.eleven.co.il/>

За підтримки поліції та армії (інколи включно з призовниками) лише 1905 р. єврейські погроми вибухнули у понад п'ятистах містах по всій підросійській Україні. Наслідком масового антиєврейського насильства було близько тисячі жертв, зокрема в Одесі, Катеринославі, Києві та Кишиневі».

Не зупинятимусь окремо на єврейських трагедіях під час громадянської війни (лише 1919 р. сталося близько 1300 погромів, у яких було вбито від 50 до 60 тисяч євреїв) та Другої світової (Голокост — 1,5 мільйона євреїв в Україні).

Громадянська війна, часи ЗУНР та УНР, єврейські погроми та масові вбивства євреїв усіма воюючими сторонами не лише не послабили згадані вище стереотипи, а й закріпили їх, штовхаючи частину євреїв колишньої Російської імперії в «обійми більшовиків», що, у свою чергу, породило новий формат ненависті до євреїв — сумнозвісний образ «жидокомуни».

На запитання, чи дійсно більшість євреїв 1917 р. підтримувала більшовиків, дають відповідь результати виборів делегатів на Всеросійський єврейський з'їзд, проведених єврейськими політичними партіями і громадськими організаціями після Лютневої революції. Як свідчать документи, більшість делегатів з'їзду була обрана від сіоністських партій.

«... на виборах до керівних рад реорганізованих єврейських громад 29 міст Росії, що відбулися у другій половині 1917 р., сіоністи завоювали 446 місць (у тому числі Поалей Ціон — 44), ортодокси — 139, Бунд — 124, Фарейнікте — 78)...»^{}.*

Такі результати проміжних виборів делегатів з'їзду доводять абсурдність міфу, що євреї Російської імперії після революції переважно більшістю підтримали більшовиків.

Через початок громадянської війни і протидію більшовицької влади з'їзд так і не відбувся^{**}, а породжена в надрах «білого руху» ідея тотожності більшовиків та євреїв некритично використовувалася й надалі.

Члени сіоністських партій та інших єврейських організацій переслідувалися більшовиками з початку 1920-х, але хто в українських органі-

^{*} В'ятрович В. Чи була ОУН антисемітською? // <https://zbruc.eu/node/64962>

^{**} Електронна єврейська енциклопедія. Євреї Росії у лютому–листопаді 1917 року // <http://www.eleven.co.il/>

заціях діаспори, де готувалися до створення ОУН, про це хотів знати? Відтак не дивно, що на початку свого існування ОУН мала певне антисемітське забарвлення, бо до попередніх стереотипів додалися нові міфи. Ми почули це в доповіді Володимира В'ятровича в 2016 р. на Паризькій конференції з Голокосту в Україні:

«Стосунки українців і євреїв у першій половині XX ст. формувалися не лише під впливом тогочасних суспільно-політичних умов. На них позначилися стереотипи, утверджені впродовж попередніх століть. Для євреїв українці значною мірою асоціювались із погромами, а українські герої — Хмельницький, Гонта, Залізняк і Петлюра — стали чи не найбільшими антигероями єврейської історії. Для українців образ єврея був пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після встановлення радянської влади — ще й із кривавими репресіями більшовиків.

Між війнами взаємне нерозуміння й відчуженість двох народів поглиблювались у різних площинах: національній (українець — єврей), релігійній (християнин — юдей), соціальній (бідніші селяни — багатші містяни), політичній (антипольські та антирадянські українці — лояльні до влади євреї), економічній (українська кооперація — традиційна єврейська монополія на торгівлю). Пришвидшена модернізація української нації в міжвоєнний період, її політизація та урбанізація каталізували конфлікт. Такими були умови, за яких свою позицію з єврейського питання мали сформувати українські націоналісти».*

Комуністична пропаганда поділяла українців на «правильних» і «націоналістів», не шкодуючи чорної фарби для останніх, ця пропаганда так само некритично сприймалася багатьма лояльними до радянської влади євреями.

До Другої світової війни наші народи підійшли без національних держав, які могли б захистити своїх громадян, з накопиченими негативними стереотипами й зазнали колосальних втрат, передовсім від нацистського режиму та його союзників. Прикрими є також численні випадки колаборації та участі місцевого населення у пограбуваннях й знищенні євреїв. Натомість ми захоплюємося героїзмом пересічних українців, які, ризикуючи власним життям та життям своїх дітей, рятували євреїв від неминучої смерті.

* В'ятрович В. Чи була ОУН антисемітською?

Понад десять років збройної боротьби українців проти Радянської імперії, попри поодинокі спроби створити спільний фронт і виступити проти комунізму, не мали позитивних наслідків, сотні тисяч українців заплатили життям і виселенням на схід у ці роки.

У згаданій доповіді В'ятровича простежується певний антисемітизм в ОУН на момент утворення організації, генеза цієї позиції в ідеології ОУН, радикалізація поглядів щодо євреїв на початку війни та суттєве згасання цих настроїв в ідеології та документах ОУН в період її завершення. В'ятрович акцентує увагу на державницьких засадах антисемітизму ОУН на відміну від расових у нацистській ідеології:

«Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Проти-жидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва — це головний ворог».*

У пересічного читача почасти може виникнути враження, яке з часом перетворюється на негативний стереотип, що майже всі спроби боротьби активно налаштованої національної частини українського соціуму проти Польщі, Російської імперії та СРСР за національне визволення та спроби побудови власної держави супроводжувалися масовими жертвами серед певних етнічних та релігійних меншин, передусім серед євреїв. Цей негативний стереотип підсилювався та закріплювався радянською пропагандою.

Єдиний і, мабуть, не випадковий виняток із цього сумного висновку — останні етапи української революції, що припали на кінець ХХ — початок ХХІ ст. І ми з вами були свідками та учасниками цих видатних подій. Наші Майдани дають змогу сподіватися, що масові жертви євреїв та інших меншин лишилися у колоніальній фазі історії України.

Станом на 1991 р. українці практично вперше в історії стали більшістю у своїй країні. Цей надважливий чинник — визначальний у суттєвій зміні ідентичності народу, процес якої ми спостерігаємо відтоді. І саме впродовж цих років як наслідок зміни ідентичності триває про-

* Рішення Другого великого збору ОУН: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 33.

цес формування української політичної нації, коли разом зі змінами ідентичності титульної нації змінюються ідентичності меншин, зокрема євреїв.

Але це нині, а до середини ХХ ст. наші народи підійшли вже зі сформованими масовими негативними стереотипами один щодо одного.

Такий сумний «багаж» ми мали перед початком нового етапу антикомуністичної боротьби наприкінці 1950-х. У 1960-ті розпочався новий етап відродження національних рухів серед українців та євреїв, що тривав на початковому етапі без взаємодії дисидентських спільнот.

Цікаво дослідити побутові, наукові та виробничі контакти українців і євреїв, які згодом приєдналися до своїх національних рухів, що могли б підтвердити розмивання чи посилення стереотипів. У 1940–50-ті у радянських тюрмах і таборах було багато євреїв, але набагато більше — українців, проте майже немає спогадів про контакти чи співпрацю між українськими націоналістами та єврейськими активістами чи сіоністами тих часів. У нечисленних спогадах євреїв засвідчують видатну роль українців з УПА в повстаннях у концтаборах та відсутність негативної налаштованості.

Тотальний тиск репресивної системи зводив життя і українців, і євреїв до необхідності виживання, коли енергії вистачало лише на підтримання життя і взаємодію у власному національному колі.

Смерть Сталіна та хрущовська відлига послабили тоталітарну систему і породили тенденцію її трансформації в авторитарну: умовно та відносно «вегетаріанську». Тому саме в 1960-ті посилюються національні рухи і налагоджуються перші контакти між представниками української та єврейської дисидентських спільнот.

Структура різних політико-ідеологічних напрямів в українському та єврейському рухах

Поки національні рухи розвивалися в умовах відлиги, тобто в умовах незначного збільшення свободи та зменшення репресій, у них почали з'являтися різні групи, між якими на початку 1960-х не було навіть елементарних зв'язків та обміну інформацією, не кажучи вже про взаємодію, навіть у межах одного етнічного соціуму.

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х усередині національних рухів з'являються ідеологічні розгалуження. Так, єврейське середовище починає ділитися на дисидентів та націоналістів.

Ось як відповів Натан Щаранський на запитання під час інтерв'ю* (тут і далі переклад доповідача).

«У вашій діяльності в СРСР чого було більше — сіонізму чи дисидентської правозахисної діяльності?»

Цим питанням мене переслідують усі ці роки — ще з тих часів у СРСР. Я був активним учасником як сіоністського, так і дисидентського рухів... Мною були не задоволені в Ізраїлі — доходило навіть до погроз та вимог припинити участь у дисидентському русі. Вони хотіли, щоб євреям дали тихо виїхати, щоб ми не драгували сильно владу. Але я не погоджувався з цим.

Не розуміли мене і з другого боку — дисиденти казали мені: обирай — ти людина світу чи представник свого племені. Але я не робив і цього вибору.

Я відчував прямий зв'язок — знайшовши свої корені, я мав боротися і за свій народ, і за краще життя для інших народів. Сьогодні кожному молодому єврею, який не впевнений, займатися йому проблемами всього світу чи євреїв, я кажу: якщо хочеш впливати на світ — сили ти можеш знайти тільки у своїх коренях...»

Націоналісти, своєю чергою, почали ділитися на «політиків» (сіоністів) та «культурників».

Наведу цитату зі своєї статті 1999 р. «Єврейський самвидав»:

«Безпосередньо в єврейському самвидаві можна виділити, крім художнього напрямку — політичний напрям, який, своєю чергою, умовно можна розділити на дві частини. Перша... стосувалася різних ізраїльських подій, ізраїльських війн та ставлення до тих чи інших питань ізраїльської політики. Починаючи з кінця 50-х рр. такі твори з'являлися за рахунок того, що збиралися матеріали ізраїльського радіо, записувалися, розшифровувалися та поширювалися у самвидаві.

Другу частину політичного єврейського самвидаву можна віднести до внутрішніх проблем євреїв СРСР, коли в середині 70-х рр. став помітним певний розподіл чи навіть конфлікт між еміграційним напрямом, сіоністською гілкою та «культурним» напрямом в єврейському русі.

* Інтерв'ю Натана Щаранського // <https://www.ostro.org/donetsk/society/articles/492937/>

Цей конфлікт виникав поступово, і корені його можна відстежити набагато раніше. Приблизно у 70-му році відомий автор Юлій Телесін (його називали в 60-ті рр. Принц Самвидавський), що присвятив усе свідоме життя поширенню самвидаву, зібрався виїжджати за кордон. До нього прийшла група єврейських активістів-«відмовників» та зокрема шляхом погроз намагалася примусити не займатися загальнодемократичними питаннями, щоб не завадити суто від'їзним проблемам.

Насправді не всі дотримувалися такої точки зору, і в 75-му році, коли єврейський рух чітко розділився на дві частини, ці події знайшли своє відображення у самвидаві... Основна теза «політиків» полягала в тому, що треба зосередитися лише на боротьбі за виїзд... «культурний» напрям, який відгалузився у 75-му, увібрав у себе дуже багатьох людей, які стверджували, що необхідно розвивати й відновлювати єврейську культуру тут, і навіть для тих, хто буде виїжджати, це не менш потрібно, ніж для тих, хто залишається. Вважалося, що серед масиву радянських євреїв, котрих тоді нараховувалося близько 2 млн., лише незначна частина, приблизно 10%, намагаються виїхати, решта прагне залишатися та знати про єврейську культуру і єврейську освіту».*

Моя зустріч у лютому 1978 р. у Москві на пресконференції, присвяченій річниці з дня арешту Щаранського, з єврейськими активістами Ідою Нудель та Володимиром Сліпаком також продемонструвала, що сіоністи не розуміють, для чого євреї займаються загальнодемократичними проблемами. Вони були б ще більш здивовані, аби дізналися, що є євреї, які допомагають національно-визвольній боротьбі українців.

Не знаю точно, як відбувалися схожі процеси в українському середовищі, але мій добрий знайомий, у ті часи відомий захисник прав Греко-католицької церкви Іван Гель не сприймав, коли його називали дисидентом, вважаючи себе націоналістом.

Початок знайомств та зближення

Знайомству та зближенню українських і єврейських дисидентів сприяли кілька чинників: розвиток «самвидаву», активна робота західних радіостанцій та дедалі більше розуміння того, що в умовах ім-

* Зисельс И. «Если не сейчас...». — К.: Дух і Літера, 2000.

перії національні рухи мають спільного ворога — комуністичну імперію. І лише позбувшись її, кожен народ зможе вільно розвивати свою національну свідомість, свої інституції і, як наслідок, — національні держави. Це були перші паростки, але в 1970-ті такі ідеї почали поширюватися не тільки серед політв'язнів, а й у їхніх родин, серед друзів і знайомих.

Певну позитивну роль у процесі зближення двох рухів відіграли загальнодемократичні дисиденти, які співчували й допомагали і українським, і єврейським дисидентам суто національного спрямування. Так, заснована Олександром Солженіциним у першій половині 1970-х «Фундація допомоги політв'язням» об'єднала дисидентів та їхні родини незалежно від етнічного походження та конфесійного вибору. Крім того, московські дисиденти у деяких випадках слугували природними комунікаторами, які сприяли контактам на свободі між єврейськими та українськими дисидентами ще перед їхніми арештами, а також членам родин, які після арештів їхали через Москву на побачення з в'язнями.

Знайомства на свободі

Спогади багатьох українських та єврейських дисидентів доводять майже повну відсутність контактів на волі. Я один із небагатьох євреїв, які шукали і знаходили такі контакти ще до арешту.

В Олександра Фельдмана в Києві були такі можливості, бо він був знайомий із Віктором Некрасовим та Леонідом Плющем, але, як розповідає Семен Глузман, що входив до того, як його арештували, до кола Некрасова та Плюща, Леонід Плющ до свого арешту нічим активно не демонстрував української налаштованості.

Моя історія знайомства з українським націонал-демократичним рухом

Зі спогадів доповідача:

«... я через [Тетяну] Великанову отримав контакт із Надійкою Світличною, а вже від неї пішло-поїхало.

Отож, через Надійку я знав про її брата Івана Світличного, з яким познайомився пізніше, після його звільнення та перед своїм другим арештом. ...Але це було вже набагато пізніше — у 1984 році...

Для мене це стало відкриттям світу, коли я познайомився з Надійкою, а потім із її колом. ... відкривався український світ, раніше закритий для мене. Я відчував, що щось там є в тому світі, дуже насичене, велике, але я не був ознайомлений із багатьма деталями і досі всього не знаю... Від Світличної я отримав контакти у Львові та в Івано-Франківську і почав їздити, це був регіон моїх відряджень. Я шукав тих людей, інформацію про яких вони мені давали, та розпитував їх. Я вивчав справи про порушення прав людини, про переслідування за допомогою психіатрії. Саме через Надійку я отримав вихід на Опанаса Заливаха в Івано-Франківську... (так само — на Івана Кандибу, на Зеновія Красівського, на Михайла Гориня та інших. — Й. З.)...

...Українські дисиденти дуже відкриті, навіть якщо вони спочатку закривалися. Я думаю, цим дуже багато користувалися й провокатори. Тобто шістдесятникам дуже обтяжливо бути закритими, вони намагаються це робити, коли є загроза репресій, ризики великі, але вони чекають моменту і хочуть відкритися, бути щирими, розповідати... Бо їх не так багато, і коли нова людина, українець чи ні, але явно із симпатією до них приходить, вони хочуть залучити її до свого світу, до своїх ідей, своєї історії, своєї традиції і своїх українських проблем.

...Гадаю, що саме Михайло Горинь майже першим на такому високому рівні звернув мою увагу на важливість національного... Горинь мені так розповідав про своє українське, що я відчув потребу повернутися ближче до свого єврейського. Це був дуже цікавий феномен для мене. Тобто мені було соромно, що я не можу так само розповідати про своє єврейське, як він розповідає про українське».*

Слід визнати, що основні знайомства єврейських та українських дисидентів, українських націонал-демократів відбулися вже в місцях ув'язнення після двох паралельних хвиль арештів серед українських та єврейських дисидентів на початку 1970-х.

Цікаво, що євреї, які проживали на території України дисперсно й у повсякденному житті, на навчанні й роботі постійно спілкувалися з українцями, практично нічого об'єктивного не знали про український

* Ти відкриєш уста мої... Йосиф Зісельс у розмовах із Ізою Хруслінською. — К.: Дух і Літера, 2017.

визвольний рух. Те саме відбувалось і серед українців — мінімум об'єктивної інформації про сіоністський та демократичний єврейські рухи.

На одну з причин такої взаємної необізнаності я вже вказував — це ізолюваність дисидентських груп, їхня конспірація в умовах диктату комуністичної партії та репресій з боку КДБ. Друга причина — це невелике число дисидентів як серед української спільноти, так і серед єврейської. Сьогодні нам відома приблизна кількість політв'язнів в Україні між 1954-м та 1990-ми — це 5000. 5000 дисидентів на п'ятидесятимільйонний соціум! Крапля в морі! Зустрітися та познайомитися на волі за таких умов практично неможливо.

Але був чинник, який сприяв бодай заочному знайомству та давав перспективу розвитку таких знайомств на майбутнє. У другій половині 1960-х у Москві з'явилося кілька перших правозахисних груп, які почали збирати інформацію про порушення прав людини на всій території СРСР. Саме через їхнє сприяння започаткувалися перші контакти між різними групами дисидентів.

Ось що пише Людмила Алексєєва у книзі «История инакомыслия в СССР»:

«Попри люте придушення будь-яких виявів неофіційної громадської активності на Україні, як і в інших місцях СРСР, прихований розвиток національно-демократичного руху був спрямований у бік організаційного оформлення відкритих його виявів. Першими кроками у цьому напрямі були випадки підключення активістів українського руху до московських правозахисних асоціацій. До ініціативної групи захисту прав людини в СРСР, яка була першою з таких асоціацій (виникла у Москві 1969 р.), увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян (обидвох було заарештовано).

1974 р. у Москві створено совєцьку секцію Міжнародної амністії. До неї увійшов киянин Микола Руденко, відомий український письменник...».*

Співпраця дисидентів різних республік СРСР із «Хроніки текущих событий» також сприяла налагодженню зв'язків між ними.

Цікавість єврейських та українських дисидентів один до одного проявлялася і в тому, що в середині 1970-х почала напрацьовуватися

* Алексєєва Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. — М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012.

традиція поїздки із Москви на судові процеси в Україну. Так, наприклад, пише про це у своїх спогадах Олександр Подрабінек:

«1978 рік був багатий на судові процеси. 22 березня в місті Василькові під Києвом слухалася справа Мирослава Мариновича та Миколи Матусевича, членів Української групи «Гельсінки». Я поїхав на суд разом із Танею Осиповою. Ми не сподівалися потрапити до зали суду, але розраховували хоча б постояти перед будівлею разом з іншими нашими українськими друзями. Нічого не вийшло. Щойно ми підійшли до суду, як нас мовчки і без пояснень затримала міліція і повезла назад до Києва»^{}.*

Аналогічна історія трапилася з батьком Олександра Пінхасом Подрабінеком, який приїхав до мене на суд у Чернівці у квітні 1979 р. Його було схоплено оперативниками КДБ перед будинком суду і відправлено літаком до Москви.

Олександр Подрабінек також пише про знайомство та дружбу з В'ячеславом Чорноволом. Спочатку листування й телефонні дзвінки, коли вони перебували на засланні у різних районах Якутії (1979 р.— Й. 3.). Потім вони познайомились у Якутській в'язниці (кінець літа 1980 р.— Й. 3.) та продовжили спілкування вже на лікарняній зоні після відповідних судових процесів кожного з них. Дуже тепло Олександр описує, як В'ячеслав 8 серпня 1982 р. влаштував йому день народження у зонівських умовах, що було майже неможливо.

Знайомства в ув'язненні та розвиток стосунків

Не пам'ятаю вже, хто мені розповідав, можливо, мій друг Микола Горбаль, як 1971 р. на зонах у Мордовії пройшла чутка, що незабаром етапом має прийти група євреїв, які намагалися захопити літак, щоб на ньому перетнути кордон і дістатися Ізраїлю. У реальність такої акції ніхто в зоні не повірив. Як можуть євреї, які завжди уникали радикальних вчинків, піти на таке? Але коли на зоні з'явилася група молодих євреїв із тюремними капелюхами, на яких було вишито зірки Давида, а деякі тримали в руках молитовники, розпочався процес розмивання чи навіть руйнацію стереотипів, головне — з обох боків.

Паралельно йшов аналогічний процес розмивання стереотипів і серед євреїв. Ось як описує це у своїй книзі Семен Глузман:

^{*} Подрабінек А. П. Диссиденты. — М.: АСТ, 2014.

«У зоні поруч зі мною була й інша правда, раніше мені зовсім незнайома. Правда «лісових братів» з Балтики і партизанів УПА із Західної України. І мені, котрий готується жити в цьому світі довгі роки, необхідно було зрозуміти цю нову для мене систему координат і своє власне місце в ній. Спілкуючись, зіставляючи, думаючи і знову розпитуючи, я усвідомив головне: вони воювали в себе вдома, на своїй землі; ті, з ким вони воювали, були чужими, прибульцями. І ця моя нова правда, ілюстрована мені щогодини, щохвилини моїми новими друзями Йонасом Матузевічусом і Дмитром Басарабом, які відбубають свої 25 років ув'язнення кожен, ніяк не суперечила тій правді про війну, яку дали мені мої батьки, Віктор Некрасов і Василь Биков»^{}.*

Зі спогадів Євгена Сверстюка про Йосефа Менделевича:

«Між нами був якийсь особливий зв'язок, на рівні дотику до правди, яка єднає і різнить. Нас зближувала і єднала віра. Не мало значення, що він був юдеєм, я — християнином. Ми не дискутували на тему молитви «Отче наш». Але відчували, що Бог у нас понад усе. Я дуже шанував і підтримував принцип Йосефа не працювати в суботу і утримуватися від некошерної їжі.

Він жвавий, дотепний, веселий, замислено-зосереджений, гострий на розум і нещадний в оцінках, в глибині його таївся діамант нерозмінної правди, що не улягала впливам.

Утрюх, із ним і з Сергієм Ковальовим, обдумували якісь, як нам тоді здавалося, особливо важливі справи. Кажуть: «Між тими людьми є попередня домовленість». Вони ж ні про що не домовлялися, не змовлялися, а та «домовленість» сиділа в них ще до зустрічі. Вони лише довірливо дивляться один на одного...

Я вийшов на заслання, а Йосеф ще довго сидів. У мене було враження, що він уникає допомоги з принципу: людина має зносити все і дякувати Богові. Який сенс пориватися в зону полеглих випробувань?»^{**}.

^{*} Глузман С. Ф. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. — К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012.

^{**} «Форум націй», № 6/121 — Червень 2012 // <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/121/zustrich-v-kyievi-z-iosefom-mendelevychem.html>

Зі спогадів Василя Овсієнка про нові знайомства на зоні:

«...Коли я відповідав, старанно добираючи російських слів, молодий миловидий чоловік із явно неукраїнським прізвищем на куртіці — Коренбліт — сказав по-українському: «Та ми тут усі українську мову розуміємо. Говоріть по-своєму. Я, до речі, єврей з України...».

Серед «антирадянщиків» окремою громадою виділялися євреї, що майже всі були посправниками. Так звані «самолъотчики», засуджені за відомим вироком Ленінградського суду 15–24 грудня 1970 р.

«... першого ж дня до мене підійшов чоловік і привітався по-українському. Михайло Хейфец, літератор із Ленінграда. Ага, це той Хейфец, що, як я чув, написав есей про Йосифа Бродського і оце сидить за нього... Кілька розмов, кілька записів — і маєш строк 4 роки ув'язнення та 2 роки заслання. Але такий поворот долі Хейфец сприйняв як творче відрядження, як щасливий шанс для письменника: до рук пливе неоціненний матеріал! Тільки треба його випробувати на собі... Ми близько зійшлися на ґрунті спільних філологічних інтересів. Хейфец жваво цікавився Україною. Не без того, щоб полегшити мій душевний стан і дати мені нагоду виговоритися по-рідному, адже мене в 17-ту зону привезли на самотність, почувався я там набагато гірше, ніж у 19-й, Хейфец просив мене розмовляти з ним українською, як це перед тим велося в нього з Зоряном Попадюком, щойно спровадженим звідси до Володимирського централу... Хейфец цікавився українськими справами, його бачення «збоку» й мене цікавило...

Вражала його феноменальна обізнаність і пам'ять, та скоро здивував він мене ще більше.

Десять улітку під час тотального шмону (обишуку) у Стуса забрали зошит із віршами та оголосили, що знищили його як такий, що не становить цінності (!!!)... Повернули до Мордовії через два місяці, але вже в 19-ту зону, бо 17-ту влітку ліквідували. Приносить мені Хейфец зошита, списаного його кострубатим скорописом, і просить переписати начисто, потім ще диктує мені з пам'яті зо два десятки віршів такою ж кострубатою українською мовою, а я записую їх, виправляючи... А ще мені Хейфец розповідав, що на побаченні він прочитав був з пам'яті своїй дружині Раїсі (вона росіянка) вірш Стуса, де йшлося про дружину. Може, цей: «Дозволь мені сьогодні, близько шостої...». Раїса сказала: «Та вона щаслива жінка! Він зробив її безсмертною» ...

Ці випадки я розповідаю як приклади справжнього інтернаціоналізму. «Свої енциклопедичні знання та феноменальну пам'ять Михайло Хейфец використав якнайкраще: за кожен рік ув'язнення — по книжці. Ще не скінчився строк ув'язнення, як на Заході вийшла його книжка «Место и время», де багато добрих слів сказано й про нас, українців. (Уже вдома, 1977 р., я чув по радіо «Свобода» й про себе.) 1983-го у видавництві «Сучасність» вийшла його книжка спогадів «Українські силуети», російською й українською мовами. Ми, українці, вміли багато вистраждати в концтаборах, але не зуміли про це написати. Дяка євреєві Хейфецу: досі ніхто ліпше про нас не написав... Це живі, психологічно і фактологічно достовірні портрети ще тоді живих українців — Василя Стуса і В'ячеслава Чорновола, також Миколи Руденка, Зоряна Попадюка, які продовжували сидіти за старими та новими вироками. Це чи не найліпше свідчення про український рух опору 70-х рр. У нарисах «Святі старики України» та «Бандерівські сини» маємо історично правдиве свідчення про повстанців Миколу Кончаківського та Петра Саранчука, про лідера Українського Національного Фронту (1964–1967) Дмитра Квецька».*

Із книжки Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» ми дізнаємося про його найближче оточення в зоні, серед своїх друзів він неодмінно згадує і євреїв — Семена Глузмана, Вульфа Залмансона, Йосефа Менделевича та Михайла Казачкова. Згадує він також і тих євреїв, що прийшли пізніше на зону: Вадима Аренберга та Леоніда Лубмана.

*«Ще на початку мого перебування в зоні лєнінградець Михайло Казачков відкрив переді мною красу поезії Марини Цвєтаєвої й Райнера Марії Рільке. Михайло загалом був блискучим інтелектуалом, прекрасно обізнаним у літературі й мистецтві. Він воістину «заразив» мене творчістю цих авторів, і якийсь час я жив естетикою їхнього поетичного слова»**.*

Про дружбу з українськими дисидентами пише й Анатолій Альтман (спогади ще не опубліковано — з особистого архіву. — Й. З.):

* Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. — 2-ге вид., доп. — Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005.

** Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: спогади та роздуми дисидента. — Л.: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2016.

«1972 р. було зроблено великий замет на Україні. Через деякий час у зону привезли «виявлених і знешкоджених буржуазних націоналістів». Дуже швидко між нами зав'язалися дружні стосунки з Іваном Світличним, Зіновієм Антонюком, Ігорем Калинцем, Миколою Горбалем. Наша дружба тривала впродовж багатьох спільно відбутих років неволі. Відтоді з незмінною повагою і любов'ю згадую цих благородних лицарів свободи, деякі вже і не живі, земля їм пером».

Зі спогадів Семена Глузмана:

«...того ж дня мене прийняли в «сім'ю» Євген Пришляк та Василь Підгородецький. Перший до арешту був керівником служби безпеки УПА по Львівській окрузі, другий — простим бійцем УПА. Милі, теплі мої друзі, мир праху вашому... Из погляду радянської ідеології це було неприпустимо! Молодий єврей і старі націоналісти-бандерівці не можуть, не повинні бути разом! Одного разу Василь Підгородецький під час спільного сніданку біля тумбочки сказав: «Славко, вчора до мене підходив К., ну, знаєш, він був німецьким поліцаєм; він намагався мене вмовляти, навіть намагався соромити. Мабуть, не подобається їм наша дружба. Навряд чи він говорив зі мною без наказу кума... Так і говорив: що ж це ти, Василю, український патріот, із жидом їси. Ну, я його послав».

Чи були прояви антисемітизму на політичних зонах?

Про відсутність антисемітизму на політичних зонах згадують як українські, так і єврейські дисиденти. В їхніх спогадах простежується певне здивування щодо його відсутності. Важливо також, що антисемітизмом не були заражені не тільки молоді українці, а й воїни УПА, що досиджували свої 25-річні строки. Про це свідчать спогади Ар'є Вудки, Семена Глузмана, Михайла Хейфеца та Євгена Сверстюка.

Дуже важливу характеристику цього феномена надав Мирослав Маринович на прикладі Зеновія Красівського, з яким я подружився на волі 1978 р. і можу це підтвердити. Мирослав написав так:

«...Виходячи зі стандартних радянських уявлень, цей переконаний націоналіст мав би бути зоологічним антисемітом. А насправді він був уособленням приязні та зичливості. Ходив усміхнений, світлий; мав прекрасні стосунки з усіма табірними євреями. Таке розбиття

стереотипу було просто дивовижним. А все тому, що його почуття до України виходило з любові до неї, а не з ненависті до її ворогів»^{}.*

Зі спогадів Миколи Горбаля про один з інцидентів, коли після конфлікту між ним та стукачами на зоні почали циркулювати підкинуті оперчастиною чутки, що у конфлікті були винні євреї, на плацу перед колоною зеків вийшов воїн УПА і від імені своєї групи проголосив, що коли хтось зачепить хоч когось із євреїв, матиме справу з ними, бійцями УПА:

«На зоні євреї нас підтримували, ми євреїв підтримували. Не було (антисемітизму), я наводив той приклад, коли Василь Підгородецький (воїн УПА), коли розкрили стукачів, вийшов перед розводом і сказав: «Хто рушить пальцем єврея, той буде мати з нами, з УПА, справу». Сваритися в таборі не личить ні українцю, ні єврею»^{**}.

Про цю ж історію також можна прочитати у ненадрукованих спогадах мого земляка Анатолія Альтмана — учасника справи із захоплення літака 1970 р. Він описує це трохи інакше, але лише в деталях:

«...Упродовж кількох днів, перерозжаривши зону, контингент зека розколовся по лінії, що визначила друзів і ворогів. Назагал «мочити» збиралися тільки жидів, вважаючи, що це не викличе особливої незгоди з боку інших, менш заплямованих національним походженням, — українців, литовців, вірменів. Передбачалося навіть якщо не участь, то розуміння з боку «бандерівців». Але все перевернулося догори дригом. Упродовж нетривалого часу у нас склалися дуже дружні стосунки зі старими «бойовиками» з УПА... та з молодими націоналістами, які йшли в табори безперервно, починаючи з 1972 р... Завдяки знанню української мови я особливо зблизився з Миколою Горбалем, Ігорем Калинцем, Іваном Світличним і багатьма іншими... Зрештою, кілька міцних чоловіків зі старих бійців УПА «відвідали» «штаб-квартиру» погромників і попередили про свою участь у можливому побойці... на боці тих самих «жидів». Відлуння табірних воєн живі й досі. І ця обставина так само значно охолодила ентузіазм Храмушинова [опера] воїнства. Свого часу саме бандерівці, що вливалися в 50-х рр. у табори, зламали хребет «беспрєделу» кримінальників, і це запам'ятовувалося надовго».

^{*} Маринович М. Всесвіт за колючим дротом...

^{**} Інтерв'ю Миколи Горбаля Йосифу Зісельсу, 8.09.2017.— Архів автора.

Про відсутність антисемітизму в українських дисидентів пише у книзі «Московщина» єврей із Дніпропетровська Ар'є Вудка:

«...Всі відомі українські політзеки — противники юдофобії. Двом народам-мученикам пора вже спільно підвести ризик під страшим минулим і повернутися до тих початкових відносин, які склалися в Скіфополі за часів Маккавеїв».*

Він дуже тепло згадує своїх знайомих та друзів з українських дисидентів: Івана Куриласа, Покровського, Степана Сороку, Бесараба, Івана Сокульського, Шевчука, Горбала, Заливаху, Дяка, Лесіва, Левка Лук'яненка, Михайла Слободяна. Особливо теплі спогади про Євгена Сверстюка та Степана Сапеляка.

Гітель Бутман («самольотна» справа), який раніше ніколи не зустрічався з українцями, у спогадах пише про них лише позитивно:

*«... в таборах і тюрмах був Рух опору, а в ньому дуже сильною була українська група. Для мене це було перше знайомство з українськими націоналістами, і я побачив, що в післявоєнній Україні виросла плеяда борців, які поєднували в собі любов до свого народу і готовність жертвувати собою заради створення нової вільної України з гуманними традиціями найкращих синів і дочок України ХХ ст.: співчуття, повага і товариськість щодо «пригноблених» і «ображених», незалежно від їхньої національності. У цих хлопців я зовсім не бачив антисемітизму: їхня тиха любов до України не робила їх ксенофобами»**.*

Великі та дуже теплі спогади Гітеля Бутмана присвячені двом українцям, яких він вважав своїми друзями, — Іванові Світличному та Степанові Мамчуру.

Цікавість до інших культур і спільна творчість

В ізраїльському журналі «Менора»*** Авраам Белов наводить вражаючу історію про те, як у таборі № 35 на Уралі в середині 1970-х (1973–74 рр. — Микола Горбаль. — Й.З.) троє в'язнів — Баграт Шахверян, Гітель Бутман та Микола Горбаль створили гімн Єрусалима. Гімн було

* Вудка Юрій А. Московщина: мемуарний есей. — Лондон, Укр. видавнича спілка, 1978.

** Доброокий: Спогади про Івана Світличного / упоряд. Надія Світлична, Леоніда Світлична. — К.: Час, 1998.

*** Менора. 1973–2013 // http://berkovich-zametki.com/Kiosk/Menora_40.pdf

передано на волю, він дійшов до Ізраїлю і був виконаний у Народному домі в Єрусалимі, коли його автори ще перебували в зоні.

Євген Сверстюк:

«Спогади в'язнів ГУЛАГу усіх поколінь рясніють зворушливими випадками зустрічі з іншою культурою в образі випадкового співкамерника... Зрешистю всі діти різних народів, змалку виховані на стереотипах советської пропаганди, нарешті в таборах знайомляться зі «страшними бандерівцями» і несподівано для себе відкривають, що то люди національно й релігійно толерантні... У великій зоні, як заведено було називати вільну зону, про таке навіть не могли подумати. Всі жили в атмосфері недовіри, пліток і анекдотів. Загалом люди культурні завжди були вищими за усілякі національні чвари, за ксенофобію, але в масі бракувало вголос задекларованої позиції... В'язні об'єднані спільною долею. Вони швидко знаходять між собою спільну мову. В їхньому спілкуванні є радісний потенціал відкриття невідомого в своїй і чужій культурі, відкриття позитиву. Гнані і переслідувані, в'язні несуть і продовжують спадщину своїх переслідуваних попередників. Виявляється, у кожного народу були свої гнані і репресовані за правду, і вони, як правило, сяли зерна самоповаги і поваги до іншого. У в'язнів немає принципових розходжень: усі прагнуть волі і хочуть свободи для свого краю, свого народу».*

Спільні акції проти свавілля адміністрації та взаємодопомога серед в'язнів

Про спільну боротьбу українців та євреїв проти системи у сталінські часи відомо небагато, але у поодиноких спогадах є інформація про участь євреїв у повстаннях в'язнів та їхню участь у «міжнаціональних радах» в окремих місцях ГУЛАГу, де найактивнішу роль відігравали українці з УПА.

Перші спогади про співпрацю у таборах 1960-х стосуються політичних зон у Мордовії (11-та, 17-та, 19-та й пізніше — жіноча зона). Судові процеси початку та середини 60-х «відзначилися» великою кількістю українців, але ж у ті самі роки у Мордовію на зазначені політичні

* Сверстюк Є. Діти різних народів // Іноземці про українських в'язнів: спогади. — К.: Смолоскип, 2013.

зони етапами прийшли московські дисиденти, зокрема євреї — Олександр Гінзбург, Едуард Кузнецов, Юлій Данієль та інші.

Першим завданням після знайомств та з'ясування «хто є хто» на зоні було налагодження передачі на волю інформації про судові справи, вироки, особливості життя на зонах, насамперед репресії зонівської адміністрації та початок спільного опору. Почалися спільні святкування днів народження, національних свят, дисидентських дат, наприклад, — Дня прав людини (10 грудня) та Дня політв'язня (30 жовтня).

Окремо слід сказати про спільні спроби боротися за статус політв'язня.

На свавілля адміністрації зон в'язні відповідали своїми ненасильницькими методами боротьби: зверненнями та протестами, голодуванням та страйками. Цими спільними діями в'язні відповідали на явні порушення своїх прав, несправедливість дій адміністрації та її провокації.

Моє інтерв'ю з Левком Лук'яненком:

«Українці завжди підтримували право євреїв на виїзд і возз'єднання зі своєю історичною Батьківщиною, а євреї підтримували наше прагнення до незалежності. Це допомагало разом жити у тих непростих умовах. Це робило нас добрими союзниками в протистоянні з демократичними московітами, що вважали головним напрямом демократизацію, а коли йшлося про незалежність, одразу виникало напруження у стосунках».*

Зі спогадів Мирослава Мариновича:

«Оцю спільність нашого статусу і спільність ворога відчували всі без огляду на національність»

Ось як про неї говорить єврейський політзек Ар'є Вудка:

«У нас був спільний ворог, у нас подібна мета, а отже, ми мусимо підтримувати один одного. Ми бачили, як влада намагається сіяти розбрат між людьми різних національностей у таборі, і ми відчували, що всі в тому самому становищі, що в нас той самий ворог. Тому настанова була подолати цей розбрат, що його вони сіяли, й діяти разом, допомагати один одному. Не тільки в особистому сенсі, а й між спільнотами».

* Інтерв'ю Левка Лук'яненка Йосифу Зісельсу, 28.08.2017. — Архів автора.

«У політичному таборі для адміністрації не було більшого криміналу, ніж дрібно списаний папірець. Кожен такий папірець чайв у собі “злочин антирадянщини”, а тому його негайно вилучали для перевірки. Зрозуміло, що політв’язні, своєю чергою, прагнули таких папірців наплодити якнайбільше. Отож дуже швидко мене втаємничили у “святая святих” табірного життя — підготовку інформації для “Хроники текущих событий”. Це був вияв особливої довіри, бо до цього дійства були долучені лише найнадійніші зеки. У час моєї появи на зоні — це Євген Сверстюк, Семен Глузман, Євген Пронюк, Олексій Сафронів, Григорій Приходько та ін. Вони писали не тільки саму хроніку подій, а й різні тексти — звернення, петиції тощо. Це була чудово поставлена машина, цілий “конвеєр”, упоратися з яким до кінця кагебістам так і не вдалося. Як написав згодом Семен Глузман, “ми, сірі, голодні, переслідувані, жили Словом. Словом болю і правди, що його нам вдавалося передавати у світ”. І він згадує, що Іван Світличний жартівливо назвав цю писемну фабрику “ПЕН-клубом”».

Зі спогадів Євгена Сверстюка:

«...Перед нашими друзями-євреями була ясна перспектива: вихід на волю і повернення на свою історичну батьківщину, де на них чекають із розкритими обіймами.

Вони розуміли, що перед українцями немає іншої перспективи, крім виходу в сибірське заслання або повернення додому, в зону особливого тиску і нагляду. Вони прагнули нам допомогти як тільки могли. Вони апелювали до вільного світу. Багато з них написали спогади про спільне життя в зоні. Йосиф Менделевич написав зворушливі “спогади про українських політв’язнів”. А наш спільний друг Ар’є Вудка вивіз у своїй пам’яті цілу збірку “Українські поезії за колючим дротом”.

Зрозуміло, що усі вони твердо зобов’язалися боротися за правду і закон, однаковий для всіх, за те, що однакові злочини і нацистів, і комуністів мають бути однаково карані».

Зі спогадів Василя Овсієнка:

«...Значно пізніше я довідався, що «господарем» одного з таких каналів зв’язку був тихий та спокійний Борис Пенсон, що на нього де-

хто нарікав, чого це він, мовляв, так рідко бере участь у колективних акціях протесту...

А тут у нас чи не найкращі стосунки саме з єврейською громадою. Бо в нас спільний ворог: російська імперія під назвою СРСР. Не лише спільні “чай”, а й спільні голодівки, одночасні заяви протесту зміцнювали цей союз. Ефект ці акції мали лише тоді, коли на волю виходила інформація про них, і цим ми найчастіше завдячували саме євреям.

Зі спогадів Мирослава Мариновича:

«...Втім, ми навчилися в таборах не лише чути одне одного, а й діяти разом, шануючи особливості іншого. Про це дуже гарно сказав Ар'є Вудка: “Чітко виділилися дві сили табірнього спротиву: євреї та українці. З тих пір так і повелося: якщо євреї й українці кажуть ‘так’ — отже, акція забезпечена... Відчувався страх чекістів перед тим, що й у «великій зоні» уярмлені народи зможуть знайти спільну мову...»

Воістину “дружба тризуба з зіркою Давида”! А Богдан Ребрик вдався до порівняння, яке взагалі “зашкалює”: “Євреї в тюрмі більше зробили для незалежності України, як усі бандерівці”».

Зі спогадів Гілея Бутмана про Івана Світличного:

«Пригадую, як одного разу на 35-й зоні його хотіли кинути на роботу, якої він, інвалід, не міг виконувати. Ми всі написали звернення протесту до прокурора. Іван Олексійович підходив до кожного з нас і клав на заяву свою безпалу долоню, а ми обмальовували її і поряд ставили свій підпис. Це був той рідкісний випадок, коли заяви спрацювали: Іван Олексійович дістав працю, яку звичайно давали тільки стукачам — «пожежником» на зоні, де ніколи нічого не горіло».

Йосеф Менделевич:

«Після обіду дізналися, що капітан Довчій побив політв'язня Сапеляка. Двадцятирічний студент Львівського університету Сапеляк організував у своєму селі, на Західній Україні, нелегальну національну групу. За це його посадили... На побиття політв'язня необхідно негайно реагувати. Збиралися групами і обговорювали, що робити. Остаточне рішення залежало від українців. «Питання стоїть так,—

підсумував Приходько, зек із двадцятип'ятилітнім «стажем», — якщо ми віримо, що доб'ємося свого, — треба діяти!».

Я його підтримав: «Так, я вірю, що ми переможемо! А якщо поступимось, нас усіх почнуть бити!»

Отже, вирішено: з завтра оголошуємо страйк з вимогою звільнити капітана. В результаті на роботу не вийшло сімдесят чоловік. Половина всіх ув'язнених відмовилася підкоритися вимогам наглядачів. Це був справжній бунт — ми робили, що хотіли. Наглядачі зникли із зони».*

Дуже важливе свідчення про спільну боротьбу дисидентів опублікував 1974 р. журнал «Сучасність», який видавала українська діаспора:

«...Про що свідчать ці інформації Шахвердьяна і Глузмана, чи інших в'язнів, які подібно висловлювалися? Найперше вони говорять про те, що радянські в'язниці і концтабори — це наче мікрокосмос Радянського Союзу. Там і тут позбавлені волі люди різних національностей, культур і релігій, там і тут усі вони живуть прагненням бути господарями на власній землі. Звичайно, у політичних в'язнів це прагнення багато міцніше, і власне воно привело їх за ґрати. Але власне вони найкраще віддзеркалюють те, що мислять їхні народи. Втративши свободу, вони про свої почуття говорять відверто. По-друге, слова Шахвердьяна і Глузмана говорять про те, що в умовах неволі кується свідомість спільних інтересів поневолених Москвою народів. Це не вперше з документів самвидавної літератури, з виступів різних діячів опору в Радянському Союзі дізнаємося про цей багатомовний розвиток. Неоднократно сторонній світ мав уже нагоду дізнаватися про голодівки політичних в'язнів з участю в них людей різних народів, про солідарні виступи в'язнів однієї національності в обороні людей інших національностей, про спільні протестні листи на захист людських і національних прав. Так, 4 вересня 1972 р. українські, балтійські, єврейські, російські, вірменські та інші політичні в'язні Пермського табору «відзначили» роковини встановлення концентраційних таборів СРСР голодівкою і протестом у пам'ять їхніх жертв. Таке саме «святкування» вони провели роком пізніше. 1974 р. невідома група політичних в'язнів СРСР різних національнос-

* Менделевич И. Операция «Свадьба» // http://jhistory.nfurman.com/zion/zion008_06.htm

тей звернулася до громадськості світу, і їхнє звернення було поширене у самвидавчій літературі. В ньому вони закликали людей доброї волі організувати рятування таких політичних в'язнів, як Валентин Мороз, Олександр Сергієнко, Володимир Буковський, Ігор Огурцов, Олександр Фельдман та ін. Коли навесні 1974 р. у Пермському таборі таборова адміністрація гнала на роботу хворого українського політичного в'язня Євгена Пронюка, політичні в'язні інших національностей провели в його обороні протестну голодівку, що тривала від 12 травня до 16 червня. Її започаткував згадуваний вище Слава Глузман, а участь у ній брали українці І. Світличний, І. Кандиба, І. Калинець, З. Антонюк та інші, росіяни В. Буковський, В. Балаханов, євреї — Альтман, Бутман, Хнох, Ягман, а також вірмени, естонці, татари. Але не тільки побутові проблеми, отже, потреба оборони перед знущанням адміністрації, заступництво за права в'язня в'яжуть політичних в'язнів радянських тюрем та концентраційних таборів в одну солідарну сім'ю. Спільна недоля спонукує їх думати також про ширші питання, про долю їхніх народів. Колишні політичні в'язні в СРСР, яким пощастило вирватися за кордон, свідчать, що в'язниці і концтабори Радянського Союзу — це також терен постійних дискусій між в'язнями про різні суспільно-політичні теми, про літературу, філософію, релігію, про устроєві та міжнародно-політичні проблеми. Зокрема, доля неросійських народів у СРСР стоїть на першому місці в таких розмовах між їхніми представниками у в'язницях і в таборах»*.

Таким чином, спільна боротьба українських та єврейських дисидентів впливала на порозуміння українців та євреїв у діаспорах США, Канади та Австралії. Після багатьох десятиріч недовіри діаспори зробили нарешті перші кроки назустріч одна одній.

Гельсінські групи та участь в їхній роботі українських і єврейських дисидентів

Новий імпульс співпраця між дисидентами різного етнічного походження отримала у другій половині 1970-х, під час становлення Гельсінського процесу, що став новим якісним етапом дисидентського руху.

Найважливішими чинниками та наслідками його були:

* Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя, червень 1975, 6 (174).

1. Відкритість і легальність діяльності, наскільки вона була тоді можливою, що привернуло до нього [процесу] інтелігенцію та національно свідомих громадян.

2. Можливість вбудувати національно-демократичні рухи в контекст загальносвітового процесу боротьби за права людини.

3. Привернення уваги представників іноземних країн до системних порушень прав людини в СРСР.

4. Кооперація у спільній боротьбі дисидентів різного етнічного походження, релігійного спрямування, ідеологічних вимірів.

5. Західні правозахисники та уряди заспокоїлися щодо активної діяльності націоналістів, побачивши, що вони у різних республіках зацентрували свою діяльність на правозахисті.

Участь євреїв у Гельсінських групах (прізвища виділено)

Московська Гельсінська група (МГГ, створена 12 травня 1976 р., м. Москва): (перший склад) Юрій Орлов, Людмила Алексєєва, **Михайло Бернштам**, **Олена Боннер**, **Олександр Гінзбург**, Петро Григоренко, **Олександр Корчак**, **Мальва Ланда**, **Анатолій Марченко**, **Віталій Рубін**, **Анатолій Щаранський**.

Із лютого 1977 р. почалися арешти членів Гельсінських груп, у тому числі МГГ. Було заарештовано Юрія Орлова, **Олександра Гінзбурга**, **Анатолія Щаранського** і **Мальву Ланду**. Людмила Алексєєва, Петро Григоренко та **Віталій Рубін** були змушені емігрувати в 1976–1977 рр.

У 1978–1982 рр. МГГ, попри тиск, продовжувала працювати. До тих, хто залишився на волі в СРСР, приєдналися **Володимир Слепак**, **Юрій Мнюх**, **Наум Мейман**, Тетяна Осипова, Іван Ковальов, Віктор Некипелов, Софія Каллістратова, Юрій Ярим-Агаєв, **Леонард Терновський**, **Фелікс Серебров**. Арешти, репресії, заслання і вироки щодо членів групи тривали. В цілому за вироками радянських судів всі члени МГГ разом узяті мали відбутися понад 60 років таборів і 40 років заслання*.

До кінця 1981 р. на волі в СРСР лишилися тільки троє членів МГГ — **Олена Боннер**, Софія Каллістратова та **Наум Мейман**. У грудні 1981 р. було порушено кримінальну справу проти Софії Каллістратової, а 6 вересня 1982 р. їй було висунуто обвинувачення за частиною 1-ю статті 190-ї КК РРФСР — «систематичне поширення в усній формі

* «Форум націй», № 6/121. Червень 2012, <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/121/zustrich-v-kyievi-z-iosefom-mendelevychem.html>

наперед неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад», засноване на документах, вилучених під час обшуків. У такій ситуації 6 вересня 1982 р. члени групи заявили про припинення діяльності МГГ з огляду на неможливість її роботи в умовах репресій, що посилювалися*.

Українська Гельсінська група (УГГ, утворена 9 листопада 1976 р., м. Київ): Руденко Микола Данилович (керівник групи), Бердник Олександр Павлович, Григоренко Петро Григорович, Кандиба Іван Олексійович, Лук'яненко Левко Григорович, Мешко Оксана Яківна, Матусевич Микола Іванович, Маринович Мирослав Франкович, Строката Ніна Антонівна, Тихий Олексій Іванович.

У другому складі після арештів першого складу групи — Ольга Гейко, Микола Горбаль, Володимир Малінкович, **Йосиф Зісельс**.

Литовська Гельсінська група (ЛГГ, утворена 26 листопада 1976 р., м. Вільнюс): Кароліс Гаруцкас, **Ейтан Фінкельштейн**, Она Лукаускайте-Пошкене, Вікторас Пяткус і Томас Венцлова.

Грузинська Гельсінська група (ГГГ, утворена 1 січня 1977 р., м. Тбілісі): З. Гамсахурдіа, Р. Рцхладзе, М. Костава, **брати Гольдштейни (Ісай та Григорій)**.

Вірменська Гельсінська група (ГГГ, утворена в квітні 1977 р., м. Єреван): економіст Едуард Арутюнян (1926), він став керівником групи; студент політехнічного інституту Самвел Осянта, Роберт Назарян (1948) — фізик і диякон Вірменської апостольської церкви. Пізніше до ВГГ увійшли робітники — Шаген Арутюнян (один із засновників Національної об'єднаної партії) та Амбарцум Хлгатян.

За всієї співпраці та взаємодопомоги відносини між різними групами Гельсінського процесу не можна вважати ідеальними. Насамперед це стосується відносин між московськими дисидентами та дисидентами з національних республік. Співчуття — так, допомога — так, але справжнього розуміння проблем національно-визвольної боротьби проти комуністичної імперії не було, та й досі немає. «Давайте будувати разом демократичний Радянський Союз» — така формула домінувала у відносинах московських і українських дисидентів. За понад десять років правду українських, литовських, вірменських дисидентів було доведено — тільки розпад імперії дає можливість розвитку всім народам імперії, зокрема євреям.

* Алексеева Л. История инакомыслия в СССР...

Ось що пише про УТГ досить зверхньо Людмила Алексєєва у книзі «История инакомыслия в СССР»:

«...З перших слів першого меморандуму Української Гельсінської групи йдеться про геноцид та етноцид на Україні... Вона [Група] повністю зосередилася на українській національній проблемі... Про це свідчить не тільки програмний документ, а й наступні документи Групи... Всі вони присвячені загальним та окремим аспектам національної проблеми.

На відміну від інших Гельсінських груп, Українська зовсім не відгукувалася на релігійні переслідування, хоча в Україні ця проблема є не менш гострою, ніж в інших республіках... Нема в цих документах і згадок про проблеми єврейського руху за від'їзд в Ізраїль, хоча десятки тисяч євреїв на Україні домагаються дозволу на виїзд, і багато з них піддаються у зв'язку з тим дискримінації».

Не випадково актуальним був і, на жаль, залишається відомий вислів: російська демократія закінчується там, де починається українське питання.

Сьогодення

Після розвалу комуністичної імперії дисиденти опинились у різних країнах, але майже всі без винятку включилися в громадські та політичні процеси у своїх країнах. Більшість єврейських дисидентів, насамперед сіоністи, виїхали до Ізраїлю, деякі з них стали депутатами кнесету і членами урядів Ізраїлю (Віктор Браїловський, Натан Щаранський, Юлій Едельштейн). Ціла група українських дисидентів стала депутатами Верховної Ради (Микола Горбаль, Богдан Ребрик, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновол, Ірина Калинець, Степан Хмара, Михайло та Богдан Горині, Олесь Шевченко, Левко Горохівський, Генрих Алтунян).

Про подальшу активність єврейських дисидентів уже в Ізраїлі свідчить діяльність заснованого Яковом Суслєнським ще 1979 р. Громадського комітету єврейсько-української співпраці. Однією з перших акцій (1980) Комітету була вимога «... справедливості: надати звання Праведника народів світу Митрополитові Шептицькому». Її підписали голова Комітету Олександр Фельдман, Організаційний секретар

* <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/vymahayut-spravedlyvostynadaty-zvannyapavednyka-svitu-mytropolitovi-sheptytskomu/>

Яків Сусленський, члени: Рейза Палатник, Юрій Мілославський, Ізраїль Клейнер, Мойсей Фішбейн, Шльомо Дрезнер, Михайл Хейфец.

Декілька єврейських дисидентів, які ніколи не намагалися виїхати в Ізраїль чи у США, залишилися жити в Україні (Семен Глузман, Леонід Мілявський, Йосиф Зісельс). Вони не стали депутатами парламенту, але беруть активну участь у розбудові громадянського суспільства та надалі підтримують дружні стосунки з українськими дисидентами, щоб разом розбудовувати нову Україну. Контакти між українськими дисидентами та сіоністами стали дуже рідкісними, активізуються лише під час нечастих відвідувань українцями Ізраїлю чи сіоністами України.

Недомовленість

Відтворюючи численні картини знайомств, дружби та спільної боротьби, чи не ідеалізую я стан українсько-єврейських відносин у дисидентські часи? Майже всі згадують початкові негативні стереотипи однієї групи щодо іншої. Описують поступове розмивання чи навіть руйнацію стереотипів після знайомства.

Чи залишаються зрештою якісь недовомовленості? Прямо про це ніхто не згадує, але опосередковано, з огляду на різні спогади та поведінку деяких дисидентів після звільнення можна припустити, що в житті все відбувається не ідеально, а реально. Певний аналіз українсько-єврейських стосунків я зустрів лише у спогадах Михайла Хейфеца, але з опосередкованою інформацією про деякі непорозуміння можна ознайомитися у спогадах Йосефа Менделевича, Габріеля Суперфіна, Мирослава Мариновича, у деяких виступах уже в новітні часи Левка Лук'яненка, Ігоря та Ірини Калинців, Анатолія Лупиноса.

Великою драмою для Яківа Сусленського було відкриття про нові неприємні антисемітські риси у виступах свого табірному друга Левка Лук'яненка. Яків, який віддав після зони та еміграції 26 років товариству «Україна — Ізраїль», так і не зміг досягнути цього нового та неприємного для нього образу Левка.

Українці і в ув'язненні, і на волі були більшістю, а євреї — меншиною. Українці боролися за свою національну державу і наражалися на жорстокі репресії з боку комуністичної імперії, а в євреїв уже була держава, і репресії проти них імперія вела передусім через їхнє бажання полишити її та приєднатися до своєї держави. Все це створювало певну асиметрію у стосунках, яку не так легко відчуту та побачити, бо на тлі

спільної боротьби вона не видається значною. Ось як намагався аналізувати цю ситуацію Михайло Хейфец:

«...Євреї, за всієї їхньої зовнішньої реакції на будь-яку світову ідею, монологічний за характером народ. Вони мають здатність так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями та міркуваннями, що, буває, не помічають навколишніх об'єктів, та й суб'єктів. Ця властивість самопоглинання власним внутрішнім світом допомагала, мабуть, вистояти цьому згустку людей у вигляді особливої спільноти, що не зливається ні з ким упродовж двох тисячоліть вигнання — ситуація майже унікальна в людській історії! Але ця ж властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, — коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а водночас не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і водночас існують на іншій планеті, іншій, що не перетинається із сусідом, площині життя, — думається, ця властивість передовсім викликала той стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінню супроводжував єврейську громаду в будь-яких її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв знадобився мені ось для чого: як євреї я володію, природно, властивостями свого народу. І тому, відчувачи на перших порах тонку, але цілком істотну кригу, яку проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Припускав, що аристократичний холодок — або звичайна манера спілкування Василя, або я сам чимось йому неприємний.

І тільки під час розмови про статті Померанця і Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістського єврейського початку. Між таким початком і собою він установив невидиму, але непроникну стінку. Чи не тому, що він — неодмінний, вроджений ворог універсалізму, зовсім не національно-обмежена людина, але в наш час універсалізм здавався йому центральною небезпекою, що загрожувала духовному існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму — навіть найкращі. Ось дві його розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

— Під слідством я сидів в одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і такими ось, — він показав, — пухкими губами. Зробив блискучу експертизу по Григоренку. Олена Боннер, коли його вперше побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий, і зробив таку роботу»... Отримав 12 років і здивовано казав мені: «Адже це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один із найкращих людей, яких я зустрічав у житті. І можеш уявити моє самопочуття: чудова людина, дисидент, який пішов у в'язницю, народився і виріс у Києві, жив у нас усі роки, а в гебістській в'язниці я мушу, — тут Василь приклав руку до грудей, немов серце прихопило, — розмовляти з ним російською...

Друга розповідь:

— Ти не зустрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Брауна.

— Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

— Дивний... В Ізраїль їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний із російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. — Василь зробив довгу паузу. — Доводить, доводить... Не розумію, нащо потрібно логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні.

І обрізав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому ж Василь спочатку думав, що я належу до людей, для яких любов до матері є предметом логічних вправ? Я думав про це на зоні.

Мужні і незламні люди, українці все ж таки були переможеними. Нехай тимчасово, але поки тріумфували вороги, «свині, ратицями відштовхували один одного від годівниці», як висловився одного разу Стус. Поразка в національній битві створювала навколо них поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що зачіпає національний нерв душі. Моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них і, отже, як духовна ущербність.

Насправді все виявилось інішим. Євреї в зоні просто відчували себе переможцями. Військовополоненими, захопленими армією, яка, тим не менше, вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що саме по собі теж перемога): що ще важливіше для відчуттів радянського зе-

ка-єврея, він щомісяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не під дих — на жаль! — а тільки ляскав її по носі, але як це було приємно!

Це створювало в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові налаштованість національного спокою: ми, євреї, в цей час намагалися не хворіти національно. На очах зникала (по-різному у різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, тривав процес, а результат іще невиразно позначався, але загальний його напрям був безперечно ясним.

І навпаки, у переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-ту зону в серпні 1976-го я, людина, яка зовсім не схильна підкреслювати своє єврейство і така, що розмірковує про Ізраїль з педальованою об'єктивністю, здавалася Василю Стусу товаришем по стражданнях, по боротьбі, але не по душі.

Принаймні мені так здавалося».*

З моєї недавньої розмови з Габріелем Суперфіном:

«...У таборі було дещо важко. Тому що була якась недововленість, напруженість. Але вона йшла від мене самого. Тому що в середовищі «своїх» не треба напружуватися, стежити за своєю коректністю (аби випадково нетактовно не образити). Було (та й зараз буває) почуття, що в кожному національному середовищі є щось, що не відкривається в присутності «чужого». Але напруження в зоні з молодими українцями — Антонюком, Пронюком, Світличним не було. У камері важкувато було: обурювала одержимість Анатолія Здорового. Але єврейської теми (в сенсі антисемітизму) я просто не пам'ятаю. А коли українці були національно орієнтовані, то до сіоністів вони ставилися як до товаришів по боротьбі (чи я був трохи іронічний до сіоністів, але особисто з ними мені було цілком родинно). Резюмуючи, оціночно скажу: в таборі був дружній альянс демократів-українців і тих, що приставали до них, — західників-оунівців і підпільників 60-х, з євреями-сіоністами і євреями демократичного напрямку. Але мені з українцями, як і з німцями, як з естонцями, спілкуватися доводилося трохи напружено. Але це через мою таку вну-

* Хейфец М. Украинские силуэты. — Х.: ХПГ, Фолио, 2000.

трішню настороженість. Або через недоліки у знанні мови?...зрозуміло, свідомістю це близькі мені люди, абсолютна до них довіра і любов, співчуття. Але глибоко заховані емоції — страх зблизитися — зберігаються (до речі, у таких яскравих людей, як Антонюк та Іван Світличний, відчувався комплекс неповноцінності, мовляв, і Шевченко — поет обмеженого змісту, і мова наша не настільки багата і гнучка, і що ми — провінція, а наша наука історична — просто сором). Не можу позбутися досі почуття, що повної відвертості у спілкуванні з українцями не було (це не підозра їх в антисемітизмі, а немовби відчуття, що ми, росіяни або зрусифіковані євреї, не можемо зрозуміти до кінця їхнього болю, їхньої туги за батьківщиною, розділити їхню ненависть до окупантів тощо). Здавалося, що є теми, які можуть обговорюватися лише серед «своїх». Все одно, хто ці «свої» — росіяни, євреї, українці тощо. Почуття «некомфортності». Мені найлегше було серед напівєвреїв, при тому, що я, безумовно, за культурою росіянин».

Михайло Хейфец:

«...Уникнувши небезпек асиміляції, націоналіст-інтелігент бачить у традиції символ чистоти. Але — з великою тонкістю зазначає (Франц) Фанон — виникає розрив між традицією і рівнем сучасного європейського розвитку такого інтелігента. І цей розрив породжує глибоко прихований комплекс національної неповноцінності. Інтелігент бачить недоліки свого народу, усвідомлює їх, але не може, не сміє про них сказати, побоюючись ненароком зганьбити, образити свій і без того ображений народ, його національне почуття.

Я спостерігав не раз цей парадокс, цей комплекс навіть у такої, на мій погляд, високоталановитої і по-справжньому, на вищому європейському рівні освіченої людини, як поет Василь Стус. Після читання «Літопису Самовидця» я сказав йому:

— Найбільше вражає мене автор. Це дуже хороша людина. Це людина рідкісного на той час серця: він жаліє жертв козацьких набігів, жаліє євреїв, поляків і своїх мужиків. І водночас він абсолютно не жаліє України. Розумієш, не українців, а України. Абсолютно спокійно, і навіть із симпатією, пише, як козаки запрошували іноземців на батьківщину — калмиків, татар, москвичів, турків. Як це

поєднувалося — великодушність і гуманізм із такою дивною відсутністю патріотизму?

Василь довго сидів мовчки. Його красива, як у арабського скакуна чистих кровей, голова задумливо опущена в землю. Потім із зусиллям сказав:

— Я думаю, що це пов'язано не з його особистим характером, а з деякими рисами характеру мого народу. Але про це я б не хотів говорити з тобою, Міша».*

Висновки

1. Українські та єврейські дисиденти у 1960–80-ті до того, як потрапити до в'язниць і таборів, майже не були знайомі, про інших вони могли лише дещо дізнатися з радіоголосів і самвидаву.

2. Комуністична репресивна система звела дисидентів різних національностей у місцях позбавлення волі, і лише там вони змогли познайомитися та зблизитись у намаганні пізнати один одного та разом чинити опір адміністрації та КДБ.

3. Тільки спілкування між українськими та єврейськими дисидентами в ув'язненні дозволило їм подолати існуючі стереотипи і закласти підґрунтя майбутнього співіснування їхніх народів як усередині країни, так і в міждержавному форматі.

4. У 1960–80-ті спільна боротьба українських та єврейських дисидентів була мало відомою в Україні. У США та Канаді про неї знали більше, що сприяло певному подоланню бар'єрів між діаспорами, які перед тим ставилися одна до одної дуже насторожено.

5. Інформація про спільну боротьбу почала поширюватися Україною лише наприкінці існування радянської влади та після здобуття незалежності, коли всі в'язні, що залишилися живими, звільнилися з місць позбавлення волі й почали виступати у пресі, брати активну участь у громадському та політичному житті.

6. Нині українські та єврейські дисиденти живуть переважно в різних державах, де беруть активну участь у розбудові своїх країн та спри-

* Хейфец М. Мирное время. Русское поле // <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=9138>

яють значною мірою налагодженню дружніх відносин між державами, але постійно між собою майже не спілкуються.

7. Ті поодинокі єврейські дисиденти, що залишилися в Україні, й надалі підтримують дружні стосунки зі своїми українськими побратимами і разом сприяють позитивним перетворенням у країні.

Моя найщиріша подяка всім моїм колегам та в'язням-побратимам, хто надав мені допомогу в підготовці цієї доповіді: Тетяні Хорунжій, Ірині Володарській, Галині Хараз, Михайлові Гольду, Святославі Бакісу, Мирославі Мариновичу, Олесеві Шевченку, Богданові Ребрику, Василеві Овсієнку, Семенові Глузману, Миколі Горбалю, Левкові Лук'яненку, Габрієлеві Суперфіну, Зорянові Попадюку, Анатолєві Альтману.

«КОЖНА ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО НА СВОБОДУ ПЕРЕКОНАНЬ І НА ВІЛЬНЕ ЇХНЄ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ...»

Виступ на Прес-конференції УНІАН
з нагоди 40-річчя Української гельсінської групи

Доброго дня усім. Після пана Левка [Лук'яненка] і пані Раїси [Руденко] вже важко щось додавати до різних аспектів діяльності цієї Групи (Гельсінської), але я спробую, бо мій формат включення в Групу трохи відрізнявся від інших, і взагалі я буду акцентувати на цьому увагу. Але, незважаючи на мій трохи зовнішній відсторонений формат, бо я не етнічний українець, я єврей, і, звичайно, центром, ядром була українська ідея цієї групи. Але це переформатування, яке сталося в ті роки, коли від національно-визвольної боротьби збройним шляхом вона переходила, ця боротьба, в інші формати, в мирні формати, в національно-демократичний формат, я вважаю, що 1960-ті — це вже було переформатування у національно-демократичний формат визвольної боротьби. І взагалі-то я погоджуюся з тими істориками (я не історик), які вважають, що у національно-визвольній боротьбі протягом ХХ ст., можливо, навіть з другої половини ХІХ ст., перерви не було, просто були періоди різної інтенсивності цієї боротьби.

Так ось, дуже важливий легальний формат, про який вже пан Левко згадав, бо це була перша спроба вийти з підпілля і оголосити свої імена. Звичайно, КДБ знало і тих, хто раніше брали участь у цьому процесі, наприклад, пана Левка з Іваном Кандибою у 1961 р., і справа Дмитра Квецька та Зиновія Красівського 1967 р., «Український національний фронт», про це знало тільки КДБ. Але широкий загальний зв'язок тільки в 1975 р., коли перші 10 членів Української гельсінської групи, засновники, оголосили свої імена і, як розповідав пан Левко, надали свої телефони і адреси для того, щоби отримати інформацію про порушення прав людини в Україні.

Для мене дуже важливо, як трохи стороннього спостерігача, що оці різні терміни національно-визвольної боротьби були пов'язані не тільки ідеями, але й людьми, бо, як вже сказала пані Рая, Оксана

Мешко — дуже цікавий пов'язуючий ланцюжок між етапом національно-визвольної боротьби збройним шляхом і національно-демократичним. Бо вона ще застала перший етап і була у другому. Також дуже цікаве, на мій погляд, те, що група поєднала як колишніх націоналістів у прямому змісті цього слова і колишніх комуністів, які намагалися все ж таки спочатку перетворювати марксистські формати, ленінські на більш людяні. І це також, мені здається, дуже цікавий елемент цієї Української гельсінської групи, де це поєдналося.

Те, що національно-визвольна боротьба зусиллями Групи, і це дійсно, пан Левко правий, це геніальний був хід, воно потрапило у формат правозахисної боротьби всього світу. І це одразу було сприйнято на Заході так, як вони це добре розуміли. Бо боротьба за права людини — це тоді був найкращий для сприйняття Заходом формат боротьби. І оскільки Україна встала в цей формат, то спочатку одразу створилися моніторингові групи в Америці і в Європі для того, щоби перевіряти: «А як справді? Ось з'явилася правозахисна група, подивимося, як радянська влада буде її сприймати». Не було ілюзій, бо було так, як було.

Для мене цікаво те, що з'явилися меморандуми. Це формат документів. Постійні занумеровані меморандуми, які викликали, з одного боку, у людей очікування: «Ось коли буде наступний меморандум, і що там буде нового, викриваючого злочини радянської влади?» І від влади також було очікування, може, навіть побоювання, я не хочу перебільшувати, що ось наступний меморандум викриє ще один злочин, ще не один злочин влади, і це знову стане ясным для всього людства.

Для мене також дуже важливе те, що до цих питань, які були в меморандумах зазначені, попали, крім суто українських національних питань, ще питання релігійні, наприклад, дуже важливе питання Української греко-католицької церкви, питання правозахисні, питання переслідувань за допомогою несудових засобів, розправ з інакомислячими, і, наприклад, те, що мене тоді цікавило більш за інше, це використання психіатрії у політичних цілях. І це все потрапляло в меморандуми і ставало об'єктом цікавості для Групи і для широкого загалу.

І, нарешті, той аспект, який мене дуже цікавив, — це те, що у другому складі, коли вже були прийняті інші, я потрапив у серпні 1978 р., де два місяці я умовляв Оксану Мешко з Миколою Горбалем, з Олею Гейко, з Володимиром Малинковичем, щоби вона нас прийняла у групу. Це було все літо 1978 р. Вона опиралася два місяці, казала: «Вас одразу

заарештують». Але ми наполягали на важливості того бачення, що повинна бути послідовність, тяглість: так, перших посадили, потрібні були другі, потім треті, потім четверті, щоби всі, і світ, і влада розуміли, що кінця тому не буде, поки Україна не стане незалежною. І те, що включені були в групу представники не української етнічної групи, більшості українців, але я, як єврей, і Володимир Малинкович, як росіянин, для мене було дуже важливо. Бо коли нам у 2014 р. кажуть: «Ось народжується українська політична нація, туди входять не тільки українці, й інші», я починаю розповідати, що насправді це була традиція українського визвольного руху, коли в УНР вже були включені навіть міністри не українського етнічного походження. І це дуже важливо, що... були перерви, звичайно, в тій тенденції, але вона була започаткована ще на початку ХХ ст. Просто у Гельсінській групі проявилася вона знову, бо були подолані певні непорозуміння 1940–50-х між українцями і іншими етнічними групами, і включення росіянина і єврея в цю групу показало всьому світові, Заходу, що щось не так у тому негативному сприйнятті, як сприймав тоді Захід, зокрема, український націоналізм. А Захід сприймав цю боротьбу з недовірою, бо утворювали думку західні країни, які самі були імперіями колись, і для них національно-збройна боротьба була, звичайно, дуже негативною: і для Франції, і для Англії, і навіть для США, яка сама була колись колонією. І це сприйняття заважало сприйняти українську боротьбу як адекватну, як легітимну. Але Українська гельсінська група цього досягла, і ця боротьба стала легітимною. Дякую.

II

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ ОЧИМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вашингтон, 12 жовтня 2017 року
Ukraine's Quest for Mature Nation Statehood Roundtable XVIII:
Ukraine and the Issue of Social Cohesion
Україна у пошуках зрілої національної державності.
18-й круглий стіл: «Україна та питання соціальної єдності»

Вступ

Ініціативну групу «Першого грудня» було створено Радою церков України 1 грудня 2011 р. із нагоди 20-річчя незалежності України за ініціативою тодішнього предстоятеля Греко-католицької церкви України блаженнішого Любомира (Гузара). Навіть після відходу у Вічність блаженніший Любомир залишається натхненником та душею нашої Групи.

Група об'єднала інтелектуалів, відомих громадських діячів і фахівців у різних галузях науки та культури України. Вона працює у форматі консенсусу — саме так ухвалювалися й ухвалюються всі основні її документи. Наш засадничий консенсус — це Незалежність, Демократія та Духовність українського суспільства. Відтак у фокусі уваги групи «Першого грудня» була, є і залишається соціальна інтеграція.

На мій погляд, група «Першого грудня» є фундаментальною складовою громадянського суспільства України, вона не ставить перед собою жодних політичних цілей, а основну мету своєї діяльності бачить у духовному розвитку українського суспільства на принципах сумління і правди.

Ось як суворо охарактеризувала стан українського суспільства ініціативна група «Першого грудня» вже через рік після заснування:

Українська хартія вільної людини (1 грудня 2012 року)

«...Ми стали свідками піднесення демократичних ідей, переконань і мрій.

Але романтичні сподівання, зіштовхнувшись із реальністю, швидко перетворилися на ілюзії. Слова знецінилися.

У нашій країні, де Радянський Союз було подолано фізично, його спадщина і досі зберігається морально і ментально.

Виявилось, що люди далі й дедалі більше сподіваються на чужу ласку, а не на власні сили.

Нові економічні умови змінили країну і водночас загострили найгірші людські інстинкти: жадобу збагачення, захланність і споживацтво.

Людина дістала можливість вільно і без страху повернутися до духовних джерел. І водночас зубожіння, несправедливість і невпевненість виплекали у суспільстві внутрішнє розчарування, що стоїть на межі з духовною порожнечею.

Падіння останньої імперії повернуло нас до засадничих істин про будову на фундаменті закону та правди і про будівничих, які покладаються на власні сили і Божу допомогу — вищу поміч, яку відчують совістю.

«Учорашні люди» натомість силуються «розбудовувати державу» старими методами насильства й обману, не маючи та й не знаючи вищих цілей.

Тінь сумніву торкнулася багатьох сердець. Однак тінь сумніву завжди йде поруч із людиною. Не варто боятися тіней. Треба шукати світла відповідей, які дають силу проти зневіри і надають сенсу нашому життю.

Ми знову бачимо по всьому світу рух до смислу, який має стати духовним орієнтиром для сучасної людини.

Способи, які б відновлювали та зміцнювали віру у власних і спільних силах, не можуть бути ані категоричними, ані вичерпними. До Храму можуть вести різні дороги, однак треба мати бажання і силу йти однією з них.

Наріжними каменями нашої Хартії є три прості думки.

Перше. Відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя нікому не може бути переданою. Ми самі несемо відповідальність за себе.

Друге. Мораль і духовні цінності не можуть бути відкладеними на завтра. Вони завжди потрібні сьогодні.

Третє. Ми будуємо те, що уявляємо, а отже, від глибини, масштабу і творчого хисту нашої уяви залежить наше майбутнє...».

Ця доповідь не є результатом діяльності групи «Першого грудня», на своєму засіданні ми ще не розглядали саме ґрунтовно стан соціальної інтеграції українського суспільства, але опосередковано порушували зазначену тему в різних документах Групи. Я викладаю сьогодні перед вами власні думки й спостереження, а також наводжу дані соціологічних й інших досліджень, деякі відомі документи Групи, які, на мій погляд, підтверджують основні тези доповіді.

Визначення соціальної інтеграції

Почнемо з визначення поняття «соціальна інтеграція». *The Penguin Dictionnaire of Sociology* інтерпретує інтеграцію суспільства як об'єднання на основі спільних цінностей. Знаний український соціолог Володимир Паніотто (КМІС) пропонує розглядати потенціал соціальної інтеграції як здатність суспільства діяти як єдине ціле, що проявляється, в тому числі, й у злагодженості взаємодій соціальних груп, категорій, інститутів та інших підсистем суспільства. Володимир Паніотто виділяє такі індикатори інтеграції суспільства:

1. Ступінь інтеграції соціальних груп і категорій (**спільність цінностей** для різних груп і категорій, в тому числі — рівень патріотизму, національної свідомості, національної самоідентифікації тощо; рівень взаємної **толерантності** між різними групами й категоріями суспільства).
2. Ступінь інтеграції соціальних інститутів.
3. Показники злагодженості **взаємодії** соціальних груп із **соціальними інститутами**.

Нижче буде розглянуто прояви індикаторів першого та третього типів.

Розпочнемо аналіз з розгляду у динаміці ключових цінностей, які об'єднують чи роз'єднують українців. Окремо розглянемо дані суб'єктивної оцінки населенням того, які маркери позначають об'єднання, а які — роз'єднання українського суспільства. Далі розглядатимемо питання толерантності українського суспільства і, нарешті, ставлення населення до ключових соціальних інститутів.

Нестабільний стан, але — динамічний процес

Україна розвивається за багатьма показниками, зокрема в процесі соціальної інтеграції. Більше того, Україна не розвивається монотонно та послідовно, синхронізуючи різні аспекти розвитку, а дуже повільно, непослідовно та суперечливо. Миттєві зрізи будь-якого процесу не дозволяють скласти уявлення про вектори та динаміку змін у суспільстві. Саме тому слід докладніше розібратися в тому, що сприяє та що заважає процесу соціальної інтеграції.

Для ілюстрації візьмемо Євромайдан (Революцію гідності) 2013–2014 рр. З яким саме конфліктом ми мали тоді справу, у яких процесах брали участь, що спостерігали? Розглядаючи ті події лише під одним кутом зору, оцінюючи лише один з аспектів протистояння, можна сперечатися, чи був то конфлікт міжетнічний (росіяни та українці), між-

конфесійний (віруючі різних патріархатів Православної церкви), міжмовний (російськомовні проти україномовних), чи будь-який інший. Нібито простежувався кожен зі згаданих аспектів конфлікту, але жоден із них не вичерпував всієї різноплановості Революції. Відтак, маємо справу не з повними векторами, а з певними проекціями складного процесу на різні вісі координат.

Коли процес конфлікту має проекції на різні вісі координат: етнічні, конфесійні, мовні, історичні, ціннісні, можна говорити, що йдеться про міжцивілізаційний конфлікт, конфлікт між різними цивілізаціями — європейською та євразійською, між відповідними колективними цивілізаційними ідентичностями. Це модель, яку я використовую для кращого розуміння ситуації, і як кожна модель, вона умовна.

Модель цивілізаційної ідентичності

Так склалася доля українців, як і цілої низки інших народів від Фінляндії на півночі до Ізраїлю на півдні, що вони сторіччями знаходилися під потужним впливом двох цивілізаційних ідентичностей: європейської — з Заходу та євразійської чи азійської, у випадку Ізраїлю та частини Євразії, — зі Сходу. Десятки мільйонів людей, перебуваючи сторіччями під подвійним, але різновекторним впливом двох потужних цивілізацій, з часом набувають рис обох цих цивілізацій та породжують певну роздвоєну ідентичність, в якій наявні частково та послаблено різні риси та різні цінності.

За останні сто років від Російської імперії (СРСР) відійшли та набули незалежності народи саме такої роздвоєної ідентичності. Вони поновили або заснували свої держави та стали відносно незалежними від колишньої метрополії. Всі ці держави у процесі розриву з імперією зіткнулися з аналогічними чинниками спротиву з боку метрополії:

- економічний тиск;
- міжнародні дипломатичні інтриги;
- брудна пропаганда;
- збройна агресія.

Саме збройна агресія, як останній з аргументів імперії, як лакмусовий папірець, визначає, що процес відриву колишньої колонії від імперії стає незворотнім. Перемога зміцнить відрив від імперії та незалежність народу, поразка — поверне колонію в імперію до наступного етапу визвольної боротьби.

Майже закономірно, що у процесі відриву від імперії народи залишають в «обіймах» імперії частину своєї території та великі групи населення (Фінляндія, Польща, Литва, Угорщина, Румунія та ін.).

Спостерігаючи за цим процесом в аспекті цивілізаційної ідентичності, можна припустити, що народ відривається від Східної імперії тоді, коли у суспільстві питома вага носіїв системи цінностей європейської цивілізації починає суттєво переважати суму носіїв протилежної системи цінностей, тобто рівновага в імперській системі порушується за рахунок розвитку західної цивілізаційної ідентичності в одному чи в групі колоніальних народів.

Отже, українці не перший народ, який відривається від імперії, але водночас — це перший з постколоніальних народів, такий численний слов'янський та православний народ, який нарешті виборює незалежність за рахунок концентрації в ньому елементів (цінностей) європейської ідентичності. Коли я говорю про концентрацію в українському соціумі європейських цінностей, то насамперед маю на увазі рефлексивний рівень — бажання й намагання жити цими цінностями, походити на спільноти, що живуть ними.

Надії та реальність

Що дає нам надію на позитивний результат європейського вибору України? Наприкінці XIX — початку XX ст. із нашого ареалу євразійської ідентичності в США та Канаду виїхали мільйон українців та мільйон євреїв. В них була дуже позитивна мотивація — забезпечити своїм дітям та онукам гідне життя. Вони тяжко працювали, щоб діти могли вчитися та інтегруватися у західне суспільство. Через сорок–п'ятдесят років вони, а головне — їхні діти та онуки, стали частиною західного суспільства, тобто людьми європейської (західної) ідентичності. Вони бажали стати такими, як громадяни країни проживання, і з часом внаслідок здорового конформізму вони стали такими. Це був процес самоперевищення мільйонів людей під впливом нового середовища, шляхом своєрідного занурення в нього.

Нова ідентичність українців почала потужно розвиватися саме тоді, коли вони вперше в історії стали більшістю у своїй країні. Цей чинник зміни ідентичності — стати більшістю в країні — складно переоцінити. За словами Мирослава Мариновича, в українців змінилася модель їхнього майбутнього. З великої меншини в імперії, де вони зму-

шені були конкурувати, а інколи і воювати з іншими меншинами, вони перетворилися на більшість.

Аналогія — утворення держави Ізраїль, де євреї 1948 р., після тривалої перерви, стали більшістю у своїй країні. Цей чинник — більшість — став основним у формуванні нової єврейської ідентичності. Соціологічні дослідження Лібмана та Коена у 1990-ті засвідчують, що ізраїльтяни та євреї діаспори — це дві такі різні ідентичності, що можна говорити про два народи.

Двадцять шість років українське суспільство розвивається у відносно вільних умовах. Уперше за сотні років українці без віз подорожують та працюють у Європі, мають необмежений доступ до будь-якої інформації та культури. Це і є своєрідний процес перевиховання. Звичайно, на українців діють і східні чинники впливу — з Росії. Але у вільних умовах ми спостерігаємо, як поступово збільшується у суспільстві питома вага людей, які орієнтуються на Захід, на західну культуру, на західну систему цінностей.

На прикладі США та Канади, а також інших країн, посталих за рахунок емігрантів, бачимо, що процес «перевиховання» великих груп представників іншої цивілізаційної ідентичності триває десятиріччя. Саме так, тільки еволюційно змінюються системи цінностей, навіть в умовах повного занурення емігрантських груп в нові середовища.

Жодна революція не може дати тих результатів, на які здатна еволюція.

Революції є наслідком, але не причиною змін колективної ідентичності.

Наслідки роздвоєної ідентичності

У суспільстві з роздвоєною цивілізаційною ідентичністю фактично існує два субсоціуми з різними і навіть протилежними системами цінностей. Це означає, що соціальна інтеграція відбувається одночасно в різних соціумах, і вектори цих фактично двох інтеграцій часто протилежно спрямовані. Зрозуміло, що темпи позитивних змін у суспільстві уповільнюються, коли в ньому одночасно відбувається два протилежні за напрямками процеси соціальної інтеграції.

Звичайно, у будь-якому суспільстві існують різні погляди на те, яким має бути шлях подальшого розвитку. На них ґрунтується політична система суспільства, формуються політичні партії з різними

ідеологіями. Але головне, що з питання незалежності власної держави, її місця в певній цивілізації постає національний консенсус. На жаль, в українському суспільстві досі не сформувався національний консенсус з основних засад державотворення. Частина суспільства, в якій домінує євразійська цивілізаційна ідентичність, не лише не бере участі в розвитку на засадах європейських цінностей, а й чинить спротив руху України на Захід. Із запропонованої моделі стає зрозумілішим повільний, непослідовний та суперечливий рух України у майбутнє.

Перехід від євразійської системи цінностей до європейської — освіта та виховання

Як вже згадувалося вище, цивілізаційна ідентичність не є генетичною, вона є продуктом, наслідком виховання людей у конкретних системах виховання та освіти за методиками, притаманними конкретній цивілізації. На жаль, соціологічні опитування показують, що дуже мало респондентів, лише 6–7%, вважають важливим реформування системи освіти.

Ось яку оцінку було зроблено в одному з документів групи «Першого грудня» стосовно освіти в Україні.

«Освіта в Україні: творення суспільного замовлення». Позиція ініціативної групи «Першого грудня» (дата публікації 04.06.2013)

«... Виховання та освіта — це першооснова для будь-яких змін у нашій країні, стійкості Української держави і її сталого поступу.

Сьогодні ми перебуваємо не лише в пострадянських, а й постмілітарних умовах. Ми позбулися військової організації життя колишньої імперії, але «казармений дух» відчувається досі. Він виявляється як в агресії стосунків між людьми, так і в освіті, яка не ставить за мету сформувати особистість, навчити мислити, прищепити бажання бути вільною людиною чи дати конкурентні знання.

Ми переповнені прикладами «успішної аморальності». А натомість втрачаємо з поля зору найважливіше — взаємини в українських сім'ях, в яких для будь-якої людини закладається основа сприйняття і розуміння світу і моралі. Острах перед цінностями, невміння додержуватися їх, і, як наслідок, байдужість суспільства і держави до справи нефальшивого й уважного плекання духовно здорових родин, де є вза-

ємна повага, допомога і любов, є однією з найглибших причин нашої загальної внутрішньої відчуженості.

Нинішня система виховання і освіти в Україні не цінує ані сім'ї, ані людини, яка вчиться, і не прагне заохотити її до постійного інтелектуального розвитку чи підготувати до ринку праці. Така система не бажає бути нашим помічником, вона, як правило, діє, мов наглядач і спостерігач.

Система орієнтує вчителя, викладача і науковця не продукувати знання чи шукати нові підходи та орієнтири, а «відтворювати вже відтворене», додержуючись перевірених кліше. Більше того, викладача і вченого перевантажують рутиною, що обмежує творчі можливості.

По суті, наша освітня система досі залишається заформалізованою, бюрократичною і недобррозичливою як до людини, так і світу.

Найнебезпечнішим продуктом такої системи є людина без цінностей...».

Приклад Ізраїлю

У світі не так багато країн із роздвоєною цивілізаційною ідентичністю. Одним із наочних прикладів такої країни, хоч і з великими відмінностями від України, є Ізраїль. Роздвоєння ідентичності в Ізраїлі має етнорелігійне підґрунтя, більшість громадян — євреї, приблизно 20% — араби. Єврейська більшість ідентифікує себе ймовірніше з європейською цивілізацією, меншість — з арабською. Ця ситуація знайшла відображення і в парламенті Ізраїлю — Кнесеті, де 13 (11%) із 120 становлять арабські депутати. 107 єврейських депутатів Кнесету (89%), за всіх суперечностей та різниці в ідеології, утворюють так званий сіоністський консенсус щодо незалежності держави та її цивілізаційної спрямованості на Захід. Арабські депутати не визнають єврейського характеру держави і не підтримують єврейську більшість майже з усіх питань.

Вам це нічого не нагадує?

Цікаво, що частково схожими в Ізраїлі та Україні є процеси формування політичної (партійної) системи. Їхня подібність проявляється у тому, що основними чинниками, які впливають на формування політичного спектру різних ідеологій та партій є не соціально-економічні питання та проблеми, як в нормальних країнах, а зовнішньополітичні, сусідство великих негативно налаштованих до країни держав:

навколо Ізраїлю — група арабських держав з населенням у 200 мільйонів людей, на кордоні України — 150-мільйонна Росія та її сателіти Білорусь і сепаратистські утворення — Крим та Придністров'я. Внаслідок такого потужного впливу зовнішніх чинників політичний спектр спотворюється: ліві — це ті, хто за «порозуміння з ворогом», праві — за жорстку позицію до нього.

Громадська думка населення

Соціологічні опитування, що впродовж періоду незалежності проводилися в Україні, унаочнили ключові маркери, які позначають розділення населення України. Це питання, пов'язані з мовою спілкування та ставленням до статусу російської мови; з культурною ідентичністю і з оцінками певних історичних подій та історичних діячів, а також із зовнішньополітичними орієнтаціями громадян — в європейському напрямі, чи в напрямі Євразії (Росії та деяких країн СНД).

До результатів соціологічних досліджень завжди слід ставитися дуже обережно та критично. Оцінюючи та інтерпретуючи соціологічні дослідження, зокрема в динаміці, треба брати до уваги, що починаючи з 2014 р. стало неможливо проводити опитування на окупованих територіях Криму та частині Донбасу з населенням 5,5 млн. чоловік. Виключення з опитування 12–13% респондентів тенденційно трансформуює результати досліджень саме у той бік, де бажане сприймається за дійсне.

Також треба враховувати, що психологічні особливості євразійської цивілізаційної ідентичності більш авторитарні та конформістські, коли респонденти опитувань відповідають часто так, як, на їхню думку, треба відповісти при чинному політичному порядку в державі.

Для прикладу деякі статистичні дані 2015 р.

Мовні питання:

«На Галичині та Волині в сімейному спілкуванні домінує українська мова (96–99% громадян розмовляють лише чи переважно українською, а російською 1–4%). Переважає українська мова і на Закарпатті, Буковині, Поділлі, Поліссі, Центрі України (в цих регіонах 67–88% громадян розмовляють винятково чи переважно українською), але в цих регіонах поширеною є і російсько-українська двомовність (особливо в Центрі та областях Полісся). Зовсім інша си-

туація спостерігається в регіонах Нижнього Подніпров'я, столиці (м. Києві), областях Причорномор'я та Слобожанщині, де переважає російська мова (в основному в формі російсько-української двомовності). У цих регіонах 53–71% жителів спілкуються переважно російською мовою, але 26–47% переважно чи винятково — українською. Переважає не винятково російська мова спілкування (адже тільки 12–32% розмовляє винятково російською), а російсько-українська чи українсько-російська двомовність. І, нарешті, на Донбасі цілковито домінує російська мова (адже 96% мешканців у сім'ях розмовляють російською, при цьому 61% — винятково російською)»^{*}.

Культура:

«Майже аналогічно відрізняється і культурна ідентифікація громадян. Адже на Галичині та Волині 65–77% громадян ідентифікують себе з належністю до винятково української чи європейської та світової культури. На Поділлі, в Центрі, Поліссі, м. Києві, Буковині та Закарпатті таких виявилось 47–62%, тоді як в Нижньому Подніпров'ї, Слобожанщині та Причорномор'ї тільки 30–38%, а на Донбасі — 16%. Протилежна ситуація з ідентифікацією громадян зі слов'янською, «радянською» та культурою «руського міра». З такими культурами ідентифікують себе абсолютна більшість мешканців Донбасу (91%), більшість громадян (54–61%) Нижнього Подніпров'я, Причорномор'я та Слобожанщини, однак меншість в інших регіонах України (22–43%), включаючи Галичину та Волинь»^{**}.

Оцінка історичних подій:

«Дослідження демонструють і регіональну відмінність в оцінці історичних подій. Так, позитивне ставлення до таких подій, як заснування ОУН 1929 р. та УПА 1942 р., щодо ОУН та УПА переважають у центрально-західних регіонах України (Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, м. Київ, Центр, Поділля, Полісся), а негативні — в південно-східних регіонах (Донбас, Нижнє Подніпров'я, Причорно-

^{*} Вишняк О. Що об'єднує та що роз'єднує українців: результати опитувань громадської думки / Інформаційно-аналітичне видання «Громадська думка». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Режим доступу: http://dif.org.ua/uploads/pdf/1460378821_4071.pdf

^{**} Там само.

мор'я, Слобожаничина). Така сама регіональна диференціація оцінок спостерігається стосовно Помаранчевої революції 2004 р.»^{*}.

«Наявна й досить значна різниця між регіонами (іноді прямо протилежна) у ставленні до подій новітньої історії України. Особливо це стосується розпаду СРСР, Майдану 2013–2014 рр. та Угоди про асоціацію з ЄС 2014 р. Зокрема, у ставленні до Майдану 2013–2014 рр. позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в трьох південно-східних регіонах (Донбас — 69% проти 12%, Слобожаничина — 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я — 47% проти 44%) переважають негативні оцінки»^{**}.

«Отже, впродовж років громадяни різних регіонів України по-різному відповідали на низку питань, пов'язаних з мовою, історією, культурною ідентифікацією. Особливо гостро це питання постало в період Російської інтервенції. Однак, на думку одного з провідних українських соціологів — Ірини Бекешкіної, захоплення Росією Криму та початок нею неоголошеної війни на Сході України, всупереч прогнозам, радикально змінили громадську думку населення України в питаннях зовнішньополітичної орієнтації та сприяли підвищенню патріотизму і національної самоідентифікації мешканців південних та східних регіонів у патріотичний, державницький бік»^{***}.

До таких інтерпретацій соціологічних досліджень я ставлюся досить скептично, бо графічні відображення вказаних досліджень вказують на їхній не монотонний, а хвилеподібний характер. Тобто миттєві зрізи не демонструють середньої тенденції зростання різних параметрів, а суттєво відхиляються від них.

^{*} Що об'єднує та роз'єднує українців. Дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою Ukrainian Sociology Service з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 року на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень. Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsv>

^{**} Там само.

^{***} Бекешкіна І. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну? // Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. — К.: Стилос, 2017. — С. 8–39.

Зовнішньополітичні орієнтації:

«Розглянемо зміни, що відбулися в зовнішньополітичних орієнтаціях українців. На думку політолога Олексі Гараня, після «Євромайдану», анексії Криму та початку війни на Сході України дилема зовнішньої української політики щодо вектору спрямування — європейського чи євразійського — перестала існувати»^{}.*

«2014 р. вектор східного спрямування, фактично, зник, і тепер єдиним регіоном, де ще залишалось позитивне ставлення до приєднання України до союзу Росії й Білорусі, залишався Донбас. Проте вже наступного, 2015 р., й на Донбасі відбулися істотні зміни громадської думки: якщо 2013 р. до союзу України з Росією та Білоруссю позитивно ставилися 74%, 2014 р. — 63%, то 2015 р. — лише 41%, натомість відсоток тих, хто ставить до такого союзу негативно, виріс за два роки з 8,5% до 31%»^{**}. «Загалом по країні КМІС демонструє наступну статистику: готовність населення голосувати за вступ України до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном у вересні 2013 р. становила 40% — «за», а 33% — «проти», тоді як у вересні 2017 р. це співвідношення змінилося — 15% до 55%»^{***}.

Важливо звернути увагу на певну тенденційність інтерпретацій досліджень, коли бажане сприймається як дійсне без урахування зазначених вище чинників. Також привертає увагу велика кількість респондентів, які не визначилися з дуже важливих питань — до 30%.

«Але найбільш разючі зміни сталися у ставленні українців до вступу в НАТО. Оскільки питання входу до Північноатлантичного Альянсу було одним з тих, яке з 2004 р. використовувалося проросійськими політиками для збільшення свого електорату, співвідношення тих, хто був би готовий проголосувати за вступ до НАТО, за даними КМІС, з грудня 2005 р. коливалось на рівні 16–20%, а проти — на рівні 57–63%. Дані ж за вересень 2014 р. демонструють різкі зміни: «за» вступ до НАТО бажають проголосувати 48%, а «проти» — 32%.

^{*} Гарань Алексей, Золкина Мария. Коллапс «евразийского вектора» в Украине и нарастание проратовских настроений. Pronars Eurasia Аналитическая записка № 458, Январь 2017 г.

^{**} Бекешкіна І. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну? // Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. — К.: Стилос, 2017. — С. 8–39.

^{***} Дані Київського міжнародного інституту соціології.

На сьогодні (вересень 2017 р.) це співвідношення знаходиться на рівні 45% до 27%».*

Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» демонструє наявність значимих змін у питанні приєднання до НАТО навіть у найбільш негативно налаштованих регіонах України. У Південному регіоні, де 2013 р. членство в НАТО підтримували лише 7%, вже 2015 р. таких було 33,5%, на Сході, відповідно, 12% і 32%. Та й на Донбасі в опитуванні 2013 р. підтримка членства України в НАТО була майже нульовою, але вже 2014-го вона сягнула 7%, а 2015-го — 12%**.

Внутрішньополітичні погляди:

*«Що ж стосується внутрішньополітичних поглядів українців, соціологи констатують зміни громадської думки населення південних та східних регіонів у патріотичний, державницький бік»***.*

«Яскравою ілюстрацією цих змін може стати динаміка громадської думки з питання «Якби референдум щодо незалежності України відбувався зараз, як би Ви проголосували?». Наприклад, 2011 р. у відповідь на таке питання, третина респондентів висловлювалася проти незалежності України, причому в Південному та Східному регіонах голоси «за» і «проти» поділилися майже навпіл. Але вже 2016-го, результат різко змінився, і у цих регіонах відсоток прихильників незалежності значно зріс: в Південному регіоні — з 47,1% до 78,5%, у Східному — з 53,0% до 71,5%.

Показниками зростання національної свідомості можуть слугувати також питання щодо співвідношення загальнонаціональної ідентифікації (тобто з громадянством України) та регіональної, що включає суму двох позицій — визнання себе насамперед жителем свого села, міста, регіону.

Більшість населення (57%) вважає себе насамперед громадянами України, ще для близько 25% головною є ідентифікація з містом чи селом проживання, а для майже 6% — з регіоном проживання. Визнання первинності свого визначення як громадянина України істотно

* Там само.

** Бекешкіна І. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну? // Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір. — С. 8–39.

*** Там само.

зросло вперше 2005 р. (з 44% до 55%), вдруге — 2014 р. (з 51% до 65%). 2015 р. цей показник трохи знизився (до близько 58%) і за останні два роки залишається приблизно на одному рівні (60% 2016 р. і 67% 2017 р.). Серед регіонів України визнання первинності ідентифікації з громадянством України істотно переважає локальну ідентифікацію (з місцем або регіоном проживання) насамперед у Західному регіоні (62% загальнонаціональної ідентифікації проти 25% локальної) та Центральному (відповідно, 62% національної ідентифікації та 27% локальної). Деяко меншим розрив між національною та локальною ідентичностями є в Південному (57% загальнонаціональна ідентифікація і 32% локальна) та в Східному (50% загальнонаціональна і 38% локальна) регіонах. На Донбасі ж загальнонаціональна та місцево-регіональна ідентифікації перебувають приблизно на одному рівні (43% та 41% відповідно)*.

Суб'єктивні показники:

«...Окремо слід назвати суб'єктивні показники соціологічних опитувань. Серед чинників (маркерів. — Й.З.), які, на думку самих респондентів, найнегативніше можуть вплинути на об'єднання українців: корумпованість влади (29%), дії олігархів (29%), дії Росії на роз'єднання України (25%), маніпуляція інформацією через ЗМІ (24%), розділення українців методом політичної агітації (20%). Найменше можуть вплинути на роз'єднання України, на думку населення, протести на «Євромайданах» (6%), дії країн Заходу (9%), ріст радикалізму і націоналізму в Україні (9%), утиски за мовною ознакою (10%). Певні в тому, що «в Україні немає роз'єднання, даний факт намагаються нав'язати», 9% і лише 2% вважають, що «Україна ніколи не була єдиною і об'єднати її неможливо».

У розумінні тих чинників, які можуть роз'єднати Україну, існують регіональні відмінності. Так, спільним для всіх регіонів є визнання таких головних роз'єднувальних чинників, як корумпованість влади, дії олігархів, маніпуляція інформацією через ЗМІ, розділення українців методом політичної агітації. На Донбасі, на відміну від усіх інших регіонів, визнають роль Росії у роз'єднанні українців лише 7%, натомість основним чинником роз'єднання вважають «зростання ради-

* Там само.

калізму та націоналізму» в Україні (30%). Мени, ніж у решті регіонів, покладають провину на Росію і на Слобожанищині (15%). Донбас також виявився єдиним регіоном, де досить значна частина (23%) звинувачує у роз'єднанні регіонів дії країн Заходу. В деяких регіонах до числа вагомих чинників роз'єднання відносять прагнення певної частини українців до інтеграції з ЄС (Причорномор'я — 25%, Поділля — 21%, Донбас — 20%)»^{*}.

«Найбільшу ефективність для примирення українців мали б, на думку населення, такі дії: перемога у війні (36%), реальна боротьба з корупцією (35%), покращення соціально-економічного стану в країні (34%). Ефективність інших дій та заходів оцінюється громадською думкою значно нижче, а на останніх місяцях за дієвістю — федералізація України (6%), прийняття російської мови як другої державної (8%), боротьба з націоналістичними проявами (8%). Перемога у війні, реальна боротьба з корупцією, покращення соціально-економічного стану в країні — вважаються вирішальними майже в усіх регіонах. Донбас відрізняється тим, що лише 11% вважають перемогу у війні як чинник примирення українців; натомість вирішальним чинником жителі Донбасу вважають «боротьбу з націоналістичними проявами» (33%)»^{**}.

«Серед суб'єктів, здатних примирити українців, найбільше сподіваються на українську владу (33%) та засоби масової інформації (25%), а 24% населення впевнені, що українці примиряться самі. Ці три чинники спільні для усіх регіонів України, зокрема і Донбасу. Але є й міжрегіональні відмінності. У Києві значно більше, ніж будь-де, сподіваються на громадські організації (30%), на Волині — на армію (28%) та міжнародні організації (30%). На Донбасі найбільше песимістів, які вважають, що українців не зможе примирити ніхто — 20% (загалом серед українців таких лише 6%). Більшість населення (57%) вважають актуальним проведення державної політики з примирення українців, не згодні з цим лише 15,5%. Впевненість у необ-

^{*} Що об'єднує та роз'єднує українців. Дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою Ukrainian Sociology Service з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 року на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень. Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsiv>

^{**} Там само.

хідності державної політики примирення об'єднує всі регіони України, особливо відчують її необхідність жителі Донбасу (63%)».*

Цікаво, що суб'єктивні відчуття населення щодо маркерів роз'єднання України видаються такими, що унаочнюють **глибші причини** наявної дезінтеграції суспільства, ніж об'єктивні індикатори. Так, наприклад, маніпуляція інформацією через ЗМІ та розділення українців методом політичної агітації респонденти називають серед основних причин роз'єднання українців, тоді як тим маркерам, які впродовж багатьох років політики використовують в якості тригерів дезінтеграції (мова, ставлення до історії тощо), населення суб'єктивно не надає такого великого значення.

Толерантність суспільства

Перейдемо до розгляду рівня взаємної **толерантності**, що існує в суспільстві, як одного з показників його інтеграції. На думку експертів, цінність рівності програє багатьом іншим цінностям, на яких ґрунтуються права людини, зокрема, цінностям справедливості, гідності, свободи, безпеки тощо. За словами Володимира Яворського, менше половини громадян ставлять рівність високо в переліку цінностей, пов'язаних з дотриманням прав людини.

«Інститут соціології НАНУ вже 25 років вимірює соціальну дистанцію до представників різних етносів, що проживають на території нашої країни за допомогою адаптованої шкали Богардуса. З урахуванням всіх суперечностей цього вимірювання, які висловлюються аналітиками»**, порівняння результатів різних років видається цікавим. «До подій 2014 р. росіяни завжди знаходились на шкалі соціальної дистанції на другому місці після українців (2012 р. — 3,3 бали), випереджаючи щонайменше на пункт представників інших етносів, які розміщувались найближче — білорусів та поляків. А за даними 2016 р. розділили 4-те місце (4,6 бали) разом з грузинами і німцями, пропустивши перед собою представників білоруського, польського та кримськотатарського етносів. Разом із тим, інтегральний показник соціаль-

* Там само.

** Віталій Нахманович. Уявна ксенофобія, або пастка шкали Богардуса. Що рахують українські соціологи // Форум націй № 1/145 — січень 2015. Режим доступу: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/141/uyavna-ksenofobiya-abo-pastky-shkaly-bohardusa-shcho-rakhuyut-ukrainski-sotsiologhy.html>

ної дистанції за етнічною ознакою починаючи з 2002 року поступово знижується (2002 — 5,5, 2006 — 5,3, 2012 — 5,2, 2016 — 4,9 бали)». Тому тут йдеться радше не про зростання відмежованості українського суспільства і не про зростання нетерпимості до представників інших етносів, а про дистанціювання від росіян як від народу країни-агресора. Дані КМІС підтверджують цю тезу. Якщо в жовтні 2010-го в Україні 93% населення ставилися до Росії позитивно і до 2014 р. цей показник був не нижчим за 80%, то в травні 2015 р. цей показник опустився до 30%, а в 2016-му був на рівні 40%». Проте не думаю, що він свідчить про дезінтеграцію українського суспільства, передбачити можна протилежне — це опосередковано характеризує об'єднання громадян різного етнічного походження проти російської агресії.

На мій погляд, це і є один з аспектів неодноразово згадуваного процесу створення української політичної нації, не етноцентричної, але — громадянсько-центричної. Це означає, що дуже повільно, але поступово меншини дедалі більше починають довіряти державі з деяких питань, зокрема — здатності захистити незалежність від зовнішньої агресії.

Після сторіч конкуренції перед тронем імперії, коли кожна меншина задля свого виживання орієнтується переважно на силу метрополії в імперії, бо тільки ця сила може надати їй певні права чи забрати їх, меншини опинились в незалежній Україні. Але за інерцією колективних чинників ідентичності вони колективно підсвідомо ще продовжують орієнтуватися на стару метрополію, розмірковуючи, чи ці зміни надовго, чи можливий імперський реванш. Така налаштованість, створена впродовж сторіч, змінюється також тільки еволюційно, а отже — дуже повільно.

Наведені результати досліджень демонструють позитивний процес вказаних змін у «колективній підсвідомості» меншин.

Аналогічні процеси прослідковуються і в релігійних колах, де спроби та намагання деяких церков України об'єднатися в єдину українську церкву (можливо, більше разом — проти московського патріархату) набувають дедалі більше прибічників, але процес цей відбувається також дуже повільно.

* Дані Інституту соціології НАНУ.

Взаємодія соціальних інститутів

Хід реформ в Україні. Мені невідомі прямі дослідження на цю тему, але власні спостереження дають можливість припустити, що на проведення реформ в Україні впливають різні чинники:

- політична воля влади;
- західні партнери України;
- громадянське суспільство;
- Росія.

Зрозуміло, що влада і громадянське суспільство часто по-різному оцінюють результативність проведення реформ в Україні, а наші західні партнери мають свої критерії та враховують зазначені оцінки.

Про опір реформам частини населення України, яке має євразійську цивілізаційну ідентичність, ми вже зазначали. Певний консерватизм владних інституцій також не сприяє проведенню реформ.

Зрозуміло, що коли збігаються вектори тиску західних партнерів і громадянського суспільства щодо конкретних реформ та їхній вплив на українську владу, ми отримуємо певні позитивні зрушення.

Стосовно проблеми проведення реформ в Україні можна вказати на схожість її з інтерактивною поверхнею (ідея Олександра Пасхавера), що вказує на несистемний характер реформ. Їх проводять там, де «матеріал» піддається тиску на нього, і зупиняють, якщо провідники реформ зазнають великого опору.

Наступний блок аналізу пов'язаний з процесами взаємодії населення з соціальними інститутами.

«Довіра до соціальних інституцій у суспільстві за останні кілька років зросла. Позитивне відсоткове співвідношення тих, хто довіряє і не довіряє тим чи іншим інститутам, спостерігається нині частіше. Так, якщо 2012 р. люди більше довіряли, ніж не довіряли лише церкві та ЗМІ, то 2014 — армії, Президенту, церкві, ЗМІ, а в грудні 2015 р. — волонтерам, церкві, недержавним організаціям та армії»^{*}.

Проміжні висновки

Із розглянутих даних видно, що найбільше роз'єднання, яке спостерігається й досліджується сьогодні в Україні, — це роз'єднання регіональне, що відповідає зазначеній моделі цивілізаційної ідентичності.

Мовна та культурна ідентичності, ставлення до деяких історичних

^{*} Дані Київського міжнародного інституту соціології.

подій, рівень патріотизму, зовнішньополітичні орієнтири — чинники, які з огляду на історичні обставини відрізняли населення різних частин нашої країни, стали значущими чинниками її роз'єднання.

Проте під впливом зовнішньої агресії з боку Росії деякі з наведених маркерів дезінтеграції зменшили свій вплив. Так, показники зростання національної свідомості фіксувалися на території всієї України, а дилема зовнішньої української політики щодо вектора спрямування — європейського чи євразійського — значно ослабла. Цікаво, що суб'єктивні відчуття населення щодо чинників роз'єднання України видаються такими, що унаочнюють глибші причини наявної дезінтеграції, ніж об'єктивні індикатори. Так, наприклад, маніпуляція інформацією через ЗМІ та розділення українців методом політичної агітації респонденти називають серед основних причин роз'єднання українців, тоді як тим маркерам, які впродовж багатьох років політики використовують як тригери дезінтеграції, населення суб'єктивно не надає такого великого значення.

В аспекті цивілізаційної ідентичності ми не можемо визначити чітку межу, конкретний кордон між носіями двох цивілізаційних ідентичностей європейської та євразійської. Можемо тільки стверджувати, що ця межа проходить точно не по Дніпру і навіть не по лінії збройного зіткнення на Донбасі. Кожен із нас, українських громадян, має цю межу в своєму серці, бо всі ми живемо з роздвоєною ідентичністю і тільки конкретними дослідженнями можна спробувати показати, в якому регіоні України домінує та чи інша ідентичність. Саме в цих двох субсоціумах відбувається одночасно, але різновекторно соціальна інтеграція.

Виклики та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні

Революція Гідності в Україні призвела до падіння авторитарного режиму і відкрила шлях до розбудови демократичної держави, яка б мала спільні цінності з європейськими країнами. Хоча після втечі колишнього президента не було повного перезавантаження політичної системи, енергія громадянського суспільства дала Україні реальний шанс зробити високий стрибок і вийти з довгого транзитного періоду. Щоб зупинити ці демократичні перетворення, Росія за допомогою армії окупувала Крим і розпочала гібридну війну на Донбасі через створення та підтримку незаконних збройних формувань.

Як наслідок, Російська Федерація окупувала територію Криму та частину Донецької й Луганської областей із населенням у 5,5 млн. чоловік, що призвело до масового відтоку представників громадянського суспільства у зв'язку із загрозами їхньому життю та свободі. Відтак нижче розглядатиметься стан розвитку громадянського суспільства на підконтрольній українській владі території.

Попри події, що відбулися, презентований 2016 р. звіт *Freedom House* «Нації в перехідний період» переконливо демонструє, що Україна є чи не єдиним винятком серед досліджуваних держав^{*}. Адже упродовж кількох років вона демонструє позитивний тренд на побудову стійких демократичних інститутів та загалом орієнтується на європейські стандарти. Значною мірою це заслуга активного громадянського суспільства. Саме воно становило ядро протесту Революції Гідності та забезпечувало її інфраструктуру, а коли Україна зіштовхнулася із новими викликами, гнучко переорієнтувалося на виконання нових завдань. Цей феномен громадської активності отримав назву «енергія Євромайдану» чи «пасіонарність». Він символізує внесок сотень тисяч звичайних людей у вирішення суспільних проблем та особисту відповідальність кожного за подальший демократичний розвиток країни.

Волонтерський рух

На думку Антона Олійника, професора Університету «Меморіал» (Канада): «У подіях, що сталися після листопада 2013 р., взяли участь представники різних верств населення — від пенсіонерів до підприємців. Ці люди робили свої внески у спільну справу чи грошима, чи у натуральній формі (приносили їжу, одяг, паливо та інші потрібні речі), чи діями. Робили вони це цілком добровільно, з власної ініціативи — тобто були добровольцями чи волонтерами. Волонтерський рух як масове явище народився під час Майдану 2013–2014 рр. і став ще більш потужним та масовим після початку військового конфлікту Росії та України наприкінці лютого 2014 р.»^{**}.

Цікаво, що ця ідея важливості волонтерства з'явилася в документах групи «Першого грудня» за шість місяців до Євромайдану:

^{*} <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>

^{**} 20 <http://life.pravda.com.ua/society/2016/07/13/215141/>

«Про нас і країну». Звернення до Українського народу Ініціативної групи «Першого грудня»

«... За роки незалежності нам найбільше бракувало прикладу самовідданого патріотичного служіння, прикладу любові та позитивної праці. Така потреба завжди на часі.

В українському народі є сили для позитивної праці і здатність до самоорганізації. Такі сили зростають і зараз.

Заслужують на вдячність, пошану та підтримку громадські організації й активісти, які голосом сумління захищають людські права і не залишають людей без допомоги.

Саме ви, дорогі співвітчизники, є тими, хто може вплинути на розвиток суспільства і країни, подолати страх перед зухвалим чиновником, членом клану, родичем, який не зрозумів, що часи чекістів і кілерів минули.

Закликаємо вас взаємодіяти і здолати нинішню розпорошеність найперше тим, щоб розпочати підтримувати вимоги та акції один одного, навіть якщо вони не стосуються ваших інтересів.

Людям потрібні конкретні справи, і вони залежать від добровольців: киянам треба роз'яснювати право і необхідність місцевого самоврядування, громадян треба вчити захищати свої особисті права, всім разом — вчитися захищати і свою думку, і позицію, і вибір.

Наше звернення адресуємо кожному громадянину країни. Ми віримо в добре майбутнє нашої держави, спрямованої у вільний світ, а не тьму імперії».

«Варто відзначити, що як під час Євромайдану, так і після закінчення періоду протесту, участь у волонтерському русі беруть представники усіх верств населення. Це люди різного віку, статі, професії, віросповідання, політичних чи інших переконань, соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану тощо. Вони створили різного роду горизонтальні ініціативи на засадах самоорганізації, які ефективно функціонують вже більш як три роки. Після Євромайдану волонтерський рух насамперед надавав допомогу Збройним силам України та добровольчим батальйонам, а також опікувався вимушеними переселенцями із окупованого Криму та непідконтрольній уряду частини Донбасу. Паралельно з цим громадські організації розпочали роботу над розробкою та

просуванням реформ у різних сферах суспільного життя, впровадженням механізмів громадського контролю за діями влади, документування порушень прав людини та міжнародних злочинів у зоні збройного конфлікту. По суті, громадянське суспільство у цей складний історичний період виконує функції самої держави паралельно із державними інститутами».

Моє враження від волонтерського руху

Волонтерський рух в Україні — це явище, значення якого неможливо перебільшити. Його обсяг оцінюється різними фахівцями у 7–8 мільйонів громадян, які закрили собою, своїм часом, своїми силами, своєю творчістю і навіть своїм життям багато проблем і викликів, що постали перед Україною у 2013–2014 рр. після Євромайдану, втечі колишнього президента та збройної агресії Росії. В мене за ці три роки сформувалося стійке бачення, що саме волонтери та громадянське суспільство сьогодні очолюють рух України в західну цивілізацію. Цей потужний рух змушує владу «підтягуватись» до рівня свідомості волонтерів, бо альтернатива — новий Майдан.

«...Невипадково, що за соціологічними опитуваннями волонтерський рух став одним з найвпливовіших інститутів сьогочасної України. Волонтери знаходяться у трійці інститутів, яким мешканці України довіряють найбільше, поряд із церквою та армією. Значно менший, та все ж позитивний баланс довіри мають громадські організації, зміцнюючи свої позиції порівняно з минулими роками».*

На сьогодні перед оновленим громадянським суспільством на даному етапі постали цілком конкретні виклики: у площині його ролі в побудові демократичних інституцій, утриманні демократичного вектора розвитку під час збройного конфлікту та постійному розширенні громадського сектору.

По-перше, необхідно добитися від влади демократичних реформ і самим не стати частиною старої системи.

Після Революції Гідності в країні не відбулося перезавантаження політичної системи та зміни еліт. Це багато в чому пояснює спрямованість реформ лише на перегляд процедур всередині інституцій та

* <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=579&page=1>

встановлення нової підзвітності, а не на системну зміну практики та побудову незалежних інституцій. Політичні сили дещо розбавили свої ряди привабливими обличчями, серед яких також є люди з громадського сектору. Влада почала запрошувати їх до різноманітних рад та у дечому вимушено прислухатися до думки громадськості. Виникла ілюзія, що громадянське суспільство назавжди отримало потужний вплив на формування політики у країні. Водночас варто дивитися не тільки на здобуті успіхи, а й пам'ятати, як швидко було знищено усі позитивні здобутки після приходу до влади Віктора Януковича. Тому громадянському суспільству належить непоступливо вимагати кардинальних реформ, які матимуть незворотні наслідки.

По-друге, відстояти країну у російській агресії і не перетворитися самим на Росію.

У відповідь на російську агресію влада вдається до вимушених, часто запізнених, але не завжди пропорційних обмежень прав людини. Тобто зрозумілих за метою, але доволі дискусійних за методами впровадження. Пануюча риторика «боротьби з російською агресією» призводить до того, що суспільство підтримує навіть такі непропорційні обмеження. Складається враження, що громадяни України готові добровільно віддати владі те, за що боролися під час Євромайдану,— свободу слова, свободу мирних зібрань, свободу від дискримінації. Важливо згадати, що у цій війні громадянське суспільство не просто захищає територію країни. Воно також захищає демократичний вибір мільйонів людей, тобто отриману після Євромайдану можливість вибудувати демократичну модель взаємодії влади та людей у їхніх межах. Перспектива виграти війну і для цього самим перетворитися на авторитарну Росію не має жодного сенсу. Навпаки, відстоювання демократичних цінностей мусить залишатися одним із основних завдань громадянського суспільства.

По-третє, розвиватися дуже швидко і не втрачати зв'язок із людьми та суспільством.

Соціологічні опитування вказують на цікаву тенденцію. Якщо половина українців вважають, що готовність відстоювати свої права у суспільства зросла, то на запитання, чи зросла їхня особиста готовність реагувати на порушення прав, ствердно відповіли трохи більше ніж 30%. Аналогічні відповіді отримали соціологи на запитання про те, як змінилася готовність українців до об'єднання в громадські ор-

ганізації. Тут теж 50% сказали, що у суспільстві така готовність збільшилась, але лише 18% відчули її у собі особисто.

Саме на ці основні аспекти нашого життя вказують документи Ініціативної групи «Першого грудня».

«Ми бачимо зростання соціальної активності. Це факт. Але за рахунок чого воно відбувається? А за рахунок того, що активні стали ще активнішими, і це проблема. Проблема тому, що на такому виснаженні люди довго не можуть триматись. Тож перед активним громадянським суспільством стоїть завдання більшого залучення до активної діяльності маси людей», — вважає голова фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва Ірина Бекешкіна».

Громадянському суспільству слід постійно розширювати своє коло, а для цього — говорити та переконувати різних людей, промовляти до них простою мовою та пропонувати зрозумілі способи залучення до громадської роботи.

Висновки

«Євромайдан став каталізатором для прискореного розвитку громадянського суспільства та становлення потужного волонтерського руху. Всі позитивні зрушення у країні впродовж двох постмайданних років були зроблені значною мірою завдяки тиску та безпосередньому вкладу низових самоорганізованих ініціатив. Цей феномен громадянської активності отримав назву «енергія Євромайдану» чи «пасіонарність».

Способи вирішення проблем, що постали сьогодні перед Україною, багато хто шукає поза її межами. Насправді варто повною мірою використати ті можливості, які Революція Гідності відкрила у самій країні. Успіх на шляху демократизації важливий не лише для України. Він матиме позитивний вплив на весь регіон ОБСЄ, де свобода в окремих країнах зменшується до розмірів тюремної камери».

1991 р., після здобуття незалежності, багато моїх побратимів — українських дисидентів — вирішили, що набуття (насправді формальної) незалежності означає остаточну перемогу, а всі інші позитивні зміни в країні відбудуться самі по собі.

* <http://www.radiosvoboda.org/a/27484104.html>

Перефразуючи математиків, можна сформулювати, що формальна незалежність є тільки необхідною, але далеко не достатньою умовою для справжньої незалежності, демократії, доброго економічного стану та спроможності захистити свою країну.

2004 р., після Помаранчевої революції, багато хто з наших співгромадян вирішив, що обрання «нашого» президента автоматично розв'яже всі інші проблеми країни.

І тільки після Революції Гідності 2014 р. велика кількість українських громадян відчули й зрозуміли, що відповідальність за своє життя, свободу, демократію та незалежність не можна перекладати на чужі плечі. Чи достатньо 15% населення країни для трансформації українського соціуму на європейський — покаже час. Альтернативою є наступний Майдан та подальше зростання активного потенціалу європейської України.

Подяка

Щиро дякую всім, хто допоміг мені підготувати цю доповідь, — Володимирові Паніотто, Ганні Прохоровій, Кирилові Данильченку, Юлії Тищенко, Олександрі Матвійчук, Тетяні Хорунжій.

**ВИСТУП ЧЛЕНА ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ
«ПЕРШОГО ГРУДНЯ»
в університеті імені Драгоманова**

Доброго дня. Для мене велика приємність виступати перед вами. Я вперше у педуніверситеті, і це ще більше підсилює приємність виступу. Я вважаю себе щасливою людиною, зважаючи на те, що моє життя було досить складне. І основний компонент цього відчуття щастя — це зустрічі з чудовими людьми, з мудрими людьми, з людьми, які є взірцями, могли би бути взірцями і є взірцями у будь-якому суспільстві, взірцями духовності, взірцями відповідальності, взірцями свободи. Власне про це і йдеться у книжці, яку нам вдалося видати нещодавно і взагалі це є дуже важливий компонент наповнення нашої діяльності, діяльності Групи (Першого грудня) та інших груп, які працюють у тому ж напрямі для незалежності України, для справжньої незалежності України. Я зустрічався не тільки з чудовими людьми, які справили на мене велике враження і стали моїми поводитирями на життєвому шляху, а й з цілими групами таких людей, і перш ніж я ось був залучений до діяльності Групи «Першого грудня», багато років тому, в 1978 р., я мав можливість і щастя вступити до Української Гельсінської групи, яка дуже відома історикам, я думаю, передусім, можливо, ще й філологам...

Так ось, це були інші часи, це були радянські часи, часи авторитарної імперії і, звичайно, це була інша частина шляху, але й тоді мені траплялися в тій Групі, зокрема і поза нею, люди, які могли дійсно визначити перед молодого людиною, я справді був тоді ще юним, свій шлях. І це дуже важливо — знайти правильні взірці, коли ти шукаєш свій шлях. Ми всі шукаємо, коли ми молоді, інколи затримуємося ще, і коли ми не дуже молоді, продовжуємо шукати свій шлях.

Я не був серед засновників Групи «Першого грудня», я потрапив туди пізніше, і група формувалася тодішніми патріархами трьох церков — Української греко-католицької церкви, блаженнішим Любомиром Гузаром, Української православної церкви Київського патріархату Філаретом і був серед них, як не дивно, очільник Московського патріархату Володимир. Це був 2011 р. і це була, я думаю, єдина можливість об'єднати очільників цих трьох важливих конфесій, заради та-

кої хорошої цілі: зібрати людей, які могли би стати духовними поводириями для суспільства.

Зараз ми перебуваємо на перехідному етапі нашого українського шляху, і в цей час є дуже важливі чинники — це відкидання авторитетів, які були колись у нашому суспільстві, і пошук нових. І я не певен, що ви це усвідомлюєте («пошук авторитетів»), бо мені здається, що ви перебуваєте саме у тому стані, коли авторитетів майже немає взагалі. Вам пропонують багатьох, чи ви їх приймаєте, чи ні — ваша справа. Вам, вашій генерації відведена дуже велика роль, бо саме ви поповните в майбутньому нову українську еліту. І ми, ось, які пройшли більше половини свого життєвого шляху, сподіваємося саме на вас. Бо майбутнє за вами. І за вашою участю в тих процесах, які починаються, які плинуть в Україні, і якщо не ви, то хто?

Я хочу сказати, що свобода — це одне з найважливіших понять людської історії. Якщо ви подивитесь у Гугл чи Вікіпедію, ви побачите, що є дуже багато визначень, багато людей оперували поняттям «свобода» і напрацьовували свої. Я думаю, що і ми, які потрапили до дисидентського середовища у 1960-ті — 70-ті, також виплекали своє поняття свободи. Бо тоді, у часи тотальної несвободи, дуже важливо було знайти свій мінімальний рівень свободи, який допомагав вижити у тому житті і водночас залишитися гідною людиною. Це було дуже непросто, і цей пошук був, як і у вас, у молодих людей тоді, коли я був таким молодим, як ви, тобто п'ятдесят років тому, і для мене близькі деякі поняття й відомі досить дотепні випадки.

Наприклад, відомий мислитель Джордж Орвелл, який написав цікаві книжки, що ми читали їх тоді в самвидаві, бо тоді не дозволялося друкувати таку літературу. Це і «Хутір тварин», і «1984». Тобто від цієї роботи — вісімдесят чотири — потім відштовхувався Андрій Амальрик, відомий автор самвидаву, коли писав «Чи проіснує СРСР до 1984 р.?». Так от, у Джорджа Орвелла є декілька згадок про свободу, він казав, що свобода — це право людини говорити про своє право тим, хто її не хоче слухати. І це дуже важливо. Він мав на увазі свободу простої людини говорити владі правду, свою правду. Вона не хоче, можливо, слухати цю людину. Але вона змушена, бо в демократичному суспільстві нема іншого виходу для представників влади, як слухати людей, яких вони очолюють. Можливо, нам ще далеко до того, коли влада слухає, прислуховується. Наше, і ми це підкреслюємо, наше з вами право

і наш борг перед суспільством — говорити правду нашій владі. Можливо, не від імені всього суспільства, бо нас ніхто не обирав. Але від нашої Групи ми говоримо правду нашій владі, нашу правду, яка узгоджується між нами шляхом консенсусу. Але є й інший бік цього. Ми говоримо правду не тільки нашій владі. Ми говоримо правду й людям. Бо ми далекі від думки, ми її навіть заперечуємо, що вся проблема у нашій владі. Що влада наша погана, а люди наші хороші. Ми відкидаємо цю думку. Вся проблема у владі — це дуже проста думка, і вона позбавляє відповідальності мільйони людей. Ні. Ця відповідальність лежить на нас усіх. На нас, оскільки нас 45 мільйонів в Україні, ще 20 мільйонів українців за кордоном. Уся відповідальність лежить на нас і влада буде така, яку ми оберемо. І майбутнє буде таким, яке ми з вами зробимо. Ніхто за нас цього не зробить. І це велика частина нашої спільної відповідальності.

Як я казав, кожен із нас напрацьовував своє поняття свободи, яке нам було близьке. Тоді, в ті часи, коли були дуже великі обмеження свободи, і я намагався відштовхуватися від того, що я міг тоді прочитати, а тоді дуже мало було можливості прочитати праці великих філософів чи психологів. Я знайшов своє визначення «свободи», можливо, воно не моє, можливо, я його десь запозичив і приватизував. Для мене свобода тоді, наприкінці 1960-х, коли я ще був студентом, і потім на початку 1970-х, пошук завершився такою формулою, що свобода — це твоє право не робити того, що ти не хочеш, те, що не відповідає твоїм поглядам, твоїм переконанням. Тобто ти можеш собі дозволити не робити щось, що суперечить твоїм переконанням. Якщо таке право є, це вже той мінімум свободи, який має бути у суспільстві. У ті роки це вже можна було досягнути. Наприклад, у 30-і, 40-і, 50-і навіть такого рівня свободи не можна було собі дозволити. Бо якщо ти ставав на цей шлях — дозволити собі не робити те, до чого тебе примушують, — тебе знищували. І ви, гуманітарії, повинні це добре знати. Від чого ми відійшли у своїй історії і до чого прийшли. Ми можемо дуже лаятися із приводу нашого сьогоденішнього життя та негараздів, критикувати нашу владу, але ми повинні все-таки розуміти, що еволюційний шлях, який пройшла Україна за ці десятиріччя, був свого часу тоталітарним. Коли знищувалося все, що вирізнялося із маси. Все, що поставало трохи вище, все, що претендувало на те, щоби стати елітою держави, все знищувалося. Найлегше, що було, це просто викидалося за кордон, в емі-

грацію, коли поривалися майже всі зв'язки зі своїм народом. Ми відійшли від того часу. І напрацьовували щоразу нові поняття свободи.

Тепер вони вже інші, ніж тоді, раніше. І ми тепер можемо дозволити собі говорити правду, яку ми вважаємо за потрібне, і ми впевнені, що цю правду можна і треба говорити.

Свобода обов'язково пов'язана з відповідальністю. Не буває безмежної свободи, свободи без берегів. І кожна людина сама визначає, орієнтуючись на критерії, які встановлені суспільством, де межа її свободи.

У нас є певні проекти в нашій організації. Зокрема, міжетнічні проекти по вихованню міжетнічної та міжконфесійної толерантності. І ми, коли працюємо з дітьми, з підлітками в цих проектах, також намагалися зрозуміти, де межа толерантності. Чи можна бути толерантним до всього, що нас оточує. І шляхом проговорень, рефлексій, з дітьми зокрема, з вихователями ми знайшли певне визначення, що наша толерантність поширюється до тієї межі, де починається чужа нетолерантність. Тобто ми не повинні бути толерантними до чужої нетолерантності. І це було ще задовго до початку війни Росії проти України. Тому всі заклики про мир повинні також нами усвідомлюватися, що вони не повинні переходити цю межу. Ми всі прагнемо миру. Нормальне почуття людини — це жити в мирі, в безпеці. Одне з найважливіших понять в соціології, якщо ви проходили, що таке піраміда Маслоу, то ви знаєте, що таке найбільше прагнення людини — відчувати себе в безпеці, багатовимірній безпеці. Але є ще найвищий щабель прагнень. Це — самореалізація. До цього прагнуть всі люди. І деякі прагнуть цього й тоді, коли не забезпечений навіть основний рівень почуття забезпечення своєї безпеки. І такі люди завжди були. Коли ми молоді, ми шукаємо, ми читаємо, ми вивчаємо, ми слухаємо різних людей, читаємо різні джерела, ми шукаємо себе. Це те, що якраз є на вищому щаблі піраміди Маслоу. Це пошук самореалізації. І те суспільство, яке сприяє пошуку в людині її найкращих проявів, її здібностей, її талантів, і допомагає здійснити, реалізувати ці таланти, це і є найкраще суспільство.

В одного японського автора XIX ст. є такий вислів: «Сказали мені, що дорога ця приведе до океану смерті, і я з півдороги повернув назад. Відтоді простягаються переді мною криві, обхідні стежки».

Ти шукаєш свій шлях і ти його знаходиш. Іти своїм шляхом неважко. Навіть якщо він зовні виглядає дуже тяжким і на ньому багато

страждань. І на тебе випадає, і на твою родину, і на твоїх всіх близьких. Так було в наші часи. Бо стати дисидентом тоді означало не тільки наражатися на небезпеку для себе, я провів у тюрмах і таборах шість років, це не так багато. Бо інші провели набагато більше. Але головне не це, а те, що ти наражаєш на небезпеку і своїх рідних, і своїх близьких, своїх знайомих. І це велика відповідальність за вибір цього шляху, але коли ти вже ступив на нього, ти відчуваєш легкість, бо це твоє. Твій шлях перед цим — це те, що тебе привело до цього шляху. І ти його обрав і ти ідеш по ньому. І тобі неважливо, що є об'єктивні складнощі, бо це є твій шлях. Тобі те не важливо, бо для тебе — це твій шлях і це прислів'я, яке я навів, означає, що ти не маєш права з точки зору свого сумління, з точки зору своєї гідності, звертати з цього шляху. Бо це твоє, ти його обрав і ти повинен іти ним до кінця. І звернення з цього шляху — це є відворот від своєї відповідальності перед собою, перед людьми, перед своїми близькими і перед суспільством, в якому ти живеш. Це важливі дуже поняття.

Я не хочу затримувати, бо я можу говорити годинами про ці теми, але хочу сказати, що ми, слава Б-гу, дожили до цих часів, але тоді ми не сподівалися, що доживемо до тих часів, коли Україна стане незалежною державою. Коли здійсняться певні мрії. Але водночас це була певна пастка, бо незалежність України була мрією у багатьох. Незалежність держави нарешті після трьохсот-чотирьохсот років колоніальної залежності від різних держав, від Австрії, Австро-Угорщини, від Польщі, і головним чином від Росії. Ця залежність вимагала нарешті звільнення від неї! І це була мрія багатьох. На жаль, не всіх. Якраз у «Слові про свободу і відповідальність», якщо ви прочитаєте, побачите, що люди інколи не хочуть відповідальності, це дуже тяжкий тягар. Це велике навантаження — мати відповідальність за себе, за свою родину, за своє оточення, і за свою державу. Це тяжко — нести цю відповідальність. Тому багато людей на певному етапі розвитку людства відмовлялися від цієї відповідальності і відмовлялись від свободи. І в часи рабства, і в часи кріпацтва. І ми знаємо феномени, коли було звільнено, наприклад, від рабства американські штати у XIX ст., чи від кріпацтва на території Російської імперії, багато людей не хотіло цієї свободи. Бо вони звикли. У них був якийсь мінімум, забезпечення їхнього безпекового рівня, їжі, даху над головою. І вони не хотіли свободи, бо вона несла над собою велику відповідальність, і про

все те, що їм давалося в мінімальному обсязі, треба було самим дбати. І це велика проблема.

Стосовно отримання незалежності Україною і того тягаря відповідальності, який ліг тоді на наше суспільство, це також велика проблема, і про це треба думати, щоб ще раз не попасти в пастки, які нас приводять до дуже важкого шляху, до певних поворотів назад, до реакцій, як було в часи Януковича і які, до речі, ще становлять для нас загрозу, хоча сподіваюсь, цього вже не буде ніколи. Це відчуття заспокоєння від того, що ми вже досягли того, що треба було. В 1991-му мої побратими-політв'язні багато так думали, що досить отримати незалежність і все інше потім в Україні автоматично з'явиться: і справжня свобода, і економічний рівень, і воєнна сила, щоб захищатися від ворогів, і демократія: все це буде автоматично — це дуже наївно. Це було таке зачарування, бо ми не мріяли навіть, що за нашого життя Україна стане вільною. Здавалося, що цього буде досить. Але цього не досить. Математики кажуть, що це необхідна, але не достатня умова. Незалежність — це необхідна умова для розвитку і українців самих, і інших етносів, які проживають в Україні. Це необхідно для того, щоби здобути певний економічний рівень, воєнний рівень, рівень демократії, але цього не досить. Треба працювати. Це коли будують будинок, вибудовують фундамент, цього не досить для того, щоби будинок потім сам побудувався. Це нульовий рівень, як кажуть будівельники, рівень фундаменту. А потім треба будувати будинок в житті, будинок, у якому всім потрібно буде жити. Ось це відчуття тоді, в 1991-му, що все зроблено, нас підвело дуже сильно. Але це, з другого боку, було детерміновано нашою ідентичністю, нашою ідентичністю народу, який виривається вже багато десятиріч із обіймів імперії і намагається приєднатися до вільного світу, до цивілізованого світу. В мене є навіть такий образ у лекції, що є великий айсберг, від якого навесні відколюються великі брили льоду і починають рухатися самостійно. Це образ нашої країни, яка вже відкололася від імперії, але повністю відірватися, стати абсолютно незалежною, економічно розвиненою у воєнній і в інших сферах, цього ще недостатньо. Ми всі, і ви, повинні над цим далі працювати. Цей шлях буде дуже довгим. Він буде непростим, він буде важким. І не вірте нікому, жодному політику, який каже вам, що знає, як зробити це за рік, за два, за п'ять, за десять. Це брехня. Це не відповідальність, це — популізм. Це намагання прийти до влади шляхом об-

дурення багатьох людей, які мріють про те, щоби нарешті все було добре. Війна дуже фруструє багато людей. У нас дуже тяжке життя, економічне, і у воєнному аспекті, в іншому, але це не повинно нас заспокоювати і не повинно нас наражати на небезпеку вірити популістам, тобто брехунам. Ніхто не зможе швидко зробити Україну щасливою країною. Це тяжкий і довгий шлях, і саме вам продовжувати його, бо ми щось зробили в своєму житті, але тепер продовжувати це вам, тому мені дуже приємно з вами говорити. Я сподіваюсь, що щось залишиться від того, що я скажу, і у вашій пам'яті, у ваших душах.

Ми кожний раз наражаємося на небезпеку зачарування тим чи іншим лідером. Ви, можливо, не пам'ятаєте, як у 2004 р. усі вірили, майже всі, що прийшов місяць, дехто так його називав, Віктор Ющенко. Я також симпатизував йому, я був знайомий з ним ще раніше. Але зачарування не було в мене. Коли ми потім розчаровуємося в наших лідерах, в нашій еліті, в нашій владі, провина не їхня, а наша. Не очаровуйтеся — і не будете розчаровані. Довіряйте собі, своїм враженням, своїм думкам, довіряйте собі, перевіряйте в себе.

Я пам'ятаю себе в ваші роки. Що мене підштовхнуло на шлях дисидентства? Це ще були студентські роки. Я був фізиком, я навіть попрацював вчителем фізики трошки. Але це мене більш приваблювало. Це важливо, коли ти перевіряєш те, що тобі кажуть дорослі, вчителі, читаєш у книжках, чуєш з телевізора, чи зараз читаєш в інтернеті, і те, що ти бачиш своїми очима. Весь час зіставляти, порівнювати, аналізувати. Свого часу, коли навколо нас була суцільна тотальна брехня, яка прикривала те тотальне насильство, яке панувало в нашому суспільстві, треба було знайти в собі певні можливості для того, щоб не повірити і шукати інші джерела. Нас вчили дуже брехливій історії, і треба було не повірити в це. А багато хто не вірив. Але інша річ — пошук нових джерел, які не були широко розповсюджені, читати їх, думати над ними, і головне — далі розповсюджувати. З цього починався дисидентський шлях. Коли ти знаходиш правду, щонайменше ти думаєш, що це правда, бо вона відрізняється від того, що тебе оточує. Ти не довіряєш тому, що тебе оточує, ти знаходиш свою правду. Ти її можеш знайти ось у тому самвидаві тоді, п'ятдесят років тому. І наступний крок, коли ти починаєш цю правду розповсюджувати серед інших, ти хочеш поділитися цією правдою з іншими. І ніхто не має права тебе зупинити, так ти про це думаєш, і так далі. І тепер — так само.

Коли мене запитують, я не думаю, що дисидентство — це тільки ознака того життя. Завжди є люди, які шукають правду, які знаходять її і намагаються її поширювати. Можливо, їх не потрібно дуже багато, бо це непросте життя, коли ти наражаєш на небезпеку себе і своїх близьких. Але вони завжди повинні бути. І здорове суспільство завжди породжує їх. Я сподіваюсь, що такі є серед вас. І ви свою справу знайдете, і будете нести її далі.

Якщо ми думаємо про країну і про цей відхід від імперських відносин, від тієї євразійської цивілізації, потужної, але авторитарної, побудованої на насильстві, на брехні, ми про це пишемо у своїх зверненнях. Оце — цивілізація, в основі якої лежить татаро-монгольська ще історія, ми про це також зазначаємо. Ми повинні розуміти, про що йдеться. Ми можемо оперувати гаслами про Європу, про європейські цінності. Наприклад, коли я чую, що наші законодавці, депутати виступають і кажуть про верховенство права... Адже всі вони порушують закони! Як можна говорити про верховенство права і в той же час постійно, щодня, порушувати закони? Оце ознака того суспільства, тієї ідентичності, від якої ми відриваємося: євразійської ідентичності. В євразійській ідентичності на відміну від європейської немає поваги до закону. Немає таких докорів сумління, страху перед порушенням закону, внутрішнього страху. Не обов'язково це страх перед покаранням. Це ти сам боїшся, це є сумління твоє. Ти боїшся порушити певні людські закони, які тепер уже мають окреслені риси законів, які працюють у суспільстві і відповідають бажанню більшості цього суспільства, а не бажанню тих груп, які люблять прийняття тих законів для задоволення своїх потреб.

Ми повинні перебудувати систему цінностей, орієнтуючись на які, ми жили раніше. І вона докорінно відрізняється від системи цінностей цивілізованого суспільства, до якого ми прагнемо. Але нашому прагненню перешкоджає неможливість відірватися від системи цінностей, в якій ми народилися ще і жили. Це дуже непростий шлях!

Одного разу ми проводили семінар, у нас є такий проєкт «Європейський табір»: ми намагаємося прищепити дітям зі Східного регіону, з переміщених родин, європейську систему цінностей. Такий проєкт. Оскільки ми всі не європейці, ми бували в Європі, але не жили там. Я попросив свого товариша тоді, посла Німеччини в Україні, Крістофа Вайля, знайти нам експерта. Ми набрали семінар із наших виховате-

лів таборів толерантності й хотіли з них зробити тренерів для європейського табору. Він нам порекомендував учительку німецької мови, яка тут викладає німецьку мову, але вона з Німеччини. Вона прийшла, посиділа три дні на семінарі, і коли ми запитали її, ну як, чи ми правильно це робимо — а ми відпрацьовували методику занурення в європейські цінності наших підлітків — вона дуже засмучено сказала: «А ми не знаємо, як це робиться. Ми народились у тій системі європейських цінностей, ми там живемо, ми її продовжуємо, ми виконуємо, ми живемо тими цінностями, ми помираємо в тій системі, наші діти народжуються у тій системі. Ми не знаємо, як з євразійської системи цінностей переходити до європейської». За п'ять років пошуків, а я придумав цю ідею, ще коли почалася війна, це майже п'ять, ми не змогли знайти жодного експерта. Це свідчить про те, що наш шлях дуже нелегкий. Це наш шлях у майбутнє, шлях до цивілізації, яку ми вважаємо взірцем. Ми дуже хочемо туди, і це показав Майдан. Але хотіти — це не значить вже бути.

УКРАЇНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ

Якщо використовувати моделювання як підхід до аналізу цивілізаційної ідентичності й конфлікту цивілізацій, то я не бачу конфлікту між європейськими та українськими цінностями. Я бачу конфлікт між системою європейських і системою євразійських цінностей. Україна потрапила в цей конфлікт, потрапила під ту хвилю модернізації, яку вже пройшли десятки країн, які відкололися від авторитарної євразійської цивілізації й рушили самостійним незалежним шляхом та приєдналися до європейської демократичної цивілізації. І я хотів би зазначити цей системний чинник, що ми не унікальні, у нас є певна специфіка, але ми перебуваємо в русі модернізації усього світу. Є багато визначень цінностей, але мені здається, дуже важливо вказати на те, що цінності — це аспекти поведінки. І індивідуальна цінність — індивідуальна поведінка, і масові цінності — масова поведінка. Бо цінності означають, що на людей це дуже впливає, люди чинять так, як підказують їм їхні цінності, якщо це справді цінності. І цей аспект поведінки дуже важливий. Цінності створюються дуже повільно, це еволюційний процес. Жодна революція, а ми вже пережили їх декілька, не може дати ті результати, особливо у зміні цінностей, які дає тільки еволюція. Європейські цінності створювалися тисячоліття, і вони не оминули певною мірою й Україну. Революція поправляє трохи наш шлях і вказує орієнтир, а далі «треба вмикати» еволюційні механізми.

Після розпаду Радянської імперії настала глобальна деморалізація. У нас досі не те що немає моральних авторитетів, адже є люди, які могли б ними стати. У нас немає потреби в моральних авторитетах, причому в масі людей немає, і це, як на мене, дуже негативно. Оскільки цінності змінюються еволюційно, то їхня зміна або модернізація відбуваються дуже повільно. Тому не треба жалітися. Ми проходимо цей шлях, підпорядковані власній швидкості. Наша швидкість залежить від нашої колективної ідентичності, від тих чинників, які її створювали. А які чинники створюють колективну ідентичність п'ятидесятимільйонного народу? Клімат, який діє постійно протягом тисячоліть, рельєф місцевості, історія, статус країни — колонія вона чи метрополія імперії. І саме ці чинники, що існують сотні років, дуже сильно познача-

ються на цінностях. На думку Рональда Інгельгардта, посткомуністичний чинник важливіший, ніж релігійний та інші — комунізм негативно вплинув на систему цінностей усіх країн, зокрема й Східної Європи.

Тепер про інститути й еліти. Ідентичність українців змінюється під впливом певних чинників. Переважно це глобалізація: ми пов'язані інтернетом з усім світом; це поїздки — понад сім мільйонів українців працювали на Заході... Коли людина потрапляє у нову ситуацію, вона розуміє, як живуть інші. Але ми бачимо приклади, що потрапляють мільйони в інші ситуації. Так, мільйон радянських євреїв потрапили в Ізраїль, в оточення шести мільйонів тих, хто вже жив іншими цінностями. І це як занурення, вивчення через занурення. Спочатку хочеш виглядати таким (навіть не бути таким), але коли йдеться про десятиріччя — дивіться, що сталося з українцями, євреями, які більше ста років тому поїхали до США, мільйон євреїв, мільйон українців. Вони стали західними людьми, з тією системою цінностей. Тобто це не генетичний детермінізм. Із цінностями не народжуються, вони — це продукт виховання, колективного виховання усім суспільством людей, які живуть у цьому суспільстві. Тобто немає приреченості, що ми все життя будемо з євразійськими цінностями, і через двісті років. Але для того, щоб цього досягти, треба Україну віртуально занурити в іншу систему цінностей. Як це зробити? Це вже питання до методологів. Цей цивілізаційно-ідентифікаційний конфлікт трапляється тоді, коли люди з однією ідентичністю хочуть силовими методами пристосувати до себе інших, змінити їхню цивілізаційну ідентичність. Вона має дуже велику енергетику й інерцію. Так, консерватизм — це величезна енергія спротиву змінам. Але в цьому не лише негатив. Ми вийшли на Майдан, бо кліка Януковича хотіла змінити нашу ідентичність, європейську ідентичність, яка народжувалася, розвивалася, знову на пострадянську. І ця енергетика, ця пасіонарність викликала Майдан. Але тут є також другий бік. На Донбасі люди мають трохи іншу ідентичність, більш євразійську, і вони також опираються нашому впливові. Тільки еволюційно, а не присилувано, тільки заохочуючи й мотивуючи можна привести людину до якоїсь поступової зміни ідентичності. Для цього існують виховання й освіта, а насамперед — громадянське суспільство, бо воно — лідер нашої системи, лідер нашої країни. Не уряд, не президент, не Верховна Рада, а громадянське суспільство сьогодні веде наше суспільство до євроінтеграції. Державні інституції повинні підтягува-

тися до його вимог. Якщо вони не підтягнуться — буде ще один Майдан. Бо конфлікт між ідентичністю людей і державними інститутами, а в нас деякі інститути не тільки радянські, вони ще з царської Російської імперії законсервовані були. Їх перефарбовують кожного разу в інші кольори, але вони не змінюються, не реформуються. Коли мене запитують, як довго це триватиме, я кажу: «Дивіться, у 1990-і у владі були комуністи, ми пережили їх. У 2000-і були комсомольці. Ми і їх пережили. Зараз колишні піонери. Ще жовтеньят треба пережити, а потім все буде нормально».

ЯК ВИКИНУТИ ЛЕНІНА З ГОЛІВ УКРАЇНЦІВ?

Міжнародна конференція. День 1-й

Доброго дня. Дякую організаторам за запрошення на конференцію. Якщо ми подивимося уважно на назву нашої конференції («Як викинути Леніна з голів українців?») та назву нашої панелі («Як вилікувати травми тоталітарного минулого»), ці назви досить релевантні, але вони стимулюють певний методологічний підхід до діагнозу стану нашого суспільства. Можна застосовувати такий підхід, розглядати стан нашого суспільства як певне відхилення від нормального стану. Що є травми, які були завдані організму, це вивело його з рівноваги, він травмований, і тепер ми хочемо його лікувати. Можна застосовувати цей підхід, він такий трохи медичний, але відомо з тієї ж медицини, що правильний діагноз — це 50% успішного лікування. Правильний діагноз передбачає, що буде правильно призначений курс лікування. Чи правильно ми ставимо такий діагноз, коли говоримо такими термінами, що нібито був нормальний організм, але тоталітаризм завдав йому певних травм. Що таке тоталітаризм? Коли він скінчився, що в нас є такий посттоталітарний синдром, який зараз треба лікувати? Як на мій погляд, тоталітаризм закінчився 1953 р. зі смертю Сталіна. Бо тоталітаризм — це тотальне насилля над суспільством, коли мільйони вбивають, мільйони саджають до в'язниць, таборів. І це є тотальне насильство над суспільством, яке і називається тоталітарним режимом. Європа пережила такі режими певною мірою, вони відрізнялися (але зараз не в цьому річ): пережила Балтія, Польща, Німеччина, але під час нацизму, певною мірою Італія під час фашизму, Іспанія, Португалія і навіть Греція. Бо свого часу був, хто пам'ятає, «режим чорних полковників». Але ми бачимо, що ті країни вилікувалися і пішли далі. І ми переносимо, калькуємо це на нас, що і в нас був тоталітаризм. Поза сумнівом, але вже минуло шістдесят років, змінилося три покоління, три генерації. Те, що було після тоталітаризму — це був посттоталітарний або авторитарний режим, про який Олександр Солженіцин казав: «Відмінність тоталітарного режиму сталінського від

того режиму 1970-х — це що влада кладе свою тяжку руку не на кожне плече, а тільки на те плече, яке не погоджується відкрито з політикою партії та уряду». А таких було небагато. Ми зараз знаємо, що по Україні в нас список політв'язнів: п'ять тисяч чоловік сьогодні є у списку. На п'ятидесятимільйонну країну й в масштабах СРСР — це дуже небагато. І тому не повинно бути питань, чому нам не вдалося на початку 1990-х одразу вилікувати суспільство, як це зробили балтійські країни, Польща та інші країни, які також відокремилися від комунізму. Ми інші — мені здається, у цьому проблема. А в чому ми інші? Не діагноз у нас інший, а ми самі інші. І давайте ми спробуємо поговорити про це. Бо не проблема скинути Леніна з п'єдесталу, як казали, 500 із чимось тільки цього року було скинуто, ще 1700 — за два-три роки ми й тих покидаємо. Може, навіть у Криму цього досягнемо й на Сході. А далі що? Проблема не в тому, щоб вилучити Леніна з наших голів, проблема в тому — хто або що стане на його місце. Бо якщо в нас є місце для Леніна, як було колись місце для Івана Грозного, Петра I, Миколи II, Леніна, Сталіна та інших, проблема, може, в цьому місці, яке є в нашій підсвідомості, яке обов'язково займе хтось інший. І чи є різниця, чи буде прізвище Ленін, чи якесь інше прізвище, не будемо називати хто, бо президентів багато. Ми продовжуємо жити, президенти змінюються, так як змінювалися перші секретарі генеральні й завжди для них було місце в нашій підсвідомості. То проблема, може, не в тому Леніні, а в тому місці, яке потрібно вилучити з нашої психіки, колективної соціальної підсвідомості? Я маю підозру, що у європейців такого місця немає в підсвідомості, вони не потребують замінювати одного диктатора на іншого або одного авторитета на іншого й таке інше. Тому ще раз хочу додати, що такий травмогенний чинник зовнішній до нашого, колись здорового, суспільства, якщо воно було здоровим колись, мається на увазі, це зовнішній чинник, і немає відповідальності нашої за те, що робиться. Є зовнішній чинник тоталітаризму, ми були хороші, пухнасті, і нас травмували, а тепер давайте позбавимось від наслідків того травматизму. А де наша відповідальність? Ми бачили, коли це проходило в Німеччині, це денацифікація, Нюрнберзький трибунал, план Маршалла для Європи й таке інше. Німці опинилися перед дзеркалом, у якому вони побачили потворне обличчя нацизму, в самих собі, не зовнішньому чиннику, травматичному, а в самих собі. Вони всі брали в цьому участь. Не обов'язково вони були охоронцями у концтаборах,

не обов'язково вони були солдатами на Східному фронті, але вони приймали ту пропаганду, вони через себе її пропускали, вони виховували так своїх дітей або якнайменше вони не заважали тій пропаганді й тому насиллю потрапляти в їхнє життя. І коли вони опинилися перед тим потворним обличчям самих себе як нацистів, вони змогли викликати в собі катарсис, тільки тоді відкинули своє минуле й пішли далі. Я не кажу, що це просто, це дуже складно. Чи опинилися ми в такій ситуації, чи бачимо ми це дзеркало перед собою, коли ми виглядаємо так само, що це були не зовнішні чинники: комунізм чи російська агресія, а ми самі, чому ми допустили. Адже не всі європейці допустили до себе комунізм. Були «соціалістичні повстання», ми знаємо, у Німеччині, Угорщині — вони не пройшли. Балтія змогла відбитися від тієї червоної навали, яка йшла на Польщу й на Балтію у громадянську війну... І Пілсудський розбив Червону армію, зібравши військо з розчленованої Польщі, яка була розірвана між трьома державами: Австро-Угорщина, Німеччина, Росія. Чому ми не змогли це зробити? Може, ми інші? У чому ми інші? І чи треба підходити до цього з медичної точки зору, як би нам вилікувати, знайти ліки... А Росія? Вона травмована тоталітаризмом чи ні? Нібито так. Можливо, більше, ніж ми. То що нам треба? Приймати частіше ліки чи дозування змінити до Росії цими ліками, які ми, можливо, знайдемо, як викинути Леніна з наших голів, і як... чи вони самі будуть викидати Леніна з їхніх голів. Але місце залишиться, і це найважливіше, що я хотів сказати. Я хочу запропонувати інший, можливо, трохи провокативний підхід, іншу модель для розуміння ситуації, в якій ми зараз живемо уже багато років нібито формально незалежні, але весь час потрапляємо в одну й ту саму ситуацію. Ця модель умовна, як і будь-яка модель, як і та модель, яку ми щойно проговорювали. Модель, яку можна умовно назвати «модель цивілізаційної ідентичності». Що мається на увазі? Про що йдеться? Модель передбачає, що є європейська ідентичність, макрорегіональна, континентальна, є євразійська ідентичність. Це умовно, можете змінювати назви, як завгодно. Є група країн, група народів, яка розміщена між цими двома могутніми центрами ідентичності. Ці ідентичності формуються сторіччями під впливом клімату, рельєфу місцевості, осілого чи кочового образу життя, історії. Вони формуються під впливом різних історичних та багатьох інших чинників. Існує певна ідентифікаційна матриця, яка лежить в основі кожної з цих цивілізаційних кон-

тинентальних ідентичностей. Вона визначає багато що. Не все, але багато що в долі цих народів, які проживають на цьому континенті. Так судилося долею, що Україна, Білорусь, частково країни Балтії, частково це стосується Фінляндії і цілої групи країн на південь від України, включаючи Туреччину й навіть Ізраїль, які опинилися між цими двома світами, між цими цивілізаційними ідентичностями. Якщо ми візьмемо геополітичний розріз, то побачимо, що є група авторитарних країн на Сході, група демократичних країн на Заході й група країн, які намагаються вирватися з тих тенет авторитарності й долучитися до європейськості. Це дуже тяжко, і ми це бачимо навіть по Туреччині, Ізраїлю. І це тяжко для нас, бо ми бачимо, що ми вже багато років намагаємося це зробити, й чомусь нам це не дуже добре вдається. Ми говоримо про певні набори цінностей, які є підґрунтям кожної ідентичності — наріжні камені, з яких складається цей фундамент. Це ставлення до релігії (не до певної конфесії, наприклад, католицизму, православ'я, іудаїзму), це ставлення соціуму до релігії взагалі, до інституту релігії. Що люди різної ідентичності бачать у релігії? Право, тобто правила, за якими Б-г вчив нас жити? То є раціональний чинник. Чи вони бачать в ньому віру — ірраціональний чинник, що є місце, яке заповнене Б-гом, потім, коли приходить секуляризація, воно заповнюється царем, королем чи генеральним секретарем або президентом.

Можна перечитати Федора Достоєвського, згадати, що таке ХІХ ст., що його вражало в цій цивілізаційній російській ідентичності — євразійській. «Коли Бога немає — усе дозволено», — він пише у романі «Ідіот». У романі «Брати Карамазови» він наводить сцену, коли людина, щоб вбити й пограбувати іншу, каже: «Господи, помоги» — і вбиває, і грабує. Це ознака ідентичності, певної цивілізаційної ідентичності. Я не хочу давати оцінок, яка добра, яка погана — не в цьому річ взагалі. Вони різні, і в цьому головне. І ось на Україну, протягом трьохсот років, як і на інші країни, впливають два могутні центри ідентичності, і ми всі, 50 млн., які живуть у цій країні, маємо подвоєну ідентичність чи маємо ідентифікаційний розлом у собі, чи маємо синтетичну ідентичність. І головне, що, мені здається, треба зазначити, що межа між цими двома ідентичностями проходить не по Дніпру чи Сумській або Полтавській області, вона проходить через серце чи підсвідомість кожного з нас, з 50 млн. громадян України. Ми всі трохи європейці й ми всі трохи євразійці. Можливо, це вада, можливо, це благо, бо ми можемо

зрозуміти й тих, і інших. Певно, ми зможемо колись бути містком між цими двома ідентичностями, коли війна закінчиться, вочевидь, ми будемо таким містком. Поки що цього не видно. Але це наша проблема, й ми повинні знати, що саме ми лікуємо. Ми лікуємо цю подвійну ідентичність у собі, бо бачимо, що дедалі більше ми хочемо бути в Європі, європейських країнах, серед них, у тому оточенні країн, яке, можливо, дасть нам змогу вилікуватися без якихось спеціальних методик лікування, без ліків, а просто завдяки оточенню. Навколо нас будуть нормальні європейські країни, які я не ідеалізую, думаю, і всі ви, але це буде інший світ, інша цивілізаційна ідентичність. І Україна, яка має латентні задатки цієї ідентичності, буде намагатися бути схожою на них.

Що можна дати за приклад? Приміром, неможлива родина живе в бідному районі, спілкується тією мовою, яка притаманна цьому району. Мова навіть специфічна. У кожній, можливо, родині є хтось, хто сидить у в'язниці, можливо, мораль не та. Як казав Бернард Шоу: «У бідних немає моралі». Але вони живуть сторіччя в цьому районі, їхні діди, вони, діти. Вони звикли, вони орієнтуються, вони вміють там жити. І раптом вони збагачуються, або завдяки спадку, або виграли в лотерею. І вони переїжджають в інший район, заможний, інтелігентний. І бачать, що вони відрізняються, навколо інші люди. Вони спілкуються не тією мовою, поведуться інакше, навіть їдять інакше, ніж там, де жили вони. І що вони роблять з почуття здорового конформізму? Намагаються бути схожими на тих, хто оточує їх. Вони ж добровільно переїхали туди, їх ніхто не примусив, у них немає бунту, можливо, є, але вони його стримують, вони намагаються бути схожими: говорити, їсти, поводитися, як ті. Вони дітей віддають у ту школу й кажуть: «Дивись, як навколо тебе поведуться, і ти так себе поведь». Проходить рік-два, десять, двадцять, тридцять, одна генерація, друга, й вони такі самі, як ті, хто жили навколо них. Вони змінили свою родинну ідентичність. А візьміть мільйон українців, які поїхали свого часу, наприкінці XIX — на початку XX ст., емігрували в США й Канаду, вони також були з цієї зони подвійної ідентичності. Але поїхали добровільно, бо хотіли нового життя, їм було важко адаптуватися в тому новому житті, пройшло три-чотири генерації. Вони зберегли мову, багато хто з них — звичай, православну віру, але вони стали західними людьми. Вони стали людьми європейської ідентичності. Проблеми немає, трагедії немає. Не треба насильно лікувати тих, хто має іншу ідентичність.

І ми знаємо, як це було за нашого життя. Якщо ми насильно хочемо змінити колективну ідентичність Донбасу, то ми натрапляємо на дуже впертий опір, бо енергетика захисту своєї колективної ідентичності величезна. Або коли нас намагалися примусити за часів Януковича жити іншим сприйняттям, іншою ментальністю. Чим був наш Майдан як не опором намагання змінити нашу колективну ідентичність, примусити нас жити інакше, ніж ми хотіли б жити. І ми виходимо на трохи інші параметри нашої проблеми. Ми виходимо тоді на розуміння, що наш Майдан... один із найзначніших уроків нашого Майдану... природа конфлікту, в чому вона була. І вже багато хто розуміє, незважаючи на пропаганду, яка надмірно впливає на росіян і українців, що це — не міжконфесійний конфлікт Київського та Московського патріархатів, і навіть не міжмовний — російсько- та україномовних людей. Це був цивілізаційний конфлікт, між двома цивілізаціями. Українці не хочуть більше жити в тій цивілізації, у якій вони триста років перебували. Вони хочуть пожити триста років в іншій, а потім порівняти — що було краще. Давайте надамо їм таку можливість: що для цього треба зробити — це інше питання.

Проблема ще одного аспекту, політичного: подивіться на нашу партію. Уже багато років розвивається наша політична система, політичний спектр. Я вже не кажу про його спотворення, що соціально-економічні чинники не важливі, важливі тільки зовнішньо-політичні. Хто проти Росії — той правий, хто за Росію — той лівий. Це все пусте. Хоча ми знаємо приклади країн, для яких це також важливо, приміром, Ізраїль. Але... Де ідеї? Де концепції? Де соціально-економічний вимір ідеології тієї чи іншої партії? Ні, є постаті. Хіба це не євразійськість? Бо є місце в підсвідомості, ми слухаємося видатних особистостей. Нам потрібен лідер, і ми будемо йому вірити й на нього перекладати відповідальність, як це завжди було в авторитарних системах. А де наша власна відповідальність за ту ідеологію, яку ця партія повинна давати людям і ґрунтуватися на певних соціальних масивах, яким притаманна така ідеологія. Багато років — а ми й досі там, на нульовому рівні. Ми не побудували жодної ідеології, і це, знову ж таки, не випадково. Це не травма посттоталітарна, це наша інша ідентичність, яка не потребує від нас формулювання в соціально-економічному виборі, а потребує просто заміни однієї постаті на іншу, яка очолюватиме ту чи іншу партію. Це не просто теорія, ми працюємо.

Одна з наших організацій працює уже чотирнадцять років над вихованням міжетнічної та міжконфесійної толерантності. Ми винайшли чудові методики, які зараз експортуємо в Молдову, на Кавказ, я мрію про те, щоб ми працювали на Балканах із використанням зазначених методик. Це методика занурення. Наприклад, збираються діти різних конфесій, різних націй, етносів на літо в таборі й занурюються кожен день у життя іншого народу. Така методика занурення дуже складна, але продуктивна. Бо діти починають відчувати себе частинкою того чи іншого народу, залишаючись у той же час своїм народом. Вони починають краще розуміти світ і давати право іншому на самовираження. Але ми працювали чотирнадцять років і вже говорили останнім часом, що проблема в міжцивілізаційному конфлікті. І ми намагалися, цього літа ми взяли у табори дітей із переміщених сімей, із Донбасу, й помістили їх у наше середовище, таке толерантне, європейське, демократичне. І ми побачили, як змінилася свідомість цих дітей. Питання в тому, куди вони повертаються, тому що в таборі проводять усього три тижні. Тепер ми восени зібрали в таборі 50 дітей і помістили їх, уже без етнічних і конфесійних ознак, в середовище європейське. Тому наші діти й наші вихователі — це вже європейські люди, вони вже виростили чотирнадцять років у цій атмосфері толерантності, демократичності. А діти з Донбасу жили в недемократичній атмосфері, вони були травмовані обстрілами — вони сиділи в підвалах, їхніх батьків брали в заручники, їх катували. Ось чому вони пройшли посттравматичну реабілітацію у наших психологів. Але одночасно вони опинилися у демократичному суспільстві, і вийшло, що вони раді, це комфортно для них. І ми тепер думаємо: можливо, це і є ліки?

Давайте ми, українське суспільство, нехай формально, приєднаємо до Європи, ми будемо тоді оточені європейськими країнами, намагатимемося бути схожими на них: спочатку розмовляти, потім їсти, поводитися, як вони. І через дві-три генерації ми станемо, можливо, європейцями. І повертаючись до медичної метафори. Жарт: збирається консилиум біля хворого: будемо лікувати чи хай живе? Хай живе Україна в тому просторі, який вона намагається зайняти, в європейському просторі. І це вже саме з часом лікує.

ПРАВОРАДИКАЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРАХ

Я вже виступав у цьому Кризовому медіацентрі з повідомленням про те, як Росія використовує свої різні неонацистські угруповання на Донбасі для боротьби проти українських як добровільних батальйонів, так і армії. За нашими підрахунками, на боці проросійської сторони воювало близько 200 представників різних неонацистських расистських угруповань. Після цього виступав наш експерт із праворадикальних сил В'ячеслав Ліхачов і розповідав про ті українські неонацистські сили, які воюють з української сторони у батальйонах «Айдар», «Донбас» та «Азов». Ті матеріали, які я сьогодні буду оприлюднювати, також сформовані на даних В'ячеслава Ліхачова, відомого експерта Антона Шеховцова (він працює у Відні зараз, його робота стосується нині зв'язків Росії та праворадикальних партій Європи) на основі робіт Андреаса Умланда (відомого експерта з праворадикальних сил у Європі).

Мені сьогодні дуже непросто виступати, бо те поняття, що називається гібридною війною, насправді набагато ширше, воно універсальне. Гібридною є не тільки війна, а й увесь інформаційний простір навколо ситуації конфлікту між Росією та Україною. Непросто, бо, як зазначає В'ячеслав Ліхачов, у добровільних батальйонах воюють представники праворадикальних націоналістичних сил з України, воюють хоробро, захищають незалежність України, її державний суверенітет і територіальну цілісність. І все ж таки їхні погляди, висловлювання, а ми контролюємо та аналізуємо це вже понад двадцять років, свідчать про те, що ідеологія цих угруповань належить до неонацистської, ультра націоналістичної та расистської. І це дуже непросте поєднання. Сьогодні, коли є спільний ворог і всі ці різні ідеологічні розгалуження відійшли на другий план, непросто говорити про те, що нині представники цих праворадикальних сил ідуть на вибори у Верховну Раду.

На відміну від 2012 р., коли вони були зосереджені у ВО «Свобода», і тоді було зрозуміло, хто радикали, а хто націонал-демократи, які переважно належали до опозиційних партій «Батьківщина» та «Удар», а хто «регіонали». Сьогодні відчуються різні впливи, і ми бачимо представників різних угруповань як у складі певних партійних сил, так і серед мажоритарних кандидатів, які також ідуть на вибори.

Завдання дуже непросте, але мій обов'язок як керівника Конгресу національних громад розповісти про все. Бо люди повинні йти на вибори з розплющеними очима і знати, яку ідеологію підтримують та які вчинки зробили той чи інший кандидат або представник тієї чи іншої політичної сили.

У суспільстві є потреба наявності радикальних поглядів. Це притаманно будь-якому суспільству, не тільки українському. Ми бачимо в європейських країнах, особливо останніми роками, зростання впливу праворадикальних сил, і навіть на виборах до Європарламенту вони здобули більше місць, ніж за всю попередню історію. Це пояснюється діяльністю певних сил і в соціально-економічних питаннях, і в мігрантських, бо мігрантофобія притаманна саме праворадикальним силам Європи. І українське суспільство, яке стоїть перед своїми викликами, не є винятком.

Так, останнього року під час Майдану, а до речі, всі ці експерти з праворадикальних сил підтримували Майдан і Україну — на Майдані, ми бачили зростання праворадикалізму, і це було відповіддю, по-перше, на те знущення, грубу силу, яка використовувалася владою через міліцію, «Беркут» проти мирних мітингуючих. По-друге, це була реакція на те, що корупційні опозиційні сили, оці три опозиційні партії, дуже мляво себе персоніфікували, не реагували оперативно на ці виклики й не змогли zorganizувати відсіч цим грубим проявам з боку влади. Саме тоді і почала поступово зникати потреба в існуванні радикальних поглядів у суспільстві, передусім серед майданівців, які стояли на морозі й чекали, коли врешті опозиція зможе сконцентрувати свої сили і виступити проти влади. Ми побачили тоді народження міфів навколо «Правого сектору», який насправді не був такою радикальною силою. Хоча він очолював усі заворушення, які почалися після 18 січня, не він був основною рушійною силою під час оборони Майдану. Бо серед 15-ти тисяч захисників Майдану, а це 39 сотень, які були на Майдані й захищали його, «Правий сектор» налічував у лютому не більше 500 осіб.

І все ж міф народився і був використаний російською пропагандою для того, щоб запламувати весь опозиційний рух України й оголосити його націонал-радикальним та неонацистським.

Яке саме розпорошення сьогодні у політичних силах: ми бачимо, що у Радикальній партії Олега Ляшка є два фігуранти, яких ми зна-

емо, це Ігор Мосійчук та Ігор Криворучко. Радикальна партія — відома сила, на мій погляд, дуже провокаційна, яка використовувалась свого часу, коли вона народжувалась для розколу опозиційного руху в Україні, тепер вона має можливість здобути велику кількість відсотків, і мені здається, вони ідуть на рівні 13% на виборах і завтра можуть отримати їх. Але це окрема сила, яка, я вважаю, не ввійде в коаліцію, а формуватиметься. І вона буде як така праворадикальна опозиція правлячої коаліції. Але ті, хто розпорошений в інших партіях, мажоритарщики, можуть увійти до коаліції, я був би дуже засмучений, бо це також може бути використано не тільки російською пропагандою проти правлячої коаліції в Україні, але й західними засобами масової інформації, які дуже обережно ставляться до включення правих радикалів і неонацистів у політичний спектр України.

Андрій Білецький, який іде по 217-му мажоритарному округу в м. Києві, очолює вже не батальйон, а полк «Азов», керівник «Соціал-національної асамблеї України» — найбільш праворадикальної сили, ідеологією якої є крайній націоналізм, відвертий агресивний мілітаризм та расизм. Відповідні висловлювання я можу навести з його статей, виступів, але річ не в цьому. Важливо, що постала дилема: на що сьогодні звертати увагу, на героїзм наших добровольців на Сході чи на їхні політичні та ідеологічні погляди, і разом із тим, що робити з ними на виборах і надалі, чи включати їх у коаліцію.

Річ у тім, що якщо людина хоробро воює, а сьогодні ми бачимо сотні тисяч таких героїв на Південному Сході, це не означає, що вони можуть бути такими ж добрими законодавцями у складі Верховної Ради. Але така зараз політична мода: всі політичні сили вважають за потрібне включити керівників батальйонів чи навіть полку до свого складу, першої прохідної п'ятірки або десятки, для того, щоб забезпечити підтримку. Це мода не хороша, не погана, бо раніше була мода на спортсменів, на співаків і тих, хто хоробро захищає свою Батьківщину. Можливо, це не гірша мода за попередню.

Але ми не можемо не звертати уваги на певні важливі речі. Вчора я їхав Оболонню і бачив емблему батальйону «Азов». Це емблема дуже відома серед тих фахівців, хто вивчав питання праворадикальних та неонацистських сил. Це так званий «вольфсангел», «вовчий крик» або його дзеркальне відображення, зараз я його покажу, він використовується грецькою неонацистською партією «Золота зоря», яка має без-

ліч конфліктів, навіть кримінальних, з владою Греції, зараз вона має іншу назву. Але цю емблему — дзеркальне відображення — присвоїли сьогодні «Соціал-національна асамблея» та полк «Азов». І ця емблема вже дуже відома, вона з'являється в інтернеті, у документальних фільмах про війну на Південному Сході, які знімаються сьогодні. І це не може не насторожувати, бо це суто неонацистська емблема, яку використовували нацистські підрозділи СС під час Другої світової війни.

Що з цим робити? Коли мене запитували у часи правління Януковича, звертаючи мою увагу на прояви неонацистських сил в Україні, я казав: «Почекайте! Після перших же демократичних виборів ми будемо розбиратися самі, хто праворадикал, хто неонацист, а хто ні». І ось у травні минули перші демократичні вибори в Україні за останні роки, завтра відбудуться вже другі, я впевнений, демократичні вибори, і настав час вже розбиратися, хто гідний того, щоб представляти народ України у Верховній Раді, хто — ні.

Запит на радикальність сьогодні дуже великий. Якщо ми оцінювали цей запит на радикальність два роки тому приблизно 15% населення України, то сьогодні він зріс, бо триває війна і виклик агресії Росії проти України, і люди чекають від різних політичних і воєнних сил України відсічі цій російській агресії. Звичайно, їхні погляди не збігаються, можливо, із поглядами різних політичних сил у тих неонацистських проявах, про які я вже казав, а вони чекають радикальної відсічі російській агресії. Тому вірять тим силам, які запевняють, що саме вони можуть захистити Україну і чинити опір російській агресії. Але ми бачили на виборах 2012 р., коли пройшла до Верховної Ради радикальна партія ВО «Свобода» — вона була найбільш радикальна серед усіх легітимних партій, саме вибори до парламенту надали їй політичну легітимність, вони відразу перестали бути радикалами, вони навіть перестали бути націоналістами. І тому не випадково вони завтра можуть взагалі не потрапити в парламент. Люди розчарувались у «Свободі», бо вони не захищали і національні інтереси, і українців, і України так, як від них очікував електорат. Ідеться про 10,5%, які проголосували за них у 2012 р.

Можливо, те саме станеться і з сьогоднішніми радикалами, можливо радикальна риторика, демагогія — це лише шлях до політичного Олімпу, шлях до парламенту України. Потім вони, як і всі радикали, зміщуються в центр, починають їх цікавити інші, вже економічні чин-

ники, і вони перестають бути радикалами й навіть тими націоналістами, яких у здоровому розумінні цього слова потребує Україна.

Я можу навести деякі висловлювання з виступів і Андрія Білецького, які взагалі притаманні цим двом силам — «Соціал-національній асамблеї» та організації «Патріот України». Наприклад, у програмній статті «Мова і раса, первісні питання» Андрій Білецький полемізує з лібералами, які «зневажають расові питання». Подібний підхід, на його думку, може призвести до жахливих наслідків, такі «умовні націоналісти» легко можуть прийняти у свою родину і націю (з великої літери) людину іншої крові, ментальності, культури, змішати свої гени з генами другої, нижчої породи людей. Між тим, український соціал-націоналізм вважає українську націю кровно-расовою спільнотою. Раса є все для націогенези, раса є основою, на якій виростає надбудова у вигляді національної культури, яка, знову-таки, походить від расової природи народу, а не від мови, релігії, економіки і т.ін. Це стверджує лідер «Соціально-національної асамблеї» Андрій Білецький.

Питання національного патріотизму російськомовних Андрій Білецький обіцяє вирішити таким чином: «Якщо говорити про російськомовний схід України, українські території у складі Росії, то ми повинні у першу чергу розбудити їх расову свідомість, після чого мовними націоналістами вони стануть автоматично. Питання ж тотальної соціально-політичної українізації у майбутній державі буде вирішено протягом чотирьох-шести місяців за допомогою жорсткої та зваженої державної політики». Це тільки один із висловів із програмної статті Андрія Білецького, я можу наводити їх багато, наші експерти, зокрема В'ячеслав Ліхачов, підготували дуже багато матеріалів з цього питання.

Я не кажу, що цю ідеологію треба забороняти. Треба дивитися на вчинки, дуже часто ми бачимо дуже багато політичних гасел, потім вони розсипаються і надалі із вчинками не збігаються. Можливо, коли йдеться про расистські погляди, це і добре, що люди не відповідають своїми вчинками своїм расистським поглядам. Але тим не менш, ми не знаємо заздалегідь, хто з тих нових політиків, які прийдуть у Верховну Раду України, буде дотримуватись цих радикальних і нацистських поглядів і надалі, а хто відмовиться від них, як це зробили вже багато з тих, хто увійшов до Верховної Ради раніше.

До речі, Андрій Парубій — людина, яку ми всі дуже поважаємо, колись давно був причетний до діяльності Соціал-національної партії

у 1990-і, а потім відійшов від їхніх поглядів, перейшов у «Нашу Україну», і ми бачимо, як багато він зробив і на Майдані, і після цього, коли працював у Раді національної безпеки і оборони.

Крім уже згаданих раніше Мосійчука, Криворучка, Білецького, можу зауважити про Олега Однороженка, який також іде на вибори. Він є заступником з політичної ідеології «Соціал-національної асамблеї». До речі, останні півроку і «Патріот України», і «Соціал-національна асамблея» переоснащують свої сайти, вони відмовилися від тієї радикальної риторики. Це і зрозуміло, бо триває війна, зараз є спільний ворог і річ уже не в ідеологічних розбіжностях. Йдеться про те, чи дійсно це таке юнацьке захоплення радикальними поглядами, а потім людина відходить від них? Але Мосійчук — вже не така молода людина.

Ми бачили представників і «Патріоту України», і «Соціал-національної асамблеї», які в 2010-му працювали не на Україну, а проти неї. Так, наприклад, у Василькові Мосійчук працював на «регіоналів» і забезпечував разом з іншими потрібний результат на виборах у 2010-му.

Насправді маргінальні групи найкраще порівнювати з тими, хто на вулиці доводить своїми хуліганськими діями свою прихильність до тієї чи іншої праворадикальної ідеології. Я вже казав про пропагандистський аспект, і я не знаю, кому більше потрібне проходження націонал-радикалів у Верховну Раду — Україні чи Росії, що потім буде на прикладі чотирьох чи п'яти радикалів, які пройдуть у Раду або в складі Радикальної партії, або по мажоритарних округах, вони будуть експлуатувати це в дуже потужній пропаганді, звинувачуючи все керівництво коаліції в тому, що вони є націонал-радикалами та неонацистами. Це вже ми бачили і під час Майдану, коли опозицію оголошували неонацистською і фашистською, і з огляду на те, які зараз могутні є резерви в російській пропаганді. І я вже казав, що західна пропаганда також прислуховується.

Я хочу закінчити таким власним відчуттям. Я вже сказав, що для мене дуже тяжко висвітлювати цю тему перед вами. Але мій товариш, з яким ми знайомі багато років, воює в батальйоні «Азов». Він — релігійна людина, євреї і їхня група також воює з тими, кого вони ласкаво називають «нацики». Вони вважають один одного побратимами. Нещодавно, коли він приїздив до Києва, то розповідав про сцену, яка після часткового підтвердження була 27-го червня у Донецьку, коли проросійські сепаратисти — а я вважаю їх не сепаратистами, а колабораці-

оністами, бо вони співпрацюють з російськими загарбниками — розстрілювали декількох українських полонених. Я не знаю, чи відома ця інформація Українському медіа-центру. Взагалі, в обміні полоненими простежується тенденція: насамперед обмінюють солдатів регулярної армії, офіцерів притримують і притримують волонтерів. Тобто людей мотивованих, яких росіяни не хочуть відпускати, бо зрозуміло, що ті й надалі будуть продовжувати війну проти російських окупантів. Тож дехто з них розмовляє у полоні виключно українською мовою і сповідує свої національні погляди. І в цьому я бачу велику гідність цих людей там. Саме їх розстрілювали донецькі представники так званої донецької республіки. Так ось ті розвідники, які це спостерігали, нічого не могли зробити, бо їх було дуже мало. Вони бачили, як ті люди дуже гідно себе поводити, вони молилися перед розстрілом, і та людина, яка мені розповідала про це, — релігійний єврей — сказав, що він дуже поважає цих людей за таку поведінку. Ось така складна, гібридна ситуація, і я не міг про це не зазначити, бо далі нам доведеться вирішувати, що робити з нашими радикалами в тому європейському демократичному майбутньому, до якого прагне Україна. Бо ці люди є антидемократичні, антиліберальні, вони виступають проти толерантності, я можу зачитати їхні думки з приводу мігрантів, людей іншого кольору шкіри, іншої крові. І такого не має бути у мейнстрімі політичного життя України.

Наше спільне зусилля з могутньою зараз демократичною частиною суспільства (особливо це видно по громадянському суспільству) — полягає у витісненні цих сил на маргінес. Бо їм не місце у мейнстрімі політичного життя.

Антін Шабашніков, Український кризовий медіа-центр:

— Пане Зісельс, скажіть будь ласка, як Ви можете пояснити, що чимало впливових праворадикальних партій — названа Вами «Золота зоря», Французький національний фронт Марі Лепен, Йоббік — відкрито підтримують Росію у цьому протистоянні, яка на словах декларує антифашистські погляди і виходить з суто політичної точки зору, протистоять своїм побратимам по ідеології українським православним? Дякую.

— Це не має прямого стосунку до сьогоденної теми, але праворадикальні партії Європи — це перш за все люди і сили, які є євроскеп-

тиками, вони проти об'єднання ЄС, вони «за» його розділення. І це не відповідає тенденції, яка притаманна Росії. Росія також не хоче мати проти себе об'єднаної Європи. Більше того, як я казав, Антін Шеховцов, один із наших провідних експертів, зараз працює над роботою по фінансуванню впливу Росії на праворадикальні партії. Я вже наводив приклад, коли виступав тут два місяці тому. Коли відбувся так званий референдум у Криму, Росія привезла на нього близько сорока міжнародних спостерігачів. Антін Шеховцов як фахівець за їхніми фотографіями упізнав 33-х представників фашистських партій Європи. Кого привезла Росія туди? Бо вона фінансує їх, вона на них впливає, це її союзники.

Я думаю, це більш складне явище, але ми зрозуміємо, чому Росія зацікавлена у розколі Європи. А саме праворадикальні партії і виступають за цей розкол. Збільшення їхньої кількості у Європарламенті — це певна загроза ЄС.

— Я представляю голландську газету. Вы могли бы оценить самую серьёзную политическую силу, ксенофобную силу в Украине и не только то, какие люди, может быть, играют роль, но какие ультра-радикальные силы сейчас играют самую опасную роль в обществе?

— Давайте я буду українською, а Вам перекладуть. Дуже важко порівнювати різні сили. Їх не так багато, і ми бачили з президентських виборів, що навіть два радикальні кандидати — Олег Тягнибок та Дмитро Ярош — отримали разом 1,6%. Тобто радикалізм, радикальний популізм, радикальна демагогія Україні не притаманна. Українці мають певний імунітет на радикальні погляди, але я вже казав про попит на радикальні погляди, тому що треба якось відповісти на російську агресію. Бо немає терпіння у людей, вони відразу хочуть отримувати результат. А радикали їм його пропонують. Ми бачимо перетікання цього результату з одної партії в іншу, з одної політичної сили в іншу, сьогодні чомусь Олег Ляшко є на чолі цього Радикального фронту. Але в нього набагато менше і національного в його ідеології. Взагалі, по-моєму, йому не притаманний такий націоналізм, але він також дуже популярний популістський лідер, він, коли почалася війна, позував на фоні батальйону «Азов». Тобто вони йому допомагали отримувати ті голоси, які він отримав на президентських виборах. Він отримав їх досить багато.

Сьогодні хочу відповісти — хто. «Соціал-національна асамблея»,

«Патріот України», «Тризуб імені Бандери», партія «Свобода», яка нині взагалі невідомо що: ось це були головні сили, за якими ми спостерігали з початку 1990-х. Були інші, які вже пішли. Але Соціал-національна партія, одним із керівників якої був Олег Тягнибок, змінила свою назву і в 2004 р. почала називатися ВО «Свобода», але ті, хто не хотів лібералізації ідей цієї партії і її більш стриманого руху до парламенту, ті відійшли. Андрій Білецький саме у 2004 р. покинув Соціал-національну партію, яка перетворилася на партію «Свобода», і в 2008 р. заснував «Соціал-національну асамблею», що мала той самий радикальний шлях, який був притаманний у 1990-і Соціал-національній партії України. І тією символікою, від якої відмовилась «Свобода» (я показував той «вовчий крюк») ця партія користувалася до 2004 р. Тепер нею користується «Соціал-національна асамблея» і на прапорах полку «Азов» є ось цей символ. Я кажу, я вчора бачив по всій Оболоні висять лайтбокси, інші гасла з цим знаком. Люди просто не знають, що це таке. Сьогодні це ототожнюється з батальйоном «Азов», але, якщо знати історію, з ким це ототожнювалося раніше, то стає соромно, що наші герої, а «Азов» — це дійсно геройський батальйон, він сам не знає, можливо, тільки хтось із його очільників знає, що це означає.

Отож, я ще раз перерахував: це «Соціал-національна асамблея», «Патріот України», «Тризуб Бандери», звідки вийшов, до речі, Дмитро Ярош, і «Свобода», яка невідомо, прихильником якої позиції зараз стане, якщо не потрапить до парламенту.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СВОБОДА»: МІФИ Й РЕАЛЬНІСТЬ

Хочу почати з того, щоб поговорити про особливості нашого з вами індивідуального сприйняття. Ми всі живемо начебто в одному світі й бачимо начебто одне й те ж. Дехто більше цікавиться, дехто — менше, але світ один і той же. Але коли ми починаємо ділитися один з одним думками про побачене й почуте, ми дуже часто помічаємо між ними велику різницю. Іноді вони навіть протилежні. Як же це може бути, щоб ми, аналізуючи один і той самий світ, складали про нього своє уявлення й мали цілком різні думки?

Пояснення цьому криється у нас самих, у нашому суб'єктивному сприйнятті, різному досвіді, у тому, що ми називаємо нашою індивідуальною ідентичністю, у цілій низці отриманих у сім'ї, школі, суспільстві настанов. І ось як це працює: всі ці комплекси настільки різняться між собою, що врешті, обговорюючи певну проблему, ми зіштовхуємося з протилежними поглядами на одне й те ж саме.

Ще я хотів зауважити: існує певна стереотипна думка, особливо у єврейському середовищі, що перебільшувати загрозу антисемітизму не страшно.

Як завгодно, наскільки більше, наскільки сильно ви її перебільшуєте — жодного гріха у цьому немає. А ось применшувати її — то вже великий гріх. І мало хто переймається питанням, окрім деяких дослідників — які є науковими фахівцями, — а навіщо взагалі перебільшувати чи применшувати цю проблему, чому не відобразити її адекватно — так, як вона є?

Для цього потрібно не лише скласти власну думку — для цього потрібно попрацювати, і проблему, яку ми збираємося висвітлити, поставити в коло певних обставин. Так і ця проблема, про яку я хочу сьогодні говорити: про Всеукраїнське об'єднання «Свобода», про місце антисемітизму й ксенофобії в її ідеології, про політику, пропаганду і дії її представників — щоб це не мало вигляд розглядання під мікроскопом певних висловлювань. Так вчиняє багато хто. Дуже багато про це пише ціла низка авторів єврейських газет, особливо популярних — не

наукових. А коли ти береш маленьку комаху і починаєш розглядати її під мікроскопом — ти бачиш перед собою монстра.

Завдання дослідника не в цьому — а в тому, щоб помістити цей феномен у контекст епохи, контекст країни, у якій ми живемо, і в контекст Європи — куди ми поки так безуспішно прагнемо.

Як щойно мені сказав по телефону один з депутатів, ймовіріше, відбудеться зрив цієї угоди (Асоціація з ЄС, зірвана Януковичем восени 2013 р.— *Й.З.*), на жаль. Якщо ми не бачимо, що являє собою в політичному аспекті України проблема, яку розглядаємо, наскільки відображає думки пересічних громадян, як це вписується в європейський контекст партійних рухів Європи, ми не можемо відобразити її адекватно. Тому я боюся, що розчарую сьогодні багатьох із вас — як тих, хто думає, що я буду сварити «Свободу» — а таких більшість, так і ту меншість, яка думає, що я буду «Свободу» захищати. Я не збираюся робити ні те, ні інше. Я хочу лише охарактеризувати тло, на якому має прояв антисемітизм і ксенофобія в Україні, що ми дуже добре знаємо, місце «Свободи» у політичному спектрі. Також я щиро вдячний Володимирі Паніотто, керівнику проведеного Київським міжнародним інститутом соціології дослідження — за те, що їхнє дослідження, яке проводилось із лютого місяця і перші результати якого ми отримали лише у жовтні, дало дуже багато для розуміння цього феномена — Всеукраїнського об'єднання «Свобода».

Я не дослідник, не соціолог, не політолог — але я маю великий досвід організації різних моніторингів й аналізів прояву антисемітизму, політичної активності та інших різних рухів за останні двадцять п'ять років. У грудні 1989 р. ми створили, хоча це й звучить сьогодні парадоксально, першу незалежну всесоюзну єврейську організацію. Вона мала назву Ваад СРСР, потім Ваад СНД або Конфедерація єврейських організацій і общин СРСР.

Чому парадоксально — тому що називати щось незалежним у всесоюзному контексті — це використовувати слова, які погано поєднуються. І одним із перших проєктів, який я почав реалізовувати у Ваад СРСР, стала побудова мережі з консультацій репатріації. Ми створили мережу із 200 консультантів з репатріації, що працювала в усіх містах, метою діяльності якої визначено допомогу людям в переїзді до Ізраїлю. Це була наша перша професійна мережа. Сохнут із його консультаціями з'явився пізніше, посольства зі своїми центрами теж з'явилися пізніше. Ми були першими на цьому шляху, який був ще так погано уторований.

Наступна мережа — це моніторинг проявів антисемітизму у колишньому СРСР, причому в різних регіонах, які нам видавалися вкрай небезпечними з цього погляду. І я звернувся до свого знайомого, професора Еміля Паїна у Москві, який пізніше входив до Президентської ради, з проханням створити таку мережу на основі своїх зв'язків у політологічному середовищі тоді ще Радянського Союзу. І він таку мережу створив.

З 1991 р. ми почали отримувати перші щомісячні звіти про вияви антисемітизму в різних республіках, містах колишнього СРСР.

Третя мережа — мережа з моніторингу й прогнозу політичної ситуації. Я попросив тоді свого товариша по дисидентському руху, він з Одеси, В'ячеслава Ігрунова, який жив на той час у Москві й брав активну участь у політичній діяльності кінця радянської епохи, щоб він створив цю мережу. В той нестабільний час нас дуже тривожило, як буде розвиватися політична ситуація, чим вона може бути небезпечною для єврейської громади. Не лише з погляду проявів антисемітизму, але й з точки зору загальної дестабілізації ситуації. Це був 1990-й. У нас збереглися звіти про політичну ситуацію в різних регіонах, і місцевих політичних, і всесоюзних. Потім на базі цієї мережі В'ячеслав Ігрунов створив партію «Яблуко» разом з Лукіним і Явлінським.

Я кажу це, щоб підтвердити — у нас величезний досвід, майже двадцять п'ять років, організації моніторингу проявів антисемітизму в колишньому СРСР і в Україні зокрема, якими ми займаємось в Україні вже як у окремій країні з 1991 р.

За весь цей час ми набули дуже великого досвіду, залучили дуже багатьох фахівців — в Україні і за її межами, співробітничали з різними правозахисними центрами, які також проводили різного роду моніторинги. І все це сприяло тому, що сьогодні наші моніторинги, наш аналіз покладено в основу дуже багатьох міжнародних звітів. Наприклад, звіт держдепартаменту США з релігійних прав, в основному щодо проявів антисемітизму, побудований на наших матеріалах.

Антидефаматорна ліга, яка займається моніторингом проявів антисемітизму в усьому світі, у питанні щодо України, Росії та інших колишніх республік СРСР, у яких ми працюємо, теж готує свої моніторинги на наших звітах.

Нашим моніторингам та аналізу вже довіряють, адже розуміють — ми досить об'єктивно висвітлюємо питання, не перебільшуємо небез-

пеки, але й не применшуємо її. Наші найкращі експерти перевіряють кожен випадок, різні обставини цього випадку — аби не приписати зайвого до проявів антисемітизму, але водночас і не втратити з поля зору ті випадки, що дійсно з ним пов'язані.

За даними Всесвітнього єврейського конгресу, що їх озвучив його президент Рональд Лаудер, загальний прояв антисемітизму в світі протягом останніх років збільшився на 30%. Нас зацікавила на цьому тлі Україна.

Із 2006 р. ми фіксуємо прояви не лише антисемітизму, але й ксенофобії. Саме того року ми помітили різке зростання проявів ксенофобії в Україні, а 2007 р. звернули на це увагу президента Віктора Ющенка і його оточення. Якщо ви пам'ятаєте, це був час розквіту МАУП (Міжрегіональної академії управління персоналом), з якою тривала справжня війна, причому в цій війні ми були не самотні і навіть не найголовніші — оскільки наші можливості як громадської організації не такі й великі. Я судився з МАУП близько 10 разів, і всі суди ми виграли, нас захищав дуже розумний захисник — викладач юридичної кафедри Київського університету В'ячеслав Якубенко. Ми виграли всі наші суди у МАУП, тому що у своїх висловлюваннях не дозволяли собі оперувати не підтвердженими фактами.

Найбільша активність проявів антисемітизму припадає на 2005–2007 рр., а ксенофобії — на 2007 р. Це вкрай цікавий ефект сполучених посудин. Таке враження, звісно, треба підтвердити серйознішими дослідженнями, а не чистою емпірикою — що зменшення антисемітських проявів пов'язане зі збільшенням ксенофобії щодо інших груп населення. Це підтверджують дані Київського міжнародного інституту соціології. Протягом останніх двадцяти років дослідження соціальної дистанції між етнічними групами за шкалою Богардуса свідчать, що в українців — не в усіх, звісно — з'явились нові «чужі», «вороги» — ми це помітили першими в Україні 2006–2007 рр. — це вихідці з Південно-Східної Азії та Африки.

Таким чином, чисто антисемітський компонент, що ґрунтується на нелюбові до євреїв, «переріс» у расистський. Ксенофобія проти вихідців із Південно-Східної Азії та Африки — це суто расистська ксенофобія, і вона має дещо інший рівень, пов'язаний з розвитком України та її інтеграцією до міжнародної спільноти. Чи точні ці дані — ми гарантувати не можемо. В'ячеслав Ліхачов, який проводив ці дослі-

дження і продовжує проводити їх, перевіряє кожен випадок на відповідність усім критеріям, які він повинен мати. Він не зараховує до таких звичайну бійку з хуліганських чи корисливих мотивів, чи навіть, не доведи Б-же, вбивство, якщо вони не мають чітко виявлених ознак ксенофобії та антисемітизму — і в цьому йому треба віддати належне. Він чинить саме як дослідник — без емоцій, без перебільшень і без применшень.

Напад на ґрунті ненависті — не єдина форма прояву антисемітизму. Ми знаємо, що в міжнародній термінології це має назву *hate crimes*, а мова ворожнечі — *hate speech*. Це і вандалізм, і масові акції протесту. Але проблема в тому, що в міжнародній спільноті не вироблений спільний критерій, спільна термінологія. Вкрай складно порівнювати між собою прояви, антисемітизму й ксенофобії у різних країнах, оскільки фіксують їх різні дослідники, різні групи, державні установи — не у нас, звісно, а в Західній Європі. Переважно поліція, прокуратура, Міністерство внутрішніх справ фіксують їх за скаргами людей, перевіряючи, наскільки це можливо, — а ми використовуємо дані зі ЗМІ та інтернету, а також свідчення постраждалих чи свідків інцидентів.

У жовтні вийшло нове міжнародне дослідження, і ми скористались даними, які нам надали. 2006–2007 рр. — пік проявів вандалізму на ґрунті антисемітизму. Ми моніторимо мову ворожнечі за певною методикою лише в періодичній пресі, не враховуючи її прояви в інтернеті, де сьогодні накопичується її основний масив.

Загалом країн, у засобах масової інформації яких спостерігаються прояви мови ворожнечі, не багато. Це просто неможливо — особливо у Європі, де кількість ЗМІ — тисячі. Наші колеги в Росії, з якими ми співробітнічаємо, також не ведуть детальний облік проявів антисемітизму в усіх ЗМІ.

Ми зараз готуємо таку програму, замовили у програмістів, яка буде відстежувати ознаки антисемітизму в інтернеті, це непросте завдання, є подібні намагання в Ізраїлі, які поки що не успішні. Створити комп'ютерну програму, яка б виловлювала якийсь масив даних, — щоб потім уже дослідник міг його препарувати, вкрай складно. Я вже не кажу про блоги й форуми в інтернеті, які є просто каналізацією і які ніхто ще поки не збирається аналізувати. Але ті засоби масової інформації, на які ми звернули увагу ще в 90-і, ми перевіряємо за однією й тією ж самою методикою. Важливо не те, наскільки абсолютна цифра кожного

року точна, важлива динаміка змін у проявах антисемітизму: вона на-ростаюча, спадна, регресивна тощо.

Зверніть увагу, що всі три параметри проявів антисемітизму: на-пад на ґрунті ненависті, підпали, вандалізм та мова ворожнечі прак-тично збігаються у часі їхніх піків. Це свідчить про певну досить ви-соку об'єктивність цього дослідження, оскільки існує безперечна ко-реляція між тим, що кажуть антисеміти, коли і як вони нападають, що підпалюють чи б'ють скло й малюють свастику на синагогах та інших громадських місцях.

Наші дослідження підтверджують, що в Україні існує стійка регре-сивна складова у цих кількостях, ми маємо справу зі зменшенням кіль-кості антисемітських проявів, і я відповідаю за ці слова. Ще ніхто не зміг спростувати їх, і міжнародні джерела, які користуються нашими даними, ґрунтуються саме на них.

В Україні це підтверджують різні дослідження — починаючи з 2006–2007 рр. зменшується кількість антисемітських проявів. Це не ситуативне явище, це тенденція до зменшення — і як ви бачите, досить ста-більна. Я вам скажу більше — наш дослідник вже просто не фіксує їх у ЗМІ, йому це нецікаво. Варто зазначити, що Міжрегіональна академія управління персоналом — цілком штучне явище, з 2001 р. Ми одразу її відзначили, коли ректор цієї академії Георгій Щукін домовився з палестинським та іранським посольствами і почав отримувати від них гроші за розгортання генерування антисемітських публікацій. Це при-звело до того, що тоді, у 2007 і 2008 рр., ми разом з державою почали боротися з цим явищем у судах. Дуже багато зробив міністр освіти Ста-ніслав Ніколаєнко, який позбавив МАУП ліцензії на близько 4 тисячі дипломів. І коли в МАУП зрозуміли, що це не вигідно економічно, то з 2007–2008 рр. кількість публікацій різко зменшилась. Таким чином, 95% антисемітських публікацій тих років належать МАУП.

З приводу масових акцій протесту останніх років. Ми знаємо лише одну масову таку акцію — демонстрацію в Умані, організовану місце-вим відділенням всеукраїнського об'єднання «Свобода» проти хаси-дів, а більше — ні. Спеціальний інститут, який моніторить масові ак-ції протесту, нарахував їх за останні роки понад три тисячі від правих партій, і лише одну — проти євреїв.

Давайте поглянемо, що відбувається в інших країнах. Велика Бри-танія, Франція, Німеччина — усі публікації не фіксуються, Росія й

Польща — також ні, у східноєвропейських країнах вони всі на рівні України — тобто незначна кількість антисемітських подій останніми роками, і водночас у Західній Німеччині — найбільша кількість.

Коли до України приїжджав спеціальний американський посол із протидії антисемітизму пан Форман, я, В'ячеслав Ліхачов, Анатолій Подольський зустрічалися з ним, і він питав, чому Східна й Західна Європа настільки різняться у проявах ксенофобії. Відверто кажучи, я не вивчав спеціально це питання, хоча ми і зіштовхуємося з цим феноменом постійно. І я вказав на те, що, як мені здавалося, лежить на поверхні. Насамперед спільне питання, що ми перебуваємо у регіонах різної ідентичності — західноєвропейської та євразійської. Ми перебуваємо у місці, де сімдесят років була радянська влада, де серед багатьох її складових був «інтернаціоналізм» — і це відіграло свою роль.

Ми також маємо справу з проявами антисемітизму в різних релігійних середовищах. Є дуже цікаве дослідження, що в Європі в католицьких країнах більше риторики антисемітизму, але менше його проявів у житті. Протестантські країни на півночі Європи — менше риторики і більше проявів, більше нападів, більше вандалізму. Це вкрай цікавий феномен, який частково пояснює, чому ми спостерігаємо таку різницю між Східною і Західною Європою. Окрім того, є також ісламський фактор — найсуттєвіший в Західній Європі, який породжує там більшу, якщо не найбільшу, частину антисемітських проявів. Ви всі знаєте 2011, 2012 рр. — розстріли весною в Тулузі, в єврейській школі.

Це відбулося на Заході, в демократичній країні, де держава стоїть на захисті єврейської громади. Хто з вас бував на Заході, знає — там набагато серйозніший захист і безпека єврейських центрів, ніж у нас. Цей феномен також потребує пояснення, і ми лише зараз починаємо його вивчати. Але зрозуміло одне — окрім того, що в нас зменшується кількість проявів антисемітизму, вона на два порядки менша, ніж у Західній Європі. Якщо ми не зіставляємо це і не намагаємось порівняти, то не розуміємо, на якому місці в Європі знаходимось за антисемітськими проявами. Порівнюючи, ми бачимо, що при зростанні антисемітизму в світі в Україні відбувається його зниження.

Водночас тема міфічного зростання ксенофобії і, зокрема, антисемітизму в Україні постійно виникає в суспільстві: політиці, ЗМІ, особливо в єврейському співтоваристві, єврейських ЗМІ і в міжнародному контексті. Які причини цього? Антисемітизму менше — і я відповідаю

за ці слова, а уваги до нього більше, імідж його набагато сильніший — аніж навіть у ті роки, коли ми воювали з МАУП.

Причини дві. Перша — це проходження до парламенту Всеукраїнського об'єднання «Свобода» і створення фракції з 37 депутатів, друга — припущення, в якому я переконаний — але я маю вам його довести, що сьогодні влада використовує політтехнології, спрямовані на вибори 2015 р., які сприяють поширенню негативного іміджу «Свободи» у ЗМІ, в громадсько-політичному житті, не гребуючи навіть використанням провокацій. Це доведена тенденція, описана нашими експертами.

Що ж таке ВО «Свобода»? На відміну від інших, які почули про нього нещодавно, ми стежимо за ним уважно з 1991 р. — відколи воно вперше з'явилося під іншою назвою. Оцінюючи «Свободу» й інші націоналістичні групи в Україні, експерти однастайні у думці: як правило, це маргінальні партії, які протягом багатьох років не могли пробитися до парламенту через свої радикальні позиції і лише іноді, у кінці 90-х, проводили своїх кандидатів у деяких мажоритарних округах. Зокрема, Олег Тягнибок балотувався у мажоритарному окрузі і став членом парламенту від «Нашої України».

Ось дані нашого моніторингу, за ким ми спостерігали у 1990-х. Це «Державна самостійність України», ОУН України, УНА-УНСО, «Патріот України», «Тризуб Бандери». Багато з них уже зникло, просто не витримавши конкуренції. 13 жовтня 1991 р. створена «Соціал-національна партія України», саме таку назву вона мала. Її засновники — Олег Тягнибок, Андрій Парубій зі своєю організацією, який згодом змістився в бік ліберальнішої частини спектра й увійшов до «Нашої України», Юрій Криворучко та Ярослав Андрушків, про яких, окрім експертів, ніхто взагалі не знає і які зійшли з арени, але саме вони очолювали цю партію. Тягнибок спочатку був у цій партії на третіх чи четвертих ролях.

Цікавим є знак, яким користувалась «Свобода» — т.зв. «вовчий гак». Вірніше, не сам «вовчий гак», а його дзеркальне відображення. Справжній «вовчий гак» використовувала певний час ультраправа партія «Золота ера» в Греції. Сьогодні ця партія має великі проблеми з урядом, оскільки її члени брали участь у вбивствах мігрантів. Так ось, ще до «Свободи» цей гак взяла «Соціал-національна партія України» і зробила його дзеркальне відображення. Цей «вовчий гак» під час війни був на емблемах деяких дивізій Ваффен СС. Загалом, у середовищі мо-

лоді 1990-х захоплення неонацизмом, використання його злегка зміненої символіки було псевдоромантичним і виходило з того, як тогочасна молодь її розуміла.

У 1995 р. партія вирішила зареєструватися і їй довелося вилучити зі своєї програми цілий перелік пунктів, оскільки не реєстрували їх у Міністерстві юстиції України. Зверніть увагу — немає жодного пункту проти євреїв, навіть серед радикальних вилучених пунктів, вони досить радикальні, вони агресивні — але вони більшою мірою спрямовані проти Росії і тих колаборантів, проросійських сил, які, на їхню думку, співпрацюють із Росією. Останній пункт дуже показовий — він свідчить, що не зупиняють їх рамки закону й вони готові вийти за ці рамки. Не знаю, як Мін'юст пропустив їхній рунічний знак, «вовчий гак», бо «Свобода» його позбулась набагато пізніше.

У 1998 р., коли «Свободі» не вдалося нічого отримати на всеукраїнських виборах, почалися розбіжності серед керівництва. «Старі» лідери «Свободи», «старі» у лапках — адже вони були ще досить молодими особами, змушені були піти. Очолив «Свободу» Олег Тягнибок. Цей процес тривав кілька років і 2004 р. відбувся, як сьогодні кажуть політологи, дуже вдалий ребрединг. «Свобода», тобто «Соціал-національна партія України», змінила свою назву і взяла її не аби чому — назву «Свобода» має ціла низка правих радикальних партій в Європі, зокрема, австрійська партія «Свобода» тощо. На той час припадають і контакти Олега Тягнибока та інших керівників групи з європейськими правими радикалами, зокрема, Жан-Марі Ле Пенем, керівником Національного фронту Франції, постійний рейтинг якого тривалий час утримується на рівні 15–16%, а на президентських виборах — доходив до 20%.

В'ячеслав Ліхачов правильно підмітив: коли 2011 р. «Свобода» святкувала своє двадцятиріччя, її лідер Олег Тягнибок заявив, що це єдина партія, яка протягом двадцяти років послідовно тримається своєї ідеології. Тому ми, аналізуючи ідеологію «Свободи», не обмежуємось усиченою, досить вегетаріанською ідеологією, яка лишилась у них за останні роки. Ми дивимось на всі позиції — й ті, що були до 1995 р., тому що сам Тягнибок наголошує на послідовності партії, що зберігає свою ідеологію.

Насправді це не так — нічого вона не зберігає, вони пристосовуються до ситуації, до моменту, тобто насправді вони опортуністи — як

і багато хто інший. Їм важливіше місце в парламенті, ніж збереження чистоти своєї ідеології. І ось нарешті парламентські вибори 2012 р., і «стрімкий» для багатьох злет популярності «Свободи». Я беру «стрімкий» у лапки, оскільки для нас, які спостерігали за «Свободою» і її попередницею протягом всіх цих років, це не стало несподіванкою. Навіть більше — в експертному середовищі багато років обговорювалось, чому в Україні не зайнята праворадикальна ніша в політичному спектрі, начебто націонал-демократи: РУХ, Українська республіканська партія, ОУН, навіть цілком інтелігентна Ярослава Стецько та інші не потрапляли до парламенту. І ось нарешті 2012 р. цю нішу зайняли. Цьому сприяла ціла низка обставин — зокрема, президентські вибори 2010 р. Звісно, історія не знає умовного формату, але якщо припустити, що Янукович не переміг би на цих виборах і не проводилась би та політика, що ми її спостерігали після його обрання, «Свобода» не отримала б такої кількості голосів 2012 р.

На моє переконання, «Свободі» її високий рейтинг дала влада. Не прямо, не шляхом фальсифікацій, у яких вона теж майстер, а шляхом своєї скерованої на українське суспільство політики. Ось ці відсотки і навіть більше — те, що ви не бачите в пресі — абсолютну кількість людей, які голосували за «Свободу» в різний час, починаючи з 1994 р. Рейтинг цієї партії стрімко зростає між 2007 і 2012 рр.

Звернімося до здорового глузду. Ми більш-менш розуміємо, що таке націоналіст. Чи можливий різкий сплеск націоналістичних настроїв і чи спостерігаємо ми його в українському суспільстві? Чи ми маємо справу з чимось зовсім іншим, протилежним радикально правому, радикально націоналістичному? Я певен, що націоналістичні переконання не розвиваються настільки стрімко — ні, швидше розвивається радикальність. Радикалізація суспільства — незаперечний факт, вибори нам показали, що українське суспільство більше радикалізоване. Як висловлюється Віталій Нахманович, ми бачимо вияв певної хвороби в радикалізації українського суспільства, підвищилась температура, і ви маєте зрозуміти причину зростання температури, тому що температура сама по собі, як висловлюється Віталій Нахманович, не хвороба — це лише симптом.

Є цікавий графік, на якому зображені два типи, два блоки сполучних посудин — це Партія регіонів і комуністи, це «Батьківщина», Кличко, «Свобода» і «Наша Україна». Падіння одних — підвищення ін-

ших, вони наче перетікають з однієї в другу. Україна, як і раніше, розділена на два табори, про що не раз вже мовилось, є Південно-Східна Україна і є Захід. Хто розчарується в «Партії Регіонів» і хоче більше проросійської орієнтації — повертається до комуністів, і ми це спостерігали на виборах 2012 р., коли комуністи отримали більше, а регіони — менше.

Україна — країна суцільних розчарувань. Коли розчарувались у «Нашій Україні», прийшов «Удар», «Батьківщина» отримала свої голоси і набагато більше отримала «Свобода», але все це черпається з одного й того ж резервуару, чудес не буває.

Завдяки КМІС ми отримали цікавий графік: 10,4% — це результат на виборах, 5,8% — загальноукраїнський результат. Якщо провести загальноукраїнське соціологічне дослідження, воно покаже не 10%, а 4,5% — тому що на вибори прийшли голосувати близько половини тих, хто має право голосу.

Зростання популярності цікаво спостерігати, але не менш цікава ще одна обставина, яку ми поки що не можемо вважати стабільною, — падіння рейтингу «Свободи» восени 2013 р. на 9% порівняно з лютим 2013 р. Це підтверджує тезу про те, що Україна — країна суцільних розчарувань. Минув рік, і «Свобода» зі всього, що обіцяла, теж нічого не виконала. Вона продовжує бути активною, проводить акції протесту, але те, що вона обіцяла своєму виборцю, — не виконала так само, як й інші партії.

Однак повернімось до питання успіху «Свободи». Чому він для нас не став несподіванкою? Це добре демонструють вибори до місцевих рад, за якими ми стежимо набагато менше, ніж за парламентськими. Ми бачимо, як з 2006 до 2010 рр. збільшується кількість представників «Свободи» в обласних радах. З 2006 до 2009 р. — у 5 разів, і в 1,6 раза за рік до 2010 р. Якщо ми візьмемо місцеві ради — ви побачите, що там картина буде ще більш вражаючою. Із 2009 до 2012 рр. від «Свободи» до місцевих рад обрано 2364 депутати, і ця кількість щороку збільшується. Це реальний фактор нашого життя, з яким треба адекватно поводитись. На мій погляд, причини зростання популярності «Свободи» такі.

Електоральні: потреба в нових опозиційних партіях, розчарування в партіях національно-демократичного спрямування, зростання протестного потенціалу, агресивна передвиборча кампанія. Це не уможлидні

висновки — вони ґрунтуються на проведених різними організаціями, і КМІС зокрема, дослідженнях.

Соціально-економічні: цинічна політика влади після виборів 2010 р., що призвела до стрімкого погіршення економічного стану більшості громадян України, зростання корупції.

Зовнішньополітичні: серед значної частини українського суспільства домінує думка, що влада України заграє з російською владою, приносячи в жертву національні інтереси України. Найвідоміший факт — Харківські угоди 2012 р.

Гуманітарно-політичні: ігнорування з боку української влади питання української культури, української мови зокрема, русифікація, прийнятий 2012 р. закон про основи державної мовної політики. Я думаю, що якби не було цього закону, «Свобода», яка так гарно зіграла на його прийнятті, не отримала б стільки голосів. Вона була найпослідовнішою у відстоюванні прав української мови, це підтверджує дослідження КМІС.

Дослідження КМІС показує також мотивацію голосування за Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Це розчарування в партіях опозиційного напрямку, 19–35–28% й агресивніша протестна діяльність «Свободи». Досить великим сюрпризом є те, що особистість лідера Олега Тягнибока приваблює дуже малу кількість виборців. І це вказує на те, що «Свобода» є все ж більш ідеологічною партією, ніж партії центру. Про комуністів я не згадую, вони лише на папері ідеологічні, а «Свобода» є націоналістичною, але, тим не менш, ідеологічною партією.

Цікава структура електорату «Свободи». Це *ядро*, 31%, в загальноукраїнському вимірі це 1,7% населення, яке поділяє щось у «Свободи». Що — це вже інше питання. Але вони цілком поділяють програму «Свободи». Це *периферія*, 49% — ті, хто переважно переймається проблемами української культури й української мови і «Свобода», на їхню думку, найкращий виразник цього. І, зрештою, це *ситуативна підтримка*, 20% — ті, хто не готові до силових акцій. До речі, периферія теж не готова до силових акцій. І периферія, й ситуативна підтримка — це найменший рівень довіри до самої «Свободи», за їхній рахунок, я думаю, сьогодні зменшилась кількість прихильників «Свободи». Дякую КМІС за це важливе дослідження.

Перейдемо до пункту, яке ж все-таки місце антисемітизм і ксенофобія посідають у програмі ідеології пропаганди «Свободи» та її пред-

ставників. У програмі «Свободи», і цю думку поділяють інші дослідники, прямих антисемітських позицій немає — і було б дивно, якби вони були в «Свободі» — все-таки вона вже понад двадцять років пристосовується до Конституції, законів, юридичних вимог Міністерства юстиції. Але є дві позиції, які, на наш погляд, опосередковано є ксенофобськими — це пункт 7, у якому пропонується пропорційне представництво в органах влади за етнічним походженням, і пункт 9 — який містить вимогу повернути рядок «національність» до українського паспорта.

Скасування графі «національність» у паспорті призвела до того, що багато хто з тих, хто хоче виїхати до Ізраїлю, не може цього зробити у зв'язку з відсутністю цієї графі. І така проблема, до речі, поширена не лише серед євреїв — болгари, греки, всі ті етнічні групи, які хочуть емігрувати до своїх країн, також нарікають на відсутність графі «національність».

Україна вчинила так, коли увійшла до Ради Європи — 1995 р., на її вимогу було вилучено цю графу з паспорта українських громадян, але не з усіх документів. До речі, в судових документах, у слідчих справах згадки про національність лишилися. Так ось, ці два пункти є ключовими у нашому баченні програми «Свобода», за якими можна визначити — електорат ксенофобський чи не ксенофобський.

Зверніть увагу, що прихильники різних партій поділяють ті ж само положення, що й у цих двох пунктах. Тобто ми маємо справу не з ксенофобією саме партії «Свобода» — річ у тім, що в українському суспільстві такі ксенофобські настрої побутують досить часто. «Свобода» виокремлюється, звісно, на їхньому тлі, але не настільки різуче, як це здається: 14,4% серед тих, хто голосував за комуністів, 19% «Партія Регіонів», 27,6% «Удар», 31% «Батьківщина». «Свобода», звісно, вище — 39%, у середньому серед електорату — 25,9%. 37% членів керівництва партії «Свобода» загалом — центральний апарат і керівники обласних організацій. За понад двадцять років, що ми спостерігаємо за цими людьми, менше десяти з них час від часу дозволяли собі різного роду антисемітські висловлювання. Причому ми знаємо вже заледве не напам'ять усе, що вони говорили, навіть двадцять років тому, оскільки насправді це не так вже й багато.

Які основні звинувачення євреїв з боку «Свободи»? Я не кажу про Мірошниченка, який назвав Мілу Куніс «жидівкою», увесь світ обго-

ворював «цю страшну антисемітську акцію». Як на мене, це взагалі абсурд — звертати увагу на такого, як Мірошниченко, який робить це у своєму особистому блозі.

Є набагато серйозніші підстави — Михальчишин, теж один з основних. Він — набагато серйозніший антисемітський фактор у «Свободі». Понад те — за нашою інформацією, він організовує в західному регіоні бійцівські клуби, щоб відбити напад клубів регіонів, з якими вони зіштовхнулись на антифашистському марші у травні цього року. Ось це небезпечно — а не те, що каже Мірошниченко у своєму особистому блозі.

Чомусь люди звертають увагу лише на зовнішні обставини і не дивляться вглиб проблеми. Я не буду перераховувати ці антисемітські звинувачення — це звичайний набір, до речі, старого традиційного антисемітизму. Я був на конференції в Берліні, де окрему увагу присвятили країнам з традиційним антисемітизмом. Ми — це «старий традиційний антисемітизм», в Європі вже зовсім інше. Там — «неоантисемітизм», який серйозно відрізняється від нашого, і переважно там антиізраїльські настрої, антисіоністські вияви, ісламський фактор потужний у цьому неоантисемітизмі. І ліві інтелігентні кола, як це не дивно, ліві університетські кола разом з ісламським фактором — основні носії неоантисемітизму в Західній Європі. Тому що вони штучно розділяють антисемітизм і критику Ізраїлю. Ми цього не робимо: для нас критика Ізраїлю — такий само антисемітизм, як і наш старий «добротний традиційний антисемітизм».

«Ось ми не антисеміти, ми критикуємо Ізраїль за те, що він там вчиняє начебто на тих територіях» — так це звучить в Західній Європі.

Так ось, чи є євреї єдиною метою агресивної риторики деяких членів керівництва «Свободи». Як я вже зазначив, менше 10 із 37 іноді дозволяють собі такі висловлювання.

Яка мета атак «Свободи»? Насамперед експерти відзначають русофобію «Свободи» і спрямованість агресії проти влади. І дуже цікаво, що цей фактор, протиросійський, відрізняє українських правих від європейських правих, про що пише Андреас Умланд, і з ним важко не погодитися.

Через рік після виборів ми можемо приблизно виокремити цей перелік: чинна влада, російський фактор, не росіяни — а російська влада, УПЦ Московського патріархату, тобто ті, хто проводить антиукраїнську політику, комуністи, сексуальні меншини, мігранти й біженці

з країн Південно-Східної Азії та Африки, і євреї. Я не стверджую, що євреї на останньому місці — можливо, вони на п'ятому місці, а не шостому — це покаже наше подальше дослідження. Але те, що це не головне місце в атаках «Свободи», для мене безсумнівно.

І ось, нарешті, ми дісталися дослідження КМІС за шкалою Богардуса. Аналогічні дослідження проводять в Інституті соціології НАН України. Ці дослідження проводяться щороку з 1994 р. Що означає дослідження за шкалою Богардуса, спробую пояснити популярно. Це індекс соціальної дистанції між різними етнічними групами. Цю шкалу вперше застосував, мабуть, цей дослідник — Богардус — у США в 1920-х, і вона характеризувала тоді ступінь інтеграції різних іммігрантських етнічних груп в американське суспільство, наскільки вони зближуються з американцями. Це семибальна шкала, там ціла низка питань: чи допускаєте ви представника певної національності до своєї сім'ї, як сусіда по майданчику, колегу на роботі, чи допускаєте ви їхній вільний в'їзд до країни, до вашого міста тощо. Дуже багато питань. Потім вираховується різними математичними методами середній індекс за семибальною шкалою: 1 — найбільша схильність до цієї групи, 7 — крайня неохочість, найбільша дистанція.

«Свобода» гірше ставиться до євреїв, ніж у середньому жителі України, ми й так це розуміли, але тут цікаво, що українці в цілому ставляться до цілої групи етнічних меншин гірше, ніж до євреїв. Насправді, для українців євреї після білорусів, росіян і поляків наступні. Інакше кажучи, для середнього українця євреї вже «свої», як я вже казав на початку свого виступу, чужими стали вихідці зі Східної Азії та Африки — ті, кого раніше в нашому житті не було, зараз зайняли певну нішу з максимальною дистанцією. Кримські татари, які раніше займали досить далеку дистанцію, трошки наблизились до українців.

Графіки досліджень показують, що насправді ксенофобія у «Свободи» не набагато вища, ніж у середньому по Україні. Я маю сумнів, що шкала Богардуса у суспільстві, що розвивається, свідчить про зростання ксенофобії, але, за наявними у нас результатами, можна констатувати, що до негрів, французів, кримських татар, ромів, канадців, американців українці в цілому й «Свобода» зокрема ставляться гірше, ніж до євреїв.

Цікаве дослідження, яке проводить один із головних дослідників праворадикальних партій Антон Шеховцов, показує, що у «Свободи» є два позитивні й чотири негативні фактори, на яких вона будує свою

ідеологію. Перші — героїзація і прославляння ОУН-УПА та захист поширення української мови. Другі — антикомунізм, протистояння Росії, а також африканській та азійській міграції, і гомофобія.

Ми добре бачимо, що поділяє електорат у якому регіоні — тобто наскільки ця партія, за словами Антона Шеховцова, є легітимною партією, наскільки її ідеологія відповідає устремлінням суспільства на заході, в центрі, на сході й півдні країни і в цілому по Україні. Як бачимо, думку «Свободи» про захист і поширення української мови в Україні поділяє 46% населення, що й дало максимальне зростання рейтингу перед виборами 2012 р., боротьба з африканською та азійською міграцією мінімальна — 2,6%, це Україні мало цікавить, антикомунізм — досить високий відсоток, героїзація й прославляння УПА — всього лише чверть населення. Найцікавіше, що традиційні сімейні і релігійні цінності, про які ратує «Свобода», поділяють в Україні 42% населення. Це не «Свобода» гомофобська, це наше суспільство гомофобське, і це треба розуміти. «Свобода» просто гостріше за інших формулює цю проблему.

Наскільки взагалі «Свобода» — права партія? У нашому суспільстві взагалі немає справжньої політичної шкали — правої та лівої, все переплутано. І в цьому сенсі Україна трохи схожа на Ізраїль, де право- і ліво- означають не стільки відданість ліберальним чи соціал-демократичним, економічним цінностям, скільки ставлення до палестинського питання: хто за жорстку позицію — правий, навіть якщо він дотримується соціалістичних поглядів у соціально-економічній галузі, а хто навпаки — лівий. Це продиктовано реальністю життя в Ізраїлі, і в Україні це теж — реальність. Загроза Росії, як пише Умланд, це не штучна загроза, а реальна загроза для незалежності України і збереження ідентичності українського суспільства.

У питанні ставлення до прав людини «Свобода» не надто відрізняється від інших партій. Не думаю, що правильно характеризувати «Свободу» як націоналістичну партію — це праворадикальна, а швидше — правопопулістська партія. Мене здивувало, ще коли я був серед засновників Народного Руху України, 1989 р., що його вважали правою ліберальною силою, насправді більшість рухівців за переконаннями були соціал-демократами, аж ніяк не праволібералами. В Україні взагалі знищено той пласт, який дає право-ліберальні переконання, саме тому до цього часу немає справжньої право-ліберальної партії в Україні.

Я звертаю вашу увагу на те, що в Європарламенті є праворадикальна партія «Самобутність, традиція, суверенітет» (ITS), лідер якої — Бруно Голниш. Тобто, понад 20 європейських праворадикальних партій, багато з яких значно радикальніші, ніж «Свобода», у тому числі і щодо ставлення до євреїв, мають свою фракцію в Європарламенті. Невелику, це близько 60 осіб на 750 членів, у процентному співвідношенні — 7,6%.

Україна не найбільш права в Європі, але й не найбільш ліва, за самовідчуттям вона десь посередині. Найбільш праві — це Швеція, Польща й Фінляндія, і, до речі, в цих країнах праві радикальні партії найближчі до входження до правлячих коаліцій.

Що спільне і відмінне у «Свободи» і праворадикальних партій Заходу? Спільного набагато менше, ніж відмінного, і, звісно, на цьому хотілося б зупинитись детальніше. Андреас Умланд пише у своїй великій праці про праві партії в Європі, що «Свобода» дуже сильно відрізняється від правих у Європі — тим, що серед західних правих існує міфічний образ єврейської масонської змови — не реальний, не адекватний. У «Свободи» — це Росія, що, за словами Умланда, з якими я цілком погоджуюся, є реальним фактором для загрози незалежності України й збереження української ідентичності. Таким чином, це серйозна відмінність між українськими правими і правими в Європі.

Існують й інші відмінності, я вже говорив про це: соціально-економічні переконання з повною плутаниною, старого зразка архаїчний антисемітизм на відміну від неоантисемітизму в Європі, регіональне домінування з претензією на загальноукраїнське. В Європі є регіональні партії, які не претендують на загальну чи державну впливовість, а хочуть розділити свої країни на різні регіони — як у Бельгії чи Італії.

В європейській політиці є такі поняття, як «санітарний кордон» і «відмова від мікрофона». Дійшли консенсусу, коли центристські демократичні партії відмежовуються від правих радикалів: не входять з ними в коаліції і спільні групи — це т.зв. «санітарний кордон». «Відмова від мікрофона» означає відмову від публічних дискусій разом з правими радикалами. Цього не завжди дотримуються, тому що в Норвегії і Словаччині праворадикальні партії останніми роками увійшли до урядових коаліцій. У Польщі Ліга польських сімей, вкрай антисемітська партія, була в урядовій коаліції кілька років тому.

І зрештою — до чого я веду, все інше було тлом: протягом останнього року ми спостерігаємо вкрай стрімку активізацію пропаганди

негативного іміджу «Свободи». Причому в цьому беруть участь опосередковано й наші посли, і депутати парламенту, і наближені до влади окремі діячі. Ми зіштовхнулись, наприклад, у травні з тим, що нам на Пленарній асамблеї Всесвітнього єврейського конгресу роздали брошури про неонацистів у Європі, України там немає, там реальні партії — наприклад, угорська «Йоббік» (За кращу Угорщину) і грецька «Золота Зоря», України немає — це було у травні. І в тій резолюції, сформованій під час роботи Всесвітнього єврейського конгресу, вже з'явилась зв'язка: Греція — Угорщина — Україна. Наша делегація домоглася, аби Україну виокремили, і розповіла про тривоги з приводу активізації націоналістичних партій. Але ставити їх в один ряд ми вважали за абсурдне й некоректне. Тим не менш, ця трійка кочує з документа в документ, і, як сказав посол Форман, це їхня помилка — оскільки ця трійка — Греція, Угорщина, Україна — вперше з'явилася весною цього року в звіті департаменту, іноді туди ще намагаються вписати Болгарію. Тобто ми постійно бачимо, як перебільшується негативний імідж «Свободи», ми зіштовхуємося з провокаціями, від імені «Свободи» роздають листівки, в Черкасах з'явилися молоді люди в майках з написом «Свобода» — і, як потім з'ясувалося, вони не мають до «Свободи» жодного стосунку. Те, що я сказав раніше, — коли хтось, хто маніпулює цією ситуацією і бачить, що у «Свободи» недостатньо ксенофобії та антисемітизму, він вдається до провокацій, які мають погіршувати і без того не дуже приємний імідж цього об'єднання.

Це вкрай небезпечна тенденція — використання владою за підтримки деяких єврейських діячів, зокрема я можу вказати і Якова Блайха, і Олександра Фельдмана, для формування перебільшеного антисемітського радикального образу «Свободи» в передвиборчій боротьбі й використання провокацій, які роблять ведмежу послугу — підривають реальність цього образу, оскільки зроблені дуже грубо, і дозволяють «Свободі» називати «провокацією» все, що відбувається — навіть те ксенофобське, що «Свобода» вчинить насправді.

Усі ці антифашистські марші, мітинги, проти яких ми виступали як проти неадекватних заходів, і той імідж, який наша влада нав'язує сьогодні всьому світові — що в Україні є лише влада й фашисти — це імідж неадекватний, грубо перебільшений, і він викривлює реальну політичну ситуацію в Україні.

Усе це призводить до сценарію збереження влади 2015 р. Є сцена-

рій, і ми вже знаємо, хто ним керує, хто його фінансує. І всю цю вакханалію створюють для того, аби провести Тягнибока до другого туру президентських виборів з Януковичем. І, збуджуючи громадську думку у світі й Україні проти націоналістів, фашистів, продовжити владу Віктора Януковича.

У 2000 р., коли Європа поставила кордон і довела австрійцям, що не можна австрійську партію «Свобода» включати до урядової коаліції, це подіяло. Про це пише й Умланд у своїй праці. Ми зіштовхнулись з цим на виборах 2004 р., коли Віктор Медведчук, досить досвідчений політтехнолог, збурював ненависть між національними меншинами й тими, хто голосував за Віктора Ющенка, називаючи їх фашистами. Ви пам'ятаєте, як маршували Хрещатиком перевдягнуті в нацистську символіку люди. Це все робилось для зменшення електорату Ющенка — і я вам скажу, що ця політика мала певний успіх. Ми можемо сказати, що більшість єврейської громади не голосувала за Віктора Ющенка, а якщо й голосували, то швидше за Януковича.

Це тоді не допомогло, оскільки все ж переміг Ющенко, але ми маємо дуже тривожно оцінювати цю аналогію — ми вже крізь неї пройшли і нам бажано не проходити крізь це вдруге. Умланд дуже переконливо описує це в своїх працях.

Я наближаюся до закінчення — які висновки? За рівнем ксенофобії в цілому й антисемітизму зокрема серед східноєвропейських країн Україна не відрізняється від сусідів — за винятком Росії і трошки Угорщини. Але Угорщину зараз я маю вилучити — це католицька країна, і я вже говорив про цей феномен — дуже багато риторики, але немає реальних виявів антисемітизму.

У висловлюваннях деяких керівників «Свободи» певне місце посідає антисемітська риторика архаїчного консервативного напрямку, але поки практично відсутня сучасна антиізраїльська складова. Антисемітизм — не єдиний, тим паче не основний, напрям практичної діяльності «Свободи», він посідає в спектрі її інтересів досить скромне місце.

Успіх «Свободи» на парламентських виборах не пов'язаний зі стрімким зростанням ксенофобії та антисемітизму в українському суспільстві, він обумовлений, насамперед, зростанням потенціалу, що викликаний протестами зумовленого негативними тенденціями в діях влади після президентських виборів, а також — значним розчаруванням партіями національно-демократичного політичного напрямку.

І ось найголовніші позиції, заради яких я все це деталізував: значне системне перебільшення певними політичними силами, особливо владою, антисемітизму в громадсько-політичному житті суспільства в передвиборчий період є одним із суттєвих факторів зростання антисемітизму. Тому що суспільство починає обурюватися, що його вважають антисемітським, і дає цілком очікувану відповідь носіям цієї думки: якщо євреї беруть участь у роздмухуванні цього іміджу, вони отримують з боку українського суспільства адекватну реакцію.

Викладене вище підтверджує нашу робочу гіпотезу: влада України використовує штучно роздмухану тему міжнаціональних стосунків для реалізації політтехнологічного сценарію, залучаючи на свій бік національні меншини й міжнародну спільноту і протиставляючи їх об'єднаній опозиції.

І, зрештою, найважливіше — ціна реалізації такого сценарію. Нав'язування владою українському суспільству конфлікту між значною частиною українського суспільства, яка підтримує опозиційні сили, і національними меншинами — тобто значне посилення ксенофобії в Україні. Я відчув реальну загрозу зростання ксенофобії і, зокрема, антисемітизму в Україні за рахунок політтехнологій — не тому, що суспільство стає антисемітським, а тому, що влада спекулює антисемітською картою і картою міжнаціональних відносин. І це, мені здається, набагато важливіше за ту небезпеку, яку малюють у «Свободі».

Я думаю, що українське суспільство саме розбереться у вказаній проблемі, навіть без підтримки міжнародних сил. Дай Б-же, щоб у нас нарешті постала нормальна демократична влада — і тоді, я думаю, можна буде розібратися і з «Свободою». Те, що в нас сталося з коаліцією опозиційних сил, обговорюється багатьма, навіть у США. Я вам скажу більше: я знаю євреїв, які під час виборів 2012 р. у мажоритарних округах голосували проти кандидатури «Партії Регіонів» за кандидатуру від «Свободи». Це не означає, що євреї, ті кілька євреїв, які так проголосували, люблять «Свободу» — звісно, що ні. Це означає, що до влади вони відчують набагато більше ненависті, аніж до «Свободи». І я знаю цих людей. Тобто ми маємо правильно, адекватно розставляти акценти, ми маємо розуміти реальне місце цих сил у нашому житті і нашому суспільстві — інакше житимемо як у диму, тумані й не розберемося з тим, що в нас відбувається.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

III

ІДЕНТИЧНІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У громадському дискурсі останніх десятиріч дедалі частіше використовується термінологія, яка ще у 1930–40-х була маловідома й рідковживана. Це терміни «ідентифікація», «ідентичність», «самоідентифікація», дещо відокремлені поняття «ментальність» і «менталітет». На прикладі «єврейської ідентичності» хочу висвітлити передусім авторське розуміння і ставлення до цих категорій, враховуючи дослідження колеги з незалежного єврейського руху, професора Державної єврейської академії ім. Маймоніда (Москва) Михайла Членова^{*}. Щоб після такого пояснення окреслити гіпотетичну конструкцію феномена «цивілізаційної ідентичності», що виникла й була обговорена у 2004–2006 рр. автором у колі його колег і друзів.

Останніми десятиліттями відбуваються численні конференції, семінари, симпозиуми, на яких не просто вживається зазначена термінологія, — вона міститься у назвах цих форумів, позначаючи їхню мету і сутність. У цих обговореннях беруть участь філософи, соціологи, історики, антропологи, психологи (як диференціальні, так і соціальні), етнографи та ін.^{**}. Особливо цінними для досліджуваної проблеми є

^{*} Членов М. А. Еврейство в системе цивилизаций (постановка вопроса) // *Диаспоры*. 1999. — М. 1999. № 1. 34–56; Членов М. А. К вопросу о социолингвистической характеристике еврейской диаспоры // *Диаспоры / Diasporas*. — М. 2002. № 3. 166–184; Членов М. Особенности еврейской самоидентификации // *Индекс*. Ноябрь 2000. URL: <http://index.org.ru/journal/11/chlenov.html>; Членов М. Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании // *Проблемы существования в диаспоре* / Под ред. В. В. Мочаловой и Ф. А. Дектора. — Минск: «Мет». 2001. 53–57; Членов М. Типы еврейской идентичности в современном мире. Зимняя школа Центра «Сфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности» (29 января — 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019); Chlenov M. Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot. 2002. Nos 20–21 Jerusalem. 254–273. (Hebrew).

^{**} Гительман Ц., Червяков В., Шапиро В. Национальное самосознание российских евреев. Материалы социологического исследования 1997–1998 гг. *Диаспоры / Diasporas*. — М. 2000. № 3. 52–86; Носенко-Штейн Е. В поисках самости: Изучение еврей-

праці Б. Вінера, Ц. Гітельмана, А. Мілітарьова, О. Носенко-Штейн, Д. Писаревської, В. Собкіна, В. Ханіна, В. Червякова, М. Членова, В. Шапіро, Н. Юхнєвої та ін.*

У 2006 р. Конгрес національних громад України провів у Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України «круглий стіл» на тему цивілізаційної ідентичності. До участі у ньому були запрошені провідні вчені різних галузей науки, зокрема філософ Сергій Кримський (1930–2010). Було запропоновано досить умовний термін — «цивілізаційна ідентичність», або «макрорегіональна ідентичність», щоб спробувати позначити це явище. На жаль, виявилося, що запрошені нами вчені не були готові працювати в міждисциплінарному, незручному для них просторі. Попри те, що кожен із них був чудовим фахівцем у своїй галузі, але, розглядаючи теми «круглого столу», вони все одно «з'їжджали» у свою сферу, в межах якої міркували цілком впевнено і професійно. І це лише підкреслювало складність порушеного питання.

В єврейському середовищі ця тема пролунала, можливо, дещо раніше. На думку Михайла Членова, який давно працює в даній галузі, причина такої уваги до цієї теми полягає в ідентифікаційній кризі, яку переживає єврейство упродовж останніх двох століть, особливо ос-

ської ідентичності // «НЛО». 2014. № 3 (127); Arnow D. Toward a psychology of Jewish Identity. A Multidimensional Approach. *Journal of Communal Service*. Vol. 71. 1. N.J. 1994. 29–36; Khanin V. Z. Joining the Jewish Collective: Determination of the Jewish Lineage Status of Immigrants to Israel from the FSU, of Gentile and Mixed Origin in Israel. Jerusalem: Morasha Institute. 2014; Shain M., Fishman Sj., Wright G., Hecht Sh., Saxe L. DIY Judaism: How Contemporary Jewish Young Adults Express Their Jewish Identity. *The Jewish Journal of Sociology*. 2013. Vol. 55 (1). 2–25.

* Гітельман Ц., Червяков В., Шапіро В. Национальное самосознание российских евреев. Материалы социологического исследования 1997–1998 гг. // Диаспоры / Diasporas. — М. 2000. № 3. 52–86; Носенко-Штейн Е. В поисках самости: Изучение еврейской идентичности // «НЛО». 2014. № 3 (127); Писаревская Д. Еврейские ценности и самоидентификация у еврейской молодежи в Москве // Материалы XIX Международной ежегодной научной конференции по иудаике. — М. 2014. Т. 2. 453–468; Ханин В., Писаревская Д., Эпштейн А. Еврейская молодежь в постсоветских странах. — М.: Институт востоковедения РАН. 2013. 196 с.; Членов М. Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании. Проблемы существования в диаспоре / Под ред. В. В. Мочаловой и Ф. А. Дектора. — Минск: «Met». 2001. 53–57; Членов М. Типы еврейской идентичности в современном мире. Зимняя школа Центра «Сэфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности» (29 января — 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019).

танними десятиліттями^{*}. Ця криза полягає в існуванні безлічі різних моделей єврейської ідентифікації у сучасному світі, які не зводяться лише до підваріантів єдиного цілого. Мені не відомі інші національні системи, які оперують поняттям ідентичності і також зазнають кризи ідентичності, з безліччю різних моделей ідентичності, котрі змушують їх постійно до цієї теми повертатися і працювати в ній. На перший погляд, тема ідентичності досить абстрактна і далека від наших нагальних проблем, але автор глибоко переконаний, що це не так. Сам характер майбутнього суспільного устрою в Україні залежить від того, як ми, громадяни, і, відповідно, політики, розуміємо колективну ідентичність. Поки що розробки різних моделей майбутнього нашої країни абсолютно не корелюють з тими ідентифікаційними особливостями, які притаманні Україні загалом і різним групам, які становлять народ України, зокрема. Успішне стратегічне планування майбутнього держави неможливе без розуміння, що таке ідентичність. Навіть для вирішення таких приватних питань, як адаптація репатріантів. За останні тридцять років до України повернулося чимало етнічних українців і не тільки українців, — а тих, хто свого часу народився тут і емігрував, залишивши могили предків. Не розуміючи відмінностей в ідентичності українського суспільства і груп, які повертаються з тієї чи іншої країни, ми не в змозі побудувати адаптаційний механізм для цих людей та забезпечити їхню комфортну абсорбцію. Україна має свою діаспору, і модель взаємодії з групами, що проживають на різних континентах, буде адекватною, якщо ми зрозуміємо ідентифікаційну відмінність нашої країни від діаспори, про яку йдеться. Якщо вчені не сформулюють і не нададуть державним органам, що займаються прийняттям і адаптацією мігрантів та біженців, правильну ідентифікаційну модель цих груп, то процес їхньої адаптації буде невдалим. І ми зіткнемося з проблемами, очевидними для багатьох країн, де не враховували такий важливий фактор, як ідентичність, — аж до крайніх проявів, як-от бунтів, підпалу машин, биття вітрин, пограбувань тощо.

^{*} Членов М. Особенности еврейской самоидентификации. *Индекс*. Ноябрь 2000. URL: <http://index.org.ru/journal/11/chlenov.html>; Членов М. Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании. Проблемы существования в диаспоре / Под ред. В. В. Мочаловой и Ф. А. Дектора. — М. Минск: «Met». 2001. 53–57; Chlenov M. Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) *Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot*. 2002. Nos 20–21 Jerusalem. 254–273. Hebrew).

Звернімося до історії. Що, власне, спонукало автора зацікавитися цією темою? На початку 1970-х вийшло друком величезне (червоного кольору) видання під назвою «Коротка радянська енциклопедія» (далі — КРЕ). У кінці книги було подано безліч різних статистичних таблиць. Через обмежену на той час кількість довідкових матеріалів ми, звичайно, схопилися за цю книгу і почали дивитися, що, власне, говорить статистика, зокрема, з національного питання. КРЕ містила демографічні дані по всьому світу. На наш подив, виявилось, що немає євреїв «взагалі», а є «євреї Радянського Союзу і країн народної демократії» — така ось національність. Є «євреї Ізраїлю» — друга національність. Є «євреї США і Західної Європи» — третя національність. Пам'ятаю, скільки іронії та сарказму ми виливали на укладачів цих таблиць, не підозрюючи, що насправді за цією ідеологізованою статистикою мимоволі криються дуже важливі ідентифікаційні відмінності. Тоді для нас це було смішно.

Пам'ятаю чудову історію, яка сталася в одному з мордовських таборів, де тоді вже відбували покарання українські дисиденти національно-демократичного спрямування. Одного разу зоною суворого режиму поширилася чутка про те, що невдовзі прибуде група євреїв, які намагалися захопити літак, щоб вилетіти в Ізраїль. Був 1971 р. В українському середовищі на той час створився певний стереотип єврейства. Тому першою реакцією українців було: цього не може бути, тому що не може бути ніколи. Євреї, в їхньому розумінні, тихі, сумирні, боязливі — раптом зважуються на захоплення літака, тим самим кидаючи виклик режимові?! І ось, як мені оповідав один очевидець, ці євреї з вишитими на тюремних шапочках шестикінецьними зірками приходять з молитовниками в руках у зону. Присутність цієї групи спонукала до руйнування стереотипу, усталеного серед українців стосовно євреїв, формуючи нове розуміння. Що це, якщо не ідентифікація?

Мій власний табірний досвід також підказує дещо в цьому плані. У 1985 р. я потрапив у величезну, на 12 тисяч осіб, уральську зону в Нижньому Тагілі. Коли починається знайомство з оточенням, зазвичай запитують: «Хто ти, що ти?» Головною моєю ідентифікаційною рисою в зоні було те, що я — політичний. Єврейство було не настільки суттєве, адже кримінальне середовище досить інтернаціональне. Але коли дізналися, що я єврей, недовіриливо подивилися і сказали: «Ні, ми знаємо, що в тому-то загоні є єврей, і в цьому є єврей — ось вони (справжні) євреї». Я, звичайно, пішов знайомитися, що досить непросто в табір-

них умовах, оскільки переходить між загонами і між бараками заборонені. Зустрівшись із цими людьми, я переконався, що вони не євреї. Чому вважали їх євреями, складно сказати. У мене є кілька гіпотез щодо цього, і час від часу я подумки повертаюся до тієї ситуації. Вони не були «козлами відпущення», це точно. Припускаю, що досить великий етнос потребує певного стороннього вкраплення. Можливо, для відображення, можливо, для певних змін, але він обов'язково його потребує. Цих «євреїв» просто призначили, тому що у великому російському суспільстві деінде зустрічаються євреї, і такий значний соціум, як «зона», імовірно, потребує відтворення знайомої «ідентифікаційної моделі».

Інший випадок: під час давньої подорожі Кавказом мене і мого товариша якось запитали: «Хто ви?» Ми відповіли, що євреї. На що місцеві заперечили, мовляв, не вигадуйте, ми знаємо, хто такі євреї. І я, ще не підозрюючи про існування гірських євреїв, був неабияк здивований. Але виявилось, що ці люди уявляли собі євреїв зовсім інакше. Вони говорили про євреїв, з якими зустрічалися на Кавказі, і ці гірські євреї займають цілком визначену етносоціальну нішу, на відміну від євреїв східноєвропейського регіону.

У 1989 р. в Москві було проведено перший з'їзд єврейських організацій Радянського Союзу, під час якого було реалізоване і перше соціологічне дослідження. Релігійність респондентів виявилася дуже низькою, менш як 10%, причому серед учасників з'їзду, а не «рядових» євреїв. До того ж виявилось, що чверть релігійних учасників — це християни (православні). Для нас це був досить дивний результат, тому що ми тоді вже дещо знали про світове єврейство і розуміли, що це якийсь абсурд. А проте цей абсурд був адекватний ситуації, в якій проводилося дослідження, оскільки в Росії зовсім не дивно, що євреї і православний поєднуються в одній людині, євреї можуть бути православними (вихрестом). На Заході це неможливо: там євреї сповідує іудаїзм і аж ніяк не може бути православним, а православний, відповідно, не може бути євреєм. А отже, ці відмінності в ідентифікаційних механізмах Заходу і Сходу спонукають нас до роздумів.

Наведу ще приклади із праць Михайла Членова*. Останніми десяти-

* Членов М. А. Еврейство в системе цивилизаций (постановка вопроса). Диаспоры. 1999. — М. 1999. № 1. 34–56; Chlenov M. Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot. 2002. Nos 20–21 Jerusalem. 254–273 (Hebrew).

тиліттями Австралія прийняла три великі хвилі єврейських емігрантів. І місцеві євреї, визначаючи прибулих одноплемінників, говорили: «Одна група начебто нічого, нормальні євреї, але дві інші — ми абсолютно не розуміємо, чим вони живуть-дихають й, загалом, чому вважають себе євреями»*. «Нормальними» виявилися євреї з Південної Африки, оскільки їхня ідентичність була близька до ідентичності австралійських євреїв. Друга група — це іммігранти з СРСР, яких взагалі не вважали євреями, тому що вони не розуміли нічого ні в релігії, ні в історії і єдиним ідентифікаційним фактором для них був державний антисемітизм радянських часів. Але найдивовижніша третя хвиля — це ізраїльтяни, яких «аборигени» не сприймали як євреїв. Це була для них зовсім інша етнокультурна, етнорелігійна група, яку вони не могли прийняти як рівну та ідентичну собі. І ця досить дивна обставина теж спонукає до певних роздумів. Спадає на думку характерний бельгійський анекдот: із Брюсселя злітає пасажирський літак, на борту якого опиняються терористи, під дулами автоматів вони змушують пасажирів поділитися на дві групи: «Фламандці — ліворуч, валлони — праворуч». Коли всі вже розподілилися, залишаються два євреї десь у кінці салону, один з яких несміливо підіймає руку і запитує: «А нам, бельгійцям, куди?»

Кожен із нас, розмірковуючи про те, що називається ідентичністю, може назвати незліченну кількість різних ідентифікаційних моделей: стать, сексуальна орієнтація, расова приналежність. Далі діє материковий принцип: європеець або австралієць, африканець або американець у широкому сенсі слова, тобто житель Північної або Південної Америки. Національно-державний тип ідентичності: громадянин певної держави, представник певної етнонаціональної спільноти. Субетнічний принцип: приміром, є кілька етнографічних груп українців — бойки, лемки, гуцули тощо. Про русинів тут не йдеться, тому що як буковинець знаю, що русинами, або рутенами, до Першої світової війни називали українців, які проживали на території Австро-Угорщини. Територіально-громадська ідентифікація: важливо, жителем якого міста є людина. Релігійна ідентифікація, конфесійна і більш

* Зісельс Й. Парадоксы и проблемы еврейской идентичности. URL: <http://www.vaadua.org/news/iosifzisels-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (дата звернення: 05.09.2019).

складне дроблення цих моделей. Є зовсім інші критерії ідентифікації, наприклад професійна. Ти ідентифікуєш себе з певною спільнотою, і тебе також ідентифікують за професійною ознакою. Ідентифікація за різними інтересами: філателіст, нумізмат і т. ін. За субкультурними ознаками: скінхеди, вболівальники, патріоти, для яких важливою є не лише їхня ідеологічна ідентичність, а й форма одягу, музика, яку вони слухають, тощо. Це утворює цілий набір ідентифікаційних ознак. Дуже важливий рівень — сімейно-родовий. І так можна продовжувати до нескінченності.

Професор Михайло Членов зазначав, що термін «ідентифікація» в контексті російськомовного вживання є порівняно новим і замінює поширений в радянські часи в суспільних науках термін «самосвідомість»^{*}. Він охоплює такі специфічні форми, як національно-етнічна і конфесійна самосвідомість. Спеціально обмежимося поділом на національно-етнічну і конфесійну самосвідомість, оскільки є ще чимало менш значущих чинників, які також можна включити до системи ідентичностей. Михайло Членов наголошує, що під ідентифікацією так само, як і під самосвідомістю, ми розуміємо комплекс ознак, за якими індивід або група індивідів відносять себе чи відносяться іншими до якоїсь спільноти^{**}.

Говорячи про єврейську ідентичність, підкреслю, що в основу відмінностей між певними моделями покладено різне розуміння і різне ставлення до етнічного і конфесійного компонентів, які становлять сутність єврейства. Інакше кажучи, євреї в різних країнах і в різні епохи мають на увазі різні речі, коли говорять про своє єврейство. Це значно залежить від того, чи сприймають вони себе релігійною або національною спільнотою і якою мірою. При цьому важливо, наскільки по-різному євреї розуміють і оцінюють один і той самий компонент єврейської спадщини. Він може по-різному інтерпретуватися в різ-

^{*} Членов М. Особенности еврейской самоидентификации. *Индекс*. Ноябрь 2000. URL: <http://index.org.ru/journal/11/chlenov.html>; Членов М. Типы еврейской идентичности в современном мире. Зимняя школа Центра «Сэфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности» (29 января — 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019).

^{**} Там само; Членов М. Типы еврейской идентичности в современном мире. Зимняя школа Центра «Сэфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности» (29 января — 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019).

них соціокультурних групах, які утворюють сучасний єврейський народ. Розподіл євреїв різних країн за радянських часів на окремі національності, — про який ішлося на початку статті, — отримує своє несподіване підтвердження в соціологічних дослідженнях. Американські соціологи Лібман і Коен під час багаторічних досліджень порівняння єврейської ідентичності у розумінні американських євреїв та ізраїльтян дійшли такого висновку: «Американське й ізраїльське розуміння єврейства різке, відрізняється одне від одного. Кожна з цих двох культур реінтерпретували у свій спосіб спільну для них обох єврейську традицію, що передувала сучасній добі. Розбіжність цих реінтерпретацій настільки значна, що є підстави говорити про виникнення двох різних моделей юдаїзму»^{*}. Ця цитата нагадує історію про те, як австралійські євреї не сприйняли ізраїльтян як єврейську групу. Все це викликає низку питань: «Чи існує мегамодель, в яку вкладаються ці різні варіанти?», «Чи існує взагалі сьогодні таке поняття, як юдаїзм, і чи можна його охарактеризувати певною сукупністю ознак?» і, зрештою: «Скільки загалом моделей юдаїзму існує в сучасному світі — дві, як було сказано, чи значно більше?»

Професор Михайло Членов наводить три моделі юдаїзму, або три типи єврейської ідентичності:

- 1) національна ідентичність ізраїльтян;
- 2) релігійна громадська ідентичність західної діаспори (зокрема, Західна Європа, США, Канада, якоюсь мірою Південна Америка і Австралія — всі вони відповідають цій моделі часом із досить значними варіаціями);
- 3) східноєвропейська етнічна ідентичність (зокрема, притаманна радянським або пострадянським євреям).

На думку Михайла Членова, ізраїльська модель ідентичності відрізняється тим, що в ізраїльтян досить складна система національних маркерів — своєрідних символів, на яких ґрунтується їхня національна самосвідомість. «Передусім це — іврит та івритомовна культура; це — складна і суперечлива комбінація Сходу і Заходу, це — незвичне для діаспорного єврея відчуття себе більшістю, а не меншістю, як завжди було в єврейській цивілізації; це — домінантне становище ортодоксаль-

^{*} Chlenov M. Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot. 2002. Nos 20–21 Jerusalem. 254–273. (Hebrew).

ної синагоги у сфері, яка стосується цивільного статусу особи, та інші особливості, які пересічному єврею Східної Європи і Советського Союзу були невластиві та незрозумілі»^{*}. Але водночас у низці азіатських країн збереглися невеликі групи євреїв, які не вписуються в жодну із цих моделей, і власне ця середньовічна модель, яка є осібною і являє собою радше ту прамодель, що існувала упродовж багатьох століть до розгалуження її на сучасні субмоделі.

Коли ми говоримо про набір ознак, передбачається, що існують певні «цеглинки», з яких складається будівля національної ідентичності. Які ж «цеглинки» складають систему єврейської ідентичності? По-перше, це єврейська традиція, зокрема релігійна. Вона, своєю чергою, розгалужується на ашкеназьку і сефардську, ашкеназька розгалужується на літвакську і хасидську, потім виникають реформістські та консервативні моделі. По-друге, сучасне сіоністське сприйняття, орієнтоване на Ізраїль, це вагома ідентифікаційна ознака. Голокост і його осмислення в сучасній єврейській культурі, антисемітизм, який, на мій погляд, у радянських євреїв був основною ідентифікаційною рисою. І, звичайно, такі етнокультурні ознаки, як мова, література, мистецтво тощо. Наявність цих «цеглинок» у різних моделях єврейської ідентичності свідчить про можливість існування мегамоделі єврейської ідентичності, але у цьому разі важливо не те, якими є самі «цеглинки», а те, які «архітектурні споруди» можна з них звести. Адже з одних і тих самих цеглин можна побудувати цех або храм, школу або бункер, з якого за допомогою зброї вбивати людей.

Сучасним формам єврейської ідентичності передувала певна умовна форма традиційної ідентифікації, якій американський лінгвіст минулого століття Макс Вайнрайх дав дуже вдале визначення: «Дерех а-ШАС» (скорочено — ДАШ), що означає у перекладі з івриту — «шлях Талмуду»^{**}. Ця модель існувала в середньовічному феодальному суспільстві — як Європи, так і Близького Сходу, — в якому панував так званий

^{*} Членов Михаил. Типы еврейской идентичности в современном мире. Зимняя школа Центра «Сэфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности» (29 января — 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019).

^{**} Зисельс Й. Парадоксы и проблемы еврейской идентичности. URL: <http://www.vaadua.org/news/iosifzisels-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (дата звернення: 05.09.2019).

корпоративний правовий устрій. У такому випадку вагомим було те, хто був суб'єктом права цієї історичної доби. Сьогодні ми звикли, що суб'єктом права є сама людина, тому складно уявити, що колись було інакше, і суб'єктом права була певна корпорація. Середньовічне (або так зване феодальне) суспільство існувало саме як суспільство корпоративне, де права індивіда визначалися його приналежністю до корпорації (тобто замкненого соціального угруповання), а не його власним громадянським статусом. Перехід від однієї корпорації до іншої був вкрай ускладненим, якщо взагалі можливим. Традиційне єврейство являло собою приклад класичної середньовічної корпорації, відокремленої від інших соціальних груп глухою стіною правової відособленості. Євреєм був той, хто належав до певної корпорації. Якщо він приймав іншу релігію, то вибував із єврейської громади і його більше не вважали євреєм. Єдиний інакший спосіб вийти з єврейської корпорації вів його до криміналізованого, нижчого суспільного прошарку, що перебував поза правовим простором. Загалом вихід із корпорації означав або маргіналізацію (тобто духовну смерть), або смерть фізичну, оскільки вижити в середньовічному суспільстві за межами корпорації, принаймні єврею, було майже неможливо.

Із чого ж складалася модель «Дерех а-ШАС»? Насамперед це відособленість, відокремленість. В івриті є навіть спеціальний термін — «леавділ» — «відокремлювати», який добре пояснює цю модель. Це і звід релігійних законів — Галаха, які діяли всередині певної корпорації. Цьому єврейському законодавству, яке зберглося досі, підпорядковувалися всі члени корпорації. Перед зовнішніми силами корпорація виступала як єдиний соціальний механізм, у якому не «працювали» правила і закони, що діяли поза нею. Є певні характеристики, вкрай важливі для цієї моделі: галут, геула і Машиах. Термін «галут» вкрай складний для перекладу. Можна сказати, що це діаспора, але це і якийсь ірраціональний стан, що характеризує діалог кожного єврея з Б-гом. Вигнання — галут — означало покарання, і саме в понятті «покарання» було закладено зміст галуту. У понятті «діаспора» немає такого акцентування. Звичайно, покарання має супроводжуватися очікуванням звільнення. Геула — це звільнення з галута (вигнання). Воно було пов'язане з приходом рятівника, Машиаха, або, в християнському розумінні, Месії. Ці три характеристики є важливими для розуміння моделі «Дерех а-ШАС», вони є її складовими «цеглинками».

Ще один вагомий фактор — віктимність. У єврейському середньовічному середовищі звичним було самовідчуття вічної жертви. Цей стан передавався з покоління в покоління, і життя в галуті, і неможливість повернення до Землі Ізраїлю пояснювалося жертвою народу за гріхи. Комплекс віктимності знайомий і іншим народам, на жаль, останнім часом і в Україні, на тлі не досить грамотного висвітлення трагедії Голодомору, частина суспільства також набуває ознак цього комплексу. Це досить небезпечний симптом. Наприклад, в ізраїльтян цього відчуття немає, вони будували свою державу на протиставленні галуту, відкинувши феномен віктимності. Ізраїльтяни не вважають себе жертвами, хоча Голокост наявний і в їхній ідентичності. Україні як державі, що виникла в новітній час, важливо засвоїти досвід інших держав, проголошених у XX ст., та не повторювати їхніх помилок.

Цікавою ознакою середньовічного єврейства є диглосія — співіснування двох мов: метамови, святої мови — івриту, яка використовується передусім для писемності, для молитви і вживається в усній формі лише під час літургії, і єврейської мови, яка застосовується для повсякденного спілкування. До речі, єврейських мов відомо чимало. Це не лише їдиш, поширений в Україні та Східній Європі, це щеї ладіно — мова, якою говорили іспанські євреї та сефардська гілка єврейства; фарсі — якою говорять гірські євреї, а також таджицькі та узбецькі, тобто бухарська єврейська група, тощо.

Цікавою є динаміка змін єврейської ідентичності. Модель «дерех а-ШАС» проіснувала рівно стільки, скільки зберігався середньовічний корпоративний устрій суспільства, що породив її. Колапс феодалного суспільства неминуче призвів і до згасання єврейської самосвідомості на кшталт ДАШ, хоча вона не зникла миттєво. Перший удар було нанесено йому в Європі наприкінці XVIII — на початку XIX ст., коли традиційне феодалне єврейство стало жертвою загальноєвропейських революційних змін. В інших місцях ця модель збереглася, допоки там існували норми, що визначали правове і політичне становище євреїв як групи. Ідеться, зокрема, про східні єврейські громади на території колишнього СРСР. Спільноти, в які вони були до недавнього часу інкорпоровані, — Дагестан, Кабарда, Чечня, Азербайджан, Узбекистан, Таджикистан, попри вплив радянської влади, зберігали низку архаїчних ознак. Щодо них становище іновірних єврейських неашкеназьких груп мало, принаймні на побутовому рівні, регу-

люватися місцевим правом (адатом). Втім, у Радянському Союзі і, звичайно, в царській Росії державна антисемітська політика неминуче призводила в ашкеназькому середовищі до консервації елементів архаїчної ідентифікаційної моделі ДАШ. Можливо, ця система доживає останні дні в Ірані та у приречених на зникнення громадах арабських країн: Тунісі, Ємені, Сирії. Така модель приречена через те, що її існування залежить від характеру соціальної організації суспільства, а не від внутрішніх єврейських характеристик*.

Наведені приклади свідчать, що врешті-решт єврейське розуміння іудаїзму і місця, яке посідали євреї в неєврейському суспільстві, детерміновані загальною ідентифікаційною моделлю цього суспільства більше, ніж внутрішнім єврейським імперативом. Попри значні відмінності між варіантами моделі ДАШ, вона була досить несуперечливою та інтегральною в тому сенсі, що органічно охоплювала як конфесійні, так і етнічні характеристики єврейських громад. Усередині цієї моделі не виникало питання, що таке єврейство. Це вагома частина розуміння ідентичності. На прикладі єврейської ідентичності та її переходу від моделі ДАШ до ідентичностей, які почали розвиватися в ХІХ та упродовж ХХ ст., важливо розуміти, що ці моделі формуються передусім завдяки навколишньому соціальному середовищу, а не лише завдяки внутрішнім єврейським характеристикам. А отже, ми можемо говорити про певний зміст і форму, де зміст досить стабільний та інваріантний, «цеглинки» залишаються майже незмінними (можливо, змінюється співвідношення пропорції між ними всередині ідентифікаційної моделі), але значним чином змінюється форма. І ця форма залежить насамперед від соціального устрою суспільства, в якому живе певна невелика група іншої національності та релігії.

Наприкінці ХVІІІ ст. починається злам соціального устрою Європи, ознаменований Французькою революцією. Соціальна структура суспільства зазнає змін, і тогочасне єврейство також змінюється. Модель ДАШ розгалужується на цілу низку моделей, які ми спостерігаємо сьогодні в різних країнах. Нижче наведена шкала, яку використовує М. Членов: ліворуч — релігійний чинник, конфесійність; праворуч — етнонаціональний чинник, етнічність (див. таблицю 1).

* Зісельс Й. Парадоксы и проблемы еврейской идентичности. URL: <http://www.vaadua.org/news/iosifzisels-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (дата звернення: 05.09.2019).

Таблиця 1

Типи єврейської ідентичності після розпаду ДАШ

Релігійність			Етнічність		
1	2	3	4	5	6
ЗЄ–XIX ст.		ДАШ		СЄ–міжвоєнна	
	СЗЄ+А		Ізраїль		СРСР

Позначки:

1. Модель західноєвропейської Гаскали початку — середини XIX ст.
2. Модель сучасної західної діаспори.
3. ДАШ.
4. Сучасна ізраїльська модель.
5. Модель «лімітрофних» держав міжвоєнного періоду.
6. Радянська модель.

Насправді чисто конфесійна або чисто етнічна моделі майже не трапляються. Зазвичай це певна пропорція між конфесійними та етнічними ознаками всередині ідентифікаційної моделі. Перша точка — це крайня конфесійна модель, модель західноєвропейської Гаскали — єврейського Просвітництва. Друга — модель сучасної західної діаспори, що містить у собі більше етнічних елементів і здобула своє ідеальне завершення у США. Третя — органічна модель Середньовіччя (ДАШ), в якій були пов'язані етнічні та конфесійні компоненти, — міститься в середині. Четверта — ізраїльська модель ідентичності. П'ята — модель так званих лімітрофних держав міжвоєнного періоду: Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії. І радянська, суто етнічна модель — міститься на правому краю шкали. Тому, кажучи про єврейство з одноплемінниками на Заході і вживаючи терміни «етнос», «нація», «релігія», ми розуміємо під ними часом зовсім різні речі.

Як виникла перша модель? Тут варто згадати про дискусію після Великої французької революції в Національних зборах на тему: «Хто такі євреї? Нація або релігійна конфесія?» У моделі ДАШ, яка органічно поєднувала етнічні та релігійні чинники, питання загалом так

не ставилося. Уперше воно пролунало на межі XVIII–XIX ст.ст., коли ним почали перейматися і євреї, і народи, що оточували їх. У цей період трансформується поняття «національність», воно перестає бути етнічно навантаженим і стає державотворчим. До речі, в Нідерландах ще в Середні віки «нація» означала щось на кшталт земляцтва, втім, навіть не етнічного*. Варто навести цитату, яка пролунала в Національних зборах — вона є характерною для розуміння того, як сьогодні сприймається єврейство в Західній Європі. Граф Станіслав Клермон-Тоннер, аргументуючи захист євреїв, послався на те, що «вони не являють собою націю і тому повинні користуватися правами французьких громадян, як і всі інші громадяни країни. Євреям як нації, — заявив він, — слід відмовляти у всьому, але євреям як людям слід усе надавати. Необхідно, щоб вони були громадянами. Кажуть, ніби вони самі не волять бути громадянами, нехай вони скажуть це і їх виженуть, бо не може бути нації всередині нації»**. У цьому висловлюванні полягає вся суть західного підходу до поняття нації. Станіслав Клермон-Тоннер, звичайно, усвідомлював те, що євреї не тотожні етнічним французам, більше того, він взагалі мав на увазі переважно євреїв Ельзасу і Лотарингії, які вважалися у Франції чужинцями, як, втім, і німецькомовне селянство цих провінцій. Але це не важливо, тому що для суспільної свідомості епохи Великої французької революції «нація» була цивільним і політичним, а не етнічним поняттям. Французьку націю становлять громадяни, а не люди, які культурно або релігійно відносять себе до французької спільноти. Цікаво, що минуло 200 років, а висловлювання графа Станіслава Клермон-Тоннера досі актуальне, тому сьогодні модель західної єврейської ідентичності (друга в нашому переліку) саме така. Усередині різних національних держав євреї ідентифікуються як релігійна група. Колись це звучало як «французи Мойсеєвого закону» або «німці Мойсеєвого закону». Що євреї являють собою етнічно — це їхня особиста справа, але ставлення держави і суспільства до них уже не як до корпорації, а як до частини французької нації, але іншої релігійної ідентичності. Це дуже важливий феномен, що виник у Західній Європі, але поши-

* Зісельс Й. Парадоксы и проблемы еврейской идентичности. URL: <http://www.vaadua.org/news/iosifzisels-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (дата звернення: 05.09.2019).

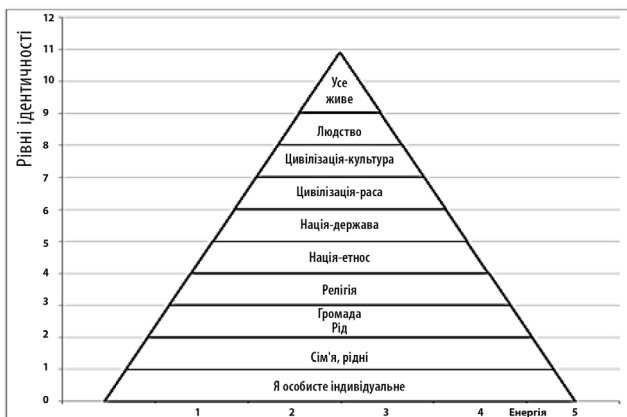
** Там само.

рився на весь західний світ: США, Канаду, частково Південну Америку та Австралію, але не на Схід. Чому не на Схід — окрема розмова. По-перше, доба Просвітництва, або Гаскали, настала на Сході значно пізніше. Ідеться про територію, на той час підконтрольну Австро-Угорській, Російській та Оттоманській імперіям. Гаскала стикається тут із зовсім іншими зразками ідентичності, оскільки в імперії мала значення національність. Імперія об'єднувала різні етноси, і віросповідання було не настільки суттєве, до того ж у «євразійській цивілізації» питання релігійності ніколи не було так акцентовано, як на Заході. Четверта модель — це ізраїльське суспільство, в якому присутні вже нові етнічні компоненти — іврит, івритомовна література й культура, а також релігійні елементи, що сприймаються по-новому. Дві традиції — ашкеназька і сефардська — намагаються об'єднатися в ізраїльському контексті, і це поки не зовсім вдається. Існують різні синагоги, є двоє головних рабинів — сефардський та ашкеназький, і ця ситуація, породжена Середньовіччям, досі не подолана. Представники п'ятої моделі — євреї Східної Європи. Це, передусім, етнокультурна спільнота, яка відрізняється певним релігійним компонентом, що не має, щоправда, такого навантаження, як на Заході. Нарешті, шоста модель — це модель радянська, заснована на суто етнічній ознаці, де роль релігії була зведена радянською владою до нуля. У євразійському просторі релігія ніколи не мала рівні права з державою, на відміну від Заходу, завжди підпорядковувалася їй. Наприклад, у Російській імперії релігія після XVII ст. уже не відігравала самостійної та незалежної ролі. Роль релігії в суспільстві можна ілюструвати відомим усім нам із дитинства романом Олександра Дюма «Три мушкетери». Я маю на увазі суперництво короля і кардинала як відображення рівності сил у соціумі — це важливий момент. В одній країні упродовж століть громадяни звикають до того, що в суспільстві є, як мінімум, дві рівні сили. А в іншій державі — діє лише одна сила, їй підпорядковано все. Згодом у цих країнах утворюються різні ідентичності. Одна справа, коли можна звернутися до однієї сили щодо захисту від другої, інша — коли взагалі нема до кого звернутися й існує лише одна сила, що бере на себе всю відповідальність за життя людини — від складних філософських питань до побуту й сімейного життя, як це було за радянських часів.

Таблиця 2

Енергетика ідентичності

Ідентичність: соціалізація та енергетика

У таблиці 2 ілюструється спроба автора розподілити енергетику, яка ховається за так званим інстинктом самозбереження (життя), — енергію, що дозволяє людині прожити життя, захищаючись від викликів навколишнього середовища. У процесі соціалізації індивідуума і залучення його до нових соціальних структур ця енергетика розгалужується, трансформуючись у нові форми, що дають змогу захистити від викликів уже не лише саму людину, а й інші соціальні групи на будь-якому рівні суспільства. Нижній рівень, якому притаманна максимальна енергетика, — це рівень особистий, оскільки людина захищає передусім саму себе, потім родину і близьких, далі — громаду, релігію, націю чи етнос, державу, цивілізацію та расу. У давньоіндійській книзі «Веди» наведена формула, яка символізує чітку соціально-енергетичну ієрархію цінностей: «Заради родини — пожертвуй собою, заради роду — пожертвуй родиною, заради громади — пожертвуй родом...».

Ми знаємо, як люди інколи жертвують собою заради вищих цінностей, заради свого роду, нації, держави тощо. Автор навів цю модель, щоб позначити цивілізаційний рівень. Ідея цивілізаційної ідентичності виникла у нас під час обговорення подій 2004–2005 рр. в Україні. Я маю на увазі вибори і певну межу, що поділила Україну на різні

електоральні масиви, коли виникла небезпека розколу на дві держави. Ми тоді під час обговорення подій ввели термін «цивілізаційна ідентичність». Україна, з огляду на її територіальний устрій та історичний шлях, ще із Середньовіччя опинилася в полі дії двох потужних центрів (типів) ідентичності, один з яких назвемо умовно «європейський», другий — «євразійський». Як і будь-яким іншим ідентичностям, їм притаманна певна сукупність ознак, і важливо позначити їх, щоб розуміти, а чим, власне, відрізняється європейська ідентичність від євразійської? Чому зіткнення між цими двома типами ідентичності призвело до небезпеки розколу країни, якого ми так побоювалися ще наприкінці 2004 р.? Ми говоримо про енергетику, про те, як людина, родина, рід, народ захищають себе, свою ідеологію, національну і релігійну, індивідуальну і колективну самосвідомість. І ця сила опору (енергетика опору) проілюстрована в історії безліччю прикладів, коли народ захищав себе від спроб нав'язати йому інший тип ідентичності, національної або релігійної. З єврейської історії є достопамятним повстання Маккавеїв, яке спалахнуло лише через спроби нав'язати народу іншу форму релігійної ідентичності.

З чого складається цивілізаційна ідентичність? Передусім хочу звернути увагу на такий значущий фактор, як ставлення до релігії. На мій погляд, на Заході і на Сході існує принципово різне ставлення до цього важливого суспільного інституту. Умовно з усього різноманіття релігійних відносин виділимо парадигму — закон і віра. Раціональне та ірраціональне начала в релігії принципово протиставляються. Закон (раціональне начало) встановлюється сукупністю правил (заповідей), які дав людям Б-г і які допомагають нам взаємодіяти між собою і виживати у складному світі. Віра (ірраціональне начало) встановлює наші прямі стосунки з Б-гом (благодать). Відповідно до цієї інтерпретації ми бачимо, що в Західній Європі та США в усередненому ставленні народу до релігії здавна домінувало раціональне начало (закон), «правила співжиття» завжди були більш значущі, ніж ірраціональна віра. На Сході, і тому є чимало прикладів у євразійському просторі, значно істотнішим є ірраціональне начало, тобто віра, яка для євразійського простору, точніше для народів, які його заселяли, домінувала над законом, над правилами, які Б-г запропонував людям задля їхнього ж блага. У «Братах Карамазових» Федора Достоєвського добре проілю-

стровано, що означає євразійське ставлення людини й народу до релігії. Насамперед воно полягає у формулі: «Якщо Бога немає, то все дозволено». Але, виявляється, що все дозволено не лише, коли Б-га немає. Інша інтерпретація євразійського ставлення до релігії проілюстрована в історії про трагедію на заїжджому дворі, коли один мужик захотів відібрати годинника в іншого. Він помолився, заніс сокиру над сплячою людиною і зі словами «Господи, допоможи» зарубав та пограбував того мужика. Ось які можливі наслідки домінування Віри над Законом.

Останні двісті років у світовій спільноті відбуваються активні процеси секуляризації релігії, вона перестає бути єдиним або головним, значущим, механізмом соціального життя суспільства, родини і конкретної людини, при цьому зберігаючи свою певну роль в інших відносинах. На Заході унаслідок секуляризації (дистанціювання людини від Б-га, тобто зменшення питомої ваги фактора Віри в житті людини та суспільства) залишається Закон як колишній основний зміст ставлення цього суспільства до релігії. Таким чином, у просторі, де з трансформації релігійної свідомості виділяється і зберігається закон, виникає правове суспільство. В Євразії, коли «немає Бога» і стає «все дозволено», закону не залишається. І ми опиняємося «сам на сам» з неправовим суспільством. З тим суспільством, у якому ми живемо і навіть не прагнемо замислитися, а чому, власне, ми живемо саме в такому суспільстві, можливо, це детерміновано історично, і що треба робити, щоб змінилася ситуація?

Таким чином, планування нашого майбутнього залежить, як вже зазначалося на початку, від розуміння нашої ідентичності. З-поміж інших ідентифікаційних характеристик варто зазначити, наприклад, «ставлення до праці». Хто був на Заході, знає, наскільки, в нашому розумінні, «нудне і монотонне» там життя, але водночас ставлення до праці, навіть до найпростішої та наймонотоннішої, вельми шанобливе та уважне. Будь-яка робота важлива, західна людина її цінує і нею дорожить. Чому ж на євразійському просторі цінується передусім творча праця, епохальна: поворот річок, знесення гір, зміна клімату, підкорення простору, а монотонна, повсякденна праця, якою живуть мільйони людей, не є такою важливою. І це різне ставлення до праці дає нам другу ознаку, за якою розрізняються дві цивілізаційні ідентичності. «Ставлення до держави та влади» — третя ідентифікаційна ознака. Обоження дер-

жави та влади на євразійському просторі як певна ремінісценція азіатського ставлення до влади, і скептичне ставлення до держави і влади на Заході, де є чітка межа: тут держава, а тут — *privacy* — приватне життя, моя родина, мій будинок, мої друзі, держава туди — «ні ногою». У євразійському просторі існує стійка традиція дозволеності втручання держави в усі сфери життєдіяльності людини, аж до особистого й сімейного життя. «Ставлення до родини» та інших важливих загальнолюдських цінностей, які покладено в основу нашого існування, — воно також відмінне й очевидно, що ми справді маємо справу з двома різними ідентичностями, кожна з яких консолідує мільйони людей, і енергетика, яка об'єднує цих людей, слугує для захисту цього типу ідентичності від зазіхань на нього ззовні. Ця енергетика породжує різні форми опору, аж до збройного. Розгляньмо ще один аспект: ставлення до навколишнього середовища, до природи — «Екологічний фактор». Порівняйте, як у Європі живуть люди, і як вони живуть на Сході. Чи є це похідною від кочового або осілого способів життя тисячолітньої давності народів, які населяли цю територію? Ці ідентичності цивілізаційного характеру не цілком усвідомлюються, але всмоктуються нами з молоком матері, визначаючи наш спосіб життя, наші реакції. І не лише індивідуальні, а й колективні реакції, передусім — на спроби змінити їх ззовні. Такий підхід розрізняє згадані цивілізаційні ідентичності залежно від осілого або переважно кочового способу життя упродовж попередніх століть. Це особливо важливо при визначенні ставлення соціуму до екології, збереження оточуючої нас природи*.

Українська ідентичність. Структура української етно-релігійної ідентичності: «цеглини» та «архітектурні форми»: 1) «цеглини»: православ'я, історія, географія, мова, фольклор, адаптаційний потенціал, поміркованість, неагресивність, «молекулярна» роздрібненість, тотальна недовіра, віктимність (Голодомор), постколоніальний синдром, козацтво як виняток; 2) «архітектурні форми»: три типи ідентичності сучасних українців залежно від ідентичності оточуючого соціуму: а) Західна Європа, США, Канада, Австралія, б) центр та захід України, в) схід України — Росія — СНД.

* Зісельс Й. Цивілізаційна ідентичність та системи цінностей. URL: <http://vaadua.org/news/yosif-zisels-civilizaciyna-identichnist-ta-sistemi-cinnostey-lekciya-video> 14 квітня 2016 р. (дата звернення: 10.11.2019).

Зупинімося на такому важливому для нас питанні, як Майдан та ідентичність. Конфлікт Майдану та Антимайдану має різні проєкції: 1) етнічну; 2) конфесійну; 3) мовну; 4) територіальну; 5) історичну; 6) геополітичну; 7) ціннісну, але не вичерпується жодною з них. Це означає, що даний конфлікт — цивілізаційний, між європейською та євразійською цивілізаціями. Що, власне, сталося, на наш погляд, у 2004 р.? Як ми вже говорили, Україна упродовж століть перебувала під впливом двох потужних центрів ідентичності: євразійського і європейського. Тому в країні виникла суперпозиція двох типів ідентичності: в західноукраїнській ідентичності домінує європейська, але це не означає, що там немає євразійської; на Сході України домінує, звичайно, євразійська. Ми розуміємо Майдан як реакцію, як протест проєвропейськи налаштованої частини народу України проти намагання режиму В. Януковича повернути ідентичність українців в євразійську цивілізацію, у квазірадянське минуле. Ми всі були свідками прояву величезної енергетики (пасіонарності) цього протесту, енергетики нової європейської ідентичності. Майдан — це прообраз майбутньої європейської України. Які ж чинники формували ці найпотужніші масиви ідентичності? Насамперед, звичайно, це кліматичні особливості, особливості рельєфу. Живе народ біля моря або в горах, у лісах або в степах, кочує він у пошуку нових пасовищ або намагається влаштуватися тут, тому що інші народи не пускають його на свою територію. Розмірковуючи про це, автор не дає оцінок — що добре і що погано, а говорить лише про те, що ця різниця має бути осмислена. І планувати наше майбутнє ми повинні, виходячи з розуміння того, що ми являємо собою сьогодні.

З огляду на це абсолютно не випадковим видається вибір Київською Руссю релігії тисячоліття тому, коли католицизм намагався поширитися на Схід, а візантійство обрало інший релігійний напрям. Князю Володимирі не просто щось сподобалося в зовнішніх чинниках, але мудрий правитель обрав те, що було більш адекватним для цього суспільства, його ідентичності. Зрозуміло, що ці форми ідентичності не є сталими у просторі та часі, я це продемонстрував на прикладі єврейської ідентичності. До того ж ми бачимо, що в Україні межа між Заходом і Сходом з часом також зміщується. Що більше молодих людей, які орієнтуються на певні західні цінності, то далі ця межа відсувається від західного кордону до східного. Не так стрімко, як хотілось би, але

цей процес триває. Можна спробувати спростувати це моделювання темпоральним характером змін, що відбуваються. Між мною і Оксаною Забужко була з цього приводу суперечка, коли мій виклад зазначеної ідентифікаційної моделі вона резюмувала: «Це все темпоральні явища». Але на запитання: «Так що, Україна стане Польщею через 30 років?», замислившись, вона відповіла: «Ні, не стане». І дуже важливо розуміти, що ні через 30, ні через 50, ні через 100 років ми не станемо і не повинні стати Польщею, а маємо залишатися Україною, розуміючи, що ми собою являємо і як можемо розвиватися.

Геополітичний аспект конфлікту цивілізацій. За останні сто років ціла низка народів і країн зазнала аналогічних проблем, пов'язаних із процесами переходу від євразійської, авторитарної цивілізації до європейської — демократичної: 1) інформаційно-пропагандистські; 2) економічні; 3) міжнародно-політичні; 4) воєнні. Перехідні процеси народів від однієї цивілізації до іншої є наслідком трансформації цивілізаційної ідентичності та поступовим переходом від однієї системи цінностей до іншої, притаманної іншій цивілізації. Цей перехід називається модернізацією.

Україна переживає процес модернізації на перетині ідентичностей. Модернізація полягає в тому, що Україна відколюється від східної імперської системи, як брила льоду від айсберга, і починає самостійне існування. За останні сто років цей процес пройшли кільканадцять країн — від Фінляндії на півночі до Ізраїлю на півдні, котрі відкололися від східного авторитарного світу. Іноді цей процес супроводжується тимчасовою реставрацією імперій. Росія сьогодні діє під впливом свого імперського інстинкту. Вона має фантомні болі і хоче повернути собі те, що вважає втраченим, бо це, на її думку, є рецептом від болю. Ні. Це історія, і модернізація бере своє. Імперії мають високий відцентровий потенціал, тому їм доводиться витратити багато сил на самозбереження, і вони з часом виснажуються. Модернізація — це природний процес, а створення імперій — штучний. Жоден штучний процес не може конкурувати із природним.

Структура європейської системи цінностей (ідентичності) відома з Лісабонської угоди (2009 р.), яку підписали країни Європейського Союзу. Євразійської системи цінностей формально не існує, але її елементи можна знайти у художній літературі.

Таблиця 3

Європейські та Євразійські цінності

Європейські цінності	Євразійські цінності
Простір свободи без внутрішніх кордонів	Євразійська держава максимально централізована та ізольована від сусідів
Безпека без внутрішніх кордонів	Пошук внутрішніх та зовнішніх ворогів є безумовним атрибутом держави
Правосуддя без внутрішніх кордонів	Воля правителя вище будь-яких законів
Верховенство права, правовий простір	Корумпованість та залежність суду від верховної влади
Захист прав людини, зокрема прав дитини	Замість системи особистих прав існує ієрархія особистих привилеїв
Найвищою цінністю європейської держави є людина та її права	Найвищою цінністю євразійської держави є сама держава
Мир, безпека, сталий розвиток Землі	Євразійська держава завжди суттєво воєнізована
Суворе дотримання та розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Хартії ООН	Євразійська держава немислима без відчуття якоїсь вищої мети
Всі силові структури знаходяться під суворим контролем демократичного парламенту	Гіпертрофовану важливість має таємна поліція, яка знаходиться під повним контролем авторитарної влади
Високо конкурентоспроможна соціальна ринкова економіка	Централізована олігархічна економіка
Соціальна справедливість та соціальний захист, подолання бідності. Повна зайнятість та соціальний прогрес	Величезний розрив між бідними та багатими
Діяльність носіїв верховної влади обмежена законом	Постать носія верховної влади сакральна. Перевибори майже неможливі
Створення оптимальних умов для максимальної самореалізації будь-якої людини, починаючи з дитинства	Державний розвиток здібностей тільки тих дітей та людей, здібності яких корисні для підсилення авторитарної держави

Основною причиною сучасного цивілізаційного конфлікту є намагання імперії силовим шляхом вплинути на цивілізаційну ідентичність країни — колишньої колонії, народ якої еволюційним чином змінив та продовжує змінювати свою ідентичність. Намагання колишньої колонії рухатись своїм незалежним шляхом викликає агресію з боку імперії. Намагання змінити силою цивілізаційну ідентичність народу викликає в ньому накопичення, концентрацію та вибух величезної енергії, що часто приводить до пасіонарних вибухів, до революцій, до остаточного розриву з імперією. Глобалізація сприймається нереформованою, консервативною частиною людства як загроза існуванню та збереженню власної цивілізаційної ідентичності. Ця загроза викликає потужний спротив, тобто агресивну енергію, яка спрямовується проти глобалізації та її носіїв. Конфлікт переноситься на територію цивілізованого світу як превентивний засіб цивілізаційного опору*.

Сьогодні часто говорять про зіткнення цивілізацій, західні лідери висловлюються про крах моделі мультикультуралізму. Все це, нашаровуючись на наше розуміння ідентичності, звучить дещо в інший спосіб. Чи можуть мирно співіснувати дві різні ідентичності? Ось у чому питання. Адже ми знаємо, що мільйон українців живе в західному світі — в США і Канаді, і вони зі своєю ідентичністю непогано вписалися в навколишнє суспільство, можливо, змінилися самі та якимось чином вплинули й на середовище. Але індивідуальна доля відрізняється від долі народу. Змінити ідентичність однієї людини, помістивши її в інше середовище, певною мірою можна; змінити ж ідентичність народу не так просто, він чинить опір значно потужніше, ніж індивідуум. Родина, яка переїздить із бідного району в багатий, намагається наслідувати нових сусідів — і цей здоровий конформізм через одне-два покоління перетворює стару ідентичність на ідентичність нового оточення. Нічого детермінованого в цьому немає, а є гнучка, достатньо мінлива в часі форма ідентичності, яку не можна не враховувати. Отже, умовами мирного співіснування різних ідентичностей (в нашому разі — європейської та євразійської) є невтручання у внутрішні механізми одне одного. Необхідно просто не посягати на індивідуальність носія певної ідентичності, на її особливості, а намагатися зрозуміти, прийняти та виховувати в собі толерантне ставлення до інших.

* Зісельс Й. Цивілізаційна ідентичність та системи цінностей. URL: <http://vaadua.org/news/yosif-zisels-civilizaciyna-identichnist-ta-sistemi-cinnostey-lekciya-video> 14 квітня 2016 р. (дата звернення: 10.11.2019).

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ

Мені вже багато років і накопичились певні думки та розуміння. Я хочу час від часу ними поділитися з людьми. Але все виходить з того, що коли в тебе є діти, а в мене п'ятеро дітей, вже їм від семи до 48-ми років, вже онуки підрастають, і коли у вас є діти, то ви вже маєте досвід того, як ви пояснюєте їм світ? Надходить час, коли ви починаєте спілкуватися з ними майже як із дорослими. Зараз цей час надходить дуже швидко. І ви починаєте пояснювати їм довколишній світ. І, з одного боку, ви повинні бути дуже близькими до правди, бо інакше не можна: з дітьми треба бути чесними. З іншого — ви не можете працювати зі складними конструкціями, бо діти ще не готові до їхнього сприйняття. Для цього й існує моделювання.

Для того, щоб щось дослідити або для того, щоб щось пояснити, людство придумало моделі, за допомогою яких це можна зробити. Ці моделі існують тисячі років. Деякі відходять до архіву людства, бо вже не задовольняють його потреб. Людство потім вигадує нові моделі, які адекватніше відображають те чи інше явище. Навіть коли ви працюєте з дітьми або просто спілкуєтесь з ними, ви також, може навіть не усвідомлюючи, робите це за допомогою моделей.

Я наведу приклад однієї дуже давньої, але дуже відомої моделі. Це — будова нашого світу, яка народилась у давні часи — за дві чи півтори тисячі років до н.е. Яка ж будова нашої Землі? Стоїть гігантська черепаха, на ній три слони, а на них пласка Земля з різними водними просторами, рельєфами місцевості, які були відомі ще давнім людям. Ця модель проіснувала дуже довго, незважаючи на те, що вже не задовольняла науковців. Вона проіснувала майже до XIV–XV ст.н.е., бо накопичувались дані, були певні складнощі з переформатуванням цієї моделі, однак вона одна з давніх моделей, які пояснювали людству, як побудовано довкілля. Ще один приклад — модель, яка пояснює, звідки беруться діти: дітей приносить лелека. Вона існує досі у деяких спільнотах, але напевне вже діти дорослим пояснюють.

Ми переходимо до наступного. Руїнівні природні явища супроводжують людство протягом усієї історії, відколи воно себе усвідомлює.

І ці руйнівні явища — цунамі, землетруси, вулкани, — несуть велику шкоду. Перш за все вони відбирають людські життя, при чому у великій кількості, й руйнують те, що люди створювали протягом сторіч. Від початку люди пояснювали собі це гнівом богів за свої гріхи. Було сформоване уявлення, що це боги насилають кару на землю. І тільки у XIX ст. геофізики розібрались з цією проблемою, і тепер мало хто думає про божий гнів, тепер майже всі, навіть діти знають, що це дія природи. Така будова нашої землі. Вона побудована так, що є ядро, є певна частина, близька до поверхні, рідке ядро, є океан магми, який місцями доходить до поверхні. Це розплавлена порода, через великий тиск всередині землі вона виливається під час виверження вулканів і наносить шкоду людству.

Континенти, тобто материки базальтових структур, плавають в океані магми. Це постійний рух. Мільйони років тому вони існували разом. Десь там у глибині, якщо виникає тріщина, вони труться одне об одного, тоді на поверхні землі виникають ті природні явища, які нас лякають. Фізики розібрались у тому, що суть руйнівних явищ на поверхні Землі залежить від її будови і тих процесів, що відбуваються в її середині. Однак це нам не допомагає не тільки завадити тим процесам, але навіть передбачати їх.

Але крім явищ природних, які можна пояснити фізичними законами, є також руйнівні явища, спричинені людьми. Це — тероризм, війна, масові заворушення, що також наносять велику шкоду, бо забирають багато життів і руйнують інфраструктуру, тобто економічний добробут людей, і відкидають їхній розвиток назад.

Питання в тому, чи можемо ми знайти модель, аналогічну до тієї, яку науковці знайшли для пояснення фізичного світу? Таку модель у побудові людської цивілізації, яка б пояснювала нам, чому ми бачимо саме ті явища, які нам не подобаються, які забирають життя, і ми хочемо знати, чому вони виникають. Це також можна зробити за допомогою інших моделей.

Ідеться про таке поняття, як ідентичність. Це відоме поняття, й воно вживається дуже давно. Я визначаю його як низку якостей, за якою індивід чи група індивідів зараховують себе або інших до певної множини. Процес ідентифікації проходить часто не на свідомому, а на підсвідомому рівні. Коли ми зустрічаємось із людиною в незнайомому одязі або з іншим кольором шкіри, чи з родичами або близь-

кими, у нашій свідомості зринає певний набір варіантів ідентифікації. Якщо пам'ять містить відповідні маркери — люди такого ж кольору шкіри, одягу, зачіски, то наш розум підказує: «Це щось нам знайоме». Якщо ж не знаходимо, а процес ідентифікації дуже швидкий, як на комп'ютері робиться перелік різних варіантів, — нам доводиться, щоб поглибити цей процес ідентифікації, ставити питання: що це за людина? звідки вона приїхала? до якої раси, нації, релігії, належить? Врешті ми знаходимо той образ, який вкладаємо в себе, і кажемо: «О, ця людина належить до цієї групи. Ми провели цю ідентифікацію». Отже, ми будемо говорити саме про ідентичність мас, соціумів. Індивідуальна ідентичність — це окрема тема.

Видів ідентичностей дуже багато. У наших проєктах є така гра «Планета ідентичностей» — коли діти або вихователі намагаються побудувати багато ідентичностей, з якими потім пробують себе. «Я – чоловік, я — жінка» — це статеві ідентичності, а ще ж існують етнічна, релігійна, професійна тощо. Мене цікавить насамперед та, яку я називаю «цивілізаційна ідентичність». Я спробую дати їй визначення.

Спочатку треба розглянути етно-релігійну ідентичність. Зупинюся на двох прикладах — на єврейській та на українській ідентичностях, бо в них релігія й етнічне коріння дуже переплетені між собою, а це і певні релігійні елементи, історія, «віктимність» (відчуття себе як постійної жертви: у євреїв — Голокост, а в українців — Голодомор).

Єврейська ідентичність складається із певних «цеглинок». Для її характеристики важливі такі поняття, можливо вам невідомі, як «галут», «геула» та «машіах». Водночас терміни відомі тим, хто сповідує іудаїзм. Галут — це те, що ви знаєте як діаспора, але для євреїв це не просто розселення, а Б-жа кара за те, що вони порушили в давні часи якісь Б-жі заповіді, за що Б-г розселив їх по світу. Тож це поняття містить не просто демографічний чинник — діаспора, а ще й ірраціональний — постійний діалог євреїв із Б-гом про їхнє покарання.

Якщо читати Шолом-Алейхема, а це вже кінець XIX — початок XX ст., — то для його героїв це поняття становить частину їхньої ідентичності, бо з дитинства виховували їх на тому, що у євреїв є кара, розселили їх, бо вони нагрішили. Геула — це звільнення від цієї кари й повернення в Ізраїль. Машіах — Месія, але це поняття вам знайоме.

У євреїв діаспори завжди є дві мови, бо вони вважають, що іврит — це священна мова, «лошн койдеш», яку не можна вживати в повсяк-

денному мовленні. Усвідомлення цього стало елементом їхньої ідентичності, тому упродовж 2000-х років, куди б вони не приходили, вони створювали іншу мову. Скажімо, в Україні — це був їдиш. У цілому відомо близько 25-ти мов, якими євреї користувались в різних країнах.

Українська ідентичність також має свої «цеглини», свої складові — це історія, географія розселення, рельєф проживання, українська мова, фольклор, «віктимність», козацтво, а ще постколоніальний синдром, бо Україна близько трьохсот років перебувала в складі Російської імперії, що позначилось на її ідентичності. Та про це можна говорити окремо.

Дещо про архітектурні форми. Із цеглин можна викладати найрізноманітніші форми — з одних і тих самих цеглин можна звести палац, збудувати церкву або що. Ці будівлі будуть із тих самих цеглин, але матимуть різні архітектурні плани. Так само і з ідентичностями. Ми знаємо сьогодні три основні типи єврейської ідентичності: 1) західноєвропейська, до якої належать також США, Канада, Австралія та Південна Африка; 2) східноєвропейська, до якої, зокрема, належить Україна; 3) ізраїльська ідентичність. І всі вони різняться між собою.

Те саме можна стверджувати про українську ідентичність. Вона також має різні форми: українці, які проживають у США та Європі; українці, які проживають на Заході України і в центрі, та українці, які проживають у східних частинах України або в Росії. Між ними також є відмінності.

Я прошу на мене не сердитись, адже будь-яку модель треба приймати як умовність, бо вона існує для того, щоб нам легше було пояснювати, по-перше, минуле, а по-друге — реальність і намагатися подивитись трохи вперед. Бо якщо модель адекватна, вона допомагає передбачити розвиток тієї чи іншої тенденції.

Я переходжу до того, що називається цінностями. Тут я хочу показати, що структура цінностей закладалась у дуже давні часи. Наприклад, в індійських «Ведах», походження яких сягає другого тисячоліття до н.е., є певна формула соціально-енергетичної ієрархії цінностей: «Заради родини пожертвуй собою, заради роду пожертвуй родиною, і заради громади пожертвуй родом». Тоді ще не йшлося про нації, не йшлося про різні континентальні ознаки. Однак ця формула була закладена три з половиною тисячі років тому, і вона досі не змінилась. Люди живуть цією ієрархією цінностей. Не всі, звичайно, але вона

існує досі, вона просто зараз трансформується в певні системи, які називаються загальнолюдські, загальноєвропейські тощо.

Я хотів би намалювати таку піраміду енергетики різних рівнів ідентичності, яка би складалася спочатку з індивідуальної, потім — родової, родинної, релігійної, національної (у двох видах: нація — держава та нація — етнос), цивілізаційної і навіть такої, що стосується всього живого, ідентичностей. Енергія — це площа кожного такого сегмента. Але чим вище ми піднімаємося, тим менша енергія цього сегмента.

Індивідуальні ідентичності, які розташовані на нижчому рівні, конкурують з іншими такими самими індивідуальними ідентичностями. Ідентичність родини вже є соціальною величиною, а тому складається з індивідуальних ідентичностей того рівня, на який переведено енергетику: з індивідуального рівня на родинний.

У кожен вищий рівень переводиться менше людської енергії, але вона складається з більшої кількості людей. Водночас в етнічній чи релігійній ідентичностях, які охоплюють великий соціум, що має певні етнічні корені або певні релігійні уподобання, ця енергетика дуже велика і потрібна для просування цих ідентичностей, а також для їхнього захисту, якщо їм загрожує небезпека.

Україна, як й інші східноєвропейські країни, скажімо, Білорусь, Молдова та ін., перебувала протягом 300–400 років під впливом двох центрів цивілізаційної ідентичності: європейської та євразійської. Це зумовило формування феномена роздвоєної ідентичності. До речі, коли я кажу про цю роздвоєну ідентичність, то маю на увазі, що її межа проходить не по річці Дніпро або нині деь по кордону з Донбасом, вона проходить крізь кожного з нас, крізь кожне серце людини, яка живе в Україні. І наше спільне завдання — посунути цю межу, як це відбувалось під час Майдану у 2004 р., в якому я брав активну участь.

Саме тоді мене зацікавила тема цивілізаційної ідентичності. Доти я займався лише єврейською ідентичністю, читав лекції про неї, а ось ідея цивілізаційної ідентичності виникла у мене саме на Майдані в 2004 р. Відтоді я намагаюся її розвивати. Конфлікт, що відбувся на Майдані, а ми бачимо тільки зовнішню частину айсберга, має певні проєкції на різні вісі координат у багатовимірному просторі. Наприклад, етнічна проєкція. Якось я розмовляв з одним чоловіком із Москви про Майдан 2013–2014 рр., і він сказав: «Маємо етнічний конфлікт: українці і росіяни». Що я міг відповісти йому? Він не живе з нами, тому не

бачить складнішої картини. Для нього ця модель працює, але нас вона не задовольняє, бо ми знаємо, що це не етнічний конфлікт. Адже на Майдані ми бачили не лише українців, але й людей іншого етнічного походження. Те саме маємо в АТО, в якій беруть участь багато осіб неукраїнського етнічного походження.

Це змушує нас думати, що певна проєкція таки існує, адже вона дуже важлива для когось, але процес не вичерпується етнічним конфліктом, або конфесійним конфліктом, з яким ми маємо справу. Те саме варто вважати і про конфесійну проєкцію. Ми можемо сказати: «Так, можливо, це правда, бо ми бачимо, з одного боку, конфлікт вірних Київського патріархату, з іншого — Московського». Та чи вичерпується зазначений конфлікт саме цими релігійними чинниками? Звісно, ні. Існує також мовна проєкція: російськомовні проти україномовних. Але подивіться репортажі з фронту — кожен другий український солдат розмовляє російською мовою. І ми знаємо, що потойбіч, на жаль, воюють люди, які непогано володіють українською. Значить, це не мовний конфлікт або не лише мовний. Так само з територіальною, історичною, геополітичною та іншими ціннісними проєкціями. Коли вони всі наявні, однак маємо справу з багатомірним процесом, багатомірною функцією. Адже якщо ми не можемо вичерпати за допомогою жодної із цих проєкцій суті конфлікту, то гіпотетично ми маємо справу з цивілізаційним конфліктом.

Це, як я вже зауважував, цивілізаційний конфлікт між європейською та євразійською ідентичностями. Є масив, соціум, у якому більше проявляється європейська ідентичність або намагання слідувати їй, є масив, соціум, у якому більше проявляється євразійська ідентичність. І за певних обставин вони починають конфліктувати між собою.

Крім того, Майдан 2013–2014 рр. можна розглядати як реакцію-протест проєвропейськи налаштованої частини народу України проти намагання режиму Януковича повернути ідентичність українців у бік євразійської цивілізації, у квазірадянське минуле.

Ми всі були свідками прояву величезної енергетики цього протесту, енергетики нової європейської ідентичності, що чинить опір намаганням її змінити завдяки потужній енергії. В історії багато прикладів, коли люди національної чи релігійної ідентичностей, яких змушували переходити до інших релігійних масивів, чинили спротив, навіть жертвували своїм життям заради того, щоб не піддатись такому тис-

кові. Коли таких людей багато, енергетика побільшується за рахунок інтеграції їхніх оригінальних ідентичностей.

За останні сто років щонайменше 15 країн, від Фінляндії до Ізраїлю, зазнали аналогічних проблем, пов'язаних із процесами переходу від євразійської до європейської цивілізації, які зараз переживає Україна. Це проблеми чотирьох рівнів: 1. Пропаганда. 2. Економічний тиск. 3. Міжнародно-дипломатичні й політичні інтриги. 4. Воєнні проблеми.

Як бачимо, це не просто хаотичний рух: хтось хоче сюди, хтось туди, хтось хоче на схід, хтось на захід, а йдеться про системне явище. Я впевнений у наявності історичної тенденції, її можна означити як «модернізація світу», коли ті чи інші країни, причому в певній послідовності, коли підходить їхня черга, переходять від євразійської ідентичності до європейської. Зворотний перехід можливий лише за умови воєнної агресії й подальшої окупації. Це й визначає вектор розвитку такої модернізації: вона веде від євразійської ідентичності до європейської, тобто від авторитарної свідомості до демократичної.

Відразу хочу зазначити, що жодної оцінної конотації в моїх словах немає. Я не кажу, що «краще», що «погано», а лише вказую на те, що це різні цивілізаційні ідентичності, а тому намагаюсь розібратися, в чому вони різні.

Роздроблення території — це також певний системний процес, до проведення якого вдається імперія, коли хтось намагається від неї відділитись. Так, Фінляндія була в складі Російської імперії, але звільнилась після Першої світової війни, потім СРСР намагався знову її захопити. Після радянсько-фінської війни частина її території відійшла до Росії. Так само Польща змушена була залишити території Західної України й Західної Білорусі в жорстких обіймах Росії. У країнах Балтії, що, як і Фінляндія, перебували в складі Російської імперії і лише після Першої світової війни здобули незалежність. У проміжку між світовими війнами зростає лише одна генерація, тому після розвалу СРСР населення цих країн ще пам'ятало, що мало власні держави, тому їм легше було відійти до європейського простору.

Європейський сегмент збільшився за рахунок тих країн, які за сто років перейшли до європейської, як я кажу, системи цивілізаційної ідентичності. В полі впливу євразійської ідентичності залишилась Білорусь, залишилась Україна як перехідна країна з подвоєною ідентичністю. Те ж саме можна сказати про Молдову, Грузію та Туреччину.

На Балканах також триває процес переходу: Боснію і Герцеговину та Сербію запрошують до ЄС, Чорногорію — до НАТО. Ще раз наголошу, що це системний і постійний процес, який лише штучно можна призупинити окупацією, як ми бачили під час радянської окупації цих всіх країн, коли в них насаджувалась комуністична влада. Історія сильніша, ніж намагання тих чи інших імперій та їхніх диктаторів зберегти усталений державний лад.

Позаяк багато країн прямують цим шляхом, то маємо системну проблему, що вимагає системного підходу. Моє завдання було показати невинуватість цих процесів.

Ідентифікаційна модель континенту. Я маю зробити певні припущення. *Перше*, — народи, які впродовж сторіч проживають поряд, мають спільну цивілізаційну ідентичність та спільну систему цінностей. Модель умовна, як я вже казав. Європейська та євразійська ідентичності сформувались у II тисячолітті н.е. завдяки постійному впливові на групи народів під впливом перманентно діючих потужних чинників, це — клімат, рельєф місцевості, домінуючий спосіб життя, тобто осілий чи кочівний, історія. *Друге*, — у межах певної ідентифікаційної моделі, яку ми зараз представляємо, можна виокремити своєрідну умовну ідентифікаційну матрицю, яка детерміновано впливає на генезу як народу, так і цивілізації. І важлива частина цієї матриці — система цінностей.

Що це означає? І як це перевірити? Чи справді ця цивілізаційна ідентифікаційна матриця детерміновано впливає на розвиток того чи іншого народу? Звісно, можна сперечатися про це, твердити, що це залежить від самого народу. Однак я волю це перевірити.

Спочатку я, так, як це ми робили з етнорелігійною ідентичністю, спробую розгледіти в цивілізаційній ідентичності ті «цеглинки», з яких вона складається, щоб визначити її форму. Під «цеглинкою» у цьому контексті я розумію ставлення переважної більшості людей даної цивілізаційної ідентичності до інституту релігії, до закону, до родини, до людей, до власності, до праці, до свободи, до влади і держави, до природи. Тобто я виокремлюю певну низку дуже важливих чинників. Це цивілізаційні чинники, це наріжні камені будь-якої цивілізації. Тому вони не випадкові, не перехідні. Саме ставлення до цих інституційних чинників я розумію як складові цивілізаційної ідентичності.

Далі я спробую розшифрувати зміст тільки однієї з них — став-

лення до інституту релігії. Коли я кажу про «ставлення до інституту релігії» в певному соціумі, то не маю на увазі конкретний соціум — католики, православні чи буддисти. У даному контексті це не важливо. Для мене важливіше ставлення більшості людей до інституту релігії в цілому. Що людина бачить для себе в релігії? Що для неї важливе в ній? Хоча, на жаль, зараз більшість людей нерелігійні, особливо після сімдесятирічних антирелігійних репресій, але так чи інакше в даному контексті для мене важливо, як більшість людей у цій цивілізації ставляться до інституту релігії. Для цього я спробую з дуже багатомірної системи релігійної інституції виокремити просту парадигму, щоб легше нею оперувати.

Ця парадигма — закон і віра як раціональний та ірраціональний чинники в релігії. Що важливіше для людини нашого континенту: закон, тобто ті правила, які Б-г встановив для людства в Десяти заповідях, чи саме ірраціональна іпостась Б-га, з яким можна вести діалог, звертатись із певними проханнями? Історично, упродовж двох тисячоліть, Західна Європа була перейнята саме раціональним чинником. Тобто для більшості людей, які проживають у Західній Європі, закон означає більше, ніж ірраціональний чинник — віра. Для східної частини Європи, євразійської, а це Росія й країни, які її оточують, важливий саме ірраціональний чинник — іпостась самого Б-га й можливість звертатись до нього на пряму. Закон, який встановив Б-г, для євразійської цивілізації не такий важливий.

Цьому є багато свідчень у літературі й історії. Як приклад, наведу творчість Федора Достоєвського, яка майже кожному знайома. Ідеться про відкриття, які він зробив, перебуваючи на каторзі. Це шокуючі відкриття. Згодом він описав їх у своїх романах. Ось кілька з них. Перше — «Коли Бога нема, все дозволено». Що це означає? Адже є закон, є мораль, які Б-г встановив для нас! Нам це незрозуміло. Але в контексті євразійської цивілізації це зрозуміло. Друге — у «Братах Карамазових», коли Іван описує випадок, що десь на заїжджому дворі, де зупиняються лише на ніч, щоб потім їхати далі, один мужик захотів вбити незнайомця й забрати його годинник. Уночі він підносить над ним сокиру, молиться і, промовивши: «Боже, поможи!», вбиває і грабує. Це неможливо пояснити раціонально, тут переважає ірраціональне звертання до Б-га, щоб він скасував негайно свої правила.

У західній традиції це неможливо. Я не кажу, що на Заході немає

злочинців. Звісно, є. Я кажу про переважне, домінуюче ставлення до релігії як до зводу правил, обов'язкових до виконання. Ті, хто був у Європі, знають, що для них це справді важливо. Я не кажу, що це має подобатись. Трапляються ситуації, коли краще на рівні емпатії, емоцій приймати рішення, а не за правилами, але ж у нас роздвоєна ідентичність — ми можемо і так, і так, тому нам легше зрозуміти як євразійців, так і європейців. Це наша вада, бо за рахунок цього дуже повільно просуваємося в європейський простір, але це й перевага, бо краще розуміємо і тих, і інших.

Це приклад ставлення до інституту релігії. Однак за останні двісті років ми спостерігаємо процес секуляризації, з одного боку, штучний — винищення релігії в радянські часи, з іншого природний — епоха Просвітництва, культурницьке XIX та XX ст. Секуляризація — це процес зміни дистанції між людиною, людством і Б-гом, коли Б-г відходить, але правила на Заході залишаються, бо вони від початку були важливіші, ніж іпостась Б-га.

А що було на Сході? На Сході також проходить секуляризація: Б-г віддаляється, але правила не залишаються, бо вони не були навантажені. Звідси у Достоевського: якщо Б-га немає, тоді все дозволено. З цієї секуляризації все і слідує.

Ми маємо не просто абстрактне протиставлення, воно лише на перший погляд абстрактне. В реальності ми бачимо, що на Заході створюється правове суспільство, а на Сході — неправове. На Заході правила переходять на секулярний рівень, зайнявши місце Б-га, на Сході їх відкинуто, а місце, яке посідав Б-г, займає або цар, або генеральний секретар, або губернатор, або президент, або навіть мер міста, бо святе місце порожнім не буває.

Якщо розглянути докладно будь-яку складову людської природи, ті «цеглинки», з яких складається особистість, ми побачимо, що кожна з них вказує на різні, а часом і протилежні, стосунки між людьми на Сході і на Заході. І це треба прийняти.

Питання щодо системи цінностей вивчають різні науковці як в Україні, так і поза її межами. Зокрема, Олександр Пасхавер стверджує, що з нашою системою цінностей ми не можемо бути багатою нацією. Я не зупинятимуся на цьому. Хочу сказати лише, що кожна людина може запитати себе, що таке цінності, які цінності в неї, а які в людини, яка живе в Європі або в Євразії. Вона сама може поміркувати над тим, чи

можна змінити ту чи іншу систему цінностей у собі, в родині, в соціумі, і якою може стати країна, якщо докласти зусиль до зміни системи цінностей або закласти ту систему цінностей, до якої всі ми прагнемо.

Вказані цінності визначені в Лісабонській угоді для країн ЄС: це дотримання прав людини, толерантність тощо, але вони сформувалися на основі 10 заповідей, що упродовж тисячі років трансформувалися у загальнолюдські цінності, яких дотримуються європейці.

Ярослав Грицак, порушуючи питання про систему цінностей, вживає термін «модернізація». Для нього модернізація — це саме перехід від тієї старої системи цінностей, яку дуже важко сформулювати, бо вона не зазначена в аналізі Лісабонської угоди, до майбутньої системи цінностей, яка, можливо, допоможе нам досягнути європейського рівня сприйняття дійсності.

Наступний етап, який я хотів би докладно прокоментувати, це — соціологічні вимірювання, які з 1981 р. проводить американський соціолог Рональд Інгельгардт. Питання, відповіді на які є матеріалом для проведення цього дослідження, дуже прості: чи вірите ви в Б-га, яке місце Б-г займає у вашому житті, як ви ставитесь до абортів тощо. На сьогодні ці вимірювання охопили вже 95 країн. Усі результати наносяться на спеціальну мапу, яку і я використовував, моделюючи різні цивілізаційні ідентичності. Це одне вимірювання.

Друге дослідження охоплює вже не релігійно-секулярні цінності, як у першому опитуванні, а цінності виживання й самореалізації. Той, хто чув про піраміду цінностей Маслоу, знає, що в її основу покладено цінності безпеки — їжа, продовження роду, дах над головою тощо, а верхня частина піраміди — це вищі цінності, тобто цінності самореалізації. Відомо, що деякі люди, навіть не задовольнивши базових потреб, намагаються реалізуватися творчо. Це стосується музикантів, митців, художників та інших творчих людей, які прагнуть реалізувати свій таланти. Друга група питань охоплює самореалізацію, але це означає не тільки реалізацію своїх здібностей, а також стосується реалізації своїх прав як громадянина. Про це свідчать такі питання, передбачені для проведення дослідження: чи здатні ви виходити на протести й на мітинги, чи прагнете ви брати участь у виборах, чи хочете ви це робити, чи вірите ви в те, що це допомагає, тощо.

Усі результати наносяться на «мапу Інгельгардта», на якій кожна країна таким чином отримує своє місце. На вертикальній вісі тради-

ційні цінності викладені внизу, секулярні — вгорі. Тобто чим менше в суспільстві традиційних цінностей і більше секулярних, тим та країна вище розміщена на мапі. Однак вище — не означає краще.

На горизонтальній вісі відкладаються цінності виживання й цінності самореалізації. Тобто, якщо в суспільстві домінують, як у нашому, цінності виживання, бо в нас більшість просто намагається вижити в цих складних умовах, в яких ми живемо, то країна розміщена в лівій частині. Якщо ж вона вже задовольнила їх і намагається реагувати на цінності самореалізації й на громадянські права, вона розміщена в правій частині.

Історично склалася така система, в якій країни згруповано за певними блоками. У нижньому лівому куті мапи, тобто там, де більшість цінностей, з одного боку, традиційні, з іншого — цінності виживання, розміщені Африка й Південна Азія. На цій самій паралелі, але в іншому квадраті, де переважають релігійні цінності католицизму, але вже починають розвиватися цінності самореалізації — Латинська Америка. Країни православні, посткомуністичні, розміщені також ліворуч, але вгорі. І нарешті, посередині — католицька Європа, вище — англomовна частина світу, а там, де найвищі, з одного боку, секулярні цінності, з іншого — найбільші можливості для реалізації — протестантська Європа.

Мапа і розташування на ній країн за певними ідентифікаційними критеріями є наслідком опитування тисяч людей у різних країнах. Це дає змогу припустити, що використання ідентифікаційної матриці як моделі доречне. Адже країни, розташовані регіонально поряд із країнами, які були чи є православними, посткомуністичними й мають із ними схожу історію, потрапляють з ними в один ареал, в одну групу країн за цінностями. На що я вже вказував вище.

Справді, якщо народи проживають поряд на якомусь континенті, то в їхній системі цінностей з'являється щось спільне — цивілізаційна ідентичність. Чи це стала картина? Ні. Це показує мапа Інгельгардта, на яку нанесені результати вимірювання з 1981 р.: ми бачимо «траєкторії руху» країн. Звісно, ці країни не можуть «перестрибнути» через усю мапу, але вони можуть пересуватись у межах свого ареалу, своєї групи.

Позаяк відбувається секуляризація, тобто дистанціювання соціуму від релігії, від Б-га, всі країни поступово зміщуються вгору по мапі, туди, де домінують секулярні цінності. Якби ми мали можливість робити подібні виміри сто років тому, ця тенденція була б виразнішою.

Однак найбільш важливий чинник той, що рухає країну на мапі зліва направо, тобто від цінностей виживання до цінностей самореалізації. Ми знаємо, що ті країни, які вважаються благополучними, характеризуються і активним економічним розвитком, а відповідно, мають кращі можливості реалізувати й здібності своїх громадян, і громадянські свободи. Це взаємопов'язані процеси.

На пересування зліва направо чинить вплив також постімперський або постколоніальний чинник. Так, країни Балтії, які були колоніями, теж зазнали такого пересування, хоч це не слов'янські, не православні, а католицькі або протестантські країни, в своїй історії більш орієнтовані на Польщу або Німеччину. Поступово кожна з них переміститься — католицька в католицький ареал, протестантська — у протестантський.

В одному з вимірювань Україна має $-1,4$ за горизонтальною віссю, а за вертикальною $+0,8$. У 1996 р., коли відбулося перше вимірювання, а Інститут соціології НАН України працює за методикою Інгельгардта, Україна мала $+0,6$. Наступне дослідження, 2008 р., виявило, що з 1996 по 2008 рр. Україна, з одного боку, опинилась нижче за вертикаллю, бо починаючи з 1991 р. в країні спостерігалось відродження релігії, тому що зник атеїстичний чинник «радянська влада», з іншого — змістилася вправо, що сприяло покращенню можливості для самореалізації громадян.

Та вже упродовж 2008–2015 рр. можливості України щодо самореалізації її громадян зменшилися, і вона посіла те саме місце, що й у 1996 р. Так само уповільнилося повернення до релігійності, і знову почався процес секуляризації. Тепер на мапі 2015 р. Україна стоїть вище, тобто ближче до секулярних цінностей, ніж була в 2008 р. Це дуже цікаво, бо ми втратили певні можливості, наявні до 2008 р.

Наведу приклад Македонії. Це маленька країна на Балканах, чимось подібна до України: православна, слов'янська, а також постколоніальна, яка перебувала не тільки в складі Турецької, а й — комуністичної Сербської імперії. Однак, попри зазначені спільні аспекти, Македонія просунулась далі, потрапивши до католицького ареалу. Чому це сталося? За рахунок площі території країни, що також є важливим чинником. У маленькій країні краще й легше проводити реформи. Це підтверджує і приклад Грузії, до речі. Проте вичерпної відповіді на це питання немає.

І останнє, що я хотів зауважити, — це освіта й виховання. Неможливо насильно змінювати системи цінностей, бо в ідентичності існує величезна енергетика спротиву. А це спонукає нас замислитися: чи повинні ми змінювати насильно ідентичність Донбасу і Криму?

Спроба влади Януковича повернути нас до євразійської системи цінностей викликала спротив. Вибухнув Майдан, це була значна подія, що мала величезну енергію. Однак з іншого боку, з боку Донбасу також відчутна велика енергія збереження свого ідентифікаційного простору. Її носії не хочуть мати такі цінності, як ми. Чи мусимо ми змушувати їх? Чи маємо право на це? Чи треба залишити їх у спокої? Нехай би вони самостійно розвивалися і потім, можливо, самі пристануть на наш бік, бо українцям із Центральної України також не завжди була притаманна західна система цінностей. Одна справа — оперувати цією системою, інша — жити в ній. Це дві, як кажуть в Одесі, великі різниці.

Цілі освіти, проголошені ЮНЕСКО, дуже важливі. Зауважу лише про одну з методик виховання. Це — занурення. Наша структура «Конгрес національних громад» працює саме за методикою занурення в різні етнорелігійні й європейське середовища. Як уже йшлося вище, ми працюємо із дітьми з усієї України, зокрема й з донецькими, переміщеними з різних родин. Намагаємось розмістити їх у квазієвропейському середовищі й занурити в європейську систему цінностей. Діти такого віку, що вже мають певні рефлексії, тому потім уже можуть вибирати, яка система їм більше подобається.

Методика занурення для нас — основна у перевихованні, переорієнтуванні з однієї системи цінностей на іншу. Ми не просто бавимося образами й моделями. Ми — це великий колектив, який оперує низкою понять і хоче, щоб вибір європейських цінностей був свідомий, природний, а не насильницький. Ми супротивники конфлікту. Не можна змушувати один одного змінювати свої ідентичності. Лише так ми можемо жити в мирі. Ось той висновок, на якому, власне, я й хотів би завершити цей розділ.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЦІННОСТІ

Усі ми маємо власний образ світу, як і всі люди, щоб пояснювати собі й своїм дітям, як побудовано світ, як побудовано суспільство. Для цього використовуються різні моделі, бо ми не можемо пояснити світ і суспільство в повному обсязі, у всій глибині, і використовуємо різні моделі. Я також хочу запропонувати одну — яка не претендує на всебічність, на істину — ще одну модель для розуміння того, в якому суспільстві ми живемо. І ця модель, як і інші, пояснює нашу історію, і не тільки нашу, а й інших народів, пояснює, чому сьогодні ми живемо так, а не інакше, і дає змогу також, як і інші моделі, зазирнути вперед.

Кожен з нас розмірковує про це, певно, протягом усього життя, бо нам треба, як я вже сказав, щось пояснити дітям про світ... Але саме цей аспект, на якому я хочу наголосити, сформульовано близько десяти років тому в результаті наших дискусій із паном Олександром Пасхавером, з яким ми товаришуємо понад двадцять років.

Дискутуємо ми з приводу різних питань нашого буття, та про ідентичність заговорили саме в 2004 р., під час Помаранчевої революції, а потім продовжили в різних форматах: дискусіях, лекціях, звісно, вносячи корективи, як і в будь-яку модель.

Я запропонував, і про це вже не раз говорив, визначати ідентичність як низку якостей, за якими індивід чи група індивідів зараховують себе, або зараховуються іншими, до певної множини, бо кожна людина живе одночасно в різних ідентичностях — статева, етнічна, релігійна тощо. Водночас я ввів нове поняття, можливо, воно вже не нове, оскільки я не так багато читав про це все — цивілізаційна ідентичність, тобто певний зріз нашого буття, нашої особистості, що поєднує людей певним чином.

Про що йдеться: Україна з огляду на її географічне розташування, її історію сотні років перебувала під впливом двох могутніх, потужних центрів ідентичності — це модель, ще раз я прошу поставитись до цього так, як до умовності — європейської і євразійської ідентичностей. Завдяки цьому впливу громадяни України, всі ми з вами, набули ознак цих двох ідентифікаційних цивілізаційних моделей: західної і східної чи європейської та євразійської, чи ще якось їх можна позначити — за-

раз це не так важливо. Головне — наголосити на тому, що наша ідентичність змішана. Це не означає, що на правому березі Дніпра живуть усі з європейською ідентичністю, а на лівому — всі з євразійською. Межа між цими двома ідентичностями проходить крізь серце кожного з нас. Громадяни України — трохи європейці, трохи євразійці. Усередині нашого суспільства відбувається боротьба, яка відображається в різних соціальних та політичних процесах.

Візьмемо, до прикладу, феномен Майдану: Майдан, до якого багато з нас мали безпосередній стосунок, в подіях якого ми брали участь, були свідками, і намагаємося осягнути його значення. Я маю на увазі Майдан як загальну характеристику, адже був і студентський Майдан, і Майдан 2004 р., і Майдан 2013 р. і, можливо, це не останній. Так ось, Майдан як дуже складне поняття має різні проєкції, тому примітивно обмежуватись однією з його характеристик, скажімо, що Майдан — це міжетнічне зіткнення. Майдан — дуже складне поняття, що має різні проєкції на різних вісях координат у багатовимірному просторі: етнічну, конфесійну, мовну, територіальну, історичну, геополітичну та ціннісну.

Позаяк феномен Майдану не вичерпується жодною з цих проєкцій, то я роблю припущення, що це конфлікт цивілізаційний. За спрощеною моделлю, яку я застосовую, — це конфлікт між європейською і євразійською цивілізаціями, тобто йдеться про те, що серед українців поступово починає переважати європейський вектор розвитку над євразійським.

Є різні соціологічні дослідження, які показують, наскільки збільшується кількість тих людей, які обирають європейський орієнтир, але це ще не система цінностей. Спочатку люди обирають орієнтир, тому я не кажу про якусь різку зміну системи цінностей під час Майдану — лише про те, що накопичуються певні зміни в суспільстві, які зміщують орієнтири. Зміна орієнтиру може статися миттєво або в обмеженому часі, але система цінностей, на мій погляд, змінюється дуже повільно.

Я розглядаю Майдан ще в одному аспекті — це реакція-протест проєвропейськи налаштованої частини народу України на прагнення режиму Януковича за підтримки Росії повернути ідентичність українців у євразійську цивілізацію, в квазірадянське минуле. Усі ми були свідками прояву величезної енергетики цього протесту, енергетики нової європейської ідентичності. Майдан у такому вигляді, яким він був

у 2004 і в 2013–14 рр. — це прообраз майбутньої європейської України з тими стосунками, які склалися між його учасниками. Шкода, що ці стосунки потім кудись зникають.

Я пропоную також розглянути геополітичний аспект цього цивілізаційного конфлікту: за останні сто років низка народів від півночі — Фінляндія — до півдня — Ізраїль — зазнали аналогічних проблем, пов'язаних із процесами переходу від євразійської, або від азіатської, до європейської цивілізації. Це й інформаційно-пропагандистські проблеми, і економічне придушення, і міжнародно-політичні інтриги, і воєнні проблеми. А також це ціла група країн від півночі до півдня між Європою та Азією, й усі вони не уникли за останні сто років цих проблем, тобто ми маємо певні системні процеси.

Перехідні процеси народів від однієї цивілізації до іншої є наслідком трансформації цивілізаційної ідентичності та поступовим переходом від однієї системи цінностей до притаманної іншій цивілізації. Ще п'ятдесят років тому ціла група країн була під впливом євразійської, радянської ідеології й насилля, ці країни досі переживають складні перехідні процеси і вирізняються не менш складною змішаною ідентичністю. Але їхня історія продовжується, час бере своє, і ми маємо тепер, через п'ятдесят років, вже іншу картину, коли збільшилася частина Європи за рахунок тих народів, які звільнилися від комуністичної навали і перейшли формально до Європи. Однак цей формальний перехід — тільки відображення внутрішніх процесів, що відбуваються у суспільстві, бо ті країни досі перебувають у перехідному стані — це Україна, можливо, Туреччина, Молдова, Грузія, а також ті з них, що залишилися під впливом євразійської ідентичності, насамперед під впливом Росії.

Ідентифікаційна модель континенту пропонується така. *Перше припущення*, що народи, які впродовж століть проживають поряд, мають спільну цивілізаційну ідентичність та подібну систему цінностей — це не заважає їм відрізнятися суттєво один від одного, але є спільні засади, на яких ґрунтується їхній розвиток. Європейська та євразійська ідентичності сформувались упродовж двох тисячоліть завдяки постійному впливу на групи народів перманентно діючих потужних чинників: клімату, рельєфу, домінуючого способу життя, історії. *Друге припущення*, що в межах певної ідентифікаційної моделі можна виокремити своєрідну ідентифікаційну «матрицю», яка детерміновано, умовно ка-

жучи, впливає на генезу як народу, так і цивілізації, тобто детермінує певний плін історії і дає змогу зазирнути трошки наперед.

Важливою частиною ідентифікаційної «матриці» є система цінностей народів певної цивілізації. Вона складається із глибинних механізмів — «цеглинок», які я намагаюся окреслити. На жаль, це не те, що досліджують наші соціологи. Ідеться про глибинні, притаманні кожній цивілізації елементи, що формують ставлення певної цивілізації до інституту релігії, до закону, до родини, до людей, до власності, до праці, до свободи, до влади і держави, до природи. Певна сукупність цих «цеглинок» ідентичності називається «системою цінностей», тобто ядром цивілізаційної ідентичності. Я ще раз підкреслюю, що йдеться лише про модель.

І все ж, що таке цінності і які цінності в Європі, а які цінності в Євразії? Ми знаємо, що європейські цінності сформульовані в Лісабонській угоді, це певний орієнтир для нас, хоча ми розуміємо, що не кожен європеєць дотримується повністю цієї системи цінностей, як і не кожен християнин дотримується християнських цінностей.

Якою країною ми можемо стати, якщо будемо змінювати ці цінності? Традиційна або світсько-раціональна система цінностей, в якій ми перебуваємо разом із мусульманськими й азійськими країнами на лівій частині мапи Інґельгарта, вказує на те, що наша країна належить до ареалу нерезформованих релігій.

Реформування релігії, тобто її модернізація, переводить державу, народ на праву частину цієї мапи, де є максимальне самовираження людини, де вже вирішені примітивні проблеми виживання — безпеки економічної, фізичної тощо й розпочата спільна робота над розбудовою своєї держави, свого суспільства.

В одній зі своїх статей Віталій Портніков розділив православ'я на східне і західне за аналогією розподілу християнства на східне й західне. Західне — пристосовується до європейських реалій та європейської системи цінностей, східне — до того «руського миру», про який ми чули неодноразово.

Ми не можемо змінювати свою релігійну ідентичність, впливати на домінування релігій в Україні. Тим більше Україна належить до країн, де переважає світсько-раціональна система цінностей над традиційно-релігійною, однак за роки незалежності зросли традиційно-релігійні засади. Наголошу ще раз: штучно змінювати релігійну ідентич-

ність не можна, так робила лише радянська влада. Однак ми можемо впливати на самореалізацію людини, впливати на те, щоб в кожній людині, в кожній дитині ми зауважували її здібності, її бажання, її намагання реалізувати себе й сприяли її розвитку. Тут усе залежить від суспільства, від подолання економічних негараздів і дотримання рівня фізичної безпеки, звісно, дещо може робити держава, але найбільша відповідальність покладена на громадянське суспільство. Ідеться насамперед про виховання, або більше — про самовиховання. Зміна цінностей — це і є самовиховання.

Саме серед механізмів виховання чи освіти я виокремлюю універсальний чинник — занурення в певне середовище. І мене надихає приклад мільйонів українців, які сто років тому емігрували до США й Канади — із євразійської ідентичності перейшли до західної моделі ідентичності — і там адаптувалися так, що в другій чи третій генерації вже не відрізнялись від місцевого населення.

Вони зберегли свої мову й релігію, але ідентифікаційна форма, в якій вони почали існувати, це вже була система європейських, чи ширше — західних, цінностей. Дуже важливо зрозуміти, що система цінностей — це не генетично притаманне суспільству явище, а проблема довкільного становища, довкільної системи освіти й виховання.

Зазначене вказує на те, що систему цінностей можна змінювати. Те, чому ми повинні навчитись у ХХІ ст., як і увесь світ і, зокрема, Європа — зануренню в європейське середовище. Тобто я пропоную таку модель: розробка програми самовиховання, спрямованого на засвоєння такого соціального сумління, в основі якого закладені цінності, які ми вважаємо європейськими чи загальнолюдськими, бо саме Європа в останні десятиріччя наблизилася до цих цінностей.

Ідеться не про формальний вступ до ЄС, а про побудову в нашій країні європейської системи цінностей, і оскільки у нас немає для того зовнішніх чинників, то треба це робити самим, розуміючи, куди саме потрібно рухатись. Ми повинні залучити для цього різні механізми, зокрема українські церкви та конфесії, бо католицька й протестантські церкви — це невеличкі, хоча й дуже умовно, осередки умовно європейського життя в Україні. Більше того, наше православ'я також розділяється на дві умовні частини: Московський і Київський патріархати. Саме Київський патріархат, мені здається, здатен пристосуватись до європейської системи цінностей, як це здійснюють Румунська право-

славна церква й болгарська та інші православні церкви на Балканах. Тож і всі наші осередки громадянського суспільства можуть спільно осягнути цю проблему й розробити таку програму самовиховання суспільства, яка означить напрямок нашого руху.

І ще хочу зазначити, що дуже важливо, щоб ми робили тільки реальні кроки. Ми не можемо робити фантастичні кроки, які не притаманні нашій ментальності й ідентичності та перескакувати в інші системи цінностей. Ми маємо проблему корупції. Я виступав на Раді церков, оскільки був у комісії, що обирала директора Антикорупційного бюро, і запропонував їм також визначитися у цьому аспекті нашого життя, бо що таке корупція, як не протиріччя з принципом «не вкради». І тут я хочу сказати, що всі європейські цінності, сформульовані чи не сформульовані, є певною надбудовою над фундаментом. Цей фундамент — це 10 заповідей, на яких ґрунтуються всі відносини в загальнолюдській системі цінностей і частково вже в європейській системі.

Ми не можемо відійти від Декалогу, бо в ньому визначено істини, перевірені тисячами років. Єдине, що заповіді трансформуються, модернізуються, пристосовуючись до історії, до різних подій у нашому житті. І я хотів би закінчити цей розділ жартом. Якось мене запитали: «Скільки часу потребує зміна цінностей, наша модернізація?» Якщо серйозно, то це дуже тривалий процес, але якщо жартома, то можу відповісти так: у 1990-ті нами правили колишні комуністи, в 2000-х — колишні комсомольці, зараз — колишні піонери, і нам треба ще пережити десять років, коли будуть правити колишні жовтенята, а вже потім все буде гаразд. Це і є наші українські сорок років шляху від рабства до свободи.

ЛЕКЦІЯ ПРО ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Семінар для вихователів підліткового табору «Джерела толерантності».

10 грудня 2006 року

Завжди робилося багато спроб — за допомогою винайдення різних теорій, культурних і релігійних систем — допомогти людям досягти порозуміння й взаємодії, тобто навчити їх жити у злагоді. Свого часу мене вразила фраза з величезної праці Олександра Герцена «Минуле і думи», яку я прочитав, сидячи у в'язниці під слідством. Я не зможу точно повторити його слова, але спробую передати сенс: «...А якщо доведуть, що це безумство, ця релігійна манія — єдина умова громадянського суспільства, що для того, щоб людина спокійно жила біля людини, треба обох звести з розуму і залякати...»*

Невже для того, аби навчити людей жити у злагоді, аби навчити любити один одного, аби навчити мирно співіснувати, ми маємо звести їх з розуму й налаштувати на якусь вищу істоту, на Б-га, який один лише знає, як добре і як погано, який керує нами, регулює наші стосунки?

Олександр Герцен — один із найрозумніших людей свого покоління, і, мабуть, ці роздуми про роль релігії у нашому житті бентежили й багатьох інших. Але, гадаю, відповіді на запитання, яке поставив колись Олександр Герцен, немає досі. Тому те, що ми з вами намагаємося зробити, — це спроба знайти якісь замітники тому, що протягом століть намагалася зробити релігія. У релігії дуже багато функцій, і в тому числі — навчання толерантності.

Я пам'ятаю, у підпіллі 1970-х, під пресом радянської комуністичної системи, була дуже добра співпраця дисидентів різного етнічного походження. Без усякого усвідомлення механізмів навчання толерантності співпрацювали люди, що належали до різних націонал-демократичних, чи просто демократичних, чи просто національних, рухів. Ніхто не намагався тоді це аналізувати. Але я дуже добре пам'ятаю, як ми, євреї, спілкувались з українцями, що складали основну частину цього підпілля й основну частину тих, хто сидів у радянських в'язницях і та-

* Герцен А. Былое и думы. — М.: Художественная литература, 1969.

борах, а також — із литовцями, вірменами чи грузинами. І коли сьогодні ми говоримо про міжнаціональні конфлікти, тоді, — під пресом тієї потужної системи, що тиснула на нас, ми співпрацювали. І майже не було протистояння. Звісно, були звичайні побутові конфлікти, запеклі суперечки — тодішні політичні в'язниці стали для нас чудовими університетами. Більшість українських хлопців, особливо із сільської місцевості, сьогодні сприймають їх як щасливий період свого життя. У в'язницях вони зустрілися з чудовими людьми, багато чому навчилися — вже не кажучи про те, що це було дійсно вкрай важке випробування. Виходить так, що коли є спільний ворог, спільне завдання, коли є спільна мотивація, співпраця не викликає особливих проблем — вона з'являється сама собою. І ми можемо знову запитати себе — аналогічно тому, як питав себе Олександр Герцен. Невже для того, щоб ми з вами разом щось робили, співпрацювали, взаємодіяли, мінімізували конфлікти між нашими народами і релігіями, обов'язково треба мати спільного ворога — такого, яким була радянська система? І якщо його сьогодні немає — невже його треба знову придумати задля об'єднання наших зусиль? Звісно, що ні.

Багато авторитарних релігійних сект і політичних систем використовують слабкості людини, щоб нею маніпулювати. Але ми з вами говоримо зовсім про інше. Ми думаємо, що перебуваємо на іншому полюсі і реалізуємо іншу тенденцію — позитивну, на відміну від негативної. Чи можемо ми тоді використовувати ті ж самі методи? Тобто теж маніпулювати людьми. Чи добре ми відчуваємо межу між усвідомленою політичною мотивацією та поширеними скрізь маніпулятивними методичними системами?

Я згадую одну з чудових книжок, якою захоплювався в молодості — повість Аркадія і Бориса Стругацьких «Населений острів». Як завжди, все відбувається десь у космосі, хоча зрозуміло — вони пишуть про нас з вами, їхніх сучасників. Є суспільство, і особливість людей у цьому суспільстві полягає в тому, що їх піддають певному випромінюванню. Керівники держави розставили по всій країні вежі, що генерують це випромінювання. Здійснюють цю дію двічі на добу. Під його впливом більшість людей впадає в такий стан, що можна насаджувати будь-яку пропаганду. Під час випромінювання з гучномовців кажуть, що в цих людей є «анонімні отці», вони святі і тому подбають про свій народ, і треба їм підкорятися, виконувати всі їхні вказівки.

Водночас є один відсоток людей, що не піддаються цьому випромінюванню та цій пропаганді. Просто вони біологічно так влаштовані, що не сприймають випромінювання, у них від нього дуже болить голова. Найцікавіше, що «отці», які керують суспільством, теж не піддаються випромінюванню і теж страждають — але при цьому вони знають, що в цей момент народ слухається їх.

До чого я про це все так докладно розповідаю? У середовищі підпілля тривають дискусії: припустимо, що ми переможемо — а що робити з вежами? Одні кажуть, що їх треба знищити, оскільки від них болить голова. Інші — що їх не треба знищувати, а треба зберегти для виховання в людях демократії, позитивних цінностей тощо. Але де межа між дозволеним і недозволеним? Чи можна позитивні цінності — а вони дійсно мріють, щоб їхня країна стала демократичною, цивілізованою — виховувати тими ж методами, якими насаджується насильство, агресія, підкорення тощо. Не важливо, чим закінчується книга — важливо, що тридцять, триста і, можливо, й три тисячі років тому ставиться одне й те саме запитання: де межа між дозволеним і недозволеним? Дозволеним не зовнішніми силами, а самою людиною стосовно себе. Ось ця межа між добром і злом, що проходить через кожного з нас. І наше з вами завдання, як і всіх попередніх поколінь — цю межу посунути так, щоб було більше добра і менше зла. Тому що це вже усвідомлено дуже давно, ми просто повторюємо пройдений шлях. Що цей кордон між добром і злом проходить не між народами, не між релігіями, не між країнами чи класами — а через серце кожного з нас. Ось така проста річ, яку людство намагається пояснити саме собі протягом тисяч років.

Одного разу до нас приїхала з Лос-Анджелеса директорка музею толерантності. З'ясувалося, не ми одні переймаємось цією проблемою. Після 2001 р., після страшного теракту в Нью-Йорку багато хто заговорив про виховання толерантності, щоб не було тероризму, агресії. Хоча й до того багато хто облаштовував подібні до нашого центри, інститути, музеї. Ми бачили на фотографіях велетенську будівлю, куди ходить багато учнів і студентів. І вони також намагаються виховувати те, що й ми, — повагу, терпіння один до одного. Але в них інші підходи. Коли ми розповіли про наші проекти, директорка здивувалась.

Те, що ми робимо, — ми й самі не розуміємо. Вкрай складно зсередити системи зрозуміти, який вигляд все має ззовні. Ми самі ви-

падково чи не випадково вийшли на вкрай важливі і досить нові речі. В певному сенсі ми з вами маємо фору: ми розпочали це раніше за інших. Можливо, потім багато хто буде повторювати зроблене нами. Але інші роблять щось, що не робимо ми, — те, що потрібне в іншому суспільстві з урахуванням його ідентичності. Зрозуміло, що в різних суспільствах різні ідентичності. Тому неможливо розробити універсальну схему без урахування конкретної форми національної чи релігійної ідентичності людей — вона не працюватиме. Директорка слухала це із захопленням, їм ніколи таке не спадало на думку, вони працюють в усталеному руслі — як навчали їх свого часу. У них дуже багато проєктів і програм, і напевно добрих, але зовсім інших.

Я хотів розповісти про це, оскільки ми не завжди усвідомлюємо, що саме робимо. І я хотів спробувати разом з вами знову звернутися до цієї важливої теми — за один раз не можна все досягнути. Мені іноді здається, що вже і я погано розумію, що таке толерантність, що означає виховувати. І напевно це правда. Тому що з кожним наступним кроком бачиш новий горизонт — про який раніше навіть не підозрював.

Якщо повернутися у сімдесяті роки, коли у нас в колі дисидентів, що співпрацювали разом проти радянської системи, відбувалися такі ж досить абстрактні бесіди, власне, нам тоді було зрозуміло: ми хотіли, щоб цієї системи, цих веж, які нас опромінюють пропагандою, всього цього насильства над людьми, цієї брехні не було. Добре, а що потім? І якщо ви думаєте, що наші суперечки суттєво відрізнялися від тих, що описані у фантастичній повісті Стругацьких, ви помиляєтесь. Вони були приблизно такими ж. Просто серед нас теж були цілком різні люди, з різними установками і проблемами. Зрозуміло, що нормальні люди — це не ті, хто бореться з владою. Звісно, бувають випадки — в моменти окупації, коли весь народ об'єднується проти окупантів. Але це була не окупація — а такі ж люди, як і ми, які потрапили до влади і намагалися керувати нами в міру свого розуміння — але розуміли вони те, що для керування треба обманювати і вчиняти насильство. Але це не були інопланетяни чи жителі інших країн. Завжди дуже складно зрозуміти ступінь такої конфронтації. Ми сперечалися про те, а що, власне, буде потім? З чого ми розпочнемо, якщо раптом колись це станеться? Ніхто не думав, що це станеться через двадцять років. Це був абсолютно немислимий варіант — настільки потужною і міцною здавалася та система. Я зараз не порушуватиму цю тему, оскільки

свідомо пропагую дегероїзацію того часу. Тому що насправді радянська система мала свою матрицю, свою генезу, вона народилась за своїми законами, розвивалась і загинула за своїми законами — як і всі імперії в історії. Якщо є дивні люди, неспокійні, якісь нетовариські, які в цей момент хочуть її зруйнувати, — це не означає, що вони її руйнують, вона руйнується сама по собі. Її тривалість життя закладена в ній вже в момент її народження.

Мільйони звичайних людей, які народжуються, вчаться, досить слухняні, виховують своїх дітей як розуміють і як уміють. Саме на них тримається світ. Це моє глибоке переконання, яке домінує в мені вже багато років. Тому що на дивних нетовариських людях, неспокійних світ не може триматися. Вони можуть лише трошки його розхитати, вказати на його дивацтва, ненормальність, але вони не зможуть втримати його на своїх плечах. Мільйони тримають його на своїх плечах, тому що насправді тримати дуже важко, це треба робити щодня, безперервно. Але є нормальний розподіл, є такі люди — трошки дивні й нетовариські, вони теж потрібні, особливо ось у такі періоди історії.

Так що ж робити далі, коли система, яка нас об'єднувала проти своєї брехливості і шкідливості, припинить існувати? І єдине, в чому ми дійшли згоди у своїх запеклих суперечках — без відновлення якоїсь подоби або навіть суто релігійних форм життя та виховання далі рухатись неможливо. Неможливо побудувати нормальне цивілізоване суспільство, не пройшовши той шлях, який торували західні релігійні системи, де не було такого насилля над релігією, як у нас. Вони пройшли свій шлях досить природно, і ті норми співжиття, які виховувала релігія, перейшли на рівень загальнолюдських правил існування, а правила виховання — в етичні системи, освіту тощо.

Якщо відпадає необхідність чи система припиняє працювати, фактор авторитету Б-га — його потрібно чимось замінити. Західні системи виховання частково це увібрали. Питання в тому, що будь-яка релігійна система проходить ще період реформації — аби пристосуватися до тих змін, що несуть їх у собі технології, економіка, нові стосунки між людьми.

Ми з вами живемо в іншій частині світу, не знаю, пощастило нам чи ні. Такі процеси тут почалися трошки пізніше. Православ'я та іслам ще не реформовані так, як були реформовані на заході християнство та іудаїзм. Це поки гіпотеза, що нереформовані релігійні практики,

вірніше, їхні носії зберігають високий ступінь агресивності, експансії стосовно навколишнього світу.

Я не стверджую, що це єдине вичерпно пояснює, чому світ поділений сьогодні таким дивним чином, чому ця лінія, умовно кажучи, політики намагається розміститися трошки раніше між заходом і сходом, а зараз — між північчю і півднем. Як і раніше, я стверджую, що річ не в цій межі, а в кожній людині окремо.

Ми з вами живемо в системі, де релігія ще не відпрацювала своє історичне призначення. Чому ми так активно шукаємо нові форми виховання толерантності? Саме тому, що є певний вакуум. Ті тоталітарні та авторитарні системи, що протягом останніх сотень років керували цими територіями, намагались або насадити домінуючі форми релігії, або взагалі позбавити людей релігії штучним чином — не розуміючи, що кожна система має відпрацювати свій термін існування і потім перейти до інших форм виховання.

Я перепрошую за такі загальні форми, але те, про що ми з вами говоримо — толерантність — завжди наявна в тих чи інших релігійних системах. Ми з колегами досить часто сперечаємося про такі речі, оскільки самі не дуже національно налаштовані. Ми сперечаємось — а чому одразу не виховувати загальнолюдські моральні якості? Адже толерантність також до них належить. Давайте одразу візьмемо й виховаємо ідеальну людину. Без усяких релігійних і національних обмежень. Давайте одразу виховаємо чудову сучасну людину, не вдаючись до тих форм, що їх використовували минулі покоління.

Тут ми вступаємо у сферу, аналогічну питанням віри. Тому що західні релігійні системи, про які я почав розповідати, шляхом реформування прийшли до певних розподілів навантаження.

Релігійна система дуже багатопланова. Якщо спробувати для зручності викладу поставити в ній хоча б два акценти — віру, тобто ірраціональний елемент, і закон — раціональний елемент, то ми побачимо один із базових елементів цивілізації.

Взаємовідносини людини та релігії у двох системах — євразійській на сході та європейській — на заході — протилежні. При детальному розгляді ми помітимо дуже багато протилежних векторів, що є засадами колективної людської ідентичності. Я не маю на увазі в даному випадку національну чи релігійну ідентичність, а спільні форми макро-регіональної, цивілізаційної ідентичності. Так, французів відрізняє від

англійців та німців багато національних та релігійних особливостей, але в них є спільні цивілізаційні цінності, які виробились в умовах сусідського проживання.

Середовище передбачає дуже багато: якщо сім'я раптом розбагатіла й потрапила до благополучного району міста, сусідів, що живуть, здавалося б, за цивілізованішими правилами, вона тягнеться до них, вона не хоче виокремлюватися — хоча в неї є власна історія, власна сімейна традиція. Зрозуміло, що є сім'ї, які демонструють свою відокремленість, але я кажу про правило. Ми не хочемо виділятися з оточення. Конформізм — це не лише погано, що ми хочемо бути такими, як ті, що нас оточують. Тим самим людина і родина мобілізують ресурси своєї творчої активності для того, щоб бути такими, як інші. Це можливо — людина досить гнучка у своїх проявах. Або навпаки, сім'я розоряється і потрапляє до маргінального району, бідного, де цілком інші відносини, більш грубі й приземлені — і вона намагається бути такою ж, мимоволі, навіть не ставлячи перед собою усвідомленого завдання. Так і кожен з народів — живучи в оточенні інших, намагається виробити спільні формули, при тому, що вони дуже відрізняються від інших.

Чому для нас так важливо, щоб Україна була в Європі? Ми потрапимо до середовища, яке стимулюватиме нас жити за тими правилами цивілізації, демократії тощо, які сьогодні видаються нам позитивними й такими, що можуть слугувати пріоритетом. Є інші моделі, я не кажу зараз, що добре, що погано — це не оціночні судження.

Повертаємось до релігії. На заході завдяки історичній реформації релігійна система влаштована так, що закон має набагато більшу вагу, ніж віра. Що таке закон? Це взаємодія між правилами, за якими люди спілкуються один з одним і розуміють, що можна робити, і що — ні. Це не той закон, який приймає парламент — тому що ті закони, які приймає парламент, з'явилися як наслідок тих правил, що їх люди встановлюють між собою унаслідок свого розвитку.

Наприклад, східні релігійні системи, знову кажу без оціночних суджень, у них навпаки — ірраціональний фактор, центр віри, має більшу вагу, ніж раціональний — закон. Так склалось історично. Географія, клімат, історія — ось що визначає базисні форми ідентичності суспільства і людини, аж ніяк не воля правителів, не політичні системи, а проживання упродовж багатьох століть на певній території, при певному клі-

маті, у певних історичних умовах. Це можуть бути гори, може море, може бути степ, може — тундра.

І я знову повертаюся до питання — що ми хочемо з вами виправити? Ми хочемо виправити те, що тисячу років закладалось у нас і створило наші форми ідентичності. Чи можливо це? Ми знаємо, що різні генії — чи то генії-злочинці, чи то генії позитивні — намагались змінити це, я не думаю, що в них щось вийшло. Якщо вони не орієнтувалися на ті тенденції, які існують у самій людині, в самому соціумі. Недарма кажуть, що політика — це мистецтво можливого. Політик може здійснити лише те, що можливе в цьому соціумі. Цьому є деякі тенденції.

У нашому суспільстві є кілька тенденцій. З одного боку, Україна має можливість потрапити до європейської родини, а з другого, на жаль, — це моя суб'єктивна точка зору — потрапити знову в євразійську сім'ю. Половина населення хоче, аби Україна була такою, як Болгарія — тобто нормальною, не великою, підкреслюю — це щастя українського народу, що він не хоче бути великим, хоча багато хто може вважати це поганою рисою. Нормальною, цивілізованою, економічно успішною європейською країною. Друга половина хоче, щоб Україна була як Краснодарський край — щось дуже велике, потужне, але в складі ще більшого і потужнішого — імперії, тобто бути великими, причетними до великого. У цьому наша з вами проблема і водночас — наша з вами надія, що Україна існує одночасно у двох цивілізаціях.

Коли ми з вами говоримо про міжнаціональну, міжконфесійну та інші форми толерантності, які ми виховуємо, то рано чи пізно зобов'язані подумати про те, що наявність у свідомості ось цих двох Україн, в яких ми з вами живемо, — це теж проблема, яку треба вирішувати подібними методиками. Намагатися зрозуміти один одного — тим, хто живе на заході і сході України, поважати систему один одного і спробувати знайти такий спосіб життя, за якого вони будуть не конфліктувати між собою, а, як мінімум, — йти на компроміс. Це теж позитивна форма співпраці, як нас вчать психологи, а в ідеалі — співпрацювати між собою, тому ми всі живемо в одній країні — це також толерантність.

Цього разу проблемною стає не релігійна, не міжетнічна, а толерантність між двома системами заходу й сходу, куди волею історії потрапила Україна. Багато хто вважає це великою проблемою України. Втім, як у будь-якій складній системі, і тут є позитивні й негативні аспекти. Позитивний аспект: у цьому є і надія, оскільки цей кордон між

заходом і сходом не статичний, а рухається в часі. Вибори 2004 р. показали, як пройшла ця лінія, що розділяє Україну. Це унікальна лінія. У жодній країні географічно так не відбуваються вибори. В США також один штат голосує за одного кандидата, інший — за другого, але щоб отак розсікло країну пополам — так не буває. Хіба що в Канаді на референдумі спробували відокремити французьку частину від англійської — але там зрозуміло, там також різні форми ідентичності, але у межах однієї західної цивілізації.

Говорячи про ксенофобію, ми фіксуємо різні стереотипи, страхи, фобії. Як професіонали в етнічних чи міжконфесійних відносинах, ми не можемо спиратися суто на ті форми, що лежать на поверхні, ззовні — ми завжди маємо заглядати набагато далі, углиб. Якщо ми не розберемося в причинах чи хоча б загалом у тому, що відбувається, — ми з вами не зможемо працювати. Ми працюємо багато в чому інтуїтивно, але ще маємо розуміти, для чого ми це робимо. Тоді будемо це робити краще. Тому що інтуїтивно можна робити й правильно, а можна й помилятися, тому що це досить сліпий такий вибір варіантів на рівні підсвідомості. Як кажуть, були такі термінології в молодості: ймовірнісне прогнозування. Інтуїція підказує то одне, то інше, але не завжди правильне.

Кілька соціологічних центрів досліджують соціальні дистанції між різними етнічними групами, т.зв. «шкала Богардуса», за допомогою якої хоч і досить грубо, але вимірюється соціальна дистанція між різними етнічними групами. Вже понад десять років щороку вимірюють ці соціальні дистанції, поширюють анкети і ми, здається, у нашому першому таборі спробували цією анкетой опитати дітей, щоб зрозуміти — наскільки за два тижні вони стали толерантнішими.

Звичайно, на основі одного такого дослідження будувати систему, робити далекосяжні висновки неможливо. Але це дослідження, яке роблять щороку, дає динаміку, тобто дає дослідникам певну тенденцію — щоб з її урахуванням осмислити ситуацію і далі щось робити.

Соціологи знають, як правильно побудувати вибірку, як грамотно провести опитування, мінімізувати помилку дослідження — щоб вона була не більше двох з половиною — трьох відсотків. Але коли починається інтерпретація — вони виходять у сферу політичну або етносоціальну, де не є професіоналами.

Зрозуміло, що є природне збільшення відстані між етнічними гру-

пами і між релігійними групами. Ми знаємо, що була ціла низка релігійних конфліктів, деякі з них досі не вичерпані. Є природне збільшення відстані, а є штучне — те, що політизується, насаджується, пропагується. Воно теж може бути цілком природним, оскільки людина має певну потребу в таких негативних системах.

Давайте з'ясуємо, що відбувається природним чином, а що — насаджується штучно, і спробуємо зрозуміти, з чим ми з вами працюємо. Це завжди дуже важливо: розуміти, що ми з вами робимо, з ким ми це робимо і як ми це робимо. Так чи інакше, я повертаюсь до головного свого запитання: чи можна виховати моральну, в нашому з вами розумінні, цивілізовану, толерантну людину, не використовуючи для цього знання про відомі етичні системи, закладені в етнічних культурних системах, в релігійних системах? Моє палке переконання, вироблене за останні тридцять років, коли я намагаюсь проводити розмови на цю тему — ні. Ви мені наведете масу прикладів, що спростовують моє переконання. Ось, наприклад, коли ми говоримо про перепис населення, у людини питають про її національність, не вимагаючи документів. І я трошки, як дилетант, займаюсь етнодемографією, і ми вже між демографами знаємо, що на переписі більшість, хто називає себе євреями, — це ті, у кого і батько й мати євреї. І мені наводять аргумент, кажучи: «Ось неправда, ось у мене є сусіди, у яких не обидва батьки євреї, і вони себе вказали євреями, значить, ти не правий». Ну, хто правий? І вони праві, вони навели приклад, що дійсно існує, і я правий, оскільки йдеться про тенденцію, про статистичну більшість, про закон великих чисел. Дев'яносто п'ять чи дев'яносто шість, не важливо скільки, навіть якщо це 90% називають себе так — у кого обоє батьків євреї, деякі не так, але хіба це змінює загальну тенденцію? Звісно, що ні. Так ось, можна навести приклад, як двоє чудових батьків, народивши одну дитину, що є сьогодні правилом, а не винятком, виховали з неї чудову моральну, цивілізовану, толерантну людину. І ті, хто розмірковує таким чином, матимуть рацію. Причому вони не спирались ні на Б-га, ні на етнічну традицію, а орієнтуючись на загальнолюдські цінності, знайшли спосіб.

Я думаю, що можна знайти спосіб виховати таку людину. Але ми живемо в країні, де 50 мільйонів людей. Ми живемо в світі, де мільярди людей. Ми намагаємось з вами зрозуміти якісь загальніші системи. Звісно, якщо ми займемося однією дитиною, може, й замучимо її до

смерті і зробимо з неї добру людину. Але навіть нам складно, коли ми працюємо зі 150 дітьми — а що вже й казати про тисячі, мільйони людей.

Ми з вами шукаємо методики, які, не будучи помилковими, тобто, не спонукаючи до придумування штучних авторитетів, до покарання, допомагають щось запропонувати для мільйонів. Як ми можемо зазіхнути на таке? І, тим не менше, у нас немає іншого виходу. Ми з вами разом хочемо щось зробити. Зрозуміло, що ми не можемо здійснити величезний крок і всіх зробити щасливими й толерантними, але якщо ми зробимо маленький крок і вкажемо цю тенденцію, цю вірогідність, вкажемо напрям розвитку цих методик, які ви вчора пробували запропонувати — ми своє життєве завдання вже виконаємо.

Я намагаюсь обговорити з вами важливість того, що ми робимо. Є система, в якій різні тенденції, є агресія — і це теж природно для людини, є експансія, брехня, насильство — але є й доброта, любов, співпраця — це друга тенденція. І в людині є і те, й інше, і в людстві є і те, й інше. Ми з вами свідомо стали на бік розвитку чогось доброго. Як кажуть на івриті, коль ха-ковод (честь вам і хвала). Давайте пробувати робити це з розумінням, краще, не час від часу, а приділяючи дедалі більше уваги, оскільки це вкрай важливе завдання.

Ми не думаємо, як протистояти тероризму, як створити групи захоплення, як краще проводити обшуки на летовищах — це завдання державних систем. Вони теж проводять боротьбу з агресією, тероризмом, війнами — як уміють. Ми намагаємось на мікросоціальному рівні придумати методики, які трошки зменшать вірогідність агресивного націоналізму, воєн, агресій і терорів у майбутньому. Не знаю, праві ми чи ні, але ми обрали саме цей шлях.

Насправді не мета важлива, а ті методи, які ми з вами використовуємо. В одній з бардівських пісень є такі слова: «Важлива не мета, а шлях, яким ти йдеш». Якщо ми розуміємо, що ті кроки, що ми робимо на своєму шляху, без обману, без насильства, не зможуть привести до поганой мети, то проживати так щодня — це й означає — йти до доброї мети. Навіть якщо ми не зможемо її досягти, то це здійснять наші діти, онуки й правнуки. Можливо, що ніхто не досягне мети, але ми намагаємось посилити тенденцію руху до неї.

Я повертаюсь знову до фантастичного роману — одного з перших, що вразили мою уяву в шістдесятих. Є така повість Кліфарда Саймака «Покоління, що досягло мети». Йдеться про міжзоряну подорож, коли

існує певний замкнутий світ, у ньому живуть люди, які не розуміють свого минулого, свого майбутнього і того, навіщо вони живуть. Вони живуть як будь-який соціум, придумали релігійно-етичну систему, якесь божество — а насправді це космічний корабель, який людство відправило до інших зірок. Оскільки до них дуже далеко, має минути багато поколінь, щоб корабель досяг тих зірок. Не можна, щоб кожне покоління розуміло, що воно — лише проміжний елемент, воно му- сить мати власну мету. Лише одна людина знає таємницю і передає її своїм дітям, а ті — своїм, що в певний момент треба буде увійти, щось увімкнути, і корабель здійснить посадку.

Можливо, ми не те покоління, яке досягне поставленої перед со- бою мети. Але й що? Ми розумні, сумлінні, ми робимо свій крок на шляху до тієї мети, якої хочемо для людства. Є така система подачі ма- теріалу, коли ставлять три крапки, і треба визначити все, що ми хочемо сказати трьома тезами. Наприклад,

Перше — ХТО.

Друге — ЩО.

Третє — ЯК.

Перше — це ХТО ми з вами, ХТО наші діти — ті підлітки, з якими ми з вами працюємо, ті, для кого живемо й головне — ХТО ми самі.

Друге — ЩО ми з вами прагнемо зробити. Ми прагнемо змінити світ, ЩО ми прагнемо змінити? Переінакшити стереотипи, зруйнувати їх. Переінакшити етнічні системи.

І третє — ЯК ми це хочемо здійснити? Якими методиками, якими правилами, якими прийомами.

Ми не намагаємось працювати з усіма. Ми прийшли до фонду «Україна 3000», і нам кажуть: «А нас цікавить толерантність до інва- лідів». Когось цікавить толерантність до сексуальних меншин — пра- вильно, це теж важливо. Але ми не можемо досягнути неосяжне. Дай нам Б-г на цьому вузькому шляху, який ми з вами визначили, — міжет- нічна та міжконфесійна толерантність — здійснити невеличкий крок. Разом, спільно, тому що кожен окремо ми не здійснимо, лише разом.

Ми цим займаємось, ми працюємо з національними, етнічними гру- пами. Тобто ми з вами відразу вибрали — ХТО. Ми працюємо з тими, ХТО себе усвідомлює в канві певної традиції, етнічної та конфесійної, ці люди визначилися. Насправді не менш важливо — а може, й важли- віше — працювати з маргіналами, які денаціоналізовані, не мають ні-

яких релігійних коренів, навіть у зародку. Взагалі з мільйонами людей, які навіть не усвідомлюють себе в якійсь наявній системі. Це навіть важливіше. Але ми почали з цього — адже нам здалося, що тут ми з вами щось розуміємо, оскільки належимо до різних національно-етнічних і релігійних систем. Свої завжди краще розумієш, ніж все інше поза ним.

Ми працюємо з підлітками і дітьми. Ми поступово знижуємо вік, оскільки інтуїтивно чи не інтуїтивно розуміємо, що потрібно раніше починати виховувати ті риси, про які говоримо. Що раніше ми починаємо, то легше нам працюватиметься. Коли формується людина, якщо ми разом з тим, що в неїкладають батьки, вулиця, школа та багато інших факторів навколо, ми намагаємося за той короткий час, що працюємо з ним влітку чи в клубах (навіщо ми з вами придумали клуби? Тому що розуміли, що один раз на рік працювати з дітьми — замало, треба працювати набагато більше), ми зараз стоїмо на порозі нового проекту, шкільного проекту. І табори, й клуби, і 2 зміни, і 20 змін — цього недостатньо. Цього досить для експерименту, пілотного проекту. Але якщо ми хочемо хоча б трошки вплинути на ту країну, в якій живемо, на той світ, у якому живемо, — це потрібно розширювати, все більше й більше має приходити щороку в ці відносини. Інакше це просто цікавий експеримент, нам з вами весело, цікаво, приємно спілкуватись один з одним — але це нічого не дає ні країні, в якій ми живемо, ані світу — в якому живе наша країна. А ми прагнемо, щоб наше життя хоч трошки вплинуло на світ, у якому ми живемо. Хоч трохи його змінило — як ми вважаємо, на краще.

Крім того, що ми працюємо з національно-релігійними підлітками, які вже трошки самоідентифікувалися, ми працюємо з підлітками, у яких є власні правила і закони. Тому що вони перебувають у тому періоді свого віку, коли дитина починає втрачати сімейну систему, спочатку хапається за сім'ю, і вона її захищає. Ми з вами подібні до тих дітей, за якими щоразу спостерігаємо. Ми потребуємо різних захисних систем. Адже світ для нас приносить багато незвичайного, нового, невідомого, а значить — загрозливого. Я свідомо так перебільшую.

Коли ми маленькі, ми в родині — і вона нас захищає. Ми тримаємось, як дитина завжди хоче тримати матір за руку, вона відчуває її тепло, опору, або припадає до батька — розуміє, що разом із ним захищена і їй так комфортніше. Але поступово цей зв'язок слабшає. Десятирічна дитина вже не ходить за мамою, є лише поодинокі випадки, коли діти чіпляються за маму, як маленькі.

Потім вже ображається мама — де та дитина, що трималася за руку? Вона вже гасає десь на вулиці, не знайдеш її. І так далі. Ось це і є перехід від однієї корпоративної системи, родинної, до наступної. Наступна система — це корпоративно-підліткова система. Підлітки вибудовують свій світ. Вони вже відійшли від тісного контакту з сім'єю, але ще не вступили до світу дорослих. І вони вже починають його осмислювати — що в світі дорослих є дуже багато, як їм здається, приємного, задовольняє — а їх позбавляють цього. Їм кажуть, що поки ще рано, ви ще маленькі. Ось трохи підростіть і вже тоді одружуйтесь, виходьте заміж, смаліть, пийте, коліться тощо — зачекайте, у вас все попереду. Вони не хочуть чекати. Чому це ми маємо чекати, щоб отримати задоволення — адже нас так любили в дитинстві, нам усе дозволяли, дарували подарунки, ми знаходились у центрі світу. І ми починаємо будувати власний мікросвіт, корпоративно-підліткову систему, зміст якої і закони, звісно ж, продиктовані навколишнім світом, ось цими стосунками між підлітками й дорослими. Своєрідна сексуальність і куріння, і спиртні напої, і марихуана — все, що не можна, вони намагаються до неї включити.

І так само, як трирічна дитина боїться відпустити руку матері, підліток боїться випасти з цієї корпоративної системи — тому що вона його захищає. Він готовий іти на великі жертви, порушувати правила — які в нього закладала сім'я, але щоб тільки не лишитись без захисту. Це дивна властивість цих корпоративних систем.

Візьмемо середньовічні общинні системи — чому вони були такими стійкими і міцними протягом сотень років? Людину, яка випадала з общини, проголошували персоною нон-грата, позбавляли захисту общини — і вона гинула. Просто гинула у світі, оскільки світ був влаштований корпоративним чином. Це всередині кожного з нас. Ми знаємо, що підлітки досить часто кажуть неправду, досить часто, наприклад, беруть те, чого брати не можна — і з дому в тому числі. Ми не розуміємо, що все це — в правилах корпоративної системи, вони цю роль приносять у жертву заради того, щоб не лишитись без захисту.

Не розуміючи цієї підліткової психології, особливо корпоративної, ми не можемо працювати з цими підлітками. Ми всі стверджуємо, що все це неправильно, все це зло, ми побудуємо новий світ інакше. Нам не вдасться його побудувати без розуміння цих психологічних, соціально-психологічних механізмів. Як і лідеру будь-якої країни не вдасться здійснити в країні перетворення, якщо він інтуїтивно чи сві-

домо не розуміє, чим живуть люди, чого вони прагнуть, які в них закладені тенденції. І ми цього не здійснимо, якщо не зрозуміємо наявних в цих підлітках соціально-економічних тенденцій.

Коли ми організовуємо табір, ми також пропонуємо підліткам певну корпорацію, яку намагаємось наповнити позитивним змістом. Ми хочемо, щоб їм було комфортно — інакше не зможемо вкласти у них те, що хочемо вкласти, й виховати в них толерантність.

Вони нарешті вирвалися з батьківського полону, їх не змушують повертатися додому о десятій годині. Нам дуже важливо створити для них комфортне життя — щоб їм було приємно й добре, і тоді це — як те випромінювання, про яке я казав, розкриє їхню сприйнятливість до «пропаганди», адже ми з вами діємо подібним чином.

Ми намагаємось побудувати корпорацію. І клуб толерантності — це теж корпоративна система. Ми пропонуємо підлітку те, до чого він прагне — але намагаємось наповнити його тим позитивним змістом, який хочемо йому дати. Він хоче бути в такому місці, де він захищений, де йому приємно і комфортно, тому клуб має бути таким місцем, щоб це було саме таке місце. Це має бути місце, яке він знає і заради якого їде в метро, штовхається в тролейбусі, затиснутий між дорослими дядьками й тітками, які грубо з ним обходяться. Але він знає, що є місце, де йому буде тепло й комфортно, де на нього чекають друзі й наставники, які його люблять і захищають, хай раз на тиждень — але захищають. Якщо такого місця не буде — клуб не працює.

Табір — це теж місце, навіть якщо він змінює своє розташування. Отже, ХТО: без розуміння ХТО перед нами, без розуміння ХТО ми самі, ми не виконаємо своє завдання. Друге — ЩО і НАВІЩО. ЩО ми хочемо з ними зробити? Ми хочемо змінити світ? Ми це не здійснимо. Ми хочемо змінити людську природу? Цього ми тим більше не здійснимо. Ми хочемо розвинути, трошки посилити тенденцію, закладену в кожній людині від народження. І добро, і зло — людина їх однаково сприймає. Ми хочемо трошки посилити цю тенденцію — до добра. Якщо ми правильно розуміємо й відчуваємо цю тенденцію, у нас це вийде.

Ту толерантність, яку ми з вами розвиваємо — це альтернатива ксенофобії, якщо ми правильно розуміємо механізми ксенофобії, наявної в кожній людині — неприйняття чужого, страх перед чужим. Що таке ксенофобія? Це страх перед чужим. Один чудовий мудрець, наш сучасник, рабин Адін Штейнзальц, каже: коли людина стоїть на по-

розі темної кімнати, де просто вимкнене світло, їй здається, що в цій кімнаті повно демонів, духів, привидів, ну це спрощений виклад, вона містить у собі страх, там темрява, а в темряві завжди прихована невідзначеність — а отже, й страх, оскільки ми не знаємо, що на нас там чекає. Можливо, чудовисько без червоненької квіточки абощо. Але варто просто увімкнути вимикач і увімкнути світло, як відразу видно: ось диван, ось стіл, ось шафа, ось фіраночки, знайомі речі. І страх відступає, і демони зникають.

Коли ми бачимо знайомі речі, страх відступає. Коли ми бачимо подібні речі, страх вже відступає. І ми хочемо дізнатись це краще, у нас завжди є інтерес до того, чого ми боїмося, нам цікаво це пізнати — в нас закладена така тенденція, допитливість. У дітях особливо — і ми теж маємо зрозуміти, що їм цікаво, треба подати це так, щоб їм було цікаво. Коли ми про все дізнаємось, зовсім не страшно. Це трошки інакше, ніж ми собі уявляли. Ну, стіл не на чотирьох ніжках, а на шістьох, ну диван не дуже м'який, як нас призвичаїли з дитинства, а жорсткуватий. Ну і що? На ньому теж можна спати. Фіранки не в смужку, а в крапочку — ну то й що? Ми звикли до смужечки, але що тут страшного — фіранки у крапочку? Нічого. Але ми розуміємо, що вже є й інші кімнати — окрім тієї, де жили.

ЩО ми з вами робимо? Ми намагаємось розвинути те, що в нас уже є, ми намагаємось це трошки підсилити, об'єднавши наші спільні зусилля. У нас це трошки виходить? Я думаю, що так. Що краще ми будемо це розуміти, то краще це будемо робити.

І знову про обмеженість завдання. У нас немає гонитви за всім — ми не зможемо виховати всі види потрібної людям толерантності — до інвалідів, соціально незахищених верств, сексуальних меншин і загалом просто до людей іншого зросту тощо. Ми ставимо обмежене завдання. Лише зосередившись на конкретному завданні, ми зможемо швидше його виконати. Щоразу хапаючись за все цікаве навколо нас, ми не будемо рухатись у напрямі нашої мети. Проживши більшу частину життя, я дуже добре відчуваю: для вирішення навіть маленької задачі можна щось зробити, лише повністю виклавшись, згорівши вцент. Я свідомо перебільшую. Тому що є величезний спротив матеріалу, який полягає в природі. Якщо ти не розумієш цієї природи, чим менше ти її розумієш — тим більший спротив. І в системі життя, в якій ми живемо, — політичній, ідеологічній тощо, в інерції радянського ми-

нулого, яке сидить у нас у всіх. В тих, які були проти цієї системи. Величезний спротив матеріалу — і лише зосередившись, об'єднавши зусилля, ми зможемо здійснити маленький крок, який веде до тієї мети, якої прагнемо досягти.

Нарешті, ЯК. Ми з вами збираємося на семінари, щоб придумати методики — які, як нам здається, ведуть до поставленої мети. Якось 2002 р. ми збирались, щоб поговорити про табір. Незважаючи на те, що п'ять років до того ми про це мріяли.

У 1997 р. ми здійснили свій перший міжнаціональний проєкт — організували проведення конференції, на якій обговорювалися проблеми освіти в національних громадах. Це був не перший крок — ще 1989 р. після взаємодії в уже згаданому мною підпіллі, до якого, на щастя, я був причетний, ми створили всередині Народного Руху України раду національностей. Тобто все це не випадковості, все це пов'язані невидимими ниточками віхи, що вели до наших із вами проєктів.

П'ять років ми думали, як створити табір. Не те щоб ми думали про це щодня — ми просто мріяли його зробити і думали, що нам вдасться це здійснити. Я не кажу, що всі ці п'ять років я щодня думав про табір — це дурниці. Але час од часу повертався до цієї думки. Але коли ми зібрались 2002 р. і нарешті знайшли кошти, ми починали від самого початку. У нас був лише наш життєвий досвід й наша освіта, і ми почали щось придумувати. Єдине, що ми хотіли, — не бути схожими на своїх попередників. Це як у дітей — вони не хочуть бути схожими на батьків, хоча батьки у будь-якому випадку впливають на їхній вибір. Іноді позитивно, але це не означає, що дитина як людина буде повторенням своїх батьків. Я маю на увазі зараз не професії — а те, що ми часто відштовхуємось від попереднього покоління. Хоча б у силу того, що це властиве відцентровій нашій природі. Це відштовхування може бути й повторенням, але в будь-якому разі ми від чогось відштовхуємось. Чи для посилення того, що було перед нами, чи щоб від нього відійти — не має значення. Ми з вами зібрались також і для того, щоб не повторити те, що було перед нами. Хіба ми перші замислились про якісь міжнаціональні відносини? Ні. Були й фестивалі — скажімо, «Ми діти твої, Україно». Хіба це погано? Кожна етнічна група демонструє, що вміє. Ось збираються різні етнічні групи, раз на рік чи на півроку і показують один одному свою творчість — це не погано, це теж увімкнення світла в темній кімнаті. Демонструють іншу етнічну си-

стему з позитивним її сприйняттям. А ми хотіли щось ще — не просто ще один фестиваль «Ми діти твої, Україно», а наступний крок.

Ми й придумали те, що придумали. Це наше дитя. Це — та система занурення в життя кожного народу, в якій ми з вами працюємо. Ця система виявилась дуже складною. Якби ж ми тоді знали, як складно її впроваджувати у життя, скільки має знати кожен з нас для щоденної організації життя іншого народу...

І все-таки ми намагаємось не втратити цю ідею, вона досі нова. Повірте, я об'їздив пів світу, ніхто не працює з такою методикою. І коли вони дізнаються, то їхнє здивування безмежне — як це вони самі до цього не додумались. Можливо, вже зараз хтось робить подібне. Але повірте, що ви вийшли на щось революційно нове — використаю такий поширений термін. Це наше дитя, воно вже живе своїм життям.

Я вже якось намагаюсь не сприймати близько до серця те, як живуть мої діти — як справжні, так і цей табір. Він живе своїм життям. Я не можу змінити соціальні закони суспільства, щоб він жив лише так, як я хочу. Зрозуміло, що він живе так, як може і має. Просто ми намагаємось щоразу осмислити, що ж, власне, ми з вами робимо. Ми намагаємось занурити наш табір щодня в національне життя, релігійне, етичне, показати різні цінності певного народу.

Як ми це робимо? Ми кажемо, що пропонуємо дітям гру. З дітьми найкраще працюють ігрові методики. Де вони до них звикли, гралися з ними в дитинстві, дехто до кінця життя грається у свої різні ігри. І ми з ними граємо в певну гру. Вона має свої правила — як і в будь-якої іншої. У футболі не можна торкатися м'яча руками, а в баскетболі — шурхати його ногою. У цій грі є власні правила — цього дня є лише таке етнорелігійне життя і ніякого іншого.

Ми кажемо, що цього дня будь-який звук, будь-який візуальний ряд, нагадування, слово — все має асоціюватися у дітей з певним народом. І ми це наочно демонструємо, наскільки можемо це зробити. Пишемо, розвішуємо в ідальні, по табору — кульки, прикраси, фотографії — що більше, тим краще. На один день ми занурюємо в життя цього народу нас усіх — разом із табором, і вчимо життя цього народу — і ми, і вони. Тому що вихователі так само мають бути в цій атмосфері, як і діти. Якщо ми не вчимося разом із дітьми, ми самі обмежуємо міру впливу на дітей всього, що робимо. Я хочу, щоб ми все це добре розуміли. Чим краще ми дотримуємося правил гри — тим далі

просуваємося на цьому шляху, де гра — засіб просування, методика.

Як і в клубах — місце відіграє величезну роль. Локалізація має велике значення, має бути місце, в якому приємно. Немає місця — ми не виконаємо навіть десятини від тієї роботи, що її свідомо чи несвідомо ми визначаємо для клубів. Тому зусилля з організації клубів мають бути спрямовані насамперед на створення такого місця — хай навіть маленького і не дуже зручного. Але повірте, навіть у маленькому і незручному місці — підворітті, горищі, підвалі — підліткам часто буває затишно.

Наші діти досить невибагливі. Їм не настільки важливо, буде туалет у кімнаті чи в коридорі. Це дорослі вже звикли до комфорту. А для них головне — місце. Діти відчують себе комфортно не тому, що це світле, тепле місце з комп'ютером — а тому, що вони разом і є відчуття захищеності. Вони серед своїх.

Хоча клуб може також бути таким місцем, але роботу в них ми ще не так добре організовуємо, відчуваємо, як у таборі. У таборі в нас є надзавдання, ідея занурення, і ми з нею носимося, як з писаною торбою. Але в клубах поки такої ідеї немає. Єдине, що нам інтуїтивно зрозуміло, — має бути спільне завдання, якийсь спільний проєкт, співпраця.

Раз на тиждень діти приходять до клубу. Не має значення — будуть вони будувати замок, складати пазл чи робити ляльки — головне, що вони це роблять разом. У кожного є своя ділянка, за яку він відповідає перед іншими, — і якщо він пасе задніх, картина не складається.

Спільне завдання, спільний проєкт завжди об'єднують. У підпіллі нас об'єднував спільний ворог. Але ж ми не придумуватимемо дитині ворога — що ось у тому дворі, в тому клубі наші вороги, давайте ми тут об'єднаємось і потім підемо до того клубу й поб'ємо їх. Ні. Ми говоримо: давайте разом створимо щось цікаве, щось корисне. З самого початку саме це ми розуміли інтуїтивно. Але цього недостатньо.

Слава Грінберг запропонував нам нову ідею. Давайте будемо всі у зовнішньому світі пропагандистами толерантності. Тобто ми несемо у світ толерантність, позитивну цінність, у якій ніхто не сумнівається. Якби ми мали сумніви, вас би тут не було. Всіх тих, хто мав сумніви чи не змогли витратити на це достатньо сил і часу, з нами вже немає. Ми починали з багатьма іншими людьми, і я висловлюю вдячність тим, хто з нами досі, тим, хто починав колись з нами і лишився з нами. Це означає, що для них це має цінність та інтерес — це природний відбір.

Ми нікого не змушуємо, лише пропонуємо — давайте зберемося й ще раз подумаємо, як це краще зробити. Це чудова, як мені здається, ідея. Давайте разом думати, як ми несемо у світ толерантність. Але не зверхньо — що ось ми такі толерантні, інші погані і не толерантні і ми принесли їм світло толерантності, ні. Ми такі ж, як і інші, у нас щось своє, вони щось інше корисне для людей придумали. Ми зосередились на цьому, у нас така спеціалізація. Ми хочемо їм запропонувати ці цінності, показати, як це важливо для людей — бути терпимими, зацікавленими, як важливо знайомити з іншими — а інакше, якщо ми не зробимо разом з іншими, світ може себе зруйнувати.

Ми з вами впроваджуємо позитивну тенденцію самозбереження світу. Ми свідомо стали на той бік, який з часом може зробити світ більше захищеним від небезпеки, агресії, тероризму тощо. Ми занурюємо дитину у світ іншого народу, щоб на один день вона відчула себе татарином, євреєм, росіянином, угорцем. На певний час частина її душі, частина її серця і пам'яті належить іншому народові.

Ми не асимілюємо дітей — навпаки, ми прагнемо посилити в них тенденцію цікавості до свого. Я безмежно вдячний українським націоналістам, які тоді в 70-і, коли я марив потрібними усьому світові демократичними цінностями, сказали мені: це чудово, але в тебе є власний народ, єврейський народ, ти зрозумій — ти частина цього народу. І тим, що після в'язниць і таборів я зосередився спочатку на розвитку єврейської громади, а потім почалася вже спільна справа — багато в чому я завдячую їм.

Я завжди був євреєм, і в мене не було іншого вибору. Але, як молода людина, я відчував інтерес до багатьох речей — адже у світі так багато цікавого ще, окрім мого національного. Вони наче повернули мене на землю — не можна без національного й релігійного рухатися далі. Я не кажу, що на цьому треба зациклюватися, ставати параноїком чи надмірно перейматися. Але не можна рухатись далі, не пройшовши через них і не увібравши їх у себе. Якщо ми разом не усвідомимо цього — ми теж не зможемо рухатись далі, не зможемо навіть похитнути ті стереотипи, які хочемо зруйнувати. Допоки не зрозуміємо, що ми робимо, з ким ми це робимо і як ми це робимо.

Дякую за увагу.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

КСЕНОФОБІЯ ТА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Лекція в київському Будинку вчених у рамках проєкту «Публічні лекції “Політ.ua”».

17 березня 2011 р.

Чому ця тема нас цікавить? Чому ця тема нас хвилює? З одного боку, ми сьогодні живемо у світі, який, незважаючи на всі досягнення філософії, релігії та культури, постійно нагадує нам про цю проблему спалахами ксенофобії, причому в масових проявах. З іншого, — ми живемо, на моє переконання, в достатньо толерантному суспільстві, але водночас, наприклад, в Африці відбуваються чергові прояви ксенофобії зі смертельними наслідками для тисяч і десятків тисяч осіб. На моє переконання, на нашій планеті ще жодного разу не траплялось періоду, коли б десь не відбувалися трагічні події. На жаль, більшість цих подій забарвлені в расові, етнокультурні, національні та релігійні кольори. Я хочу наголосити, що не кажу про причини, лише — про таке «забарвлення». І тому не випадково те, про що я оповідатиму, є узагальненням досвіду роботи нашої організації за останні десятиліття в царині виховання толерантності. Я маю на увазі Конгрес національних громад України. Ця організація була створена в 2001 р., але її появі передувала тривала робота.

Коли Україна здобула незалежність і в країні бурхливо почали розвиватися різні процеси та явища, що раніше підлягали забороні, ми побачили, як національні меншини почали активно приділяти увагу питанню про своє походження, повертатися до своїх традицій, до релігій, до звичаїв. Незважаючи на значні обмеження, вже не з боку держави, а насамперед через слабку базу як матеріальну, так і професійну, тим не менше, ці процеси проходили досить активно.

До середини 1990-х багато національних меншин вже створили свої активні структури, які несли на собі увесь тягар національного відродження. Усе це відбувалось на тлі українського відродження. Ми побачили, що починаємо «розходитися по своїх національних квартирах». «Дистанції» між національними групами поступово збільшувались. Кожна була перейнята своєю справою, «варилася у власному соку», і ми почали відчувати необхідність взаємодії з тими, кого ми знали в інших національно активних групах.

У 1996 р. ми провели першу спільну конференцію, присвячену проблемам освіти в національних громадах України, і подали всі отримані матеріали на розгляд до Міністерства освіти, але, на жаль, значного поступу не відбулося. Через рік ми провели конференцію з проблем соціального захисту в національних громадах України, оскільки в більшості національних та релігійних систем вироблені як певні правила ставлення до літніх людей і до соціально незахищених людей, так і різні механізми допомоги цим людям. І ця конференція мала незначний резонанс, тоді ми, в 2000 р., вийшли на тему, яка нам здалася тоді актуальною й цікавою і дала значний результат, особливо для нашого розвитку.

Це була конференція, присвячена проблемам толерантності в національних громадах України. Ми, абсолютно інтуїтивно, віднайшли відповідний підхід — це співпереживання, співчуття. Як не парадоксально, у нашому відкритому світі з телебаченням, інтернетом, іншими засобами комунікації, національні групи живуть доволі замкнено. Їхня історична правда переважно вбирає в себе їхні власні трагедії й образи з боку інших націй, з боку інших релігій, з боку, перш за все, великих народів. І це культивування національної трагедії, що формується в історичній правді цього народу, забирає практично всю ту енергію, яку ця невелика національна громада може в даний час надати своїм представникам.

Саме зазначена обставина спонукала нас розповісти один одному про свої трагедії, поділитися, як це не дивно, переживаннями. Для того, щоб кожен із нас міг дізнатися про трагедії народів, якими він раніше ніколи не цікавився, й усвідомив, що не можна гіперболізувати трагедію народу, до якого належиш, бо кожен народ переживає свою трагедію, абсолютно точно так само, як і його власний. І справа не в кількості жертв, не в глибині тієї чи іншої трагедії. Вірменський геноцид — це така ж трагедія для вірменів, як Голокост для євреїв і для ромів. Глибина переживання народом своєї трагедії інваріантна. Її апіорі можна поставити врівень із переживаннями інших народів.

У конференції брали участь кілька сот осіб, серед них і кваліфіковані фахівці з вивчення зазначених трагедій. Ми побачили, як представники національних меншин, які раніше ніколи не чули й не знали про подібне, а переймалися лише своїми переживаннями, почали сприймати і через це сприйняття співчувати, і навіть, можливо, себе ототожнювати з іншими. Отож у 2001 р. ми створили разом Конгрес національних громад України і присвятили його роботу вихованню толерантності.

Основна мета Конгресу і, сподіваюся, ми рухаємося до досягнення цієї мети, — інтеграція національних меншин України в українське громадянське суспільство. Вважаємо, що належне життя національних громад має бути однією із найголовніших цілей громадянського суспільства України.

Перше з наших досягнень — створення літнього табору «Джерела толерантності» для дітей різних національностей та релігій. У 2002 р. ми вперше зібралися на семінар із розробки концепції табору. Національні громади запросили найкращих вихователів з досвідом роботи в національних таборах. Улітку того ж року під Києвом, у Пущі-Водиці, ми провели «мозковий штурм» із пошуку відповідей на запитання, яку концепцію нам обрати для такого табору. Як вже було зазначено, мріяли організувати такі табори від часу нашої першої конференції 1996 р., але брак фінансів, обмеженість організаційного ресурсу не давали змоги швидко реалізувати цю ідею.

Лише в 2002 р. відбулося певне зрушення. Ми зібрались, і під час обговорення сформувалася основна концептуальна думка. Відтоді щороку ми намагаємося проводити один-два табори і прагнемо запрошувати туди якомога більше дітей, зокрема і з інших країн. Ось, наприклад, улітку 2010 р. у нас уже були діти не лише з Молдови та Білорусі, як зазвичай, але також із Грузії та Вірменії. Діти не тільки титульних націй зазначених країн, а й діти з національних громад, поширених у цих країнах.

Чим цікава концепція табору? Чим вона відрізняється від колишніх концепцій міжнаціонального виховання, або як тоді називали, інтернаціонального виховання, якими керувалися за радянських часів, що обмежувалися суто вивченням фольклору, і дитячий табір «Артек» був найбільш яскравим прикладом такого виховання.

Можливо, ті методики вичерпали себе, і ми відразу відмовилися від них, спробувавши поглянути інакше на проблему виховання толерантності. Наше сприйняття ґрунтувалося на ідеях, що проповідували їх представники групи, яка зібралася тоді в Пущі-Водиці — уявлення про соціопсихологічні механізми ксенофобії і толерантності, досвід життя національних меншин у великому соціумі України. І, власне, ці обставини і сприяли появі нової концепції — «Занурення в національне та релігійне життя народу».

Щодня увесь табір, а згодом це вже було близько 300 дітей та вихо-

вателів, намагається зрозуміти життя конкретного народу: польський день, український день, єврейський день, болгарський день тощо. Три тижні, день у день, дуже інтенсивно проходять занурення всього табору в життя різних народів.

Ця методика, ця ідея занурення народилася саме на тому семінарі в 2002 р. Відтоді ми прагнемо її вдосконалювати, і намагаємось експериментувати з методикою, залучати додаткові елементи, урізноманітнювати її і робити більш ефективною.

Наші табори «Джерела толерантності» відвідали вже близько 3000 дітей. На різних семінарах та заняттях у спеціальних школах ми підготували майже 200 вихователів. Не можна сказати, що ми розширюємося, тому що один табір не «робить погоди» у великій країні. Один табір не може зробити країну толерантною, ми це добре розуміємо, але хочемо запропонувати громадянському суспільству і державі деякі наші напрацювання. Ми бачимо в цьому наше завдання, нашу мету і усвідомлюємо наш борг, борг нашої організації.

Що ж відбувається в таборі? Реалізація нашої концепції супроводжується, на наш погляд, розмиванням або руйнуванням наявних негативних стереотипів у дітей, які складаються у них під впливом суспільства, сім'ї, вулиці та інших чинників, що виховують установки щодо представників інших народів, інших релігій. Що раніше ми починаємо працювати з дітьми, то, звісно, краще.

Ми починали із запрошення до нашого табору дітей та підлітків із різних національних громад віком від тринадцяти до сімнадцяти років. Сьогодні ми вже це робимо починаючи з восьми-, дев'ятирічного віку. І чим раніше, чим молодші діти, тим ефективніше таке виховання.

У Грузії, після російсько-грузинської війни, під час якої ми допомагали біженцям із районів військових дій, була ситуація, коли ми сформували невелику групу дітей трьох-п'яти років із грузинських, єврейських та дітей інших національностей. Вона проіснувала кілька років. Ми тоді намагалися також виробити особливості методики виховання толерантності для дітей дошкільного віку. На жаль, цей досвід ще не узагальнено.

Які методичні прийоми ми використовуємо в таборі «Джерела толерантності»? Основний прийом — національний день. Табір триває два з половиною — три тижні і основні дні — національні дні. У таборі бере участь приблизно 14–15 національних груп, найчисленніша — україн-

ська. Ми запрошуємо українських дітей і вихователів більше, ніж інших, близько 30% табору — це український діти, оскільки ми хочемо відобразити адекватно ту атмосферу, в якій серед більшості проживають меншини. Від кожної національної громади ми запрошуємо сім-вісім дітей і двох-трьох вихователів для роботи в таборі.

Відбір дітей відбувається тривалий час через вихователів і через наш сайт <http://kngu.org>, на якому публікуються і пропонуються дітям різні завдання, конкурси. Дітям необхідно щось намалювати або зробити невеликий реферат. З одного боку, ми хочемо набрати дітей національно мотивованих, кожен з яких вже орієнтується у своїй історії, в своїй мові, в своїй традиції, літературі, мистецтві, який може щось продемонструвати, щось показати і бути захисником своєї національної ідентичності в таборі. З іншого, — нам хочеться підібрати дітей, схильних вже до терпимості до інших, до толерантності. І тому завдання переважно спрямовані на пошук таких дітей.

У таборі ретельно уникаємо міжнаціональної змагальності. У нас багато конкурсів, змагань, але ми намагаємося уникати змагань між національними командами. У нас проводиться безліч спортивних заходів, різних вікторин і змагань іншого типу. Але тільки не конфронтації, в пом'якшеному сенсі цього слова, не змагань між різними національними командами. Я наведу приклад, коли аналогічна структура в Грузії провела футбольний турнір серед команд національних меншин. За злою іронією долі, у фінал підліткового турніру вийшли вірменська та азербайджанська команди з сімей, що проживають у Грузії. Попри те, що повсякденного конфлікту між вірменською та азербайджанською громадами в Грузії немає, як відбувається між Вірменією та Азербайджаном як державами, після футбольного матчу зчинилась бійка між командами й між їхніми уболівальниками. Не чекаючи повторення такого сумного досвіду, ми від початку постановили уникати змагань між національними командами.

Єдине, що намагалися зробити, це стимулювати кожну громаду, як можна краще ознайомити весь табір із особливостями кожної нації, донести до свідомості дітей свій національний колорит. Як це робиться? Природно, підготовка повинна проходити заздалегідь, бажано протягом року або, як мінімум, останніх кількох місяців. Це ж все-таки громадська робота. У людей своя робота, своє навчання, і ми розуміємо, що вони не можуть приділити цьому захопленню багато

часу. Але, попри це, вони намагаються набирати необхідні матеріали для того, щоб у цей день якомога глибше занурити весь табір у своє національне й релігійне життя.

Дуже важлива «глибина занурення» і чистота цього «експерименту». Тобто ми намагаємося в такі дні уникати всього, що відволікає від головного. У визначений день увесь звуковий ряд: музика, пісні, слова повинні бути саме цього народу. Намагаємося, щоб страви були також відповідної національної кухні. Види спорту бажано цього народу. Природно, і весь національний блок: історія, традиція, релігія.

Дуже складно для великого табору провести для всіх дітей такі доволі інтенсивні заняття. І все ж таки ми намагаємося це зробити. І який наслідок? Це немовби якась гра. Дитина щодня грає роль представника іншого народу. І, ототожнюючи себе з ним, бодай на один день, уявляє себе його представником. Навіть для національно акцентованої дитини, для юнака чи дівчини, які вже мислять себе через приналежність до певного народу, після таких занять залишається щось на серці, в думках, в підсвідомості — невеликий острівець ідентифікації себе з іншим. Це дає змогу нам потім за результатами різних досліджень бачити, що процес виховання толерантності, тобто сприйняття іншого як етично рівного собі, триває і працює.

У такій роботі для нас дуже важливо дотримуватись певних принципів. Це акцентування передусім на емоційній сфері, на співпереживанні, на самоототожненні дітей з іншими і лише потім — на знаннях. Зрозуміло, що знання відіграє важливу роль, але воно відбувається на дещо іншому, на свідомому рівні. Є слушний вислів рабина Адіна Штейнзальца, щоправда, з іншого приводу — коли людина стоїть на порозі темної кімнати, їй здається, що в тій кімнаті повно чортів. Темрява таїть у собі невідомість, пробуджує в людині первісні страхи, що викликають у її уяві різні образи. Однак варто увімкнути світло, і вона побачить, що в тій кімнаті нормальна обстановка, така ж сама, як у відомих для неї кімнатах. І чорти враз зникають. Цей символічний образ знання, який запропонував рабин Штейнзальц, вказує на те, що знання здебільшого допомагає сприйняти іншого. Ми розуміємо знання як необхідну, але недостатню умову для виховання толерантності.

Важливо для нас створити в таборі комфортну атмосферу для дітей. І це завжди видно з їхніх реакцій. Комфортність полягає не тільки у відповідних побутових умовах. Ми намагаємося, попри те, що це кош-

тує дорожче, мобілізувати фінансовий ресурс так, щоб використовувати такі турбази чи будинки відпочинку, де діти почуватимуть себе комфортно, де у них не буде проблем із умиванням, із душею, із харчуванням, відпочинком, хоча його якраз в наших дітей дуже мало. І все ж він є.

Комфортність повинна бути не тільки побутова, а також і психологічна. Вона полягає в тому, що в таборі всі рівні. Там немає патерналізму, немає командування. Натомість є дуже інтенсивне й інтерактивне спілкування вихователів із дітьми, а вони, поза сумнівом, для дітей — авторитети в знаннях, в толерантному ставленні одне до одного.

Вихователі у нас різних національностей, це завжди впливає позитивно на дитину, на формування у неї установок доброзичливості стосовно інших. Вона починає наслідувати вихователя, а це може відбуватися тільки в позитивній, емоційній, комфортній атмосфері. Зрозуміло, що діти на початку зміни напружені. Вони приїжджають зі світу, в якому вони живуть, а потім повертаються. У них проблеми вдома, в школі, на вулиці, і нам дуже хочеться, щоб вони на оці три тижні трошки відпочили від проблем і сприйняли те, що ми хочемо їм запропонувати.

Коли я кажу, що ми хочемо їм щось запропонувати, то насамперед прагнемо не маніпулювати дитячою свідомістю, як відбувалося за радянських часів, а навпаки — накладаємо на маніпулювання заборону.

На жаль, рефлексія сприймається тільки на рівні дітей підліткового віку. Тому дуже важлива адаптація тих методик, які застосовуються в цьому таборі до різновікових груп. Якщо йдеться про дітей від восьми до шістнадцяти років, зрозуміло, що проведення одного й того самого заняття з національної історії, на якому вони дізнаються про національні традиції кожного народу, особливо коли йдеться про трагедії, вимагає дуже коректної, дуже уважної адаптації наших методик до різних вікових груп. Наші вихователі та педагоги намагаються це робити, і це є одним із головних принципів роботи нашого табору.

Дуже важлива спільна діяльність: коли діти різних національностей роблять щось разом, то результат праці залежить від участі кожного з них. Це як складання мозаїки чи пазлу, де відразу помітно, коли хтось не виклав своєї частини — картина буде недосконалою. І ось саме така спільна відповідальність, коли ми працюємо всі разом, дуже важлива. Або наш похід у гори. Ми піднімаємось на Говерлу практично

щороку. В складних умовах діти та вихователі допомагають один одному — це дуже важливий процес виховання толерантного ставлення дітей один до одного.

Ми намагаємося активно реагувати на нові явища, які виникають у нас в Україні, в нашому житті. Передусім — на негативні. Наприклад, наша організація в 2007 р. уперше привернула увагу очільників країни до зростання ксенофобії. Причому досить цікавої ксенофобії, спрямованої на біженців, нелегальних мігрантів та іноземних студентів.

Раніше ми переймалися лише собою. Знали, що є негативне ставлення до ромів, до кримських татар, до кавказців, до євреїв, до інших національних груп, але раптом у 2007 р. постала нова небезпека, якої раніше ще не було. Це дуже цікаве явище з погляду загального розуміння ксенофобії. Ми перші звернули увагу на загальне зростання ксенофобії в нашому суспільстві до нових категорій населення — біженців, іноземних студентів, нелегальних мігрантів. Це проявлялося насамперед у нападах на ґрунті ненависті і в мові ворожнечі.

Зрозуміло, що держава не змогла відреагувати адекватно, однак були проведені певні адміністративні заходи: із 2008 р. почалося застосування статті 161 Кримінального кодексу України (відповідальність за розпалювання національної ворожнечі), з'явилися різні відділи в МЗС, МВС, навіть у СБУ, до обов'язків яких належало своєчасне реагування на зазначені явища. Із цими інституціями було дуже важко взаємодіяти, бо ми перебуваємо в різних площинах суспільства. Проте якась реакція була.

На цьому ми не зупинились, а вийшли на контакт із Міжнародною організацією міграції, з держструктурами, які опікуються біженцями, і почали поступово запрошувати до нашого табору щороку дедалі більше, дітей-біженців із країн Південно-Східної Азії та Африки.

Таким чином, ми намагаємось відображати в таборі реальне життя нашого суспільства і привчати дітей жити у світі не лише з тими національними меншинами, які вважаються традиційними або навіть корінними в Україні, а й із тими новими групами, які з'явилися нещодавно в нашій країні, а саме — з біженцями і мігрантами.

Яке наше спільне розуміння механізмів ксенофобії і толерантності? Чому ми обрали саме таку методику? Що нас до цього спонукало? На жаль, незважаючи на те, що дана термінологія дуже широко застосовується в громадському дискурсі, її дуже слабко усвідомлюють. По-

гано усвідомлюються витоки зазначених явищ і проблеми, зумовлені їхньою появою.

У 2004 р. ми як суспільство опинилися на межі розколу країни, зокрема через те, що політики наосліп почали використовувати проблеми ідентичності, проблеми ксенофобії та різні міжнаціональні проблеми, гіперболізуючи їх і протиставляючи Захід і Схід України. Слава Б-гу, країна зберегла себе, але ці обставини підштовхнули нас до спроби усвідомити зазначені явища, їхні причини і те, як вони впливають на українське суспільство.

Наші намагання і копітка аналітична робота дали результат: було винайдено ідею рівноваги. Із чим це пов'язано? Я наведу приклад. В одній фантастичній повісті йдеться про те, як у далекому майбутньому, звісно, щасливому майбутньому, винайдено сироватку від агресії. Коли жінка виношує дитину, тобто в період вагітності, їй роблять укол цієї сироватки і, як наслідок, народжується дитина, зовсім позбавлена будь-яких імпульсів до агресивності. Тобто за жодних обставин, при будь-якому виді діяльності або зіткненні у дитини не виникає агресії до іншої людини. У що перетворюється таке суспільство? Автор підводить нас до думки, що таке суспільство абсолютно безрадісне, нецікаве, нудне, воно позбавлене духу змагання, воно позбавлене імпульсів до розвитку, пошуку, до переходу за межу, до певного екстриму та пошуку нового, а також — до ризику і самопожертви.

Це, звичайно, гіперболізована картина, але вона спонукає до роздумів про те, що агресія, притаманна людині, перебуває в рівновазі з іншими механізмами. Так само і ксенофобія урівноважена з тим, що ми називаємо толерантністю. Ідеться не про повне знищення негативного явища аби протилежне йому зробити стовідсотковим. Мабуть, це неможливо. Ідеться про те, як суспільство має будувати своє життя, своє законодавство, свою так звану політкоректність для того, щоб ксенофобія не домінувала в нашому житті, щоб люди менше виявляли свою агресивність. Таке розуміння рівноваги між явищами потрібне для того, щоб агресивність і ксенофобію спрямувати в інші русла, які також можливі і цілком цивілізовані в даному суспільстві. Ця ідея рівноваги, мабуть, закладена була ще в давнину, коли людство почало усвідомлювати небезпеку агресії та ксенофобії і за допомогою релігійних та філософських систем осмислювало можливість різних трансформацій цієї енергетики в більш позитивну.

Якщо звернутися до давніх джерел, не важливо, чи то буде Тора — Старий Заповіт, чи будуть Веди, Упанішади чи Махабхарата — побачимо, наскільки багато в житті тогочасних людей насильства і який болючий пошук способів співіснування між ними. Тобто, говорячи сучасною мовою, — пошук механізмів толерантності.

У Ведах, чи не найдавнішому писемному джерелі, є чудова формула, на яку чомусь інколи наша молодіжна аудиторія реагує погано. У ній ідеться про те, як здійснювався пошук толерантності через заперечення агресивності та ксенофобії. Ця формула проста і зрозуміла: «Заради сім'ї пожертвуй собою. Заради роду пожертвуй сім'єю. Заради громади пожертвуй родом...».

Ми розуміємо це так, що енергетика, яка задана людині в інстинкті самозбереження, проявляється і в потребі простоти сприйняття світу, поділеного на своїх і чужих. За цією формулою енергетика «розщеплюється», соціалізується. Ми бачимо, як потужну енергію, яка змушує нас боротися за особисте виживання, можна трансформувати шляхом соціалізації та перерозподілу на вищі соціальні рівні. Спочатку на сімейний, на родовий, національний, релігійний, а далі й на загальнолюдський рівні. Тож протягом усіх цих тисячоліть, відколи людство усвідомлює себе, воно, власне, трансформує цю енергетику, постійно протиставляючи новим видам агресії, новим видам ксенофобії інші форми етичних систем, інші форми толерантності.

На семінарах ми жартуємо, що своїми діями, таборами, клубами, намагаємося вирішити нерозв'язне завдання, над яким людство роздумує вже тисячі років, завдання, мета якого зробити людей більш мирними, більш терпимими, більш толерантними. Ми іронізуємо над собою, однак продовжуємо приділяти цьому свою увагу із року в рік. Більше того, ми намагаємося поширити нашу діяльність на інші країни. Хоча це не так і легко.

Я вже згадував про Кавказ, де ми провели декілька семінарів та таборів, ще більше — в Молдові. Ми, по суті, експортуємо методику, яку створюємо протягом останніх десятиліть в Україні. Експортуємо її в інші країни, бо нам є що сказати світові. Ми виявились першими в створенні й апробації таких унікальних методик. Наше знайомство з різними інститутами толерантності в США, в Європі показало, що аналогічних методик у них немає. Коли вони приїздили до нас, то дивувалися, що тут придумано щось таке, що їм ще не відоме.

Методика непроста. Узагалі поки що незрозуміло, як її трансформувати на великі групи дітей. Скажімо, якщо зробити 20, 30, 40 таборів, де знайти стільки фахівців, які володіють необхідними знаннями та методиками виховання. Однак це нас не зупиняє. Головне — запропонувати суспільству наші напрацювання і вказати на те, що є цікава методика, яка дає змогу досягти бажаного результату.

Останніми роками ми проводимо у нашому таборі низку досліджень, під час яких анкетуємо дітей як на початку, так і наприкінці зміни, щоб побачити, як відбувається трансформація індексу толерантності. Експрес-опитування «Індекс толерантності» впровадили в науковий обіг російські науковці Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Е. Хухлаєв та Л. А. Шайгерова.

Важливо, щоб виховання толерантності не відбувалось за рахунок зниження чи нівелювання національних ідентичностей, а навпаки — сприяло б їхньому розвитку й зміцненню, спонукало б дітей до збагачення їхніх знань не лише про інших, але й про себе. Власне, так воно й відбувається. Уявіть собі, що два-три вихователі та сім-вісім дітей готуються до свого національного дня, наприклад, до румунського. Перед ними постає завдання занурити повністю весь табір, а це 240 осіб, включаючи директора й технічних працівників, у своє національне життя. Для цього їм треба знати про себе набагато більше, ніж вони знали досі. Вони багато читають, шукають відповідні фотографії й репродукції картин, вивчають різні національні ремесла. Вони стараються більше вбирати знань про своє національне, щоб мати змогу ефективніше донести їх до інших.

Як наслідок, у них розвиваються комунікативні здібності й уміння презентувати власну національну культуру не на рівні просто оповіді, а на рівні вміння захопити інших, зануритись разом із ними в цю культуру, в це життя і в цю релігію.

Ми намагаємося робити так, щоб не було розподілу на дітей талановитих і неталановитих. У нас кожен день діти вивчають одну пісню й один танець певного народу. Виявляється, можна зробити так, щоб усі діти співали й танцювали, а не лише ті, кого вважають здатними до того. Практика доводить, що будь-яка дитина, якщо їй не говорити про її нездатність, не пригнічувати її цим, а навпаки — прагнути розкріпачити, може і заспівати, і станцювати. Нехай вона це зробить не так добре, як більш талановита дитина, але зробить це з великим задоволенням.

Увечері всі діти на загальних зборах табору намагаються продемонструвати все, чому вони навчились, і розповісти про все, що сприйняли за цей один день. Я вже не кажу, про завершальний карнавал, коли не лишається жодного глядача: увесь табір співає, танцює та бере участь у вікторинах. Наш принцип — жодного глядача, тому це саме карнавал, а не концерт.

Іноді трапляються й анекдотичні випадки, адже наші діти — діти сучасні, увечері на дискотеці вони, наприклад, хочуть танцювати під Брітні Спірс. Не знаю я, хто така Брітні Спірс, але щось, напевно, дуже модне. Нам треба було впродовж кількох років умовляти як дітей, так і вихователів відмовитись від цього. Адже вони цього наслухаються і вдома. Умовляння сприйняли. Тепер вечірня дискотека проходить тільки під національну музику. Нехай це — «попса», але це національна «попса» певного народу. Це важливо, як я вже сказав, з погляду чистоти експерименту. Ніщо не повинно нас відволікати в цей день від культури й релігії саме цього народу. Тільки цей народ і нічого іншого.

Зрозуміло, потрібен підхід до загальнолюдських цінностей, і ми не забуваємо про це. Окрім національних у нас є ще день прав людини, день пам'яті, про що я вже говорив, день співчуття трагедії один одного, тут дуже важливо обрати відповідний методичний підхід, щоб не травмувати маленьких дітей. І нарешті, — День незалежності України, оскільки табір проходить у другій половині серпня. Через такі дні ми намагаємося показати не відмінне, а те спільне, що у нас є, акцентувати на тому, що нас об'єднує, а не розділяє. Водночас постійно відчуваємо й усвідомлюємо, що ми є представниками різних етносів.

Останнім часом наші політики дуже часто вдаються до маніпулювання даними, які наводяться в соціологічних дослідженнях. Такі дослідження проводять дві дуже серйозні академічні організації — Київський міжнародний інститут соціології та Інститут соціології Академії наук. Ідеться про дослідження за шкалою Богардуса. І часто ми чуємо з вуст цих політиків некоректні висловлювання, бо вони виривають із контексту тих досліджень якісь окремі цифри чи фрази і починають на таких «прикладках» демонструвати загрозу ксенофобії в Україні. Більше того, деякі дослідники, які намагаються перенести свої дослідження в царину, вказану політиками, тобто в суспільне життя, також виходять за рамки коректності в інтерпретації своїх наукових досліджень.

Я наведу приклад. Шкала Богардуса була вперше застосована

в 1920-х в США. Її творці ставили перед собою мету виміряти ступінь інтеграції іммігрантів в американське суспільство: італійців, ірландців, євреїв та інших національних груп, які активно приїздили до країни наприкінці XIX — на початку XX ст. Шкала Богардуса — це шкала соціальної дистанції між різними етнічними групами. Вона містить низку питань і застосовується з деякими варіаціями в Україні двома названими інституціями. Якщо почитати популярні статті в медіа, складається враження, що ксенофобія в Україні зростає. Однак я вважаю, що в них подається некоректна інтерпретація, і я спробую це довести.

По-перше, методичний механізм шкали Богардуса був розроблений не для вимірювання ксенофобії, а для вимірювання, як я вже зауважив, ступеня інтеграції різних національних груп в американське суспільство. Ступінь інтеграції і ксенофобія — не одне й те саме, тому не розрізняти їх або ототожнювати — це переходити міру коректності наукового дослідження.

По-друге, соціологічні вимірювання в стабільному суспільстві показують динаміку зміни інтегрованості, а не ступеня ксенофобії, як вважає дехто з наших соціологів. Останні десятиліття ми живемо з вами в далекому від стабільності суспільстві, яке хоч не рівномірно, але динамічно розвивається. І, як я вже говорив, ще на початку 1990-х активно почали розвиватись як українська, перш за все, так і національна та релігійна ідентичності в основних національних меншинах України. У нестабільній ситуації, де одночасно доволі активно розвиваються багато суспільних чинників, застосування методичних механізмів, розроблених для стабільного суспільства, я також вважаю некоректним. На перший погляд, справді, цифри досліджень показують, що загальний індекс соціальної дистанції зростає, може й поволі, але зростає. Так, за останні десятиліття, відколи проводяться дані дослідження, індекс соціальної дистанції зріс.

У дослідженні враховано основні 12 національних груп, можна й 24, у різних дослідженнях по-різному, ставиться багато питань. Наприклад: «Чи хотіли б ви свою доньку одружити з представником такого-то народу?» «Чи хотіли б ви мати в сусідах представника такої-то національності?» «Чи хотіли б ви працювати разом із представником такої-то національності?» «Чи маєте ви бажання позбавити візи на в'їзд до вашої країни представника такої-то національності?» тощо. Репрезентативні вибірки складаються, як правило, з двох або

й більше тисяч осіб, виходить доволі точний результат. За сукупністю питань та відповідей на них, після відповідної обробки, визначають індекс соціальної дистанції між різними етнічними групами. Цікаво, що на початку 1990-х, коли почали проводитись такі дослідження в Україні, у них ще не брали участі представники біженців, мігрантів та іноземних студентів.

Із цих досліджень випливає, що на початку 1990-х в українців найменша соціальна дистанція зі східнослов'янськими групами населення — росіянами та білорусами, середня — з представниками інших національних меншин — румунами, греками, болгарами, угорцями, поляками, євреями; найбільша — коли ще не було нелегальних мігрантів та біженців, — із кримськими татарами, представниками «кавказьких» національностей і, нарешті, з ромами.

Загальний індекс соціальної дистанції за останні десятиліття зріс, водночас відбулися певні внутрішні переміщення. Наприклад, дуже зменшилась соціальна дистанція українців із поляками. Легко здогадатись про тривіальні причини того, чому це відбувається: активна взаємодія урядів наших країн, різноманітні акції національного примирення, хай і недостатньо послідовні, на рівні різних соціальних груп тощо. Подібне поступове зближення відбувається і з євреями та кримськими татарами.

Цікаво, що в сприйнятті нашого суспільства дедалі більше стають «своїми» ті, які ще недавно вважалися «чужими», а натомість, як я вже казав, до «чужих» потрапляють нелегали, біженці та студенти з країн Південно-Східної Азії і Африки. Передусім розподіл здійснюється за кольором шкіри, а це вже не так національно-релігійні, як расові ознаки ксенофобії. Це дуже цікаве явище, що має спонукати до роздумів етнографів, соціологів та психологів.

Коли я намагаюсь на семінарах пояснити нашу інтерпретацію даних соціологічних досліджень, я пропоную дуже просту картинку: уявіть собі дитячу кульку, трішки надуйте й намалюйте на ній дві цятки та виміряйте відстань між ними, а потім, надувши ще, знову виміряйте відстань між цятками. Зрозуміло, що вона збільшиться. Тобто у динамічному суспільстві, де відбуваються активні процеси відновлення національної ідентичності та активності, як української, так і національних меншин, зрозуміло, що внаслідок цього розвитку збільшується певна дистанція. Чи означає це зростання ксенофобії? Не обов'язково.

Можливо — так, можливо — ні. Проте не так однозначно, як заявляють наші політики або дехто з дослідників.

Дуже важливо глибше замислюватись над тим, що нам пропонують журналісти та деякі науковці, а особливо політики, сьогодні. Соціологічні дослідження, звісно, більш об'єктивні, ніж різні суспільні чутки і страхи. Є вибори, які нам показують, що національність кандидата не стоїть на заваді його прагненню посісти посаду мера міста чи потрапити на інші політичні рівні. Зростання ксенофобії ми спостерігаємо напередодні виборів, але воно, як ми знаємо, штучне, зумовлене застосуванням різних політтехнологій. Однак, я вважаю, що всі ці штучні механізми активізації ксенофобії не впливають на результат виборів.

Чому ці технології не впливають на результат виборів? На моє глибоке переконання, тому, що українське суспільство досить стійке до проявів ксенофобії. Провокація можлива в будь-якому соціумі. Її можна штучно створити. Річ у тім, як соціум реагує на цю провокацію. Чи діє активно, тобто сам припиняє її за допомогою громадянського суспільства, різних адміністративних служб, міліції, Служби безпеки тощо. Чи перетворює в ланцюгову реакцію через погром, міжетнічну чистку й різанину тощо.

Українське суспільство, на наш погляд, має міцний імунітет до подібних провокацій. Ми відчули це ще в 1988–89-ті, коли почався розпад радянської імперської системи і в суспільство почали «вкидати» провокативні ідеї погромів, що можуть ось-ось трапитись. Я добре пам'ятаю той час, коли ми разом із Народним Рухом України публікували спростування подібних чуток. Ці спростування мали вплив і заспокоювали суспільство. Особливо важливо, що національно активна частина українського суспільства категорично протестувала проти таких провокацій.

Однак це не означає, що в українському суспільстві немає ксенофобії. Якщо порівнювати нас, тобто Україну, з іншими східноєвропейськими країнами-сусідами — зі Словаччиною, Чехією, Угорщиною, — ми бачимо, що рівень ксенофобії і толерантності в нашій країні практично нічим не відрізняється. Ця обставина вселяє впевненість, що Україна, бодай «однією ногою», все-таки в Європі.

В інших країнах, які утворилися на руїнах СРСР, на жаль, ситуація інша. Там провокації інколи призводять до ланцюгових реакцій:

мають місце міжетнічні конфлікти й ксенофобія значно більшою мірою, ніж в Україні. Це не означає, що ми повинні себе заспокоювати. Адже робота над вихованням толерантності відбувається не тільки тому, що ми помічаємо в суспільстві якісь тривожні симптоми. Вона відбувається сама по собі, тому що ми намагаємося утримувати вказану рівновагу в нашій частині світу.

На семінарах я наводжу такий приклад. Уявіть, що ми з вами зібралися для того, щоб навчатись вихованню толерантності, пошуку певних методик, їхньому застосуванню в різних ситуаціях, а десь в іншому місці на Землі сидить група молоді й навчається об'язувати себе вибухівкою, ефективно пробиратись або на летовище, або в кафе, або в переповнений автобус, щоб підірвати себе й людей довкола. І все це лише тому, що об'єктами їхньої ненависті є люди іншої релігії, іншої національності та іншого кольору шкіри.

Рівновагу продемонстровано на такому примітивному рівні: ось ми тут намагаємося розвивати толерантність, тому що десь, хтось намагається внести в суспільство новий заряд агресії, новий заряд ненависті, і все це так і працює.

Ми намагаємося реінтерпретувати різні усталені в суспільстві легенди й міфи. Відома легенда про Вавилонську вежу, яка інтерпретувалася завжди як покарання Б-гом людей за те, що люди спробували спорудити вежу, щоб зрівнятися з Ним. Ми намагаємося інтерпретувати її інакше: Б-г настільки мудрий, що створив людей різними, і в цьому краса світу. В тому, що вони різні, в тому, що у них різні релігії, різні національності, різні етнічні культури, різний фольклор. І цю красу світу нам треба зберегти й передати далі своїм дітям й онукам.

Водночас ми реінтерпретуємо й ті стереотипи, які привнесені з радянського часу, та ті, що сформовані в суспільстві сьогоденням. Завжди можна акцентувати або на розбіжностях, або на спільному, тому, що нас об'єднує.

Останніми роками ми чуємо, що модель «плавильного котла» не працює. Колись вона працювала, наприклад в середині ХХ ст. Що таке сьогодні Франція, як не котел, який переплавив багато різних субетнічних або етнічних груп в те, що сьогодні називається французьким народом? Але «плавильний котел» у другій половині ХХ ст. виявився непрацюючою системою. Це не спрацювало ні в США, ні в СРСР, ні в Ізраїлі. Маємо інший час, коли навіть меншість, незначна за кількі-

стю, намагається зберегти свою ідентичність, передати її дітям, зберегти власну самобутність, і загалом суспільство сьогодні відмовилось від тих механізмів насильства, які існували в епоху Середньовіччя для придушення інших проявів інакомислячих, крім загальноприйнятого.

У Європі ми чуємо сьогодні про те, що й інтеграційна модель, яка прийшла на зміну моделі «плавильного котла», не спрацювала. Про це говорять у Німеччині, говорять у Франції, говорять у Бельгії й Великобританії. Ми це чуємо з вуст провідних політиків і керівників держав. Європа зіштовхнулась із новими видами ксенофобії, спровокованими її соціальними та економічними умовами. У нашій державі формування ідентичності української та інших народів, а також виховання толерантності проходять паралельно, тому маю надію, що зможемо уникнути тих рифів, на які наскочила сьогодні Західна Європа.

Важливо те, що, намагаючись усвідомити процес виховання толерантності, ми уявляємо його так, щоб змін зазнали не лише наші уявлення про інших, але набагато важливіше, щоб змін зазнало наше уявлення про самих себе. Необхідно відійти від примітивного орієнтуру: ми чудові, а інші — погані. Ми такі ж, як й інші. Саме це найважливіше. Ми повинні знизити рівень власної значущості й самокритичніше поставитись до свого народу, який, з одного боку, — мученик, а з іншого — кривдник, що приніс страждання іншим народам. Усвідомлення цієї зміни у ставленні як до інших, так і до себе може закласти підвалини під той оптимальний шлях, рух по якому ми й називаємо вихованням толерантності.

І ще хочу сказати, що всі наші заняття, все наше розуміння, вивчення підштовхують нас до думки, що лінія між Добром і Злом проходить не між народами, не між країнами, не між релігіями, а через серце кожного з нас. І мета наших зусиль із виховання толерантності — трохи зрушити її нашими слабкими, але спільними зусиллями на користь Добра.

ВИСТУП НА IV ЗАСІДАННІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЗЦІЛЮЮЧИ РАНИ МИНУЛОГО»

Міжнародна наукова конференція «Зцілюючи рани минулого: 1768 рік в історії України (православна, римо-католицька, унійна та юдейська етноконфесійні спільноти в умовах Барської конфедерації, Коліївщини і російської окупації).
Київ–Умань, 14–15 вересня 2018 року

Я вже казав учора, коли відкривали конференцію, що громадянин країни не може не бути обізнаним з минулим, бо саме громадянство країни включає в себе бодай мінімальне знання з історії країни. Але я належу до старшої генерації і мене з дитинства переслідує контроверсійна історія, контроверсійна пам'ять. У школі я чув одне, удома — інше. У дворі одне, від родичів — інше, по телевізору, з газет — ще інше.

У 1950-і умови стали такими, що ці пам'яті зіштовхувались, воювали всередині нас. І серед тих багатьох аспектів тієї війни пам'ятей був звичайно й той, про який ми згадуємо сьогодні й учора. Це — Коліївщина. З одного боку, радянська історіографія, що піднімала на вершину героїзму провідників Коліївщини, з іншого — родинна національна пам'ять, яка казала про жахиття погромів і різанини.

Я не буду називати кількості жертв, бо не люблю пафосу цифр. Мені однаково, скільки загинуло — одна людина чи багато, адже важливо, якого віросповідання була ця людина, яка загинула від іншої озброєної людини, не маючи можливості чинити їй опір.

Коли ми кажемо про жертви, завжди забуваємо, що озброєні люди вбивали неозброєних і беззахисних — старих людей, жінок, дітей. В тій самій Умані, де євреї брали участь в обороні міста від гайдамаків, стояли на мурах зі зброєю в руках, це зрозуміло — людина гине в бою. Але коли починається різанина, цього досягнути не можна в будь-якій традиції: ні в християнській, ні в юдейській, ані в будь-якій іншій.

Саме в цій контроверсійності пам'яті, в такій історії і виникло моє бажання знати правду. В ті роки її було важко знайти, бо таких чудових істориків, які нас оточують, тоді їх не було. Були інші історики, які працювали на партію, на державу, що мала назву СРСР.

Я виховувався на самвидаві. Це давало мені змогу знати те, про що не розповідала офіційна історична наука. Позаяк я виріс на цьому самвидаві, мені було дуже важко потім в університеті: я не міг здати нормально ані історію комуністичної партії, ані історичний матеріалізм, бо я знав правду.

Тепер я розумію, що та правда також була дуже далекою від істини, бо немає кінця пошуку правди. Скільки б історики не працювали, кожен новий крок — це лише наближення до пізнання правди. І не буде тому кінця.

Кожен із нас жив у своїй національній пам'яті: євреї в своїй, українці в своїй, поляки в своїй. І кожен підносив і культивував власні жертви. Ми не звертали увагу один на одного. Ми повністю були занурені у власне горе, у власне нещастя. Кожен із нас — «народ-жертва», «народ з комплексом віктимності». Та коли такі народи з комплексом віктимності — поляки, євреї, українці, білоруси та інші знаходяться поряд, то їм важко знайти спільну мову, бо в кожного своя правда. І ці правди суперечать одна одній.

Якщо ми культивуємо своїх героїв, які вбивали інших, ми ніколи не дійдемо до взаємної толеранції, до тієї солідарності, про які казав владика Йосип. Але коли ми кажемо про жертви, коли ми формуємо емпатію не тільки до своїх жертв, але й до жертв інших народів — це стає можливим.

Ми двадцять років працюємо, щоб виховувати толерантність в українському суспільстві. Не теоретично, а в дитячих клубах і таборах. Ми пропонуємо дітям на один день стати іншими — поляками, євреями, українцями, румунами. І так упродовж двох тижнів. Ми бачимо, як повільно діти змінюються, вони звільняються від того ксенофобського намулу, який осів у наших сім'ях з отих імперських і радянських часів.

Як приклад, я можу зачитати уривок із сучасної єврейської енциклопедії:

«Гайдамаки нападали на приїжджих купців, невеличкі селища, на євреїв-купців, переважно — орендарів, на єврейські містечка, позбавлені будь-якого захисту: гвалтували, грабували, вбивали. У роки підйому руху — 1734, 1750, 1768 — великі загони гайдамаків здійснювали набіги навіть на добре укріплені міста, що зазвичай тягло за собою значне число жертв єврейського населення. Гайдамаки влаштували різанину євреїв в ряді міст у 1738 і в 1742 роках. Особливою жорстокістю

відрізнялися погроми у Вінниці і Володарці у 1750 р. Але всі ці лиха не порівняльні з нечуваною за масштабами загальною різаниною, вчиненою гайдамаками в ході найбільшого заколоту 1768 року в Умані, внаслідок якої загинуло близько 20 000 жителів, переважно — євреїв».

І що із цим робити? Нас, євреїв, цьому вчать. Поляків вчать іншому. Українців — ще іншому.

Ми не можемо стояти одне перед одним і розмахувати списками злодіянь, бо ми тоді не побачимо наших партнерів по діалогу, ми бачимо тільки той список, яким ми розмахуємо перед собою. Ми лише звинувачуємо! Це і є комплекс віктимності. Жертва каже тільки про те, що вона нікому нічого не винна, а всі винні їй, бо вона — жертва.

Із цього порочного кола треба шукати вихід. Ми не можемо упродовж сторіч стояти і звинувачувати один одного у гріхах, у злочинах тощо. Тому й з'являється єдиний спільний знаменник — жертви.

Це наші жертви — польські, українські, єврейські, румунські — всі, що були жертвами тих історичних катаклізмів, які чинились на цій багатостраждальній території упродовж тих сторіч, коли Україна не була державою.

Мені дуже пощастило в житті на зустрічі з чудовими людьми. І це не тільки мої побратими-дисиденти і політв'язні українські, кримськотатарські й інші, це і велети духу. Один із них, я не можу казати про нього у минулому часі — це Блаженніший Любомир Гузар. Це щастя, що я зустрівся з цією людиною багато років тому. І мав перед собою такий взірець духовності. Хоч він греко-католик і українець, я — юдей — різні віросповідання, різний досвід, різна національна пам'ять. Та коли зустрічаєшся з такою людиною, тільки тоді розумієш, що Б-г у нас один. Ми всі приходимо до нього зі своїми склянкою чи кухлем, що мають якусь етнічну чи конфесійну форму. Але джерело одне й те саме — це духовність єдиного Б-га.

Саме з Блаженнішим Любомиром ми розпочали розмову про спільну пам'ять і про відзначення, меморіалізацію тих жертв, які були в нашій спільній історії України, зокрема під час повстання Богдана Хмельницького та Коліївщини.

На жаль, його життєвий шлях обірвався, і ми не закінчили нашу розмову. Я продовжив її з Блаженнішим Святославом Шевчуком, і ми дійшли певного порозуміння, про що казав владику Йосип.

Ми дійшли розуміння, що нам треба увічнити пам'ять про наших

загиблих, незалежно від того століття. Адже без данини цій пам'яті ми не можемо вважатися людьми, громадянами однієї країни, бо саме так виробляється спільна пам'ять, спільна історія, коли ми співчуваємо жертвам інших і коли інші співчують нашим жертвам.

Голокост, який став сьогодні для Європи універсальною трагедією, а не трагедією одного народу, підштовхнув її до тих ліберальних змін, до тієї системи цінностей, які витворили ту Європу, до якої ми, як держава, хочемо доєднатися.

У нас є ще партнери на цьому шляху до спільної пам'яті. Я декілька разів розмовляв із архієпископом римо-католицьким Леоном Дубравським. Звичайно, і він підтримував. Ми говорили з владикою Йосипом про те, що треба звернутися до наших православних партнерів, бо особливо сьогодні, в часи отримання Томосу і постанови справжньої православної автокефальної церкви в Україні, це на часі.

Ми маємо створити спільний меморіал пам'яті жертвам тут, в Умані. Я дуже вдячний Блаженнішому Святославу за ідею зробити не просто меморіал, протиставивши його іншим, а перетворити на джерело живої води. Архітектурна форма може бути різна, про це хай думають архітектори. А ось те, що можна буде підійти до цього джерела і напиться кожному незалежно від етнічного походження чи конфесійної приналежності — це дуже важливий чинник, який зможе об'єднати нас.

Я не історик, та коли думаю про роль істориків у контексті тієї національної пам'яті, про яку ми казали і яка насправді не є справжньою історією, а лише, як казали сьогодні колеги, набором міфів, легенд, усних переказів тощо, то мені важливо, щоб історики казали правду своєму народові, своїй громаді, не боячись цієї правди і не боячись реакції своєї громади на цю правду. Бо вся наша тривала історія, усіх наших народів, має багато моментів як позитивних, так і негативних.

Якщо історик не боїться говорити про негативи, якщо не розмахує отим списком звинувачень перед іншими, а каже своїм — своїй родині, своїй громаді — правду про те, що ми не завжди були такими «білими і пухнастими», як це малює історична пам'ять — це мужність.

Я не можу вчити українських, російських чи польських істориків, я лише можу сказати єврейським історикам: «Скажіть правду, знайдіть документи, вивчіть їх».

В Ізраїлі це можна зробити, бо Ізраїль — це перша країна за дві тисячі років, де євреї стали більшістю в своїй країні. І це можна зро-

бити в Україні, бо в 1991 р. українці вперше стали не великою меншиною в імперії чи в СРСР, а більшістю в своїй країні. Це дуже важливий чинник утворення нової ідентичності — справжньої ідентичності народу, який живе в своїй країні. І в таких умовах історик повинен сказати правду своєму народові, щоб народ жив не на міфах і легендах, а на правді.

Сьогодні згадували про Коліївщину. Про те, як селяни ховали єврейських дітей, яких переслідували гайдамаки. Оцю пам'ять і треба зберігати. Треба виховувати на ній наші молоді покоління, бо це те, що було і під час Голокосту. Праведники народів світу! Понад 2,5 тисячі українців, яких насправді було набагато більше, християн, які розуміли, що ризикують власним життям, життям своїх родин — і це не Франція чи Бельгія, де допомога євреям не каралася смертю — це Україна, де за допомогу євреям у 100% карали смертю.

Ось це — зерно в минулому, яке може дати ті сходи, про які казав владика. Ми, євреї, поважаємо цих людей, бо вони рятували наших дідів і бабусь. Якби не вони, нас би не було. Ми би просто не народилися. Відомо, що кожен третій, хто загинув під час Голокосту, тобто два мільйони з шести, не залишив після себе жодного родича. Третина родин були викреслені з історії.

Завдяки таким людям, як праведники, яких ми бачимо і в XVIII ст., і в XX-му, людське не зникає, бо в найтяжчих катаклізмах історії, коли навколо чиняться жахіття і коли навколо вбивають, у людини залишається ось такий обмежений вибір, ким бути — приєднатися до вбивць, покращивши своє матеріальне становище, задовольнити свої садистські нахили чи врятувати чиєсь життя, навіть ціною власного.

В єврейській традиції є така формула — коли ти рятуєш одну людину, ти рятуєш увесь світ. І можна бути байдужим, відвернутися, дати іншому загинути: все, більше вибору нема.

І ми повинні так дбати про себе, про наше спільне майбутнє, щоб ті, хто будуть жити в майбутній Україні, були нащадками саме праведників, християн, а не тих, хто вбивав. Дякую.

IV ЄВРЕЇ УКРАЇНИ

ПАРАДОКСИ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Є в мене відчуття, що тема ідентичності, або, можливо, неіснуюча тема спільної теорії ідентичності важлива саме в галузі суспільних відносин, життя світу, життя народів, континентів і цивілізацій. Розповідаючи про цю тему, я зазвичай наводжу такий приклад, проводячи геофізичні аналогії: протягом тисяч років людство спостерігало за різноманітними явищами природи, які його хвилювали і лякали — землетруси, цунамі, виверження вулканів. Від них страждає і гине величезна кількість людей. Люди наділяли ці явища божественною силою, говорили, що це покарання богів за погану людську поведінку, недотримання якихось правил та законів. І лише близько ста п'ятдесяти років тому геофізики створили модель земної кулі й пояснили, що насправді все влаштовано досить просто. Але знадобилась велика кількість часу, щоб це зрозуміти. Виявляється, є океан магми навколо твердого ядра земної кулі. В ньому плавають континентальні базальтові плити — дуже повільно й сумно. І в тих місцях, де вони торкаються і труться одна об одну, на поверхні Землі і виникають катаклізми: цунамі, землетруси, виверження вулканів. Я спрощую цю схему, аби сказати: якщо щось лякає людей багато тисяч років, але вони хочуть це зрозуміти, рано чи пізно воно стає зрозумілим.

Читаючи та вивчаючи історію, спостерігаючи за допомогою різних засобів комунікації за тим, що відбувається навколо в нашому світі, аналогічно й ми з вами зіштовхуємося з явищами, які, на перший погляд, не можемо зрозуміти й пояснити системним чином. Це й різноманітні революції, ті, що тривають останні століття — тероризм, справжні хвилі терору, вже системного терору, безперервні зіткнення на етнічному, мовному, релігійному тощо ґрунті. І ми хотіли би зрозуміти: можливо, в людство закладена якась загальна система, яку ми не відразу розпізнали, і чи є вона. Ось така аналогія — як із землею корою.

Я думаю, що ця тема — тема ідентичності. Ідентичності дуже різних рівнів. Тому що людина живе одночасно у вимірах багатьох ідентичностей. У нас є така гра на семінарах, ми проводимо різні семінари для наших таборів толерантності... Це не тема нашої зустрічі,

але в нас на семінарах є гра «Планета цивілізацій». І кожен учасник гри, майбутній вихователю чи вихованець табору, розповідає про свої ідентичності. Крім того, що він людина, крім наявності статевої приналежності — чоловік чи жінка, у нього є також національна ідентичність, релігійна, ідентичність мешканця певного району чи міста, товариства земляків, професійна ідентичність, ідентичність за інтересами, він збирає марки, монети чи ще щось, він любить ходити в походи влітку — і робить це регулярно, має своє співтовариство — і це теж певна ідентичність. Перераховувати можна до безкінечності. Людина живе у світі багатьох ідентичностей. Ми починаємо з того, що нам близьке, і ця тема єврейської ідентичності, про яку я вперше почув від свого колеги Михайла Членова п'ятнадцять років тому, відкриває дуже багато напрямів у розмірковуваннях. Якщо хочете, наступного разу ми поговоримо про ці напрями, але без сьогоднішньої теми до них підійти не можна.

Через два роки після першого Майдану, 2006 р., в Інституті міжнародних відносин я запропонував зібрати «круглий стіл» з цілком нової теми — цивілізаційної ідентичності. Раніше я цей термін ніде не зустрічав, і запропонував його спеціально для цього «круглого столу». Я запросив найкращих українських філософів (був нині покійний Сергій Кримський), соціологів, соціальних психологів, істориків — найкращих, яких змогли знайти в Києві. Втім, і зі Львова приїхала до нас дівчина — соціальний психолог, дуже розумна. І ми намагались окреслити контури цієї проблеми — цивілізаційної ідентичності. І з'ясувалося, що чудові фахівці у своїх галузях при зустрічі з проблемою, яка виходить за межі їхніх знань, починають, як цього і варто було очікувати, «нащупувати» цю проблему. І, не підібравши «ключика», відступають до відомої їм галузі знань і вже там цілком спокійно розповідають те, що вони знають — але при цьому воно майже не має відношення до проблеми, яку ми хотіли окреслити. Ми опублікували номер газети «Форум націй» за підсумками цього «круглого столу», але я не можу сказати, що все минуло успішно — адже проблему ми не окреслили і не поставили. З того часу я кілька разів виступав у різних товариствах, інтелектуальних клубах з темою єврейської ідентичності — тому що я в ній живу і добре її розумію, адже я народився в цій ідентичності і ось уже майже сімдесят років живу. Мені здавалось, що, пояснивши цю тему, легше переходити до наступної.

Чому ми говоримо про ідентифікаційну кризу? Під кризою я не хочу уявляти щось страшне, адже ми постійно живемо у кризі: економічній, військовій тощо. Нас складно нею злякати. Коли ми говоримо про кризу, маємо на увазі останні двісті років єврейської історії. Ми живемо в ідентифікаційній кризі, яка, на мій погляд, полягає в тому, що в нашому житті та історії одночасно існує ціла низка моделей єврейської ідентичності, і їх, як би це дивно не звучало, вкрай складно звести до спільного знаменника. Можна висунути припущення, що колись існувала прамодель єврейської ідентичності, а потім, внаслідок історичних процесів, соціальних революцій, рухів, міграцій виник цей ряд ідентичностей. Імовірно, саме так і було. Але в середині 90-х два американські соціологи, Лібман і Коен, здійснили велике дослідження з єврейської ідентичності. Воно проводилось в Ізраїлі та США, було опитано понад п'ять тисяч осіб. Підсумки здивували і їх самих, і всіх інших, ознайомлених із результатами дослідження. З'ясувалося, що ізраїльська та американська моделі єврейської ідентичності настільки різні, що вони, ці дослідники, не уявляють, з якої спільної прамоделі вони могли походити. І, на їхню думку, йдеться про два різні види іудаїзму, що мають між собою дуже мало спільного. Можливо, вони перебільшили, але відтоді в інтелектуальному єврейському середовищі і в середовищі християнському тривають постійні дискусії на тему ідентичності. Тому ми не виняток, просто у нас як у народу, який дві тисячі років проживає в діаспорі і намагається усвідомити своє буття, свою історію, майбутнє, небезпеки й ризики, які на нас чатують, цьому приділяється більше уваги, ми першими щось «намацуємо» і потім пропонуємо це знання іншим.

Щоб не бути занадто серйозним з цією темою, хоча вона дуже серйозна, пропоную розбавити її веселими історіями, анекдотами, які, наслідуючи Михайла Членова, наводжу як приклади.

1. У Брюсселі з летища злітає літак із пасажирами. Коли політ вже почався, з'являються терористи, які висувають свої умови й вимагають: «Фламандці — всі ліворуч, валлони — всі праворуч» і під дулами автоматів змушують людей пересідати з правого боку на лівий та навпаки. І коли вже всі розсілися, позаду двоє літнього віку євреїв подають голос: «А нам, бельгійцям, куди?» Ось такий анекдот, що ілюструє веселий аспект проблеми ідентичності. А зараз — випадок із життя, із спілкування з австралійським єврейством. Дякувати Б-гу, ми вже двадцять п'ять років активно спілкуємось з різними єврейськими групами

з усього світу і намагаємось зрозуміти, належимо ми все ж до одного народу чи до різних, і що таке загалом єврейський народ.

2. Австралія — країна емігрантів (не лише Австралія — але й Канада, і США). Кістяк єврейської громади Австралії, який там давно мешкає і приймає емігрантські хвилі останніх п'ятдесяти-шістдесяти років, дивиться на інший світ таким чином: є три останні хвилі єврейської еміграції до Австралії. Коли австралійські євреї оцінюють їх (мій товариш, колишній голова громади Джеремі Джонс саме про це й розповідав), вони говорять, що перша хвиля — точно євреї. Стосовно двох інших є великі сумніви, їх взагалі за євреїв не вважають. Перша група — із Південної Африки. Після проблем з апартеїдом, переворотом, всіх проблем, що виникли після встановлення влади темношкірих адміністраторів, більша частина євреїв з Південної Африки, у тому числі — мої родичі, стала виїжджати.

Друга група євреїв, яких Австралія не сприймає як євреїв — з колишнього СРСР, і третя — з Ізраїлю.

Австралійські євреї дивляться на ці три групи й кажуть: «Ось ці — точно наші, інші дві групи — точно ні». Напевно, легко вгадати про радянську групу, що вони не вважають їх за євреїв. Що це за євреї? Вони не знають єврейської історії, єврейських традицій. Я не кажу про певні винятки, які також є. Я кажу про основну масу. В них справді дуже мало єврейського з погляду традиційної групи австралійських євреїв, які все своє життя прожили в рамках традиції іудаїзму. За євреїв вони їх не вважають. У радянських євреїв була лише одна явна об'єднавча ідентифікуюча ознака — державний антисемітизм. Ну, можливо, ще — прихована симпатія до Ізраїлю.

А кого ще вони не вважають за євреїв? Ізраїльтян! Так, вони не вважають ізраїльтян за євреїв. А кого вважають? — Південну Африку!

Коли ми спостерігаємо такі явища, ми намагаємось осмислити їх: а чому це так, що об'єднує євреїв Австралії та Південної Африки, чому вони не сприймають ізраїльтян. Пізніше ми будемо ще звертатись до цього парадоксу й обговорювати його, але, тим не менш, я хотів його відразу окреслити.

У своєму житті, ще до мого зацікавлення єврейською ідентичністю й ідентичністю загалом, було кілька віх, точок, що привели мене до цієї теми. При тому, що від сьогоденного дня вони перебувають на відстані у більш ніж сорок років.

«Мала радянська енциклопедія». Така велика червона книга, була опублікована на початку 1970-х. І ми її чекали, ми знали про її вихід, там була маса довідкової літератури — а ми були вкрай бідні на довідники, багато таблиць — одним словом, багатство. Незважаючи на те, що вона була радянська, вона була багатством. І коли ми почали ознайомлюватися з цими таблицями, знайшли національну проблематику й розподіл національностей у світі. Яким же було наше здивування, коли ми виявили, що євреїв як таких у ній немає — єдиних євреїв, про яких би сказали, мовляв, «у світі проживає 15 мільйонів євреїв». І ми з сарказмом говорили про цю енциклопедію та її авторів, які написали: «Євреї Радянського Союзу та країн народної демократії», «Євреї Ізраїлю, Америки і країн Заходу» і ще щось. А, ні: «Євреї Ізраїлю» були окремим. І ми насміхалися над авторами — мовляв, як можна ділити євреїв на радянських і з інших країн, євреї ж одні. Ми тоді не знали про парадокси і проблеми ідентичності. Я це запам'ятав — і зараз розумію, що радянські демографи не так вже й помилялися.

Випадок з мого життя: 1985 р. я потрапив до великої кримінальної зони на Уралі. Я політичний ув'язнений, у мене в біографії два терміни за «наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад». І коли мене посадили вдруге, я потрапив до зони на Уралі. Величезна зона, на дванадцять тисяч осіб, в Україні таких не було. Це як окремий світ, соціум, зі своєю інфраструктурою, зі своїми порядками і традиціями. Коли я туди приїхав (вірніше, мене привезли етапом), вийшов на зону, звісно, почалося знайомство — мовляв, хто такий і звідки. При тому, що в моїй кримінальній ідентичності була найважливіша риса — я політичний. Абсолютно неважливо, хто я за національністю, які маю інші риси. Зона дуже чітко ідентифікує. Загалом зона — інтернаціональний інститут: важливе не твоє походження, а як ти себе поводиш, твої поведінкові характеристики. І ось між іншим виникла тема, що я єврей. «А, дуже цікаво! Ось у нас в шостому загоні є єврей!». Дванадцять тисяч осіб... І вони знають, що у них в шостому загоні є єврей. І в дванадцятому загоні єврей. І мені аж цікаво стало. Як ніяк, я вперше потрапив так далеко в Росію. І, ризикуючи нарватися на порушення, оскільки є заборона на прогулянки між загонами, я проник до тих загонів і познайомився з тими людьми, що їх зона назвала євреями. З'ясувалося, що ніякі вони не євреї. В них не було нічого єврейського: ні імен, ні прізвищ, ні походження, ні релігії.

І стало цікаво, чому зона «призначила» їх євреями, адже опосередковано це теж має стосунок до проблеми ідентичності.

Великий кримінальний соціум потребує релевантного відображення того життя, з якого вони прийшли. Вони знають, що, зокрема в Росії, є євреї. І як їх може не бути в зоні? Значить, треба призначити їх. Найцікавіше — зовсім не для того, аби зробити з них цапів-відбувайлів (там є інші в достатній кількості, на яких каналізується все невдоволення й уся ненависть). Нічого єврейського в них немає, навіть у поведінці. Але цього потребує зона. Соціум потребує вкраплень. Росія неоднорідна країна, і зона повторює цю структуру в собі самій. Ось така цікава особливість, що свідчить про підходи до проблеми ідентичності.

І, зрештою, вже в 1990-і, коли я почав займатися проблемами реституції. У Польщі наприкінці 1990-х було прийнято закон про повернення єврейської общинної власності (одні з останніх, хіба що прибалти також забарилися з розв'язанням цього питання). Почали повертати власність: синагоги, громадські будівлі, переважно релігійні. У Польщі євреїв лишилось дуже мало. За моїми підрахунками, всього дві-три тисячі. Щоправда, зараз кажуть, що сім, а через кілька років говоритимуть про 15–20 тисяч. Так ось: в деяких маленьких громадах, у містечках, де була така власність, євреїв немає взагалі. А кому тоді віддавати цю власність? Громаді всієї країни? Але цікаве спостереження, яким з нами поділилися колеги з Польщі: в якомусь невеличкому місті, містечку, до муніципалітету приходять невелика група людей і каже: мовляв, ми релігійна група, сповідуємо іудаїзм, хочемо отримати будівлю. Ніхто особливо не перевіряє. Насправді євреїв у цій групі немає. Це якісь поляки, лише трошки дивні — аби назватися євреєм, поляк мусить здолати певний психологічний бар'єр, адже стосунки «євреї-поляки» ще складніші, ніж «євреї-українці». Отже, це дивні поляки. Вони приходять. З цією будівлею нічого зробити не можна — ні продати, нічого. Значить, вони однаково змушені будуть з нею щось робити, доглядати її, зберігати. І я разом з колегами висунув припущення, що в цій будівлі вони молитимуться. Будуть здійснювати якийсь релігійний ритуал, щось середнє між іудаїзмом, католицизмом і ще Б-г знає якою конфесією, але щось та робитимуть. Це ще одна ілюстрація до теми ідентичності, до парадоксів, звідки що береться. У Польщі було багато євреїв, але вони загинули, виїхали, виставили їх 1968 р. (був указ про виселення євреїв). І раптом у такій

ситуації, в умовах залишкового антисемітизму (євреїв у Польщі немає, а антисемітизм є) якась польська група каже: «Ми євреї!» Цікаво.

Я спробую дати визначення. Його запропонував Членов, я його трошки переформатував за своїм розумінням.

Що таке ідентичність. Пропоную таке визначення: «Ідентичність — це сукупність ознак чи властивостей, за якими індивід чи група відносять себе, іншого індивіда чи групу, до певної більшості». Наче нескладно. У нас є власний життєвий досвід, освіта, ми знаємо трошки історію і те, як влаштований світ. Знаємо, що є індуси, китайці, що люди відрізняються за кольором шкіри, є такі — а є й інші... Відрізняються ще чимось — зростом, формою носа. І ми, зустрічаючи людину на вулиці або бачачи її на екрані, починаємо її ідентифікувати за тим, що знаємо. Наприклад: це індус. І самі собі цього не пояснюємо. Але якщо наші діти спитають: «Чому ти вважаєш, що це індус?», ми будемо пояснювати. Тому що у нього точка на лобі, він співає красивих пісень — як в індійських фільмах співають... Не має значення. Але ми постійно, як комп'ютер, займаємось процесом ідентифікації. Ми ідентифікуємо всіх, з ким зустрічаємось, відносячи їх до тієї чи іншої групи. Або ідентифікуємо цілу групу. Наприклад, коли зустрічаємо ромів. Ми точно знаємо, що це вони — тому що знаємо, який вигляд вони мають або що нам про них розповідали.

І тут важливе саме поняття масиву, поняття того процесу, коли ми встановлюємо, що ця група чи та людина належать до цього масиву. Може бути зовнішня ідентифікація. Як ми знаємо, деякі групи відрізняються за одягом — як роми чи деякі релігійні євреї — хасиди. Ідентифікація відбувається миттєво. Зараз вже складніше, не всіх можна розрізнити за одягом. Тоді ми починаємо з цією людиною спілкуватись, і ідентифікація відбувається через вербальний та рефлексивний рівні. Або вона сама себе називає, або ми за якимось ознаками відносимо її до масиву, який знаємо з нашого життєвого досвіду.

Тож протягом багатьох десятиліть, чи навіть з ХІХ ст., триває дискусія про те, а що ж це таке євреї: це етнос чи релігія. Ця дискусія триває досі, хоча деякі дослідники запропонували новий термін — що це цивілізація. Тобто група, наділена етнічними, релігійними та іншими ідентифікуючими ознаками, які не можна звести до одного етносу чи однієї релігії. Це всіх заспокоїло, адже це круто — бути цивілізацією,

це не якийсь етнос, яких багато. Втім, тепер кожен етнос услід за євреями теж може сказати, що він — цивілізація.

Коли ми говоримо про єврейську ідентичність, ми намагаємось проникнути вглиб її і зрозуміти, з чого вона складається. Пропонується образ, що це цеглинки, з яких складаються певні архітектурні форми. До того ж з одних і тих же самих цеглинок можна побудувати різні архітектурні форми: склад, дзот, палац, картинну галерею. З одних і тих же. Так само з ідентичністю — з одних і тих же елементів можна вибудувати цілком різні ідентичності.

Ми хочемо запропонувати на розгляд одну вісь: співвідношення етнокультурного й релігійного начал. Ми стверджуємо, що в залежності від цього співвідношення ми маємо справу з тією чи іншою формою єврейської ідентичності. В одній — більше релігійного, в іншій — більше етнокультурного. І як наслідок отримуємо безліч різних форм, які з плином часу набули саме такого співвідношення. Воно змінюється не дуже швидко.

Крім співвідношення релігійного та етнокультурного хочу відокремити також форму й зміст єврейської ідентичності. І я називаю ці різні форми всередині одного етносу субетнічностями. Я сам із Буковини, з міста Чернівці. І для мене відразу зрозуміло, що євреї, окрім усього іншого, відрізняються — навіть ті, що проживають поряд — наприклад, євреї Буковини і євреї Галичини. Тобто досить велика група людей, 100 тисяч представників нацменшин, які проживають у місцевості з певним рельєфом, у певному кліматі, певному етнокультурному середовищі, людському масиві, історичних обставинах, починають набувати певних рис. Ці риси належать насамперед до форми ідентичності, а не до її суті. Тому що суть єврейства зберігається — це іудаїзм у різних варіаціях. Це його суть і зміст — а ось форма може змінюватися.

Польські євреї набувають уже форму польської ідентичності, їхній фенотип вже навіть починає бути схожим на польський. У румунських — на румун, українських євреїв уже не відрізниш від українців. Але це відбувається мимоволі. Можливо, це такий здоровий конформізм, коли люди не хочуть сильно відрізнятись від навколишнього середовища. Думками, словами — так, але не зовні. Принаймні намагаються бути схожими на людей навколо себе поведінкою. Тому я хочу розділити ідентичності за формою і змістом. І припускаю, що форма змінюється не відразу й не просто, а зміст лишається практично незмінним.

Щоб спробувати знайти прамодель, першу модель ідентичності, з якої походить ця множинність моделей нашого часу, ми спробуємо зануритися у Середньовіччя і зрозуміти, що таке середньовічне корпоративне суспільство. Звісно, ми краще уявляємо, як це було в Європі, — оскільки ми краще вивчили її за підручниками, через наші уроки, а також із тими, хто захоплюється історією для самоосвіти. І ми спробуємо зрозуміти, як у європейському корпоративному суспільстві, розвиток якого завмер на кілька сотень років, відбулися зміни єврейської ідентичності. Євреї, які прибули туди, як ми знаємо, через Іспанію, пройшли у кінці XV — на початку XVI ст. через Голландію та Німеччину, розселились всією Європою і в тому місці, де осідали, починали з часом набувати деяких нових зовнішніх рис — місцевої ідентичності.

Євреї потрапляли в європейське корпоративне суспільство — суспільство, яке складається з окремих замкнених груп. У нас також є різні групи: за інтересами, компанії, друзі. Але середньовічна корпорація — це зовсім інше, навіть драматичне явище, адже вижити людина могла лише всередині корпорації. Це можуть бути цехові корпорації: співтовариство кравців, чоботарів, інших ремісників — але вижити можна було лише там. «Випадання» з корпорації не лише єврея, але й будь-якого іншого середньовічного жителя означало маргіналізацію, смерть духовну чи навіть фізичну, тому що корпорація допомагала вижити лише своїм членам. Навіть більше — корпорація керувалася власними законами. Корпорація в певній державі мала права від суверена, домовлялася з королем, герцогом, платила податок, а натомість їм дозволили користуватися всередині корпорації певними правами — наприклад, судовими. Звісно, що євреї, потрапивши у це середовище і зберігши свою серцевину — іудаїзм, не могли не набути рис корпоративного суспільства. Вони створили свою корпорацію. Вона називається середньовічне єврейське гетто. Можна сказати, що змусили їх це зробити, вони піддалися — а як можна було інакше вижити в середньовічному суспільстві, не створивши адекватної форми існування в ньому. І ось вони створили корпорацію. Їм було дуже нелегко, їх утискали в правах, але, тим не менше, правила суспільства поширювались і на єврейську корпорацію. Тобто єврейська громада так само домовлялась із сувереном (королем чи герцогом) про права, податки, у них був власний суд — тобто навіть кримінальні злочини в гетто розглядав суд. Лише якщо злочин було здійснено між членами різних кор-

порацій, набував сили суд королівський чи герцогський. Ці корпорації існували в європейському співтоваристві кілька століть, упродовж всього періоду Середньовіччя.

І тут ще треба розуміти: умови в Європі, коли вона розвивалась як корпоративне суспільство, відрізнялися від наших. Те, що ми називаємо Євразією — Східна Європа, частина Азії в тих місцях, де пізніше створились імперії, та сама Австро-Угорська — цілком європейська, але все ж східноєвропейська, Російська чи Османська імперії — перебуває в іншій зоні ідентифікаційного простору. Там відбувались аналогічні процеси, євреї також пристосовувалися до місцевих умов і виробляли адекватну форму ідентичності, але вона в них відрізнялась від європейської так само, як євразійське суспільство відрізнялось від західноєвропейського. Зважаючи на все це, євреї з притаманною їм релігійністю, яка допомогла їм залишитися у діаспорі, у своїй ідентичності, форму пристосовували до довкілля, до способу життя суспільства, до якого вони потрапляли, до наявних правил. І тим самим виробили потужні механізми адаптації, які допомагали адаптуватися в інших країнах при наступній еміграції.

Хочу розповісти вам про одну цікаву модель ідентичності — модель ДАШ. ДАШ — «дерех ха-ШАС», шлях Талмуда. Це ідентичність середньовічного єврея, який мешкав у корпоративному суспільстві. Вона має певний набір ознак. Хто читав Шолом-Алейхема, знає, що до XIX–XX ст.ст. зберігся певний набір термінів, що не можуть вийти з ужитку героїв, які живуть ними. По-перше, перманентний стан діалогу з Б-гом, вони з ним спілкуються. І це не лише з часів хасидизму, з XVIII ст., коли встановлюється прямий діалог з Б-гом, який раніше здійснювався через рабинів. Навіть коли через рабинів, це прямий діалог, і для цього треба володіти певною грамотністю. Ви знаєте, що в євреїв розвивалася грамотність саме через потребу читати тексти.

Далі, міцвот — заповіді. У євреїв їх 613, тоді коли в «нормальних людей» всього 10, але вони дуже важливі. Зрозуміло, що всіх їх дотримуватися неможливо, але до цього треба прагнути — і це сенс життя кожного єврея у релігійному середовищі. Він живе цим, оскільки знає — він народився євреєм і йому треба дотримуватися цих заповідей.

І ще дуже важливе поняття, яке увійшло до розуміння життя середньовічного єврея і добре відоме релігійним людям, — Галаха. Це той набір релігійних правил, законів, які використовувалися корпоратив-

ною єврейською системою яких треба було дотримуватися — адже за їхнє недотримання людину могли вигнати з корпорації і вона могла загинути. Або духовно, як я вже казав, маргіналізуватися, або фізично. Вжити поза своєю корпорацією єврею, який не мав прав ні на землю, ні на професію, було практично неможливо. Цей набір правил обирався з дитинства — спочатку в сім'ї, згодом — в хедері. У середовищі гетто він був постійно навколо тебе, і ти не міг бути поза ним.

Галут — дуже важливе поняття. Ви всі знаєте, що таке діаспора. Багато євреїв знає, що таке галут. На перший погляд, це одне й те саме, але це дуже різні речі. Коли я кажу про перманентний діалог з Б-гом, галут добре гармоніює з ним. Тому що це трансцендентне покарання, яке Б-г вчинив євреям за те, що вони не жили за його заповітом. Він вигнав їх зі своєї Землі. І вони несуть на собі цей гріх, це прокляття протягом двох тисяч років історії. Вони з ним народжуються, з ним живуть, з ним помирають. Але вони не можуть цього позбутися. Це не просто діаспора. Діаспор багато. Але в цих діаспорах немає чинника божественного покарання і гріха.

І якщо є покарання, то є звільнення від покарання. Це мрія, геула — відродження і відновлення, що рано чи пізно має настати. І кожен єврей у середньовічному суспільстві живе в очікуванні, коли геула настане, в надії на право повернення до своєї країни. І не випадково слова «Лешана абаа бирушалаим!» («У наступному році — в Єрусалимі!») століттями повторюються в кожній сім'ї, переходять від покоління до покоління. Це пов'язано з геулою.

Геула пов'язана з Машиахом. Хто приносить нам звільнення? Машиах! Неможливо уявити єврея, який не відчував би у своїй ідентичності, що таке Машиах (Месія в християнській традиції). Тев'є-молочар виголошує «Машиах» постійно, хоча він вже далеко не такий релігійний, якими були його дідуся й бабусі, він живе звичайним, приземленим, практичним життям. Але у своїх роздумах і розмовах він постійно звертається до галута, постійно звертається до Машиаха.

Два складних поняття, які я тут ще навів: віктимність і диглосія. Віктимність — це відчуття себе, свого народу як постійної жертви. Де б ми не жили, коли б ми не жили — ми постійно жертви. Це створює певний настрій. Причому настрою не в окремої людини, не в окремій сім'ї, а в усього народу. Ми — жертва, тому що нас покарав Б-г, а це означає, що ми готові до жертв.

Ось ці елементи, які є цеглинками нашої ідентичності, визначають наше життя. Зараз меншою мірою. У Середньовіччі вони визначали його практично на 100%. І коли постає питання, чому євреї так себе поведуть під час погромів (насправді не всі поводитися однаково, створювались загони опору, і не всі покійно гинули під час Голокосту), основна маса відчувала цю віктимність і приречено готувалась її прийняти. У цьому — історія. Ідентичність створювалась тисячоліттями, і її не можна було перервати. Лише в окремих випадках завдяки темпераменту чи особливостям виховання було подолано цей бар'єр.

Що таке диглосія? Це дві мови. В євреїв у діаспорі дві мови. Це характеристика діаспорального явища, де б ми не жили. Ми знаємо понад 20 єврейських мов, є не лише іврит та їдиш. Зараз вийшла друком у Москві дуже добра книга про слов'янські єврейські мови. Ми знаємо, що є іспанська єврейська мова, є близька до фарсі у гірських євреїв. Їх багато, і це в діаспорі незмінно відбувається. В діаспорі євреї не готові розмовляти Святою мовою, на Лошон Койдеш, на івриті. Це мова для літургії, для молитви. А для побутового спілкування потрібна інша мова. Інша мова не народжується умоглядно — вона походить від тих мов, які оточують євреїв у тому місці, де вони на цей момент проживають. Ладіно в Іспанії народжується, і вона схожа на іспанську, їдиш — в Німеччині, це один із німецьких діалектів тощо. І ця незмінна присутність двох мов у розділених груп євреїв, які практично не обмінюються інформацією, вказує, що це важливий ідентифікаційний чинник.

Але рано чи пізно всьому настає кінець. Корпоративному суспільству настав кінець наприкінці XVIII ст., а розпадатися воно почало в період Французької революції. Виникла низка дискусій. Починалась епоха Просвітництва (Хаскала, маскілім у єврейській історії), що знову ж таки диктувалось різними обставинами. Французька революція стосувалась не євреїв, а французького суспільства, яке раніше також було влаштоване корпоративно (розшарування населення, різні права у різних соціальних груп). І коли це все почало руйнуватися, євреї постали перед вибором. Навіть більше — вже зовнішні сили також почали ставити питання про євреїв собі й іншим. Є добре відома дискусія у Французькому парламенті, коли граф Клермон-Тоннер питав у всіх: власне кажучи, а хто такі євреї? Насправді він мав на увазі не всіх євреїв, а євреїв спірних регіонів Ельзасу та Лотарингії, які постійно переходили то до Німеччини, то до Франції. «Хто такі євреї? Це нація? У нас фран-

цюзька нація, ми створюємо французьку державу, а всередині нації не може бути іншої нації. Нехай це буде релігійна група. У нас свобода, рівність, братерство. Ми надаємо євреям усі права — як французьким громадянам, як членам французької нації. Якщо вони відрізняються релігією, у нас немає до них жодних претензій. Але якщо вони хочуть бути нацією — ми їм цього не дозволимо».

Ось такі дивні роздуми, як ми їх зараз розуміємо. Однак вони не випадкові, вони відображають згасання корпоративного суспільства і прихід нових суспільних форм з розвитком капіталізму. І, власне, народження націй — а це саме кінець XVIII — початок XIX ст. Ці нації, які зараз існують і позначаються словом «nationality», — це не те, що ми зазвичай розуміємо, це не етнічність — це державні нації, політичні нації. Лише зараз ми в Україні починаємо потрохи розуміти, що народжується політична нація з представників різних етносів, національностей.

Франція у своїй «м'ясорубці» перемолола багато етнічних груп, і всі стали французами. Але якщо відрізнялися за релігією, їм це дозволили. Етнічно це їхня внутрішня справа, у своїй сім'ї ти можеш бути ким завгодно, але в суспільстві ти французький громадянин. Ти інший за релігією, значить, ти хто? Француз Мойсеевого закону. Це народилось понад двісті років тому. Це формула: «німець Мойсеевого закону», «француз...», «італієць...». І в цій формулі закладений сенс західноєвропейської ідентичності — загальної, не єврейської. А єврейська ідентичність отримала його від навколишнього суспільства і прийняла його. Коли хтось із наших єврейських діячів сказав, що ми — українці єврейського походження, всі почали на нього ображатися. Можливо, в нашому розумінні він сказав нісенітницю, але з погляду західноєвропейської ідентичності він сказав річ, прийнятну там. Відтоді західноєвропейська єврейська ідентичність ґрунтується саме на цій формулі: хто ти в державі, хто ти у своїй сім'ї і хто ти за релігійністю. Етнічність — це особиста справа, на Заході не прийнято питати про походження, хіба що у дружній розмові. Ідентифікуюча ознака там — конфесійність, хто ти за релігією. В анкетах ти вказуєш, що ти єврей, тому що так прийнято. Навіть більше — є певні фінансові зобов'язання держави, є релігійні податки, які повертаються до громади. Це дуже важливо. Але ти ніде не вказуєш своє етнічне походження.

А що в Східній Європі? Там абсолютно інша історія, інше іденти-

фікаційне середовище. Там існували східні імперії. На відміну від Західної Європи, де корпорації розвивались в умовах певної системної рівноваги між силами держави і силами релігії. Ми всі читали «Трьох мушкетерів», дуель між королем і кардиналом — ілюстрація масова, популярна. Проте вона відображає основну рису західного суспільства — певну системну рівновагу між релігією і державою. І коли ця рівновага утримувалася протягом сотень років, іноді змінюючись на ту чи іншу користь, у ній поставали корпорації, і люди сприймали це за важливу частину свого суспільства. З цього і походить європейська демократія — з рівноваги різних гілок влади, як ми зараз висловлюємося.

А на Сході нічого подібного не було. На Сході існують потужні імперії протягом XVII, XVIII, XIX ст.ст. і навіть частини XX ст.: Австро-Угорська (спочатку Австрійська), Російська та Османська. І в цих імперіях інші правила гри: є абсолютна влада — цар, шах, султан, імператор. І з часів реформи Нікона ніякої рівноваги між релігійним і державним чинниками не було. Існувала вертикаль підпорядкування: держава завжди над релігією. Аналогічно це перейшло на рівень ідентичності, у тому числі, різних етнічних груп — і єврейської також. Етнічний фактор стає важливішим за релігійний. І тут уже — все навпаки: хто ти за релігією — твоя домашня справа, а для держави ти — представник одного з народів, що входять до конгломерату імперії. Насправді це важливо: співвідношення між релігійним і етнокультурним наявне скрізь, але завжди якась із цих двох ознак домінує.

Іноді ми думаємо, що це — відставання у часі, хоча емансипація прийшла і в Східну Європу. Російські євреї у XX ст. також отримали емансипацію, права, вже могли купувати землю і робити заборонене до того. Але це помилкове припущення, що різниця — темпоральна, і через якийсь час ми станемо такими ж, як наші сусіди на Заході. Ми живемо в іншому ідентифікаційному середовищі, яке розвивається за власними правилами, і в нас, відповідно, інше майбутнє. Україна ніколи не буде Польщею — тому що Польща має власну історію. Я вже забігаю наперед, це не сьогоднішня тема... Але Україна — країна православна. Вона може бути як Болгарія, наприклад. Теж православна країна, теж постколоніальна, посткомуністична, але не як Німеччина, Франція чи навіть Польща. І, відповідно, євреям у цих країнах ніколи не стати такими, як їхні брати на Заході. Вони можуть до них наблизитися за моделями ідентичності.

Тож після зламу цієї корпоративної моделі ДАШ починається розшарування. В тих різних географічних, кліматичних, цивілізаційних умовах, до яких потрапляють євреї, під впливом зовнішніх соціокультурних чинників вимальовуються нові моделі. В Західній Європі, як вже було вказано, модель «навантажена» на релігійність, «французи Мойсеевого закону». Відповідно, США, Канада, Південна Африка, Австралія, які також належать до європейської цивілізації, оскільки Європа колонізувала їх, це одна модель. У Східній Європі на місці імперій, що розпадаються, утворюється друга модель. У Росії, де утворюється СРСР, встановлюється радянська модель. У кінці XIX ст. зароджується нова модель, сіоністська, яка відокремлює себе від всіх інших моделей, починає дискутувати з автономістською моделлю. Де-не-де зустрічаються законсервовані до нашого часу залишки середньовічної моделі — наприклад, у бухарських чи гірських євреїв. Хто знає, що таке махалля в Середній Азії — квартал, який живе спільним життям. Це як невеличке гетто, але без притаманних європейським гетто негативних рис. Це квартал у Бухарі, цілком єврейський квартал, з певною ієрархією, вирішенням суперечок всередині цього кварталу.

І ось, нарешті, питання: чи є замкнені релігійні суспільства, наприклад хасидські, моделями ДАШ? На мій погляд — ні. Тому що ці люди вже не живуть у корпорації — вони живуть у державі. Вони живуть замкнутим життям, тому що зберегли свій спосіб життя, але вони підкорюються загальним законам. Вони платять податки державі. Якщо вони, не доведи Б-же, щось вчиняють, судить їх держава. Вони не живуть за внутрішніми законами корпорації. Зовні це наче й замкнута група (а деякі дуже замкнуті — як сатмарські хасиди, брацлавські чи Нетурей Карта), але це сучасні євреї, які дотримуються тих само правил, що й всі інші.

Релігійність					Етнічність
1	2	3	4	5	6
ЗЄ–XIX ст.		ДАШ		СЄ–міжвоєнна	
	СЗЄ+А		Ізраїль		СРСР

Ось шкала, яку побудував Михайло Членов, і я нею користуюсь, не вносячи жодних змін. Це шкала, яка передбачає найрізноманітніші поєднання релігійності та етнічності. Ліворуч на шкалі більше навантаження на релігійність, праворуч — на етнічність. Ось це Західна Єв-

ропа XIX ст., а модель ДАШ перебуває приблизно посередині. У ній органічно поєднувались упродовж багатьох століть етнокультурні та релігійні моделі ідентичності. Вона існувала довго, потім розпалась і дала різні моделі. Вона дала західноєвропейську модель, де найважливішою є релігійність, сучасна західноєвропейська і американська трошки зсунулись убік, там з'явилися певні етнокультурні аспекти. Ізраїльське суспільство, в якому також наявне своєрідне змішання релігійних та етнічних чинників, уже нових етнічних (сефардських, ашкеназьких), де релігія не є відокремленою від держави, де євреї є більшістю. Східноєвропейська міжвоєнна модель, де після розпаду Австро-Угорської та Османської імперій релігійний чинник був дуже слабким, та СРСР, де не лишилось майже нічого ідентифікуючого, окрім антисемітизму. Потім з'явилась у кінці 1960-х симпатія до Ізраїлю. У кінці 60-х, коли Ізраїль переміг у Шестиденній війні, він став прикладом, своєрідним ідентифікуючим чинником разом з антисемітизмом — а до того чинник був лише один.

Сьогодні ми можемо говорити про три основні типи сучасної єврейської ідентичності: західноєвропейський, постсоціалістичний, ізраїльський. Саме ті, про які мовилося в радянській енциклопедії, хоча про це тоді ніхто не писав, ніхто не відстежував, але якимось чином демографи так записали. Таким чином, історія повернулася до тієї ж колії.

І ще важливе, про що я хотів сказати, — ми з вами. За останні роки я вибудував певний смисловий ряд, і він, звісно, дуже дискусійний. Це від нас, радянських євреїв, які мали лише один ідентифікуючий чинник (у Києві, я думаю, мало кого водили до синагоги, а в Чернівцях водили, тому все це дуже різне), походять після розвалу СРСР євреї України, і, проживаючи в Україні вже двадцять п'ять років, ми поступово починаємо себе ідентифікувати з українським співтовариством. І ось те, що відбувалось на нинішньому Майдані, коли з'явилося набагато більше євреїв, ніж на попередньому Майдані, і війна на Сході, в якій взяло участь не так багато євреїв — але більше, ніж ми могли очікувати, зараз поява українських євреїв трохи нагадує ідентичність французьких євреїв XIX ст. Тобто ми відрізняємось, звісно, від українців — ми євреї, але водночас у нас є країна, з якою ми (не всі, можливо, навіть і не більшість) починаємо себе ідентифікувати. І чим більше стає молоді, тим більше вона себе ідентифікує з цією країною, намагаючись водночас зберегти внутрішню єврейську ідентичність, яку дала нам наша історія і Б-г.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ: ДЕМОГРАФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ОРГСТРУКТУРА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Це вже моя друга лекція в циклі, який проводить *Meridian Czernowitz*. І якщо хтось був на першій лекції, то пам'ятає її тему — це була тема про єврейську ідентичність. Сьогодні хотілося б продовжити, але оскільки то була суто абстрактна, теоретична тема, єврейська ідентичність, як вона формується, які види в світі єврейської ідентичності, то сьогодні ми зосередимося саме на Україні та на її єврейській громаді. Я вам нагадаю у двох словах, що минулого разу ми говорили про те, що у світі існує три типи сучасної єврейської ідентичності. Це тип, який поширений у Західній Європі та США, західний тип єврейської ідентичності, є східноєвропейський, до якого належать і євреї України, і є ізраїльський тип ідентичності, який різко відрізняється від двох попередніх, хоча б тому, що Ізраїль — це єдина країна, де євреї живуть у більшості, у своїй країні. У всіх інших країнах вони меншина, а власне тип життя упродовж сторіч дуже сильно визначає ідентичність цієї групи, зумовлює її існування й майбутнє.

Тож сьогодні йтиметься про євреїв України. І спочатку спробуємо їх поррахувати. Виявляється, і це не тільки з рахуванням, а з усіма аспектами, дуже непросто поррахувати євреїв, які мешкають в Україні. І річ не тільки в динаміці цієї демографії, бо світ дуже швидко змінюється, існують великі міграційні потоки, євреї весь час переїжджають у різні країни й повертаються інколи назад.

Водночас сам предмет підрахунку важко визначити. Здавалося б, можна взяти перепис населення, який відбувався в Україні багато разів, починаючи з 1939-го й закінчуючи 2001-м, і побачити, скільки там значиться євреїв. На цьому можна й заспокоїтись, однак дослідник цієї теми поставить ці цифри під сумнів. Так, усі ці переписи містять запитання: «Ваше етнічне походження?» Ніхто не вимагає від вас документів, а просто запитує, ким ви себе вважаєте. Це правильне питання, бо в сучасному світі, особливо західному, воно пов'язане з проблемою самоідентифікації. Однак усі ці цифри, як я вже зауважив, викликають дуже серйозні запитання.

Демографічні процеси динамічні і містять багато складових. Це і народження, і смерть, і міграції, й інші процеси, про які ми ще по-

говоримо, й, звісно, Голокост, що суттєво вплинув на кількість євреїв в Україні. Дослідники давно порахували приблизну кількість загиблих під час Голокосту євреїв в Україні — це півтора мільйони осіб.

Якщо у перепису 1939 р. вказано цифру 1,5 мільйона, відповідно, 1,5 мільйона загинуло під час Голокосту, звідки у перепису 1959 р. взялася цифра 840 тисяч осіб? Інше запитання: чому між 1959 і 1970 рр. кількість євреїв мало змінилась, а потім помітне різке зменшення? І ще одне запитання: чому так мало євреїв залишилося тепер?

По-перше, перепис 1939 р. було проведено у грудні, а результат оприлюднено в січні 1940 р. Це врятувало «імідж» СРСР, бо він розширився на Захід, захопивши країни Балтії, Західну Україну й Західну Білорусь, а в 1940 р. — Бессарабію й Північну Буковину. Цей перепис охопив населення СРСР й зазначених земель, що дало змогу радянському уряду приховати наслідки репресій. Відповідно, цифра 1,5 мільйона вміщує щонайменше дані про євреїв Західної України. Причому не тільки тих, які проживали в цих регіонах, але й біженців з Європи, які втікали від нацистів починаючи з 1930-х.

По-друге, 1,5 мільйона знищено під час Голокосту, але ця цифра неповна й потребує також певних роз'яснень. У перепису 1939 р. до євреїв зараховували лише тих, хто називав себе євреєм, а це ті особи, у кого обидва батьки мали єврейське походження. У кого ж один із батьків не був євреєм, той міг вказувати іншу національність, щоб уникнути ймовірної дискримінації у часи радянського антисемітизму, що проявлявся передусім на рівні державної політики. Та під час Голокосту й ті, хто записаний як не єврей, все одно загинули, бо нацисти знищували всіх, у кого навіть один із дідусів був євреєм. Тож насправді загиблих під час Голокосту було набагато більше, ніж 1,5 мільйона, бо ця цифра враховує тільки тих, хто називав себе євреєм під час перепису 1939 р.

По-третє, період між 1959 і 1970 рр. у цифровому зіставленні доволі стабільний, на кількісні показники впливала лише різниця між народжуваністю і смертністю. Позаяк у єврейській громаді низька народжуваність, то спостерігалось зменшення, але незначне, бо у цей час не було великої міграції. А якщо й була, то лише внутрішня, бо у західних регіонах СРСР державний антисемітизм відчувався сильніше, ніж у східних. Скажімо, мої чернівецькі однокласники, а в класі на 28 учнів було 24 євреї, всі виїхали в Росію на навчання, де більшість залишилась, а потім багато хто з них емігрували до Ізраїлю.

Річ у тім, що у цьому перепису враховується внутрішня міграція між Україною і Росією, Україною і Балтією, Україною і Молдовою. Я сам, наприклад, у 1964 р. поїхав вступати до Кишинівського університету в Молдову із Чернівців. Також між 1970 і 1979 рр. відбувалася значна еміграція, з СРСР виїхало 100 тисяч осіб, із них приблизно половина — з України. Згодом еміграцію вже не можна було спинити.

Окрім даних перепису існують інші методики підрахунку євреїв. Скажімо, у 2010 р. перепису не було, але я запропонував власний підрахунок, тож якби такий перепис відбувся, ми могли б перевірити, правильні мої розрахунки чи ні. В цілому в єврейській науковій традиції існують різні методики підрахунку.

Одна з них — це дані перепису, на яких ґрунтується будь-який демограф. Цифри, що дає перепис, називаються «ядро популяції». Воно задає певну величину (ще не остаточну), від якої демографи можуть рухатись далі, однак внаслідок використання їхніх методик вони отримують різні оцінки й коефіцієнти.

Я також пропоную кілька коефіцієнтів такого підрахунку.

K1 — це коефіцієнт збільшення, який дає можливість підрахувати кількість євреїв за правилами Галахи, тобто за релігійними законами. Відповідно до таких підрахунків євреєм вважається той, у кого мати єврейка або він пройшов певний обряд, що має назву «гіюр», і поклав на себе тягар іудаїзму. Це галахічний підхід, і всі релігійні ортодоксальні інституції вважають його правильним. Але як вирахувати кількість за релігійними канонами, якщо перепис за ними не проводиться. Я запропонував власний коефіцієнт: для того, щоб вирахувати, скільки було галахічних євреїв у 1939 р., потрібно цю цифру перепису помножити на 1,2, відповідно, у 2020 р. треба помножити на 2,4.

Чому збільшується коефіцієнт — за рахунок змішаних шлюбів, які дають суттєве підвищення цього коефіцієнту. Тобто все більше й більше дівчат єврейського походження одружуються не з євреями, за рахунок чого розширюється популяція й зростає цей коефіцієнт. Раніше, наприклад у 1939 р., було дуже мало єврейських дівчат, які одружувались не з євреями, бо родинне й релігійне виховання змушувало одружуватись їх тільки з євреями. Хлопці були менш дисципліновані, особливо ті, які виїжджали до Росії.

K2 — коефіцієнт іншого підрахунку. Є ізраїльський закон про повернення — хок ха-швут. Цей закон визначає, хто має право на репа-

тріацію і на отримання громадянства Ізраїлю. Для нас це дуже важливий чинник, бо ми орієнтуємося саме на зв'язки з Ізраїлем, і нам цікаво знати, скільки громадян України мають право на репатріацію, якщо навіть самі вони про це не знають. К2 дає нам чергове збільшення відносно ядра й показує, скільки в певний момент було громадян України, які відповідно до цього закону мали право на репатріацію.

Однак кого ж вважають євреєм за цим законом? Це державний закон, не релігійний. Євреєм вважається той, у кого обидва батьки євреї або один із батьків або дід чи бабуся євреї. Чому? Бо це аналог Нюрнберзьких законів, які в 1938 р. були прийняті в нацистській Німеччині й згідно з якими нацисти знищували євреїв. Тож, приймаючи свій закон у 1950-ті, Ізраїль вирішив надати право на отримання ізраїльського громадянства кожному, хто підлягав знищенню в часи Голокосту. І так було зафіксовано. А тоді треба знати, скільки їх, тих, хто відповідає цьому закону про повернення.

Я намагався зробити екстраполяцію відповідно до запропонованих коефіцієнтів так, щоб ми могли самі порахувати, помноживши дані перепису на ці коефіцієнти. Вийшла цифра для 1939 р. — майже 2 300 000 осіб. Тепер зрозуміло, що півтора мільйони могли загинути, а залишились інші, бо гинули й ті, у кого дідусь або бабуся були євреями.

Кількість євреїв, зафіксована в перепису 1959 р., не збігається з кількістю загиблих. Чому? Бо в Галичині загинуло 95–96% євреїв, на Буковині — близько половини, можливо, 60%. Точного підрахунку немає. На місце проживання загиблих приїхали ті, хто раніше в цих краях не жив. Так, лише у Чернівцях наприкінці 1940-х — початку 50-х повністю змінився контингент єврейського населення. Наприклад, мої батьки прибули з Бессарабії, багато євреїв приїхали зі Східної України, Росії та Білорусі. Чому? Бо Чернівці — західне місто і тут після війни залишилось багато вільних квартир, бо їхні мешканці виїхали хто в Румунію, хто в Австрію, хто в Німеччину. Водночас на кордоні з Румунією було «вікно»: спочатку офіційне — за угодою між Румунією й СРСР, особи, які мали до війни румунське громадянство, до травня 1946 р. могли виїхати за кордон. Про це є книжка «Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)» Ірини Яворської, дослідниці міграційних процесів із Чернівців.

Ще півроку існувало нелегальне «вікно», коли за допомогою провідників, а вони часто грабували й вбивали тих, кого вели, можна

було перейти кордон у Румунію, а далі — будь-куди. Тому сюди їхали. І тому між цифрами 1939 і 1959 рр. різниця становить сімсот тисяч осіб — дуже багато євреїв приїхало. У Західній Україні повністю оновився склад єврейського населення. І не тільки в Західній, бо на Сході теж багато загинуло.

Тепер завдяки розширеному коефіцієнту ми маємо те, що називаємо «розширена популяція», тобто не зафіксовану офіційно кількість — 105 тисяч в 2001 р., а розширену, з урахуванням тих, хто має право на повернення, — 385 тисяч осіб.

Це не означає, що всі вони відчують себе євреями. Однак, зазначаючи скрутного економічного становища, дехто починає шукати в собі єврейське походження й знаходить, що бабуся чи дідусь були євреями, оформлює довідки і виїжджає до Ізраїлю. Я знаю випадок, коли чоловік, у якого дідусь єврей, прийшов у посольство з 12-ма членами родини, які жодного стосунку до євреїв не мали. І всі вони поїхали в Ізраїль. Такий закон.

Отже, я просто показую, як рахував дані за ті роки, коли не було перепису, на 1989 р. — 480 300 осіб. Я рахував, скільки виїхало за рік, це дані Міністерства статистики, — віднімаю, в'їхали — додаю, померли — віднімаю, народились — додаю. Була ще одна категорія осіб — ті, хто їхав у гості й там залишався, змінюючи свій статус. Я також їх урахував, бо в мене були дані з Ізраїлю, а також із нашого Міністерства статистики про таких людей.

І ось я рік у рік рахував і отримав на 1 січня 2002 р., ще не було результатів перепису, цифру 105 470 осіб. Перепис показав приблизно 105 тисяч, тобто мої розрахунки були майже правильними. Тому цю методику міг застосувати до наступних років і вийти 1 січня 2006 р. на цифру — 93 тисячі осіб. Це підрахунок євреїв ядра, тих, хто на випадок перепису назвав би себе євреєм, вже не 105, а 93 тисячі.

Міграційний аспект демографії за останні роки такий. Мої підрахунки, звичайно, не враховують певні моменти, які дуже важливі з погляду міграції. Наприклад, у 2008 р. виникла економічна криза, яку неможливо було передбачити, а під час таких криз постають додаткові економічні проблеми. По-перше, зростає кількість тих, хто виїжджає, і зменшується кількість тих, хто в'їжджає. І це дуже впливає на зміну демографічної динаміки. Тому якщо цими розрахунками керуватися в наступних обчисленнях, то ймовірність їхньої точності спадає.

Далі, у 2014 р. Росія розпочала війну з Україною, і це також дуже серйозно вплинуло на еміграцію, особливо зі Сходу.

Протягом 2015–2016 рр. я знову вивчав демографічні зміни. Відомо, що на окупованій території Криму й Донбасу проживали приблизно 30 тисяч євреїв, які могли скористатися правом виїзду відповідно до Закону про повернення. За останні роки з Донбасу виїхало понад 60% євреїв, із Криму — 10%. Куди виїхали? Із Донбасу — 10% в Росію, 40% — в Україну, але потім більшість через Україну виїхало до Ізраїлю. Під час війни менше приїжджають, і це також дуже важливо, бо змінює динаміку в негативний бік. Ті, хто з Донбасу, під час затишшя їдуть туди, щоб отримати пенсію, а потім повертаються назад.

В цілому за чотири роки війни виїхало приблизно 25 тисяч євреїв та членів їхніх родин із «великої популяції». Це майже 9%, що набагато більше, ніж було в попередні роки.

У нас в 2001–2002 рр. еміграція в Ізраїль звелась до мінімуму — 1800–1900 осіб на рік, і це при тому, що Німеччину й США майже повністю зачинено для мігрантів. Цікаво, що зворотний потік також досяг цієї цифри, бо це було перед економічною кризою, і люди приїздили здебільшого через бізнес.

Ми й раніше проводили дослідження, чому люди приїжджають з Ізраїлю до нас: за всі роки це 7–8%, не більше 10% тих, хто виїхав. Переважно через бізнес, бо в Ізраїлі важко зайняти власну нішу в якомусь бізнесі, до того ж країна маленька, потрібно добре знати умови, мову, історію, традиції, контакти тощо, а тут — дикий ринок і багато можливостей. Переважно ті, хто пристосувався до місцевих правил ведення бізнесу, змогли тут залишитися. І я таких знаю багато.

Ми провели експертне дослідження, опитавши 500 осіб, і виявили три основні причини їхнього приїзду в Україну: перша і основна — бізнес; друга — недостатній психологічний запас для адаптації в новій країні; третя — родинні проблеми через абсорбцію. Еміграція — це дуже велике психологічне навантаження, тому не кожна родина витримує проблеми абсорбції й багато сімей розпадається. У такому випадку частина родини повертається, а частина може залишитись. Я знаю випадки, коли члени однієї родини — євреї — повертались, а не євреї, які належали до цієї ж родини, залишались в еміграції.

Це дослідження було проведене в останні роки: перед війною, під час війни й після кризи. Наші результати я порівнюю з ситуацією у Франції

й Росії, бо найбільші три потоки в Ізраїль ідуть із цих двох країн. Так, із Франції різко посилилась єврейська еміграція після 2012 р., коли в Тулузі стався терористичний акт в єврейській школі й загинули вчитель і учні, тоді євреї відчували себе незахищеними й почали виїжджати, набагато більше, ніж до цього: з Франції, де мали сильну й багату громаду.

Якщо поглянути на інфографіку по Україні, то в 2012–2013 рр., після усунення наслідків економічної кризи, потік еміграції значно спадає — 2000 осіб, однак у 2014 р., а це початок війни, помічаємо різкий злет — 5900 осіб, причому із Західної України це 1–2 випадки на рік на місто, тоді як зі Східної — майже 70%.

Цікаво, що сьогодні перше місце стосовно еміграції в Ізраїль посідає Росія, і я думаю, що це через нестабільність ситуації. У Росії немає того відчуття війни, що в Україні, однак росіяни відчувають певну економічну нестабільність, зумовлену введенням міжнародних санкцій, що й призводить до зростання еміграції. Багато хто має ізраїльські паспорти, і поки мають можливість заробляти, доти перебувають у Росії, але в будь-який момент можуть одразу виїжджати.

Кілька слів додам про ідентичність східноєвропейського єврейства. Ця ідентичність здебільшого зумовлена тим, що єврейські меншини проживали спочатку в Російській імперії, потім у СРСР, і це існування в дуже залежних регіонах, у колоніальних регіонах, як, наприклад, Україна та Білорусь, дуже вплинуло на ідентичність східноєвропейських євреїв. Вони навіть почали відрізнятися від євреїв Румунії, Чехії, з якими спочатку мали схожі риси. Залишились у тих євреїв, яких я добре пам'ятаю, дві риси, які ідентифікували їх:

1) вони забули все, бо їх змусили до цього. Радянська влада знищувала всі намагання відродити й захистити власну єврейську ідентичність. Їх об'єднував, бо обмежував, державний антисемітизм. Усі єврейські родини добре знали, куди можна йти, а куди не можна. Де можна влаштуватись на роботу, а де не можна. Куди можна їхати вступати до вишів, а куди не можна. І ми це все знали й навіть не мріяли інакше. У Чернівцях була не дуже поруйнована громада, багато хто знав їдиш, традиції, але це було тільки на заході України — Львів, Закарпаття, Чернівці, а на сході — навіть мова вже не була ознакою спільної ідентичності. Та і ми її вже мало знали в наші часи;

2) у них усіх була симпатія до Ізраїлю. Це я також дуже добре пам'ятаю: як слухали радіо, особливо після Шестиденної війни у 1967 р., як

симпатизували, відчували тощо. Усе це об'єднувало, бо цими новинами ділились одне з одним, і це створювало певне коло спілкування, що і є чинником ідентичності.

Звісно, були схожі риси і з іншими меншинами, бо всі вони, особливо в національних окраїнах імперії, мають подібні риси — не важливо, євреї, поляки, румуни, вони всі — меншини. Навіть українці були великою меншиною в імперії й змушені були боротися за місце біля трону імперії з іншими меншинами, заради посади, можливо, заробітку тощо. Будь-яка імперія влаштована таким чином.

Однак коли в 1991 р. відбувся розпад цієї імперії, то, як каже мій приятель Мирослав Маринович, львів'янин, віце-реktor Українського католицького університету, в українців змінився образ майбутнього. Вони стали більшістю, це я вже додаю від себе, вперше у своїй історії вони стали більшістю у власній країні. І це потужний чинник утворення ідентичності. А коли утворюється ідентичність народу, серед якого проживають меншини, то вони також змінюють свою ідентичність.

Формула ідентичності меншини безпосередньо залежить від ідентичності народу, що його оточує. Змінюються українці — змінюються і меншини. І це дуже важливо пам'ятати — змінюється не наповнення, бо національне й релігійне наповнення лишаються тими самими, якщо відсутня асиміляція, а форма ідентичності й цивілізаційні ознаки починають уподібнюватись представникам народу, серед якого живуть меншини.

Є певна формула, яку я колись запропонував, вона охоплює етапи перетворення ідентичності євреїв в Україні за останні тридцять років. Це той шлях, який пройшли, що дуже важливо, меншини разом з Україною. Починали ми як євреї радянські, поступово стаючи євреями іншої окремої країни — України, що утворилась у 1991 р.

Ми почали почуватися інакше, бо Україна йшла своїм шляхом, дуже повільно, суперечливо, але інакше, ніж Молдова, Білорусь, я вже не кажу про Росію, Кавказ чи Азію. Країни Балтії відрізнялись також. В результаті ми вже відрізнялися від радянських євреїв — утворювалась перехідна ідентичність.

І зараз ми відчуваємо наступний етап — це етап ідентичності, який я називаю «українські євреї», особливо це бачимо по Майданах. Ще в 2004 р. було небагато євреїв, а в 2013 р. — уже набагато більше. Тобто все більше й більше, не тільки євреїв це стосується, це стосується кримських татар, і поляків, і румунів, і інших меншин.

Ідентичність меншин формується, орієнтуючись на більшість: що більше Україна усвідомлює себе як нація, чим менше повторює радянські або євразійські устої, тим більше й меншини сліднують за цим процесом і зміюються. Ті євреї, які ототожнюють себе з Україною, більш-менш знають українську мову, принаймні розмовляють нею. Я, жартуючи, завжди кажу, що знаю ще десять євреїв, з якими розмовляю виключно українською. Так ось ті, хто відчуває спорідненість з історією, особливо з майбутнім, думають, що їхні діти повинні жити тут. Я їх тому називаю «українські євреї», що вони зберегли серцевину саме єврейську, бо не стали католиками чи православними, вони як були, так і залишились євреями, вони плекають, запозичують досвід єврейського, водночас — українські громадяни, тобто належать до тієї політичної нації, яка утворюється на наших очах, хоч і дуже повільно, але поступово.

Що собою являє структура єврейських організацій? Тут треба пояснити, що оскільки євреї проживають у діаспорі понад дві тисячі років після того, як римляни зруйнували державу Ізраїль у I ст.н.е., вони пристосувалися до діаспори і мають уже на рівні інстинкту (насправді це не інстинкт, бо це не генетично передається, а вихованням) уміння швидко розбудовувати свої структури соціальні, наукові, дитячі та ін., якщо є для цього можливість. Наприклад, у Чернівцях у 1988 р. ми створили першу єврейську організацію в Україні.

У жовтні 1987 р. я повернувся саме з ув'язнення, оскільки в мене ще був рік нагляду, то я сидів удома, а до мене приходила різна єврейська молодь, адже я тоді вже був немолодий. Час уже був інший, і можна було робити те, що раніше заборонялося.

У грудні 1987 р. ми вперше зібрались на святкування Хануки. Невдовзі почали перекладати документи єврейської громади, отримані з Румунії, щоб дізнатись, зокрема, про структуру тієї громади. Мене водив Чернівцями один літній чоловік — Мойше Каміль і показував місто. Я все те запам'ятовував для того, щоб коли тільки буде можливо, почати відтворювати в ньому сліди єврейської культури.

Позаяк ця місцевість не зазнала таких руйнувань, як на Сході, бо радянська влада була тут лише п'ятдесят років, то відновлення відбувалося швидше. Ми почали створювати різні організації. Інколи жартують, що чим менше євреїв, тим більше організацій. Зараз в Україні існує близько шестисот організацій, які розташовані більш, ніж у ста містах. Вони реєструються за трьома законами: закон про громадські

організації та їхні об'єднання; закон про свободу совісті й релігійні організації; закон про благодійну діяльність і благодійні організації. Ось за цими трьома законами ми реєструємо свої структури залежно від напрямку їхньої діяльності та її мети. Їх дуже багато, і всередині кожної організації майже не спостерігається боротьби за керівництво, вона наявна лише як виняток, дуже рідко. Бо простіше створити ще одну організацію. Зараз існує майже 15 «парасолькових структур» зі статусом «Всеукраїнське єврейське об'єднання». У кожного, хто мав на меті створити всеукраїнську — зробили всеукраїнську організацію.

Я зараховую себе до незалежного єврейського руху, який розпочав свою діяльність нелегально ще в радянські часи. Ми почали виходити з підпілля у 1988 р., ще існували і КДБ, і КПРС, і Політбюро, які намагалися цей процес контролювати. Наприклад, коли я їздив читати лекції про Ізраїль, це був квітень-травень 1989 р., то в залі сиділи «слухачі» в сірих плащах і нотували в блокноті (диктофонів у них ще не було) все, що я казав.

Влада почала створювати свої єврейські організації. Так, у 1989 р. виникло Товариство єврейської культури при Фонді культури, на базі Всесоюзного антисіоністського комітету радянської громадськості, яким керував генерал Драгунський, учасник війни, Герой Радянського Союзу та ін. Однак коли СРСР розпався, всі вони не витримали конкуренції, бо Фонд культури перестав існувати, а самостійно діяти вони не могли. Це були штучні організації, створені вгорі — їм давали гроші, накази, що саме робити тощо. Ми ж будували все знизу. Десь ми перетинались, десь об'єднувались, десь сперечались, але влада використовувала активних євреїв, які були в цих антисіоністських комітетах радянської громадськості. Ніхто вже майже не пам'ятає про такі структури, а це досить цікава сторінка нашого недалекого минулого, про яку треба знати.

Релігійне життя вибудовується сторіччями, а руйнується досить швидко — десять–двадцять років репресій і все, його більше майже немає. А спробуй його потім відновити. І зараз, через тридцять років, ми бачимо, що досі рівень релігійності не такий, як він був до того, як почали це все ламати. Його неможливо відтворити. Я думав, що буде дуже тяжко, але я не думав, що навіть через тридцять років це буде великою проблемою. Попри те є близько двохсот релігійних організацій. У них свої об'єднання, чотири чи п'ять. Позаяк у нас демократична країна, у простому розумінні цього слова, то маємо всі напрями

в іудаїзмі. Основна частина — це ортодоксальні громади, є консервативні, реформістські, ліберальні, навіть месіанські, що взагалі не є єврейськими організаціями, але вони себе так називають. Інші — світські організації. Наприклад, у нас Ваад — це найбільше об'єднання єврейських організацій, серед яких є релігійні й світські, є ортодоксальні, консервативні, реформістські тощо. Ми всіх приймаємо, нікого не відштовхуємо. У нас їх близько 300, а всього по Україні — близько 600.

Усі мої намагання, починаючи з 1990-х, створити єдину єврейську структуру для всієї України нічим не закінчились. Виявилося, що об'єднати усіх в одну структуру просто неможливо. І це наслідок того, що, з одного боку, в радянський час було зруйноване релігійне життя, з іншого — велика країна й велика громада. Але й у менших країнах, скажімо, в Молдові, Грузії чи Азербайджані, немає єдиної структури. Навіть у Івано-Франківську, де лишилось всього 150 євреїв, є різні організації. Адже існують різні релігійні напрями, представники яких не хочуть бути разом в одній структурі. Це нагадує анекдот про єврея, який після того, як його корабель затонув, потрапив на безлюдний острів. І коли через двадцять років його там знайшли, то побачили, що він збудував дві синагоги. Його запитали: «Ти ж один, навіщо ти побудував дві синагоги?» На що той відповів: «У цю я ходжу, а в цій ноги моєї не буде».

Ми себе відчуваємо частиною громадянського суспільства, у наших організацій налагоджені широкі зв'язки з іншими національними громадами, з правозахисними організаціями. Національні організації водночас є і правозахисними, бо захищають права певних національних меншин.

Соціальний аспект є для нас найскладнішим. Внаслідок подій, що відбулися у XX ст., — Голокост, міграції, низька народжуваність й висока смертність, демографічна піраміда перевернулась — гостра частина внизу, а широка вгорі. Тобто більшість — населення похилого віку. Сьогодні я думаю, що дві третини єврейського населення України — це люди за межею пенсійного віку, що ненормально для великої громади. Нам дуже важливо утримувати соціальні структури, які допомагають бідним і соціально слабким прошаркам єврейського населення. Я мав стосунок до створення центру допомоги «Хесед Шушана» в Чернівцях, де донедавна перебувало на обліку до 1200 людей із міста й області. Усього на такому обліку перебувають в Україні понад 100 000 осіб, тому значна частина фінансових ресурсів, які вдається мобілізувати єврейській громаді України, йдуть на соціальну допомогу — різні

програми, ліки, продукти. Реалізуються й інші проекти, бо окрім матеріальної допомоги люди потребують ще й задоволення духовних потреб, насамперед спілкування, особливо для людей похилого віку це дуже важливо, бо в них дефіцит спілкування, тому додатково створюються в соціальних центрах платформи для такого спілкування.

На сьогодні в Україні приблизно 40 денних єврейських шкіл. Є школа в Чернівцях, в якій навчається близько 300 дітей, в Одесі — дві повноцінні середні школи, у Києві — шість, але вони з релігійним ухилом: окремо для хлопців, окремо для дівчат. Також є близько 20 дитячих садків і дитячих будинків, що функціонують здебільшого там, де є сильні рабини. Скажімо, в Одесі рабин організував дитячий будинок, в якому мешкають 84 єврейські дитини-сироти з усього південного регіону. Там їх годують, дають виховання, що відповідає традиції.

У Дніпрі функціонує коледж для дівчат, де вони здобувають фах вчителя молодших класів. Є освітні програми з вищих студій у Дніпрі й Одесі, а в Києво-Могилянській академії діє програма юдаїки, єдина в Україні, де впроваджено магістерський рівень — *Jewish studies*.

Діють наукові й видавничі центри, різні меморіальні програми, які займаються здебільшого Голокостом. Відкрито єврейські музеї в Одесі, Чернівцях, Дніпрі, у центрі «Менора». У Галичі Івано-Франківської області функціонує музей, експозиція якого знайомить відвідувачів із релігійними та культурними традиціями караїмів. Розвиваються різні молодіжні організації, зокрема Українська спілка єврейських студентів.

Ще у 1988 р. ми починали з прибирання єврейського цвинтаря в Чернівцях. Навесні ми зробили великий недільник, а потім майже щотижня виходили прибирати, бо він був дуже захаращений. Однак швидко зрозуміли, що цей процес потрібно ставити на промислову основу, бо по-дилетантськи щось зробити неможливо. Адже таких цвинтарів в Україні понад дві тисячі. Я вже казав, що від єврейської громади лишилося 10%, а цвинтарі залишилися усі. І наглядати за ними дуже тяжко.

Тож невдовзі у нас з'явилися європейські партнери, які виділяють щороку мільйон євро на ремонт єврейських цвинтарів. За останні роки нам вдалося відремонтувати понад сто цвинтарів.

Як це не дивно, але у Східній Європі набагато менше за останні роки різних антисемітських інцидентів, ніж у Західній Європі. Чому?

Перший чинник — у Західній Європі, до якої належать країни з високим рівнем життя, мешкає велика мусульманська діаспора. Я вже

розповідав про велику еміграцію з Франції в Ізраїль — це якраз тому, що у Франції 6 млн. мусульман. А коли кількість мусульман велика, то завжди є радикальна частина, яка намагається щось робити, виходячи за межі закону. Цього немає в Україні.

В Україні майже мільйон мусульман, але вони повністю вписуються в нашу українську ідентичність, і в нас із ними хороші стосунки, особливо з кримськими татарами, з якими ми колись пережили разом дисидентські роки. Із волзькими татарами також немає проблем, а ті невеликі осередки азербайджанців та інших — також нам не створюють проблем. Є невеличка кількість номінальних екстремістських груп — це ваххабіти і Хизб ут-Тахрір, за якими ми уважно стежимо, але вони також не такі, як в арабському світі чи навіть в Узбекистані. Тобто цей чинник майже відсутній в Україні, і не лише в Україні, а взагалі у Східній Європі.

Другий чинник — на Заході ліва інтелігенція (а інтелігенція там майже вся ліва) сповідує поширену між своїми представниками концепцію — перебільшення значення прав людини, яке доходить навіть до лібералізму в його негативних проявах. І це призводить до різкого осуду Ізраїлю, який нібито порушує права палестинців. Так, антиізраїльська пропаганда поволі переходить в антиєврейську, тобто антисемітську, а для нас же не існує різниці між антиізраїльською та антиєврейською. Більше того, я знаю випадки, коли в університетському кампусі професура, яка має помірковані чи праві погляди, не може вижити. Ліві професори просто виживають їх звідти. Студенти також бояться зайве слово сказати, якщо вони не поділяють цих лівих поглядів. І це дуже велика проблема, яка призвела до кризи ліберального суспільства.

Я вже казав про зміну моделі майбутнього в Україні, коли українці стали більшістю у своїй країні, у них відпала потреба конкурувати з іншими меншинами, зокрема з євреями, як раніше. Попри те, що певні побутові ознаки антисемітизму лишилися через дуже консервативне виховання, ми сьогодні не бачимо серйозної проблеми антисемітизму не тільки в Україні, а й, наприклад, у Білорусі, Молдові та інших східноєвропейських країнах.

Отже, в Україні антисемітизму немає, натомість відбувається потужний розвиток громадянського суспільства. І серед тисяч організацій, які виникають, є організації, які мають праворадикальні погляди. Ми за ними уважно стежимо, щоб вчасно розгледіти ті тенденції, які можуть призвести до певних непорозумінь чи радикальних настроїв.

Спочатку ми фіксували антисемітські прояви, висловлені в пресі. Наприклад, найбільші з них — це 2005, 2006, 2007 рр. Вони були пов'язані з діяльністю у Києві Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП), що взяла на себе основне навантаження з видання антисемітської літератури: на рік доходило до 700 публікацій. Зусиллями громадянського суспільства й тогочасного міністра освіти Станіслава Ніколаєнка, який позбавив цю академію більшості освітніх ліцензій, вдалося призупинити поширення їхніх публікацій. Уже в 2008–2010 рр. подібних публікацій майже не було зафіксовано. Між іншим, є певна закономірність — що більша кількість антисемітських публікацій, то більше випадків вчинення фізичного насильства, й навпаки.

Під час обох Майданів, у 2004 та в 2013–2014 рр., ми зіткнулися з тим, чого раніше не бачили, — навмисні провокації антисемітського характеру з метою підкріплення пропагандистської частини, як потім виявилось, гібридної війни. Ми звернули на це увагу ще в 2014 р., а з 2015 р. почали фіксувати ці прояви окремо, як більш-менш «органічні» чи суто провокативні, але поза судовим рішенням не можемо сказати однозначно, чи маємо справу з провокаціями в тому чи іншому випадку.

Ми фіксуємо окремо випадки антисемітського вандалізму й напади на ґрунті ненависті. І бачимо таку складну залежність — перед Майданом 2013 р. зафіксовано приблизно 13–14 випадків вандалізму й чотири фізичні напади за рік, а в останні роки після Майдану фізичні напади не спостерігаються, а кількість проявів вандалізму зростає. Для порівняння: у Чехії за минулий рік трапився 221 інцидент, а в Україні — 24. Найбільше таких випадків у Німеччині — до двох тисяч доходить. Я жартую, що це тому, що німці дуже педантичні і все фіксують. Відомо, що у Франції 40% таких випадків взагалі не фіксуються, бо тоді б зафіксована цифра 800 випадків сягнула би понад тисячу. А німці рахують все. Німецькі громадські організації й Міністерство внутрішніх справ роблять це разом.

У нас, на жаль, державні структури взагалі таким фіксуванням не займаються, тому й судових справ дуже мало. Приблизно половина антисемітських проявів сьогодні — це, на наш погляд, провокації. Ми це відчуваємо, але довести не можемо, бо в нас не вистачає для цього можливостей.

ДЕЯКІ ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Виступ на конференції 18–19 жовтня 2012 р., КНУ імені Тараса Шевченка

Я — громадянин України, не є дослідником, як більшість присутніх, хоча за освітою — фізик-теоретик. Хоча ця професія далека від історії та міжнародних відносин, але оскільки я очолюю одну з єврейських асоціацій України, брав і надалі братиму активну участь у відносинах єврейської громади України з Ізраїлем та різними ізраїльськими інституціями, а також мав стосунок до встановлення дипломатичних відносин між нашими країнами та їхнього розвитку.

Сьогодні мені навіть складно згадати, коли Ізраїль з'явився й став вагомим чинником мого життя, розвитку й освіти, можливо, це сталося навіть перед тим, як я народився. Річ у тім, що мої батьки народилися і жили в Бессарабії, а зустрілися, побралися і народили мене в Узбекистані, де мама з родиною була в евакуації, і де батько після демобілізації розшукував свою родину, не знаючи, що вона загинула під час Голокосту. В Чернівці ми переїхали, тому, що батько не хотів жити в СРСР. Як колишній громадянин Румунії він волів переїхати в Румунію, а потім в Ізраїль. Це був непоодиноким імпульс — перетнути кордон, щоб потім переїхати до Ізраїлю — цього прагнули, намагаючись скористатися міждержавними угодами, що нетривалий час діяли після війни, багато євреїв, які перед війною жили на територіях Польщі, Румунії, Угорщини. І цей досить потужний рух тривав до кінця 1946 р., існували навіть нелегальні шляхи перетину радянського кордону, були відповідні організації, провідники, які переводили єврейські родини через кордон до Польщі й Румунії. Але в кінці 1947 р., коли ми приїхали на Буковину, легальна і нелегальна еміграція закінчилася, і ми залишилися в Чернівцях.

Проте Ізраїль і надалі супроводжував моє життя. Я пам'ятаю, як батько шукав і нарешті придбав спеціальний радіоприймач латвійського виробництва «WEF-Акорд» із довжиною хвилі 33,3 м, що єдиний давав можливість слухати «Голос Ізраїлю». Батько слухав його і розповідав про почуте дружині і мені — старшому синові. Одночасно в єврейських не асимільованих родинах, а таких була більшість на Захід-

ній Україні, на Песах натхненно бажали один одному: «Наступного року в Єрусалимі!» Це відкладалося роками, завжди було з нами. І попри те, що прожив в Україні більшу частину життя, доживу його тут і дуже люблю цю країну, але частина мого серця належить Ізраїлю. Крім того, там проживає велика частина моєї родини, зокрема двоє синів.

Після Шестиденної війни 1967 р. розпочалася еміграція в Ізраїль. Цей процес у СРСР починався із Заходу — країни Балтії (Рига й Вільнюс), Львів і Чернівці в Україні, Тбілісі в Грузії. Ми жили цими подіями, адже в стані підготовки до еміграції і переїзду до Ізраїлю були наші родичі, сусіди, друзі, однокласники. Скажу більше — на початку 1960-х уже існували приховані міграційні потоки: вони не афішувалися, але окремі родини добивалися такого права, і серед них були мої знайомі в Чернівцях. Після 1967 р., коли почалася масова еміграція до Ізраїлю, я допомагав моїм друзям і родичам. Це не було втіленням власної думки про еміграцію, я розумів цей процес як реалізацію одного з невід'ємних прав людини — права на вільне пересування і вибір місця проживання. Вже тоді, у 70-ті, я був близький до українського правозахисного руху, що боровся за інше право — право мати власну незалежну державу.

Наприкінці 1980-х, коли з'явилася можливість поїхати до Ізраїлю, я скористався нею і докладно ознайомився із його життям. Це дало можливість після повернення поширювати правдиву інформацію про єврейську державу. Це був 1989 р., але такі розповіді вже стали можливими, хоча серед слухачів завжди були «люди в сірому», які ретельно конспектували почуте.

Серед нас зараз є перший посол держави Ізраїль Цві Маген. Свого часу він очолював організацію «Натів», створену ізраїльським урядом у 1952 р. для зв'язку з євреями СРСР. Я вже набагато пізніше дізнався, що потрапив у «поле зору» «Натіву» ще в 1974 р. як людина, яка активно допомагала тим, хто від'їздив до Ізраїлю.

Саме з паном Цві Магеном ми вперше зустрілися восени 1988 р., коли після закінчення строку адміністративного нагляду, який було встановлено за мною, я зібрався побувати в Ізраїлі, і приїхав у Москву до посольства Голландії отримувати ізраїльську візу. Він тоді працював там в першій ізраїльській дипломатичній групі.

Наступна важлива подія — це встановлення офіційних відносин між Україною та Ізраїлем і відкриття посольств. На той час у нас вже

була своя структура — Асоціація єврейських організацій і общин (Ваад) України, і ми активно допомагали першому ізраїльському представництву знайти приміщення, в якому, до речі, вони працюють і досі. Безпосередньо цим питанням займався мій заступник Борис Башин.

Напередодні відкриття посольства України в Ізраїлі пан Юрій Щербак, кандидат на посаду першого посла, і його команда запросили мене, аби я розповів їм про Ізраїль і відповів на численні запитання. Зрозуміло, це не було для них єдиним джерелом інформації, але ми провели кілька зустрічей, під час яких обговорювали різні аспекти функціонування держави Ізраїль, життя її громадян, роботу різних інституцій. Надалі ми часто спілкувалися не лише з паном Юрієм Щербаком, але й з його наступником послом Олександром Майданником. Я також брав участь у підготовці першого візиту до Ізраїлю президента України пана Леоніда Кравчука.

Згадаю лише деякі деталі. Ми запропонували панові президенту відзначити в Ізраїлі одного із відомих науковців, з числа тих, хто займається україністикою. Такою кандидатурою був професор Вольф Москович, перший президент ізраїльської асоціації українських досліджень, віце-президент Міжнародної асоціації українських досліджень. Він отримав почесне звання іноземного члена Національної академії наук України.

Серед наших пропозицій була й така — передати Ізраїлю з архіву КДБ декілька справ про сіоністські організації, що діяли на території України і члени яких були репресовані за відповідну діяльність. Він привіз три справи 1920-х, 30-х і 50-х. По одній із них проходив однокурсник Юрія Щербака Анатолій Парташніков (в Ізраїлі його знають як Нафталі Прата, головного редактора Єврейської енциклопедії). У 50-ті він належав до групи єврейських студентів, яких КДБ звинуватило у створенні сіоністської організації, а радянський суд покарав їх за це.

Варто зауважити, що історія відносин євреїв і українців, а також держав, у яких вони проживають, переобтяжена великою кількістю стереотипів, які формувалися дуже довго, від часів Російської імперії до радянської доби, і даються взнаки навіть на цьому зібранні.

Один із них полягає в тому, що євреї Російської імперії та СРСР були переважно лівими, соціал-демократично налаштованими. Проте історичні дослідження засвідчують, що коли 1917 р. після Лютневої революції єврейські організації вирішили провести всеросійський з'їзд

представників єврейських громад, запланований на грудень 1917 р., то більшість делегатів було обрано саме від сіоністських партій. Зрозуміло, з відомих причин з'їзд не відбувся, але у виданих підготовчих документах, які створювалися на місцях (у семи містах імперії на той час проживало понад 50 тисяч євреїв), це простежується досить чітко. За даними чернівецьких архівів, серед буковинського єврейства також найпоширенішими були сіоністські, а не соціал-демократичні переконання.

Ще один стереотип стосується всебічної допомоги Ізраїлю на етапі становлення єврейської держави. Дуже важливо, що допомога стала справою майже всього єврейського населення в діаспорі. Крім грошової допомоги, що збиралася євреями (цей факт яскраво засвідчила Голда Меїр у своїх спогадах), своєрідною її формою була акцентована купівля ізраїльських товарів у Європі і Сполучених Штатах. Євреї купували ці товари попри те, що вони були дорожчими і не завжди могли конкурувати за якістю з товарами інших виробників. Це опосередкована підтримка, але вона була потрібна й відчутна, адже саме завдяки розвитку експортного потенціалу зростала і міцніла ізраїльська економіка, і кошти, отримані внаслідок експорту, йшли не через державні канали, а безпосередньо через єврейську солідарність.

Серед спогадів про часи налагодження українсько-єврейських відносин є й такий. На пресконференції в готелі «Кінг Девід» делегація із близько 20 рабинів брацлавських хасидів звернулася до Леоніда Кравчука з проханням перенести прах рабина Нахмана з Умані в Ізраїль. На той час історія ця була маловідома, і президент України пристав на цю пропозицію. Проте інша група рабинів того ж дня заявила, що це суперечитиме релігійному закону і краще дозволити хасидам приїздити в Україну як прочанам. Леонід Кравчук тоді проявив прихильність йому винахідливість і пояснив, що дав першу обіцянку, не будучи обізнаним з тонкощами релігійної традиції, а тому перепросив і сказав, що відтак не може зголоситися на перепоховання праху рабі Нахмана.

Хотів би зупинитися ще на одному аспекті українсько-ізраїльських відносин — демографічному. Понад 400 тисяч громадян України приїхали в Ізраїль з України (від 1967 р. до нинішнього часу). Майже кожен третій єврей, що емігрував з території колишнього СРСР, — це житель України. Між тим сьогодні українське земляцтво в країні невелике. Попри те, що на консульському обліку перебуває більш як 60 тисяч

наших співгромадян, у українських виборах беруть участь дуже мало людей. Це негативний чинник, оскільки люди, що виїхали з України, не мають можливості спілкуватися, відсутні українські центри, натомість потужні російські центри активно проводять на території Ізраїлю політику Росії. Я оцінюю це не лише як позитивне явище. Українське посольство, українське Міністерство закордонних справ дуже мало роблять, аби виправити цю ситуацію, — посилити вплив України в Ізраїлі, у тому числі і на колишніх громадян.

Тепер стосовно ідентичності євреїв з України та Ізраїлю. Щодо цього є така байка. В Австралії євреїв-мігрантів ділять на три групи. Про перші дві кажуть, що це ніякі не євреї, і лише третю вважають за справжніх юдеїв. Хто ж вони такі? Насамперед «не євреї» — це асимільовані радянські євреї та ізраїльтяни. З асимільованими зрозуміло, а от ідентичність ізраїльтян дуже відрізняється від усталеного сприйняття євреїв, яких ми добре знаємо завдяки власному досвіду — це люди з іншою ідентифікаційною матрицею. А справжніми євреями австралійці вважають євреїв із Південної Африки, бо вони мають спільні з ними ідентифікаційні механізми в утворенні єврейської ідентичності. Американські соціологи Лібман і Коен дійшли висновку, що ідентичність ізраїльтян дуже відрізняється від ідентичності євреїв США, більше того, на їхню думку, йдеться про дві різні моделі іудаїзму, настільки різними є ці два масиви єврейського населення. Я пам'ятаю, як ми сміялися над радянськими етнографами і демографами, авторами Радянської енциклопедії, які розділяли як різні ідентичності євреїв СРСР і країн народної демократії та євреїв Ізраїлю і західних країн. Виявилося, що в цьому було раціональне зерно, хоча розуміти його слід не за радянськими стандартами. Але коли йдеться про відносини України й Ізраїлю і євреїв України та Ізраїлю, то ці особливості варто враховувати.

За результатами наступного перепису населення в Україні ми матимемо за фактом самоідентифікації від 75 до 80 тисяч євреїв України (це мої власні підрахунки). 2002 р. євреїв було 105 тисяч. Кількість єврейського населення зменшується з кількох причин. Міграційний чинник нині майже нульовий, між обома країнами існує умовна міграційно-демографічна рівновага, приблизно тисяча громадян від'їжджає в Ізраїль і приблизно стільки ж приїжджає в Україну. Відтак єврейське населення вже не зменшується внаслідок міграції, але воно зменшується завдяки негативному демографічному балансу — дуже

велика частка людей старшого віку і дуже низький рівень народжуваності. Однак ми вважаємо, що в Україні ще довго існуватиме велика, одна з найбільших в Європі, єврейська громада. До речі, зауважу, що підраховувати кількість євреїв не так просто, адже при цьому слід зважати на три аспекти: самовизначення під час перепису, галахічний підхід, що подає приблизно 150–160 тисяч осіб, і той, що ґрунтується на законі про повернення, таких євреїв близько 300 тисяч. Тобто потенціал громади ще великий.

Щодо питання реєміграції, як ми її розуміємо, зазначимо таке. Це приїзд людей, які отримали ізраїльські паспорти після еміграції, а також тих, хто народився в Ізраїлі. Ми дослідили причини повернення. Насамперед варто назвати економічний чинник. Україна, хоч і не вирізняється високим рівнем цивілізованості, однак дає можливість самореалізації: багато ізраїльтян отримують тут пропозиції, аналогів яким немає на їхній батьківщині. Друга причина — родинні зв'язки, третя — недостатня реалізація потенціалу абсорбції, суто психологічний чинник. Люди, які не можуть адаптуватися в новому середовищі впродовж п'яти років, повертаються. Кількісні показники реєміграції визначити важко, оскільки ми не можемо провести опитування з таким запитанням, але, за мінімальними оцінками, ця група налічує на сьогодні в Україні не менше 20 тисяч осіб.

Між Україною та Ізраїлем є багато подібного, але не варто ані перебільшувати таких подібностей, ані мати ілюзій щодо аналогій. Особисто для мене дуже цікава політична аналогія. Якщо ми уважно проаналізуємо політичний спектр в Ізраїлі та Україні, то побачимо, що розподіл до правих та лівих партій відбувається не за соціально-економічними чинниками, а переважно за зовнішньополітичними. Для України таким чинником є ситуація, що склалася з Росією, а тому ліві в Україні виступають за розширення контактів з Росією, а праві проти такої політики і, відповідно, за ширші контакти із Заходом. В Ізраїлі зовнішньополітичний чинник — це оточуючий арабський світ і палестинці. І лівими в Ізраїлі є ті, хто виступає за покращення будь-якою ціною відносин із палестинцями й арабським світом, праві ж вважають цей шлях хибним, оскільки він загрожує безпеці країни. Ці тенденції впливають на розподіл сил при голосуванні на виборах, а відтак вважаємо за доцільне уважно дослідити їх.

Якщо Україна могла б щось запозичити з ізраїльського політич-

ного досвіду для побудови незалежної сильної економічно розвинутої країни, то було б дуже добре саме тому, що це не звична практика економічної допомоги, а навчання того, як відповідні процеси можуть відбуватися в Україні.

На завершення хочу наголосити, що для нас як єврейської громади дуже важливо, щоб Україна на різних етапах міжнародного життя, в різних інстанціях, починаючи від Організації Об'єднаних Націй, голосувала би на підтримку Ізраїлю. Як один з керівників єврейської громади я можу дозволити собі такий суб'єктивний, я б сказав, родинний погляд на цю проблему.

Я не хочу в жодному разі применшити ролі, яку відіграла Україна 1948 р. при створенні єврейської держави, і наслідків голосування українського дипломата Василя Тарасенка, проте для мене надто важливим є те, що Україна робить нині. Я дуже ціную той факт, що 16 жовтня 2009 р., коли в Раді ООН з прав людини обговорювалися висновки комісії Голдстоуна щодо ізраїльської операції «Литий свинець», Україна була однією з шести країн, які підтримали Ізраїль і проголосували проти прийняття висновків комісії Голдстоуна. Згодом сам Голдстоун відмовився від висновків своєї комісії, визнавши їх дуже суб'єктивними. І те, що Україна підтримала Ізраїль в голосуванні, коли єврейська держава потребувала такої підтримки, для мене дуже важливо, бо на відміну від 1948 р., коли зовнішня політика здійснювалася за рішенням Сталіна, в цьому випадку Україна діяла як справді незалежна країна. Сподіваюся, що вона й надалі поводитиметься як незалежна країна і як цивілізована країна підтримуватиме Ізраїль як єдиний осередок демократії на Близькому Сході.

АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНІ

Спостереження, активний моніторинг та аналіз проявів антисемітизму в Україні упродовж останніх двадцяти п'яти років дають змогу виявити важливі тенденції в динаміці цього різновиду ксенофобії.

Насамперед важливо зазначити, що в Україні, як і в інших державах Східної Європи, відсутні два важливі чинники, які сьогодні є причиною антисемітизму в Західній Європі. Йдеться про радикальне «крило» мусульманської діаспори й модну в останнє десятиріччя у середовищі лівої інтелігенції антиізраїльську риторичку, яка ґрунтується на системних порушеннях прав палестинського народу, які начебто існують. У Східній Європі, і в Україні зокрема, зазначені чинники практично відсутні.

Також важливою є обставина, що після розпаду СРСР 1991 р. народи новоутворених країн Східної Європи і колишнього СРСР змінили моделі свого існування з колоніальних — на незалежні. Зникнення радянської форми державного антисемітизму й впровадження нових моделей існування народів у цих державах значно вплинули на зменшення проявів антисемітизму.

Проте в Україні з розвитком інститутів громадянського суспільства виникло багато громадських і політичних течій. Серед останніх — і деякі праворадикальні, ультранаціоналістичні маргінальні групи, що сповідують неонацистську, расистську ідеологію.

Через десять років після набуття незалежності нашою країною ця обставина призвела, з одного боку, до спроб лідерів зазначених груп взяти участь в активній політичній діяльності і потрапити до парламенту. З іншого — посткомуністична влада і російські держструктури почали системно розробляти провокаційні й пропагандистські моделі, щоб представляти всі опозиційні сили України, які намагаються спрямувати країну на демократичний проєвропейський шлях, як ультра-націоналістів та неонацистів.

Прикладом однієї з маргінальних груп, яка після кількох трансформацій стала політичною партією, на початку 1990-х була Соціал-національна партія України, нині — Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яка тривалий час у 90-і вирізнялася, у тому числі, й антисемітською ри-

торикою. У парламенті 2012–2014 рр. — це одна з парламентських партій (37 депутатів з 450), яка втратила багатьох своїх виборців унаслідок неефективності свого перебування в законодавчому органі й уряді і не потрапила до парламенту на позачергових виборах.

Серед тих радикальних груп, які виділилися за останній рік після Майдану і за півроку воєнної агресії Росії проти України, необхідно згадати «Правий сектор», «Соціал-національну асамблею» і «Патріот України» (керівник — Андрій Білецький, який став членом парламенту), Радикальну партію Олега Ляшка (отримала на виборах близько 7% голосів).

Незважаючи на наявність у недалекому минулому в ідеології вказаних груп радикалізму і в окремих випадках — неонацистських і расистських мотивів, наші експерти не виявили в риторичі й діяльності цих груп антисемітських аспектів ні під час Майдану, ні під час бойових дій на півдні й сході України.

Упродовж останніх років кількість антисемітських інцидентів в Україні поступово й невпинно знижувалася (максимум припав на 2005–2007 рр.)^{*}:

Рік	Напади на ґрунті ненависті	Випадки вандалізму, графіті, підпали	Публікації («мова ворожнечі»)
2003	2	4	258
2004	8	15	379
2005	13	13	661
2006	8	21	676
2007	8	20	542
2008	3	13	50
2009	1	19	46
2010	1	16	25
2011	0	9	18
2012	4	9	14
2013	3	7	Не фіксувалися
2014 (10 місяців)	4	15	Не фіксувалися

^{*} За даними В'ячеслава Ліхачова, керівника Групи моніторингу прав національних меншин в Україні.

Необхідно зазначити, що, на щастя, у вказані роки після відповідних нападів не було жодного летального випадку.

Під час акцій протесту — за період із листопада 2013 до лютого 2014 р. — наші експерти зафіксували з-поміж тисяч виступів біля відкритого мікрофона зі сцени Майдану лише одне безумовно антисемітське і одне — двозначне висловлювання.

Серед антисемітських інцидентів минулого року, на думку наших експертів, більше половини — і це цілком ймовірно — провокації, здійснені з метою підживити й наситити прикладами потужну пропагандистську кампанію попередньої української і чинної російської влади проти демократичного проєвропейського руху в Україні. На нашу думку, моніторинг й аналіз антисемітських інцидентів 2014 р. мають відокремлювати «органічні» прояви антисемітизму від провокаційних. Звісно, без рішень суду такий розподіл досить умовний.

Російська пропаганда досі, анітрохи не переймаючись навністю протиріч, з одного боку — голосливо звинувачує нову українську владу в ультранационалізмі й неонацизмі. З іншого — не менш голосливо намагається пояснити проблеми України «підступами сіоністів», які, на думку штатних пропагандистів, захопили владу в Україні. У цьому випадку використовується та обставина, що серед керівництва України сьогодні є кілька осіб єврейського походження.

Травневі президентські вибори 2014 р. підтверджують низьку популярність праворадикальних партій і груп. Під час них два керівники зазначених груп Олег Тягнибок (ВО «Свобода») і Дмитро Ярош («Правий сектор») набрали 1,2% і 0,7% відповідно, а кандидат із відверто єврейським прізвищем набрав 2,25%. Аналогічне ставлення до правих радикалів проявилось і на нещодавніх парламентських виборах, за результатами яких зменшилося представництво цих партій у парламенті.

Представники нової влади — і президент, і прем'єр-міністр — неодноразово заявляли, що не допустять антисемітських та інших ксенофобських проявів в Україні. Створення Апарату Уповноваженого з питань етнополітики при Кабінеті Міністрів і спеціальних посад і відділів у МЗС, СБУ, Генпрокуратурі та МВС підтверджують спрямованість зусиль нової влади на протидію ксенофобії та антисемітизму.

Можливо, зниження антисемітської та, до речі, й іншої ксенофобської активності в Україні, за виключенням русофобії, в останні роки має тимчасовий характер і зумовлене насамперед масовою ре-

акцією на спроби Росії перешкодити рухові України до Європи, подальшій демократизації країни, а також — проведенню антикорупційних та інших реформ. Однак позитивна енергія Майдану і самовідданість українських добровольчих батальйонів, які влітку 2014 р. зупинили наступ російської армії й локалізували конфлікт на Сході України, активна участь у цих подіях і процесах українських євреїв визначають, на мій погляд, і в подальшій найближчій історії України низький рівень антисемітизму.

Жовтень–листопад 2014 р.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА В ПЕРІОД КРИЗИ І ВІЙНИ

Мені трошки незвично, останнім часом я дуже мало, виступаючи з лекціями, розмовляю російською — переважно українською. Хоча у спілкуванні ми, звісно, користуємось і російською мовою — і в тому числі й у єврейській громаді. Хоча, знаєте, 29-го числа ми відзначали сімдесят четверту річницю Бабиного Яру, була, як завжди, скорботна хода — хто знає Київ — від мотозаводу до Бабиного Яру, пам'ятника «Менора». І з кожним роком там дедалі більше виступів проголошуються українською мовою.

Ми йшли туди не 29-го, а в єврейську дату — 22-го, напередодні Йом-Кіпура. Я виступав українською, кілька осіб з єврейської громади теж виголошували промови українською. Я нагадаю, що вперше організована зустріч у Бабиному Яру була у 1966 р., і там вперше тоді прозвучала українська мова — відомий український гуманітарій Іван Дзюба виступав на першому організованому мітингу. Після 1966 р. практично не було такого року, щоб євреї не збирались у Бабиному Яру.

Але це такий відступ. Сумний. Загалом, я так розумію, вас цікавить сучасне життя євреїв в Україні. Можливо, не стільки саме життя, як гло, на якому воно відбувається. Про події в Україні, про які ви багато знаєте, можливо, хтось детальніше цим цікавиться, дивиться в інтернеті, є повідомлення і є цілеспрямована пропаганда. Це зрозуміло, що хочеться трошки «відокремити зерна від половини» і розібратись по суті, що, власне, відбувається в Україні. І як на це реагують, у тому числі, і євреї. Я не можу вам гарантувати, що мій опис подій в Україні і буде цілком об'єктивним. Адже я така ж сама людина, як і ви — звісно, це мій суб'єктивний погляд на те, що відбувається. А цей погляд — наслідок мого вже досить тривалого життя і зараз, і в той період, коли я разом зі своїми однодумцями намагався мірою своїх слабких сил боротися з Радянською владою.

Зараз, з такої відстані, це все видається трошки дивним — що якась жменька людей намагалася щось зробити з такою махиною, боротися. І це моє життя, яке минало також в Україні, та боротьба, яка швидше за все була спротивом — і визначають мій сьогоднішній вибір. І чому я живу там, і чому займаюсь тим, чим займаюсь, і чому я саме так реагую на події, що відбуваються в Україні.

Ми називаємо це Українською Революцією, революцією людей, народу з не дуже яскраво вираженою ідентичністю. Йдеться не про національну ідентичність, культуру чи мову — я говорю про цивілізаційну ідентичність. Цей народ упродовж останніх 200–300 років перебував під потужним впливом двох цивілізаційних ідентичностей — європейської та євразійської, що позначилося на ментальності цих людей, адже протиріччя між цими двома цивілізаціями проходять не по Дніпру, як я кажу, а крізь серце кожної людини.

Кожен з нас трошки тяжіє до Європи, а трошки нас відтягує до Євразії, трошки ми східні люди. Пам'ятаєте, як у Блока: «Так, скіфи ми...» Але ми і західні люди — ми ближче до Європи, ми багато спілкуємось, багато їзимо й читаємо. Ця роздвоєність виражається як аморфність, невиразність, тоді як у росіян чи європейців ідентичність виражена чітко. Те, що я називаю ідентичністю — характерний для групи людей певний набір властивостей, за яким їх можна віднести до тієї чи іншої спільноти. Цей набір якостей може відкриватися не відразу.

І ось на цьому тлі живе єврейська громада. Яка зараз удесятеро менша, аніж була до війни. Сьогодні ми оперує цифрою близько 300 000 осіб, які мають право на отримання громадянства відповідно до ізраїльського закону про повернення. Це євреї, їхні діти, онуки і члени їхніх родин — ви самі знаєте, хто підпадає під закон про повернення. І їх 300 000.

Не можна сказати, що всі однаково реагують на події, що відбуваються. Б-же збережи, у них різні думки і деякі прив'язані до свого минулого, до своєї молодості — відповідно, прив'язані й до СРСР та Росії. Молодші чи такі дивні, як я, які були дисидентами — більше тяжіють до європейського вектора розвитку.

Так ось, Україну вже понад 25 років хитає між Заходом і Сходом. І в очах дослідників це хитання вже набуває якийсь осмислений вектор, більшою мірою європейський. Хоча соціологія показує, що майже 20% населення України ще не хоче змиритися з намаганням держави рухатися в європейському напрямі. Ми зараз не говоримо про членство в ЄС, йдеться про стосунки між людьми — які в Західній Україні відрізняються від тих, що у Східній Україні.

Про це можна дуже довго розповідати, я читаю лекції з ідентичності, у тому числі й цивілізаційної, в Гарварді, наприклад, я більше на це звертав увагу. Але важливий принцип єврейського народу — залишаючись всередині євреєм, зберігаючи певні елементи традиції, куль-

тури нашого народу, за формою ідентичності намагатися не відрізнятися від людей навколо у тих різних країнах, де євреї живуть. Це триває вже протягом двохсот років — вся Західна Європа й Америка, як її продовження, відрізняються саме такою формою ідентичності.

Це форма, що виникла свого часу у Франції на початку XIX ст. «Французи Мойсеевого закону» — в такій формулі дуже чітко видно, що є внутрішній закон, а зовнішня форма, яку людина сприймає, — французька. Згодом з'явилися «німці Мойсеевого закону» і так далі. До нашої місцини ця реформа практично не дійшла — вона збіглася з епохою Просвітництва і пройшла крізь всю Європу.

У Східній Європі так не склалося, тому що ідентичність східноєвропейських народів відрізняється від ідентичності, що існує в Західній Європі. І ті імперії, які проіснували до початку XX ст. — Російська імперія, з півдня Турецька імперія, а також Австро-Угорська — значною мірою визначили ментальність народів і тих держав, що виникли під час Першої світової війни на їхньому ґрунті.

А в євреїв, як я вже сказав, є і власна ідентичність, і водночас — необхідність бути схожими на інших. Є такий соціальний інстинкт, який виробився в діаспорі — вони намагаються не дратувати оточення. Так, вони намагаються орієнтуватися на центр імперії і не бунтувати проти нього. І коли це відбувається в імперії, маємо дивну річ: з одного боку, веде їх інстинкт самозбереження, адже лише центральна влада їм може щось дати чи забрати! Така соціальна форма поведінки в єврейській громаді створювалась сторіччями, і важко за це дорікати євреям, тобто самим собі.

А коли імперія починає розвалюватися, коли з'являються потужні соціальні, націоналістичні чи національно-визвольні рухи, тоді групова ідентичність єврейської громади починає конфліктувати з тими процесами, що відбуваються в імперіях, вступаючи з ними в протиріччя. Орієнтування на метрополію означає спротив національним рухам, а євреї багато разів постраждали, особливо в Російській імперії, коли ці національні рухи відбувалися.

Я не буду переказувати історію Богдана Хмельницького, гайдамаків, громадянської війни тощо. Зараз, коли живемо в XXI ст., звісно, хочеться сподіватись, що ці трагедії позаду. Чому? Тому що з 1991 р. ми живемо вже у незалежній країні, в державі Україна, яка раніше ніколи не була незалежною — за винятком кількох місяців у 1918 р.

Я наведу простий приклад: відносини між українцями та євреями в Російській імперії ґрунтувались на конкурентній основі, українці теж хотіли виділитися перед імперією, вислужитися перед метрополією, зайняти кращі місця, отримати якісь права — як і євреї. Ось це конкурентне середовище впродовж кількох сторіч призводило до цілої низки конфліктів.

Із 1991 р. змінилась формула виживання не лише українського народу, але й литовського, грузинського і всіх держав, що виникли на руїнах колишньої Радянської імперії. Ця зміна формули виживання, формули майбутнього призвела до того, що євреї перестали бути конкурентами місцевому населенню. На індивідуальному рівні це можливо, але на груповому — ні. І це призвело до певних змін.

Ми, як професійна єврейська організація, вже понад 25 років займаємося постійним моніторингом проявів антисемітизму на території колишнього СРСР, а я займався цим ще до розвалу радянської влади. Ми відмітили ці особливості, про які я вам зараз казав, і ми постійно фіксуємо кількість інцидентів, дякувати Б-гу, їх небагато. В Україні, Білорусі, Росії, Молдові. Інша справа, що зараз, коли в Західній Європі здійснюється хвиля антисемітизму, експертам не зовсім зрозуміло, чому в таких країнах, як, наприклад, Україна, яка «славилась» проявами антисемітизму упродовж, можна сказати, сторіч, а сьогодні раптом схвалася у тінь у цьому сенсі, не стоїть так гостро це питання.

Намагаючись розібратися, бачимо певний формат. В Україні, наприклад, як і в інших сусідніх країнах, відсутні два потужні чинники, які станом на сьогодні визначають високий рівень антисемітизму в Західній Європі. Якщо продемонструвати у цифрах, то в Україні за рік відбувається близько двадцяти інцидентів — це напади, акти вандалізму, в сусідніх країнах картина аналогічна. У Чехії — вже понад 80, в Західній Німеччині — 400, у Франції, Англії — 800 інцидентів. У США — кілька сотень.

Це не тому, що змінилась ментальність людей — з'явилися два чинники, які відсутні у Східній Європі. Які? Насамперед це радикальний ісламський фактор — у нас немає радикального «крила», навіть у ісламської діаспори, що проживає в Україні, — а їх близько мільйона. Це і кримські татари, і татари, азербайджанці та інші, і біженці і так далі, але радикального крила у них немає. Якщо є щось схоже в невеликих групах у середовищі татар, хто цим цікавився, і ми це відстежуємо, і ті,

хто знає і вивчає це питання, — хто такі ваххабіти. Хоча деякі штучно створені зародки цього були і в Україні, і вони були створені з метою спробувати розколоти групи кримських татар. Тобто цього чинника немає в Україні, як і в Білорусі, на Кавказі — крім чеченців і їхніх сусідів.

Немає ще одного важливого чинника, який вам добре відомий в Америці і в Західній Європі. Це модне в колах лівої інтелігенції, університетських кампусах гіпертрофоване ставлення до прав людини, яке призводить до заперечення ізраїльського чинника, до перебільшення значення нібито порушень прав людини Ізраїлем на палестинських територіях, до антиізраїльських протестів. Вкрай складне, заплутане явище, його вивчають, також воно існує в Північній Америці. І ми можемо сказати, що відсутність саме цих двох чинників у Східній Європі визначає дуже невисокий рівень проявів антисемітизму.

Чи так буде завжди — ніхто цього не знає, ми не можемо так ясно зазирнути в майбутнє. Прагнення України до Європи, що, правда, реалізується воно дуже непослідовно й повільно, свідчить про те, що, можливо, колись — наприклад, коли у нас буде більше біженців з ісламського світу — ці два чинники з'являться і в нас. Але поки що їх у нас немає.

Викликає інтерес одне явище, на яке ще мало звертають уваги — у розмові з вами я постійно оперую поняттям «ідентичність». Власне, євреї в Україні — це 300 000-й масив, який також можна описати певним набором ознак, яким вони володіють як ідентичністю. І ми бачимо певну динаміку, трансформацію і набір цих ознак упродовж тих 25 років, які ми займаємося вивченням громади. Ми ведемо моніторинги, проводимо соціологічні дослідження у цьому середовищі, бачимо процеси, аналогічні тим, що відбуваються в інших країнах. Ми можемо сказати, що відбувається трансформація ідентичності, і вона відбувається не сама по собі — змінюється тло, на якому живуть євреї, змінюється саме українське суспільство. Змінюється дуже повільно, дуже непослідовно, тим не менш, вже є досить окреслений вектор устремління до західного світу.

Це ще можна охарактеризувати як вибір системи цінностей, яку не всі можуть описати, пояснити, — але, тим не менш, коли триває війна, та молодь, яка воює зараз з росіянами на Донбасі, не завжди може сформулювати, за що вона воює... А там воюють не лише українці — там воюють євреї, кримські татари та інші.

Це ще одне цікаве явище в українському середовищі, яке складно

охарактеризувати, — його європеїзація. І полягає воно у тому, що євреї, як і українці, дедалі більше схилиються до вибору України, це такий зв'язок з Україною — це ті євреї, які виявили бажання лишитися тут і прожили тут останні 25 років. Вони суттєво відрізняються від тих, хто обрав виїзд, — і в сімдесяті роки, і на початку дев'яностих.

Ті, хто виїхав, включили інші ресурси у своєму житті — орієнтовані на адаптацію до нового середовища, на досягнення нової мети, на реалізацію себе у новому середовищі. І ті, хто виїхав, переключались на це нове життя, що дуже добре видно в США, Ізраїлі та інших країнах. А хто лишився, пройшов цей шлях разом з Україною — як могли, по-різному. І сьогодні ми можемо сказати, що значна кількість євреїв України, причому не лише молодих, а й значна частина літнього віку, теж спокійно ідентифікує себе з новою Україною.

Це спостерігається, незважаючи на неоднозначність процесів, що відбуваються в Україні, незважаючи на різні етапи Української Революції — яка почалась 1991 р., продовжилась Майданом 2004 і 2013 рр. — третій етап. І ще невідомо, чи був цей етап останнім, чи ми ще маємо пережити їх кілька.

У цьому відображається ментальність українців: повільність, поступовість, консервативність, фрагментарність. Можна назвати це «хуторянською» ментальністю. Досить консервативною. Загалом це не лише погано, але й добре. Тому що українці демонструють таку незалежність, таку інваріантність — саме незалежність від спроб нав'язати їм зовнішні форми, у тому числі й антисемітські.

У цьому сенсі я кажу, що антисемітська провокація може трапитись, де завгодно, в будь-якій точці світу, в будь-якій точці простору, в будь-якій точці суспільства — але зовсім інше питання, як зреагує суспільство на цю провокацію. Чи підхопить її і вона перетвориться на ланцюгову реакцію — як це було під час погромів у царській Росії, Богдана Хмельницького чи Гонти і Залізняка. Чи рішуче відкидає це всередині себе, самостійно, як зріле громадянське суспільство. І ми бачимо, що за двадцять п'ять років в Україні сформувалось ще, може, й недостатньо зріле, але дуже активне і надзвичайно поширене громадянське суспільство. Ця безліч об'єднаних за різними принципами різноманітних організацій, які спочатку ставлять перед собою невелику мету, але потім, у потрібний момент, включаються в загальний процес, який у нас називається Майданом.

Що таке Майдан? За останні двадцять п'ять років я це визначаю як адекватну психології українців форму протесту проти беззаконня і свавілля влади. Українці так протестують, вони знайшли таку власнотиву їм форму протесту. І це відображає і їхній консерватизм, і неквапливість, і хуторянство. Майдан має такий вигляд, що сотні тисяч стоять, нічого особливо активного не роблять, але чинять опір тому, проти чого вийшли, і так, як вони це розуміють: без особливої агресії, без особливої активності.

Я виступав у Франції і розповідав їм, як ми три місяці стояли на морозі у 2013 р., просто стояли. І французи цього не розуміють. Кажуть, що ми б через два тижні все б рознесли. Якщо влада нам за два три тижні не йде на поступки, ми б усе рознесли. Коли три місяці стоять сотні тисяч людей — а ми нараховували й до п'яти мільйонів у цілому по Україні, звісно, це середовище радикалізується. Це суспільний закон, закон динаміки мас. Якби влада йшла на компроміси — тоді б цей рух стихав. Але влада не вдавалася до компромісів, не хотіла поступатися, що і призвело до радикалізації — і коли влада застосувала елемент силового розгону, все прорвалося.

Це не прості процеси, їх можна по-різному оцінювати, але я брав участь у Майдані і в 2004 р., і в 2013 р., і, мені здається, я бачу різницю між ними — це не різні Майдани, це різні етапи одного й того ж еволюційного, еволюційно-революційного процесу. Еволюційного, тому що він розтягується на десятки років і більше, і він не змінює ситуацію швидко — і дякувати Б-гу, що швидко не змінює.

Ми бачимо 2004 р. егоцентричнішим, він був більше українським, якщо можна так висловитися. Влада використала зовнішні сили, була підтримка з Росії — але набагато слабша, ніж зараз. Влада використовувала ті ж само штампи проти Віктора Ющенка, його оточення, націонал-демократичних сил, які тоді існували і стояли на Майдані. Були також провокації, була також пропаганда — і знаєте, вона впливала на євреїв! Я певен — хоч і нема такої статистики, але я певен — 2004 р. мало хто з євреїв України голосував за Віктора Ющенка. Мало — не можу підтвердити це статистикою, але знаю, що мало. Євреї були трохи налякані, історичний досвід застерігав їх від захоплення цим новим чинником у житті. Вони були насторожені — і це можна зрозуміти, і голосували за його опонента — Віктора Януковича. Але потім Ющенко став президентом. Євреї побачили, що нічого такого страшного немає, ні-

якого антисемітизму, ніякої радикалізації суспільства. Ющенко поведився дуже примирливо з євреями, намагався бути ввічливим. Так, він був слабким президентом, не зміг зробити нічого суттєвого не лише для євреїв, але й для народу України в цілому. Я навіть якось одного разу сумно пожартував з ним, коли вимагав від імені єврейської громади розслідування невеликих інцидентів антисемітизму, які тоді траплялися. А вони нічого не розслідували. Я говорив йому, що якщо Ви майже нічого не робите — я вважав би це за упередженість щодо євреїв, але якби бачив, що все інше Ви робите добре! Але, оскільки все інше робиться так само погано, як і це, то просто доводиться визнати, що така слабка влада не зможе і не може нічого робити — але це окрема історія.

Майдан показав нам, і це ще 2004 р. помітили ті, хто уважно відстежував подібні процеси, що ми є свідками народження української політичної нації. Не етнічної, а саме політичної. Половина людей на Майданах розмовляла російською мовою — я спеціально поїхав у січні 2014 р. до Харкова, де збирались всі Євромайдани України, щоб подивитися на ситуацію в інших містах — половина розмовляла російською. Це не було важливим чинником — важливим був бік барикади, на якому ти знаходишся, а не мова, якою ти розмовляєш. І конфесійний чинник також не був суттєвим. На Майдані виголошували промови і росіяни, і євреї, і кримські татари, і рабин — закликав до миру, і його дуже добре сприймали. Я тричі виступав на Майдані. Виступали й інші відомі євреї — артисти, діячі культури.

Ми уважно моніторили те, що відбувалось на Майдані, і за три місяці зафіксували півтора вияви антисемітизму! Я жартую, що півтора — один випадок був безумовно антисемітський: така відома поетеса Діана Камлюк, вона належала до праворадикальної екстремістської групи і навіть сиділа за груповий напад на нігерійця — така загальна ксенофобія, не лише проти євреїв. І вона прочитала зі сцени Майдану антисемітського вірша. Але це був вільний мікрофон — там кожен міг прийти й виступити. Там цілісіньку добу йшли виступи. Ми зафіксували, що люди на Майдані це погано зустріли — свистіли, кричали на неї.

Другий випадок — це під Новий рік, коли був Різдвяний вертеп, його персонаж єврей, можливо, традиційно негативний, але згодом, у процесі вистави, він трансформувався у захисника народу — тобто, перейшов на сторону народу проти царя Ірода. Ось таке навіть відбу-

лося у Різдвяному вертепі. І це теж характерно, що українські організували цей вертеп — вони так хотіли це бачити.

До євреїв завжди було багато побажань від навколишніх народів, але ми не дуже поспішаємо відповідати їхнім побажанням. Я жартую, що ми живемо в міфічну епоху — в час народження нового міфу про те, що українці відстояли на Майдані, а тепер на фронті — свою незалежність. А євреї і кримські татари — їхні найближчі союзники. Такий дивний міф, і, як і будь-який міф, він має багато легендарного, вигаданого — але в ньому є раціональність. І більшою мірою він стосується не так євреїв, як українців у цілому.

Зазначене свідчить про доброзичливість Майдану, його доброту у ставленні до всього, мирний характер, його бажання бачити позитив. Бажання бачити позитив відображалось саме в тому, що коли мав слово я чи хтось інший з євреїв, українці вважали, що виступає єврейська громада в цілому. Хоча я виступав лише від свого імені — я не мав жодних повноважень від громади виступати на Майдані. Та я б і не взяв, мабуть, на себе таку відповідальність. Але оскільки всі знають моє дисидентське минуле, звісно, я мав виступити. Та й під час виступів інших євреїв було таке ж ставлення — що громада з нами.

Але ж був і Антимайдан — ті, хто виступав за Януковича, за «руський мир», за російський варіант розвитку. Їх було набагато менше, вони були інспіровані — там гроші платили. Але це інше питання. А ось коли майданні люди бачили, що хтось виступає проти них і що там теж є євреї, а євреї там теж були, то у них таке ставлення було: нема роду без вироку.

І це позитивний настрій, таке ставлення до євреїв свідчить не стільки про нас, скільки про них — як українська ідентичність та ментальність нас асоціює. І оскільки багато революцій закінчуються зовнішньою агресією, так і нам судилося — не 1991, не 2004, а саме зараз — пережити цю російську агресію.

Я не буду багато говорити про війну — ви самі читаете, цікавитесь цим, ясно одне — у нас немає громадянської війни, це для мене однозначно. Я дуже багато про це знаю, знайомий з багатьма фігурантами цих подій — і це не громадянська війна!

Сьогодні ця динаміка змінюється. Ті, хто бореться у цій війні з того боку, свідчать: сьогодні серед тих, хто воює, місцеве населення складає не більше 10–15%. Це переважно маргінали — не лише маргінали, але

в основному. Російська регулярна армія складає близько 30%. А інші — ті, кого ми називаємо найманцями — такі ж російські військові, але вони приїхали туди не як командировані у складі бойових частин, як це відбулося в серпні 2014 р.

Місцевих, які з ними співпрацюють і взаємодіють, я називаю просто — колабораціоністи. Вони співпрацюють з російською армією, з російськими найманцями, що воюють проти України. Я людина не радикальна, досить спокійна, але моє життя в Україні, в СРСР сформувало в мені певну позицію, яку я зараз висловлюю. Можу сказати, що багато хто з євреїв думає так само, і не лише євреїв. Багато українців так вважають. Проте це і моя позиція, і я маю її висловити.

Як один з керівників єврейської громади України я більше турбуюся за долю євреїв, що лишились на Донбасі. Дуже складно описати те, що відбувається на Донбасі, якщо коротко — це гуманітарна катастрофа. Саме для мирних жителів, які там все ж лишились. А лишилось близько половини населення з того, що жило до війни. Половина виїхала. І тут цікава пропорція: з Донбасу та окупованих територій виїхало близько 1,5–2,0 мільйони. З них майже 300 тисяч виїхало до Росії, а 1 млн. 700 тисяч — в Україну. Я не кажу, що в цьому є якась тенденція, були й випадковості. Можливо, їхали до родичів чи знайомих. Але ця картина свідчить: навіть на Донбасі люди не вірили міфам про фашистів і націоналістів і виїжджали в Україну — знаючи, що нічого там з ними не трапиться.

Інша справа, що держава не в змозі подбати про біженців, хоча б створити мінімальні умови для їхньої адаптації на новому місці. Втеча — це завжди жахлива ситуація. Мене приваблює доля саме євреїв, тому що це моя робота. Моє життя.

На окупованій частині території Донбасу до війни проживало 20 000 євреїв. І 10 000 — в Криму, але це окрема історія. Принаймні там немає війни. А на Донбасі триває війна, і їх лишилось близько половини. Тобто євреї не виїжджали так активно, як інше населення. Це асимільована група, яка своїми коренями вплетена в єврейство, якщо захочуть — вони можуть виїхати до Ізраїлю. Але справа в тому, що вони не хочуть. Незважаючи на складність добування інформації на тій території, ми однак намагаємось моніторити й отримувати дані про життя євреїв: чому вони не виїжджають, які в них побутові умови — й отримали досить цікаву картину.

Ми опитали близько тисячі осіб із 10 000 тих, хто лишився. Це доволі велика вибірка. Можливо, вона не така репрезентативна, як кажуть соціологи, але досить значна за кількістю. Вийшло ось що: 20% із тих, хто лишився, за жодних обставин не хочуть виїжджати з Донбасу. Незважаючи на умовність перемир'я.

У це перемир'я більше хочуть вірити західноєвропейські лідери, ніж ми — адже ми бачимо, що насправді є певне затишшя, але воно постійно переривається обстрілами. Продовжують надходити поранені, якщо нема загиблих — то дякувати Б-гу. Тобто температура у цьому котлі зараз нижча, ніж два місяці тому, але ніхто не може говорити, що не відбудеться нового розігріву. Оскільки Путін повернувся із США дуже роздратований, йому не вдалося нав'язати свою ідеологію ні Обамі, ні західним лідерам. І те, що він робить у Сирії, і не виключено, що загострення на Донбасі — очікуваний нами підсумок. Незважаючи на всі обіцянки і підписи.

Я хочу поділитися своїм розумінням ситуації. Ви не зобов'язані його поділяти. Що є мотивацією для російського керівництва під час війни на Донбасі? Адже це іміджеві втрати, це економічні санкції, що вже досить суттєво впливають на життя Росії. Однак Росії важливо утримати Україну в своїй орбіті. Росія обирає такий метод дій, який не дозволяє Україні йти від неї до Європи, в НАТО, інші міжнародні інститути.

Двадцять три роки цього вдавалося досягти мирними засобами. Щоправда, намагались зіштовхувати людей між собою, але без війни. Тепер ці «мирні» засоби Росією вичерпані. Коли відбувся Майдан, російське керівництво почало розуміти: інших способів, крім воєнних, не лишилось. Тоді й був створений цей конфлікт. І, на мій погляд, температура у цьому котлі буде штучно підтримуватись така, щоб Україна не могла собі дозволити жодний вільний рух у бажаному напрямку. Це імперська мотивація — утримати Україну в своїй орбіті. Це не національна мотивація.

Звісно, можна оперувати якимись раціональними питаннями, але я напівжартома кажу, що це — як фантомний біль у людини: відрізали ногу, а вона в неї болить, нічого не поробиш. Так влаштована людина, так влаштований імперський організм. Ось, відтяли вже й руку, і ногу, і вуха — і Прибалтику, і Білорусь не зовсім уже так в орбіті, не кажучи вже про Кавказ, Азію. А все болить! І хочеться все повернути назад, при-

клеїти і пришити — і здається, що тоді стане легше. Ось такий інстинкт і може виступати поясненням — чому Росія так, на перший погляд, нерационально чинить і продовжує цей конфлікт попри великі втрати.

Повертаюсь до євреїв: 60% могли би виїхати за певних умов, а 20% готові переїхати, якщо їм якось компенсують збитки, пов'язані з втраченою житла. Поїхати до Ізраїлю — ми дослідили ізраїльський вектор. Тому що ті, які хотіли виїхати в Україну, — вони виїхали. Це ті, у кого були кошти, хто зміг мобілізуватися, кому загрожував призов до донецької армії і так далі. Вони виїхали і вивезли дітей. Лишилось переважно населення похилого віку. А також деякі лікарі, викладачі — вони прив'язані до своєї роботи.

Проблеми саме з квартирами — ви ж знаєте, що колишнє радянське населення — небагаті люди, які за своє життя змогли собі заробити єдину річ — квартиру. І частіше завдяки приватизації, а не заробітку. Це єдине, що вони мають. У них немає накопичень, банківських рахунків, коштовностей, якоїсь іншої нерухомості — вони мають лише квартиру. Виїзд із Донбасу з великою долею вірогідності означає втрату квартири. Порожні квартири захоплюють місцеві бойовики і використовують їх для своїх потреб. Частину гарних квартир здають російським офіцерам — і вони непогано платять за ці квартири, щоб жити в гарних умовах. І в нас є точні свідчення цього. А частину квартир бойовики просто забирають собі — тому що серед них багато приїжджих маргіналів. І чеченці, і з Росії — туди багато хто приїхав. І вони теж хочуть добре жити і захоплюють ці квартири.

Реалізувати квартиру неможливо, продати нерухомість неможливо. Хто намагається продати — боїться, що в нього відберуть гроші, тому що постійні пограбування і насилля. Це просто хаос, некерований хаос. До якого люди якось пристосувались, щоб вижити.

Не мені вам розповідати, як пристосувались люди виживати в Росії під час війни, під час революції, у важкі роки, в голод — там якось виживають. Хоча є жертви серед мирного населення, і їх навіть більше, ніж серед діючої армії. В Україні ведуть певну статистику — я їй не дуже довіряю.

Україна оперує цифрами, що за півтора року конфлікту загинуло близько двох тисяч військовослужбовців і шість тисяч мирних жителів. Дуже складно перевірити, згодом статистика якось відновиться. Є інші джерела, що свідчать про великі втрати російської сторони, я їм

теж не дуже довіряю. Там йдеться про вісім тисяч загиблих солдат — і незрозуміло, як це перевірити.

Мене турбує, як звідти вивезти євреїв — тому що всі намагання налагодити там адекватну допомогу, на жаль, марні. У нас була гуманітарна мережа благодійних центрів, створена упродовж двадцяти років завдяки допомозі Джойнта. Ця мережа працювала, на їхньому обліку перебувало сто тисяч осіб. Це члени єврейської громади України, вони отримували регулярну допомогу — фінансову, лікарську, продуктову. Звісно, ніхто не міг шикувати на цю допомогу. Але мінімальною соціальною допомогою єврейська громада забезпечувала. Звісно, так було і на Донбасі — в Донецькій та Луганській областях. Війна все це зруйнувала. Зруйнована банківська система, картки не працюють — гроші переводились на картки. Можна було зайти до магазину чи в аптеку і купитись на ту суму, яка надходила за місяць. Зараз все це не працює — спочатку думали, що це тимчасово, але вже півтора року не налагоджується.

Спочатку я намагався відновити якісь види допомоги, брав у цьому участь, домовлявся з торговельними мережами, які збереглися там на тій території, щоб через них допомагати людям. Це вдалося лише частково — у дуже незначній мірі. Практично у нас немає можливості допомагати всім цим людям — 10 000 євреїв похилого віку, які залишились у тому регіоні. Тому нас турбує насамперед ідея їхньої евакуації. Але це великі проблеми. Я зараз зустрічався у Нью-Йорку та Вашингтоні і намагався обговорити з місцевими єврейськими структурами можливість такої евакуації з Донбасу. Тому що ми не бачимо там перспективи. Навіть якщо запрацює мир, це десять чи більше років для відновлення мирного життя.

Як ви знаєте, євреї завжди добре відчуває ситуацію — «реагує ногами». Еміграцією. Ви самі були серед тих, хто колись відреагував на несприятливі обставини в країні, на непередбаченість майбутнього для себе і своїх дітей — виїхали до США. Ми активно фіксуємо міграцію, і вона дуже показова. З різних питань ми бачимо, по-перше, що головний чинник еміграції — економічна нестабільність. Антисемітизм, про який я вже розповідав, перебуває десь на п'ятому-шостому місці. Це стабільно впродовж двадцяти років, я це показував.

Головне — економічна нестабільність, політична нестабільність, бажання забезпечити майбутнє своїм дітям, це й екологічні проблеми —

Чорнобиль. Кожна криза — ви знаєте, в 1998 р. була криза, у 2008 р. була криза — призводить до сплеску еміграції. Потім вона стихає і знову переходить у спокійне русло. За останній передвоєнний рік у нас було менше двох тисяч осіб, які виїхали з України до Ізраїлю — 1 800 чи 1 900 осіб, я вже зараз точно не пам'ятаю. 2008 і 2009 рр. було більше — і потім еміграція знову почала знижуватися. 2014 р. вона злетіла до 1 600, здається, проте наступного року було близько 6 000, а цього року буде, мабуть, майже 7 000. Євреї реагують, і ми розуміємо, чому вони так реагують — у нас триває війна. Цікаво, що в Росії теж відбулося зростання еміграції майже у півтора рази. Чому — можемо лише здогадуватися. Швидше за все, євреї Росії теж відчувають якусь нестабільність, якісь майбутні проблеми. І намагаються принаймні якщо не виїхати назавжди, то запастися ізраїльськими паспортами. Вони виїжджають, отримують паспорти — і дехто повертається працювати, якщо у них досить прибутковий бізнес, де вони працювали. Але вони вже мають запасний варіант.

Я думаю, що цього року ми переживемо пік. У цьому питанні Україна перебуває на другому місці після Франції, на третьому місці — Росія. Франція — через потужний сплеск антисемітизму, через напад на школу весною 2012 р. — ви пам'ятаєте.

Наша ситуація спричиняє дуже потужний потік емігрантів. Минулого року — це понад 7 000. Ця міграція цікаво розподілена по регіонах: більше половини мігрантів з України — це Донбас, 60%. Ізраїль не дає достатньо статистики щодо місць виїзду людей, тому що вони дають паспорти не там, де люди жили. Тобто спочатку вони виїжджають із Донбасу, наприклад — у Харків, Львів, Дніпро, Київ, а вже потім — до Ізраїлю.

Цікаво, до речі, що з тих 10 000 євреїв, які виїхали з Донбасу, близько 500 поїхали до Росії. З них близько половини відразу виїхали до Ізраїлю, друга половина лишилась у Росії. Але це перша хвиля, потім починається ефект другої похідної — ті, хто виїхав до Росії, потім приходять у Москву на вулицю Велика Ординка до ізраїльського посольства і теж просяться виїхати, тому що біженцям дуже складно адаптуватися.

Те саме відбувається в Україні. Люди, які відразу не виїхали і намагались адаптуватися, а я вже казав, держава їм мало в цьому допомагає, набагато більше добровольці та волонтери — потім теж починають виїжджати. Загалом із тих 10 000, які виїхали з Донбасу, у підсумку, я думаю, виїхало понад 80%. Ну а частина з них затрималась.

І тримають їх теж квартири — у моєму оточенні є люди з Донецька, які їздять і дивляться за своїми квартирами і повертаються — слава Б-гу, це ще поки можна робити. Когось там просять подивитися, щоб не втратити. Ми шукаємо зараз можливість компенсації людям втраченої нерухомості, і, можливо, вдасться ще вивезти з Донбасу частину людей — ми спробуємо зробити максимум.

Там лишилась частина благодійної єврейської інфраструктури, хоча обидва рабини з Луганська і Донецька виїхали. Донецький живе в Києві, луганський, здається, теж. Маріупольський рабин повернувся після звільнення міста українською армією. Рана дуже глибока. Тобто виявилось, що збудити це, внести чвари і війну — легко. Але ми не бачимо, що найближчому поколінню вдасться якось залагодити ці проблеми між двома країнами, які раніше вважалися зазедве не братами.

Це цікаво, такий масовий психологічний ефект. Пам'ятаєте, як було у Криму, коли його віддали практично без спротиву. Тому що суто психологічно українців виховували як молодших братів росіян. Як це в багатодітній сім'ї, ті знають — хіба може молодший брат здійснити руку на старшого? Це неможливо. Це бар'єр! Значний психологічний бар'єр! Щоб його подолати, потрібно багато часу — вже потім, коли діти виростають, молодші мужніють, і, якщо старші поводять себе досить зухвало — тоді вже є можливість чинити їм опір. Це і відбулося в Україні.

Крим — це був суттєвий психологічний бар'єр. Треба сказати, що тоді росіяни теж не стріляли — вони просто витісняли українців. В Україні був момент зміни влади, момент розгубленості і слабкості влади, яка ще себе не відчула. А з іншого боку — зараз ми мали б війну в Криму. Я не знаю, яка війна краще — в Криму чи на Донбасі, війна завжди погана — і там, і там. Якби ми відразу почали чинити активний опір...

Коли вже почався Донбас, українці трошки отямилась і почали розуміти, що так можна взагалі все втратити. Не лише Крим і Донбас, але й центр, та всю країну загалом. І спробували чинити опір — і виявилось, що виходить! Ось це саме той психологічний момент, коли молодший брат вперше вчинив опір старшому брату і побачив, що це виходить. Для українця вбити росіянина — непереборний бар'єр. А потім виявилось, що цей бар'єр можна здолати. Зараз це відбувається без жодних комплексів.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

V
ІЗ ВИСТУПІВ

«ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!»

Виступ на Народному віче (Євромайдан) під час Дня Гідності.
Київ, 15 грудня 2013 року

Йосиф Зісельс, керівник Конгресу національних громад України,
Голова Асоціації єврейських організацій та общин України
Член Гельсінської групи з 1978 року, колишній політв'язень

Доброго дня, шановна громадо!

2004 р. я стояв на цій самій площі Незалежності, на цьому ж Майдані, на сцені, яка тоді була тут споруджена, і думав про те, яка щаслива в мене доля, бо я, провівши шість років у брежнєвських таборах, залишився живим, залишився людиною і разом з багатьма іншими друзями-політв'язнями, на жаль, що не з усіма, дожив до цієї миті. Дожив не просто до формальної незалежності України, а дожив до часів, коли населення перетворюється на український народ, а громадяни — на політичну українську націю.

Із тієї сцени я звертався тоді до представників національних меншин України, до тих українських громадян, які не є етнічними українцями, хоча проживають в цій країні сторіччями, зберігаючи свої мову, культуру, релігію та звичаї. Я звертався до них із закликом вийти на Майдан та зробити разом крок до майбутньої європейської України, до європейської української політичної нації.

Я — представник однієї з національних меншин — єврейської, хотів тоді сказати всім присутнім на Майдані, всій Україні — від імені й інших мільйонів представників національних меншин, що ми разом з вами, разом з українцями на шляху до майбутнього. Але я не міг цього сказати, бо це було б неправдою.

Тоді, далекого 2004 р., президентській адміністрації спеціальними пропагандистськими технологіями вдалося залякати багатьох громадян — не українців, залякати їх штучно створеним образом українця-бандерівця, українця-ксенофоба, українця-антисеміта. Половину громадян України ці сили виставили на міжнародний осуд як фашистів, які рвуться до влади. Тоді провокація не спрацювала, Майдан переміг, хоча багато

дезорієнтованих людей не змогли піднятися над своїми стереотипами та проголосувати за представника об'єднаної опозиції, за Віктора Ющенка.

Сьогодні ситуація в Україні дуже схожа на 2004 р., бо проти Євромайдану, проти об'єднаної опозиції, проти нас з вами знову використовують ті ж самі пропагандистські штампи, нас намагаються посварити, протиставити один одному та зіткнути у штучному конфлікті національні меншини з українцями. Але за ці роки, за короткий час Україна та її громадяни стали іншими, Майдан змінився і не лише за рахунок барикад, а більше — завдяки людям, які на ньому відстоюють свою гідність. Ми вже не такі наївні, як були тоді, ми вже не ідеалізуємо наших опозиційних лідерів — ми з ними співпрацюємо, усвідомлюючи, що вони далеко не месії, а такі самі прості люди, як і ми з вами. Ми не очаровані ними, отож — не будемо розчарованими.

Я повернувся на Майдан та знову мрію звернутися до вас, до Майдану, до України від імені національних меншин із констатацією спільності у прагненнях, але відчуття реальності мене зупиняє. І тому я звернусь зараз знову до них, до мільйонів громадян нашої країни, до представників національних меншин. Я мрію про той час, коли зможу звернутися до них українською мовою, але ще зарано, бо за двадцять два роки української незалежності не всі з нас, представників національних меншин, оволоділи мовою народу, серед якого ми досить непогано давно проживаємо.

Я поки звернусь до них російською мовою і маю надію дожити до часів, коли з ними усіма можна буде розмовляти єдиною державною мовою — українською.

Уважаемые сограждане, представители национальных меньшинств Украины!

Я один из вас — представителей различных этносов и народов, волею судьбы и истории оказавшихся в Украине. Нас отличает от украинцев не только этническое происхождение, раса и религия, не только обычаи и традиции, но и то важное обстоятельство, что проживая в Украине, мы в то же время — живем и в своих диаспорах.

Как бы давно части наших народов не поселились в Украине, у большинства из нас всегда остается выбор: мы можем уехать на свою историческую родину или остаться в Украине и разделить судьбу ее народа. И каким бы не был наш выбор, мы должны всегда помнить, что украинский народ лишен такого выбора, он живет в своей стране, и иной родины у него нет и быть не может.

Мы оказались на территории империй (Российской, Австро-Венгерской и Османской), и для того, чтобы выжить в этих империях, выработали своеобразную форму своей идентичности, сохранив во многом ее содержание — религию и обычаи. Характерной чертой данной формы идентичности было — безусловное ориентирование на имперскую власть, на метрополию (на императора, царя, султана, генерального секретаря, президента).

По проверенному столетиями правилу, следуя инстинкту самосохранения общины в диаспоре, мы полагались на власть в самом главном, только власть могла дать или отобрать наши права, а также защитить от неприятностей и даже трагедий в нашей общей истории. Мы стремились к стабильности, потому что в империях только в условиях стабильности, только под защитой имперской власти национальные меньшинства могут спокойно и свободно развивать свою культуру, свои традиции, преемственность поколений, т.е. продолжать себя в будущем.

Всегда ли это правильно? Ведь народы, среди которых мы проживаем, не всегда переживают период стабильного развития. Иногда наступает время перемен, когда народы поднимаются на борьбу за свою национальную независимость, за свои социальные и демократические права. Продолжая ориентироваться на власть, мы — национальные меньшинства — невольно входим в противоречие, а иногда и в конфликт с народом, который живет в своей стране и мечтает о лучшем будущем для нее. Инстинкт самосохранения подталкивает нас к власти, чувства справедливости и сопереживания — часто приводят некоторых из нас и, особенно, наших детей в лагерь союзников с борющимся народом. Так было много раз в нашей истории: в Западной Европе, в Польше, в странах Балтии и Южного Кавказа и, конечно же, в Украине.

Такое время перемен сейчас в Украине, и мы вновь, как много уже раз было в нашей истории, стоим перед нелегким выбором: с кем мы — с народом или с авторитарной властью, с честными гражданами или с воровством и коррупцией, следуем инстинктам или — своим чувствам?

Хотим ли мы вернуться в наше евразийское прошлое или — устремиться в европейское будущее, в состояние, в котором живут сегодня страны Европы, расположенные рядом с нами. Мы все, граждане Украины, постоянно общаясь с гражданами этих стран, бывая в этих странах, хорошо знаем, что это, конечно же, не сказочные, идеальные царства, но страны и народы, достигшие своей волей и настойчивостью достойной жизни для большинства своих граждан.

Власть, зная о наших слабостях, о нашей извечной проблеме выбора, опять пытается нас привлечь на свою сторону, запугать «националистами и фашистами», разделить и столкнуть нас с украинским народом, который все увереннее выбирает свое европейское будущее. Власть, используя различные ухищрения и провокации, пытается всех нас затормозить в евразийском прошлом, она пытается развратить наших детей, маня их своей коррумпированной кормушкой, соблазнить возможностями незаконного обогащения.

Выступая в прошлое воскресенье в Берлине на встрече экспертов из многих европейских стран, я попытался объективно осветить ситуацию в Украине и ответить на многие вопросы. В частности, отвечая на вопрос о степени риска и угрозах для евреев и еврейских общин в Украине, я сказал, что риски и угрозы есть всегда. Но ныне в Украине риски и угрозы нападения со стороны протестующих людей и даже радикальных групп — минимальны, а максимальную угрозу несут нам провокации власти, которая постоянно организует их с целью реализации силового сценария или введения чрезвычайного положения.

Украинцы очень спокойные и благожелательные люди, особенно во время перемен, во время Майдана. Провокация может быть организована и спровоцирована, где и кем угодно. Главное, чтобы провокация не превратилась в цепную реакцию, и опыт трех недель Майдана подтверждает, что большинство провокаций активисты Майдана гасят сами.

Возвращаясь к вопросу о вечном выборе, стоящем перед национальными меньшинствами, проживающими в диаспоре.

Не пришла ли пора нам, национальным меньшинствам, разорвать этот порочный круг выбора и присоединиться к участникам многочисленных евромайданов Украины. Ведь перед нами стоит не политический выбор, за какую партию или за какого кандидата проголосовать на выборах. Сейчас мы оказались перед выбором между достоинством и приспособлением, между свободой и рабством, между прошлым и будущим.

Мужчины и женщины, независимо от расы, национальности и религии всегда хотят только одного — здоровья и счастья своим детям, чтобы дети росли честными и справедливыми людьми, образованными, с чувством собственного достоинства. Пусть каждый из нас спросит у самого себя: можем ли мы этого достичь при такой власти? И не пришла ли пора всем нам, вместе — законным образом поменять эту власть на ту, которая вместе с нами приведет Украину в европейское будущее.

Давайте же все вместе повторим замечательный лозунг нашего общего прошлого: «За нашу и вашу свободу»!

Я із задоволенням повертаюсь до української мови, ніби з прози — до пісні, і звертаюсь вже до всіх вас, хто чує і бачить наш Майдан.

Наше імперське, комуністичне минуле не хоче нас відпускати. Ми ще з ним, з тим минулим, не розрахувалися, не засудили комуністичну ідеологію та багатьох її носіїв, які разом з ідеологією принесли народам України, та й багатьом іншим народам насильство і кров, Голодомор та репресії, знищення національних мов і культур, релігій і традицій. Імперія і рабство ще є майже в кожному з нас, але, виходячи на майдани України, ми разом вичавлюємо їх із себе, допомагаючи один одному.

Основними чинниками нашого імперського комуністичного минулого були брехня і відсутність права на правду, насильство і відсутність права на захист. Ми вийшли з імперії, але за двадцять два роки незалежності було досить багато брехні, хоча і з'явилося право на правду. А в ніч на суботу 30 листопада влада продемонструвала нам свою готовність до насильства та крові, вона нагадала нам, що ми ще не є вільними людьми в своїй державі, яка замість права на захист пропонує нам насильство і брехню, що його прикриває.

Коли ми, прагнучи волі, виходимо на Майдан, у нас одна мета — спільне гідне майбутнє. А для того, щоб досягти цього гідного майбутнього, нам треба законним шляхом поміняти владу. Скільки б не залишалося нам до президентських чи парламентських виборів, ми маємо дожити до них та разом забезпечити їхню прозорість і демократичність. З чинним урядом ми цього не досягнемо. Нам потрібен новий уряд, уряд національної єдності, який утримає країну на краю прірви, збереже її цілісність, не допустить розбрату та громадянської війни, і підготує цивілізовані вибори без жодних фальсифікацій та адміністративних ресурсів.

Доти, доки в нас нема такого уряду, в нас залишається тільки одна мирна зброя — майдани, які можуть перерости у всеукраїнський Майдан, у безтермінову кампанію громадянської непокорі!

Три тисячі років тому мій народ йшов від рабства до свободи сорок років.

Нам — народу України залишилося вже недовго!

Тільки разом! Боріться — поборете!

Слава Україні!

ЄДНІСТЬ ТА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ

Espresso.TV. 23 березня 2014 року

15 грудня [2013 р.] я стояв тут перед вами, перед Майданом, і звертався до національних меншин, національних громад України із закликом: «Прийдіть до нас сюди на Майдан. Прийдіть на Майдани і разом з українцями скажіть своє слово». Бо ми всі разом потребуємо спільного майбутнього. Ми разом хочемо, щоб наші діти жили у майбутній Україні. Бо Майдани і той народ, який стояв і стоїть на Майданах, — це майбутнє України. А ті люди, які стояли на Антимайдані, — це минуле України, її колоніальне, рабське минуле. І ми не хочемо жити в тому минулому. Ми хочемо з українцями разом жити у її майбутньому.

Ми були з вами і ви бачили це: ми були з вами тут, на сцені, на майданах у 50 містах України, на барикадах, які захищали Майдан, і наші представники також гинули разом з українцями. І ми не відчували тоді й не відчуваємо тепер, що ми окремі. Ми не були тоді меншинами, ми були єдиним народом України, єдиною політичною нацією, єдиним громадянським суспільством України. Кожен з нас відчував себе частиною того єдиного народу, бо в єдності наша сила. Єдність — це головне, що є в нас тепер. І ми повинні пронести цю єдність у майбутнє, ким би ми не були за етнічним походженням.

Ми національна меншина України й не потребуємо захисту ані від Росії з її армією, ані від інших «захисників», які кажуть нам з Європи чи з Америки, що вони хочуть захищати нас. Нас не треба захищати від українського народу, ми його частина, і ми разом з ним здатні боронити Україну та її майбутнє. Бо єдність — це головне, що в нас є.

Що перемогло на Майдані? Коли Янукович побачив, зрозумів, що перед ним не заколот якийсь, до якого він готував свої війська й свою брехню, а що проти нього стоїть народ, тоді він злякався і побіг. Я думаю, що і Путін скоро зрозуміє, що проти нього не заколот, не якісь «фашисти», яких три тижні російська армія шукає по всьому Криму, і жодного ще не знайшла, а самі себе поводять як фашисти. Коли Путін це побачить — він також відступить. І тому ми повинні бути єдині. Бо в будь-якому протистоянні перемагає не той, хто готовий вбивати, а перемагає той, хто готовий вмирати. І ті трагічні дні показали, що народ готовий вмирати за своє майбутнє, за своє бачення України, що Україна виростила уже сотні тисяч, якщо не мільйони, синів, які можуть і готові вмерти за своє майбутнє, за майбутнє своїх дітей, щоб усі жили ми разом у країні без ко-

рупції, у демократичній країні, в економічно розвиненій країні, у країні, де є закони, які виконуються, у країні, яка не нехтує своїми національними інтересами ані ззовні, ані зсередини. І тільки в такій країні, ми, національні меншини, хочемо жити разом з українцями.

Ми багато кажемо про люстрацію при владі, але ми повинні проводити серед себе також моральну люстрацію. Бо серед нас є багато тих, хто були проти нас, хто воювали на інформаційній війні проти нас і зараз продовжують воювати. Бо війська, які стоять на кордонах України, це одне, і невідомо, буде ця війна чи ні, але ми повинні бути до неї готові. Але ми вже чотири місяці ведемо інформаційну війну, проти нас можуть, системна, багатоозброєна інформаційна армія, дуже добре фінансована, з багатьма фахівцями, із підкупленими парламентаріями в Європі й Америці, з підкупленими журналістами, з клубами співвітчизників, з культурними центрами. І ми повинні протиставити їй нашу контрпропаганду, нашу правду.

У нас, можливо, немає таких грошей, але в нас є правда, і це головне. Бо правда завжди перемагає, і правда з нами. І повинні вести цю війну, не послабляючи жодного дня. Нас не треба захищати, є тільки один народ, одна меншина, яка зараз знаходиться у драматичній ситуації, і Рефат Чубаров виступав сьогодні перед нами.

Я повернувся з Берліна, де виступав у Бундестазі, й казав: «Не треба захищати євреїв, не треба захищати вірменів. Не кажіть про це, бо це все пусте. Є тільки один народ, який сьогодні потребує захисту в Україні, — це кримськотатарський народ». Бо він витратив п'ятдесят років, і я свідок цьому, я в підпіллі допомагав цьому народові разом з іншими дисидентами, ми бачили цей драматичний шлях повернення народу до Криму. І ми вважаємо, що й дотепер повинні його підтримати в його боротьбі, у бажанні жити на його батьківщині, жити на своїй землі. Ми завжди підтримували кримськотатарський народ у його прагненні до автономії. І сьогодні це наша опора в Криму — кримськотатарський народ разом зі свідомими українцями, які також там є. І ми повинні захищати їх, ми повинні дбати про них і не відштовхувати від себе.

Ми вже починаємо працювати з новим урядом України й вимагаємо від нього, як я тоді звертався до Майдану, 15 грудня: «Зверніть увагу на національні громади, не відштовхуйте їх тоді, до Януковича, не відштовхуйте їх зараз, вони хочуть жити разом з вами. Бо тільки разом ми можемо бути сильні й тільки разом, тільки єдиними, ми можемо перемогти. Слава Україні!»

ЗАЯВА ГОЛОВИ ГЕНРАДИ ЄАЕК, ГОЛОВИ ВААДУ УКРАЇНИ ЙОСИФА ЗІСЕЛЬСА

Останніми місяцями в Президії Євразійського єврейського конгресу (ЄАЕК) пожвавилось обговорення різноманітних питань, пов'язаних з подіями в Україні, насамперед — із російсько-українським збройним конфліктом у Криму та на сході країни.

Варто наголосити, що Євразійський єврейський конгрес не має єдиної виробленої Генеральною Радою або, як мінімум, Президією позиції щодо зазначеного міждержавного конфлікту.

У зв'язку з цими обставинами всі висловлювання, інтерв'ю, статті та роз'яснення керівників ЄАЕК із питань російсько-українського протистояння є висловлюванням їхнього особистого погляду на події, що відбуваються.

Як голова Вааду України, я маю всі повноваження висловлюватися від імені цієї організації і, незважаючи на все написане в різноманітних інформаційних ресурсах, заявляю, що висловлююсь із цього приводу безпосередньо від імені Вааду України, а не від імені ЄАЕК.

Ідея т.зв. «позитивного нейтралітету» ніколи не приймалась ні Генрадою, ні Президією ЄАЕК як офіційна доктрина ЄАЕК. Тому вона не може вважатися узгодженим, консенсусним кутом зору нашої міжнародної організації.

Навіть більше. Як один із керівників єврейської громади України з усією відповідальністю заявляю, що концепція «позитивного нейтралітету», в основі якої — зрівняння в правах агресора та жертви, є, на моє глибоке переконання, цілком аморальною ідеєю, що суперечить духу справедливості.

Київ, 19 травня 2014 р.

Перекладач з російської: Олесь Мандебура

ЧИ Є КОМПРОМІСОМ МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНOSTІ?

При підготовці «Кемп-Девідського миру» використовувалася методика т.зв. Гарвардської школи перемовин. Методисти спробували виокремити основні інтереси сторін: для Ізраїлю головним було і лишається безпека країни, для Єгипту — повернення втраченого Синайського півострова. Знайшли компроміс: Синай повертається Єгипту, але надалі лишається демілітаризованим.

Що таке компроміс? Це коли обидві сторони хоч трохи, але не задоволені!

Чи є Мінські домовленості компромісом? Звісно, що ні. Насамперед тому, що, на відміну від Кемп-Девідського, вони не виконувались жодного дня і, ймовірно, ніколи виконуватися не будуть.

Якими є основні інтереси сторін у воєнному конфлікті Росії проти України? Основне бажання України — раз і назавжди відірватися від Росії, вийти з простору євразійської цивілізаційної ідентичності у європейський світ. І ці спроби тривають уже понад сто років. Головне завдання Росії — не випустити Україну (Молдову, Грузію тощо) з того, що вона називає «руським миром», не дозволити увійти до ЄС і НАТО.

Якби Мінські домовленості виконувались, це було б умовним компромісом, але нам доведеться, на жаль, ще довго перебувати у стані воєнного конфлікту, який то розгорається, то тліє, оскільки сторони намагатимуться покращити воєнним шляхом свої тактичні досягнення перед черговими етапами перемовин.

Якби угоди виконувались, можна було би розмірковувати над тим, хто дав заднього ходу, хто здав позиції, а хто виграв.

Росія не досягла ідеального рішення у поставленому завданні — їй не вдалося зірвати підписання Угоди між Україною та ЄС і його ратифікацію українським парламентом. Україна також не досягла ідеального рішення — звільнити свою країну в Криму і на Донбасі від окупантів і повним ходом рухатися до ЄС.

Росія вирішила посильне для себе на цьому етапі протистояння завдання — пригальмувала рух України в ЄС — шляхом відтермінування на рік імплементації частини угоди про зону вільної торгівлі

з ЄС. Росія змогла створити на території України «активну ракову пухлину» («український сектор Газа»), за допомогою якого вона намагається зупинити рух України до ЄС.

Україна також на цьому етапі вирішила реальне для себе завдання — купірувала конфлікт на невеликій частині своєї території. Справа за меншим — не дати розповзтися цій заразі далі. Час покаже, але обом сторонам легко й мирно не буде. Надто вже вони невдоволені досягнутими результатами.

На інформаційне тло — тим паче відверто пропагандистське — не варто звертати уваги: воно слугує для прикриття намірів, а не для роз'яснення позицій.

Київ, 1 жовтня 2014 р.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ЧИ БУТИ МИРУ НА ДОНБАСІ?

Упродовж останнього року ми вже кілька разів обманювали самі себе, вірячи, що чергове намагання керівництва України встановити мир на Донбасі завершиться справжнім миром. Чому ми помиляємось?

Насамперед тому, що приймаємо бажане за дійсне. Будь-яке позитивне висловлювання, будь-який політичний маневр ми схильні розглядати як першу ластівку мирної весни.

Щоб реальніше сприймати різноманітну інформацію, ми маємо точно уявляти собі мотивацію російської влади на тлі геополітичних та економічних процесів, що відбуваються навколо цього регіону. Я можу запропонувати модель такої мотивації, і ось у чому вона полягає.

Російське керівництво живе відчуттям своєї минулої імперської величі у світі. Воно нагадує людину, яка, прокидаючись зранку, підсвідомо відчуває свій організм, своє тіло: чи все на місці, чи все гаразд. Після розвалу СРСР 1991 р. російське керівництво живе під владою комплексу втрати деяких частин «свого тіла», його переслідують фантомні болі. Вже давно немає руки, ноги і ще дечого, але воно все ние і болить. Природно, аби позбутися болю, треба все втрачене відновити — адже лише «відростивши» втрачені частини тіла, можна сподіватися на відновлення колишньої імперської величі.

Вказану велич також варто сприймати в контексті євразійської цивілізаційної ідентичності: боятися — значить, поважають.

Якщо комусь спаде на думку ідея намалювати реальні кордони впливу колишньої імперії (зараз — «русский мир»), то він зазнає реальних складнощів: вплив не має географічних меж — він глобальний.

З огляду на вказану модель тактична мотивація Росії щодо України, та й щодо Молдови й Грузії свого часу, стає зрозумілішою: необхідно зробити все можливе й навіть неможливе, щоб не допустити «уламки колишньої імперії» ні до ЄС, ні, тим паче, в НАТО. Все інше — питання засобів, ресурсів і пропагандистського забезпечення.

Окремо ми для себе маємо зробити висновок щодо адекватності російського керівництва. Ангела Меркель, при всьому своєму бажанні потурати РФ, не змогла не прокоментувати неадекватність керівництва цієї країни. Якщо спростити, то в моєму уявленні російське керівництво живе під потужним впливом трьох параноїдальних страхів:

— Росія розвалюється, як свого часу СРСР;

- ракети НАТО встановлені на кордоні Росії;
- Майдан на Червоній площі в Москві (бруківка там ну дуже вже зручна).

Якщо моє припущення про мотивацію російського керівництва загалом правильне, то розвиток ситуації жодним чином не передбачає мирного вирішення війни на Донбасі упродовж найближчих років. Причому, на відміну від Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії, де ми спостерігаємо «заморожені конфлікти», які сковують намагання Молдови і Грузії проводити реформи і рухатися в напрямі європейської цивілізації, в Україні російському керівництву потрібен гарячий конфлікт, тобто війна то тліє, то розгорається. Лише такий конфлікт, на думку російського керівництва, зможе утримати Україну від намагань відірватися від євразійського авторитарного світу.

Можна заперечити, що міжнародні економічні санкції, які світ ужив проти Росії, значною мірою вже змінили ситуацію й довели невивідність продовження агресивної реваншистської політики. Не вірю!

Про неадекватність ми вже поговорили. Росія також має, на мій погляд, достатньо ресурсів для продовження війни на Донбасі, щоб не звертати особливої уваги на супутні складнощі і навіть кризи. Дуже вже потужна мотивація — «не пущать»!

Не варто також, на мою думку, перебільшувати відому тезу марксистсько-ленінської теорії про розрив між «верхами і низами». Російське населення у своїй більшості не лише поділяє вказану вище мотивацію, але й значною мірою її визначає. «Умом Россию не понять...»

Ніхто не знає, де знаходиться та «червона кнопка», після якої в Росії починається бунт, і чи є вона взагалі. Заради «святої» ідеї відновлення «руського мира» можна не лише пояси затягнути на останню дірку. Не хочеться згадувати старий радянський анекдот: «А мотузку з собою приносити?»

Важливо також відзначити, що мир — це не лише відсутність воєнних дій. Стосунки жителів Донбасу і основної частини України «завдяки» підбурюванню і діям Росії зіпсовані на багато десятиріч.

В Іспанії досі, через вісімдесят років після громадянської війни (теж із потужним пропагандистським і воєнним сприянням зовнішніх сил — Німеччини та СРСР), родинна пам'ять багатьох іспанців не дає їм забути, хто на чийому боці воював і які злочини здійснив. А війни без злочинів не буває.

Київ, 17 грудня 2014 р.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ВИСТУП НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАННЯХ: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні»

Дякую за запрошення виступити в залі, до якої впродовж останнього року прикута увага не лише громадян України, а й багатьох людей в інших країнах світу.

У 1990 р. ми разом із Віктором Кулиничем у Народному русі України створили Раду національностей. За двадцять п'ять років, що минули відтоді, накопичився чималий досвід співпраці з національними громадами України у десятках міжетнічних та міжконфесійних проєктів.

Якби я виступав на цьому місці два роки тому, то розповів би багато про проблеми національних громад України: про недосконалість законодавства, про ксенофобію та антисемітизм, про проблеми освіти і культури, про проблеми реституції громадських об'єктів і збереження культурної спадщини народів, про проблеми фінансування та професійної підготовки.

За двадцять три роки цих негараздів і проблем ми могли дійти думки, що в українській владі існує упередження щодо національних меншин, але ми бачили, що влада й в інших важливих для суспільства питаннях: економічних, соціальних, політичних — діє так само поверхо-во, популістськи, некомпетентно.

Але сьогодні я не буду говорити про всі ці проблеми та вимоги, оскільки вже рік всі ми живемо в іншому вимірі життя — в умовах російської воєнної агресії проти України, тобто — в умовах війни.

Тому я звертаюся до керівників національних громад України з тим самим закликом, з яким 15 грудня 2013 р. звертався до вас зі сцени Майдану. Давайте відкладемо до кращих часів наші проблеми та вимоги до влади та запитаємо себе: «А що ми ще можемо нині зробити для України, для її захисту від російської агресії?»

Якщо ми всі разом не захистимо Україну, то не буде сенсу ні в обговоренні проблем, ні в спробах їхнього вирішення, оскільки не буде й самої України, тієї України, яку всі ми спільними зусиллями намагаємося створити: гідну, демократичну, економічно розвинену, європейську.

Між миром і війною був Майдан, який назавжди залишиться у на-

ших серцях, як свято і як біль. Основні уроки Майдану для мене полягають в наступному.

Ми спостерігаємо процес становлення української політичної нації — європейського народу, який складається з представників різних етносів і конфесій, що мають спільне зі свідомими українцями бачення майбутнього країни.

Конфлікт, з яким маємо справу, в якому беремо участь, дуже складний, він має різні проєкції, але для мене цілком очевидно, що:

- це не міжетнічний конфлікт між росіянами та українцями;
- це не міжконфесійний конфлікт між православними Київського та Московського патріархатів;
- це не міжмовний конфлікт між російськомовними та україномовними громадянами.

Це міжцивілізаційний конфлікт — між євразійською та європейською цивілізаціями, й Україна першою з пострадянських країн змогла дати гідну відсіч євразійському імперському реваншизму.

Ми маємо справу з системним конфліктом, тому й потребуємо системного підходу, щоб зберегти Україну, доки світ прокинеться від солодких снів та зрозуміє, що наші брати і сестри гинуть не лише за Крим та Донбас, а й за майбутнє європейської цивілізації.

Як ми, національні громади, можемо допомогти Україні?

Я не питаю про людей — громадян України різних національностей. Вони не чекали та не чекають вказівок і рекомендацій керівників організацій, вони самі вийшли на майдани, боронили їх, коли розпочався терор влади, гинули за своє бачення майбутнього України. І нині вони не чекають — допомагають біженцям по всій Україні, допомагають українській армії всім, чим можуть, — харчами, теплими речами, ліками та зброєю. Вони воюють і гинуть на фронті.

Я питаю саме про нас, про керівників національних громад, чим ми і наші громади можемо допомогти Україні? Я можу запропонувати вам, як мінімум, один напрям такої допомоги. У наших меншин є історичні батьківщини, у нас є наші світові та міжнародні діаспорні структури, і це величезний потенціал допомоги, який ми можемо і повинні залучити.

Рік тому, одразу після Майдану, виникла ідея створення широкої міжнародної громадянської мережі коаліцій «За демократичний вибір». Щоб краще зрозуміти, про що йдеться, можу запропонувати певну мо-

дель бачення світу, який через історичні події розділений на авторитарну та демократичну частини. Впродовж останніх ста років ми спостерігаємо за спробами різних народів вирватися з авторитарного імперського полону та наблизитися до демократичного світу, стати його частиною. Між цими двома світами ми бачимо велику групу «перехідних країн» від Фінляндії на півночі до Ізраїлю на півдні, які на своєму шляху до демократії зіткнулися з аналогічними проблемами: «чорною» пропагандою, економічним тиском, політичними інтригами та воєнними агресіями.

Я впевнений, що демократичний світ зацікавлений в розширенні та зміцненні, але не хоче нічим суттєво поступатися заради цього. Для його пробудження й потрібні коаліції «За демократичний вибір», які можуть бути створені і вже створюються громадянською ініціативою у різних країнах.

У серпні минулого року Річні збори Світового конгресу українців ухвалили резолюцію про підтримку ініціативи створення таких коаліцій. Світові конгреси кримських татар, євреїв, естонців та інші вже знайомі з цією ініціативою та розглядають можливість приєднання до неї.

Керівники посольств Естонії, Литви, Польщі, Німеччини, Чехії, Румунії, Молдови, Грузії, Туреччини та Ізраїлю в Україні також ознайомилися з відповідним меморандумом про створення коаліцій та поінформували про це свої уряди.

Коаліції повинні бути повністю незалежні, без централізованого міжнародного управління та фінансування, вони мусять самі вирішувати, як працювати, за рахунок яких коштів, які напрями діяльності обирати, тобто бути незалежними та пасіонарними, як Майдан.

Із загальних міркувань ми бачимо наступні можливі напрями діяльності коаліцій:

- створення в країнах — історичних батьківщинах — інформаційного балансу з російською пропагандою державною мовою та існуючими діалектами, з урахуванням психологічних особливостей сприйняття інформації в цих країнах;

- цивілізоване лобіювання в урядах економічної, політичної та військової допомоги народам, які добровільно обрали демократичний шлях розвитку.

Вчора це були Молдова та Грузія, сьогодні — Україна, завтра, можливо, Білорусь, Азербайджан чи Вірменія. До коаліцій в різних країнах

можуть увійти місцеві діаспорні організації, насамперед — народів, які добре пам'ятають «особливості» життя в комуністичній імперії, які ще не забули насильства та брехні тоталітарних та авторитарних режимів.

Крім цього, потенційними учасниками коаліцій є міжнародні та національні правозахисні організації.

5 березня на засіданні Ради міжнаціональної злагоди було презентовано ідею створення коаліцій. Тому я звертаюся до вас, керівників національних громад, із закликом — давайте, використовуючи свої міжнародні зв'язки, допоможемо створити мережу коаліцій «За демократичний вибір», і я впевнений — це допоможе Україні та іншим країнам захистити своє майбутнє.

Переможемо — повернемося до обговорення та вирішення наших проблем, як гідні громадяни нової України — демократичної, правової, економічно та соціально розвиненої.

А перемогти ми можемо лише разом!

ВІДЧУТТЯ НЕБЕСНОЇ СОТНІ

У кожного з нас свій Майдан і своя Небесна сотня. Попри історичність та об'єктивність цих понять, кожен із нас має щодо них власні відчуття, думки та інтерпретації. З'єднавшись у мільйонах сердець, ці ірраціональні, на перший погляд, побудови створюють потужний потік, який повільно несе Україну в майбутнє.

Для мене Небесна сотня та її жертва насамперед трагедія і лише потім — героїзм, подвиг і перемога. Трагедія, бо мирні люди залишили свої родини, друзів, дім, роботу та вийшли на Майдан захищати гідність — свою і нашу. Три місяці вони мирно вимагали від влади виконати свої зобов'язання перед народом і задовольнити його вимоги. У відповідь влада віддала наказ вбивати мирних громадян. Багато хто не встиг навіть зрозуміти, що коїться, коли в них поцілили кулі вбивць. Тому — це трагедія!

Але їхня жертва — це і перемога. Перемога мирних людей над озброєними. Перемога над офіцерами та солдатами, які зрадили свою присягу захищати народ. Перемога над продажними політиками, які віддавали накази стріляти або байдуже дивилися на вбивства, а самі ховалися від куль. Нині деякі з них цинічно виступають від імені загиблих героїв, спекулюють на їхній пам'яті, але продовжують ганебні справи тих, хто віддавав злочинні накази. Перемога над злочинцем Януковичем, що втік, коли відчув і зрозумів, що йому протистоїть не купка заколотників, не кілька заляканих політиків, а народ, який здатен пожертвувати життям заради свободи та гідності.

Але водночас я розумію, що усі ми разом, і праві, і винуваті, відкрили «Скриню Пандори» і Зло вийшло в світ в нашій Україні, де, здавалося, вже ніколи не буде війн, насилля та військових злочинів, бо їх через край було у попередні сторіччя. Ми відкрили ту скриню, але загнати Зло назад та зачинити її буде дуже важко. Проте іншого шляху немає, і Небесна сотня уважно стежить з небес за тим, як ми це робимо.

Небесна сотня — це перші, але, на жаль, не останні жертви на болюсному шляху звільнення народу від рабства, і війна на Сході, яку розв'язала Росія і яка щоденно збирає свої криваві жнива, — доводить нам це кожного дня.

Революція, яка заплатила за перемогу кров'ю своїх найкращих дітей, не може розмінюватися на інтриги, корупцію, злочини та байдужість, бо кожен такий крок — це крок до реставрації ганебного минулого.

Але я маю надію, що жертва Небесної сотні — це майже гарантія проходження точки неповернення — обрання Україною шляху від рабства до свободи, демократії та гідного життя в новій для нас цивілізації.

Жертва Небесної сотні, я впевнений, створює нематеріальний, але потужний бар'єр між нашим колоніальним, рабським минулим та вільним і гідним майбутнім.

Жертва Небесної сотні дала поштовх потужному руху волонтерів, який прориває старий шар імперських, ганебних відносин між народами та країнами, за допомогою якого молода Україна скидає з себе стару шкіру, щоб крокувати у майбутнє без ярма комунізму й авторитаризму, без насильства та брехні.

Для мене також дуже важливо, що на Майдані та серед героїв Небесної сотні були представники різних етносів, релігій та мов. Першим загинув вірменин Сергій Нігоян, за ним — білорус Михайло Жизневський. Я і сумую, і пишаюся тим, що серед Небесної сотні були троє героїв з єврейським корінням — Йосиф Шиллінг із Дрогобича, Олександр Щербанюк із Чернівців та Євген Котляр із Харкова. Ці факти дають нам можливість побачити, що на майданах та фронтах народжується нова українська політична нація, що ми хоч і набагато пізніше, але все ж ідемо шляхом, яким пройшов свого часу весь цивілізований світ.

Небесна сотня розставила на свої місця в історії контраверсійних героїв минулого, оскільки новій генерації є ким пишатися не лише в минулому, а й у новітньому часі.

Я не можу не згадати сьогодні слова, сказані нещодавно про Державу Ізраїль — вони так само стосуються України: «Насправді є лише один чинник, здатний забезпечити виживання країни, і це — воєнна сила та здатність народу відстоювати свою свободу в будь-який час та будь-якими засобами, незважаючи на псевдопророків, панікерів і брехливих «гуманістів» та не довіряючи політичним фантазерам, які споконвік плутають свої утопічні уявлення про світ з реальністю».

Ми вдячні героям Небесної сотні за ці уроки.

Слава героям!

Слава Україні!

20 лютого 2016 р.

З ПРИВОДУ НОВИХ ДОСЯГНЕНЬ В ІУДЕЙСЬКО-ХРИСТИЯНСЬКОМУ ДІАЛОЗІ: ВИСТУП НА НАУКОВОМУ СЕМІНАРІ В УКУ

Мій короткий виступ під час обговорення цікавих доповідей складатиметься з двох частин — теоретичної і практичної.

Ми розглядаємо спільне й відмінне в іудаїзмі та християнстві, і це дуже важливо. Але я спробую продемонструвати погляд на релігійні системи під іншим кутом зору.

У цьому аспекті мене цікавить не те, що люди поділяються за різними релігійними переконаннями і релігійна ідентичність є вагомою ознакою людини, і не лише в них спільне й відмінне. Якщо говорити про спільне не з сакральних текстів та їхніх інтерпретацій, а про те, що всі релігії, а вірніше — їхні носії, потрапляючи в різні цивілізаційні регіони, починають трансформуватися під впливом потужних місцевих чинників, які утворились у цих місцях упродовж століть.

Останнім часом ми дуже часто в різних дискусіях зустрічаємо термін «європейські цінності». Але майже ніколи не доходимо розуміння щодо походження цих цінностей.

Я погоджуюсь із тезою, що європейські цінності базуються на іудейсько-християнській релігії і моралі, давньогрецькій естетиці і літературі, римському праві.

В основі європейської цивілізації, і я впевнений у цьому, лежить «ідентифікаційна матриця», вагомою складовою якої є декалог — десять заповідей.

Ця матриця, реалізуючись у різних частинах світу і трансформуючись у часі, дає нам сучасне різноманіття локальних проявів іудейсько-християнської цивілізації.

Щоб проілюструвати цю тезу, хочу запропонувати певну спрощену модель, яка, на мій погляд, допомагає зрозуміти наведену гіпотезу.

Ідеться не про ставлення людини до певної релігії та конфесії, а про ставлення більшості людей у різних цивілізаційних регіонах світу до феномену (інституту) релігії загалом. Якщо виокремити з багатства релігій просту парадигму «Закон — Віра», то все різноманіття проявів суспільно-релігійної ситуації у світі можна спрощено описати різними пропорціями цієї парадигми.

«Закон — Віра», тобто співвідношення раціонального та ірраціонального, і є, на мій погляд, дуже суттєвою ознакою ситуації в конкретних країнах і цивілізаційних регіонах.

Що важливіше для більшості людей у конкретному регіоні: Закон чи Віра, раціональне чи ірраціональне, щире виконання декалогу чи фігура самого Б-га? Доводячи ці позиції до абсурду, питаємо себе, чи можуть правила бути ефективними без мінімального діалогу людини і Б-га? Чи можна звернутися до Б-га з проханням скасувати його заповідь у конкретній ситуації? Питання риторичні, але не абстрактні? Оскільки з розвитком секуляризації у світі упродовж останніх двохсот років ми спостерігаємо утворення в певних цивілізаційних регіонах правового суспільства, а в інших — не правового.

Згадаємо Федора Достоевського, як вразили його на каторзі певні приклади проявів «релігійності», і які висновки він із цього зробив. Нагадаю вам приклад з роману «Брати Карамазови», коли одна людина вночі на постоялому дворі, яка задумала злочин — вбити і пограбувати випадкового сусіда, помолилась перед цим і сказала: «Б-же, поможи!» І здійснила злочин. Ще страшніший за цей приклад висновок: «Якщо Б-га немає, то все дозволено». Федір Достоевський нам наводить абсурдну, але реальну ілюстрацію ситуації, коли фігура Б-га важливіша за його правила.

Євреї зі своєю релігійною доктриною просувалися з півдня на північ, захід і схід разом з масами християн як невелике вкраплення в потужний потік. Але, приходячи в різні цивілізаційні регіони, де з часом утверджувалось християнство, цей потік не просто змінював ситуацію на користь християнської релігії — ці зміни були такими, що зовнішня форма цивілізаційної ідентичності відчувала серйозні трансформації з боку місцевих потужних цивілізаційних факторів. І насамперед — впливала на співвідношення раціонального та ірраціонального, Закону і Віри.

Так само й діалог іудеїв і християн змінюється від регіону до регіону, так само й іудаїзм змінився у своїй формі, також переживши трансформації у співвідношенні Закону й Віри відповідно до особливостей регіонів.

Як висновок: на мій погляд, для нас важливішою за діалог християн та іудеїв є наша спільна трансформація від не правового суспільства у бік правового, де декалог, правила і закони вагоміші за нових кумирів.

Цивілізаційне протистояння в Україні, утворення української політичної нації, в якій всі етноконфесійні групи знаходять своє місце, не втрачаючи самотності — це і є наше спільне майбутнє і християн, і іудеїв. У цьому майбутньому ми й продовжимо наш діалог на нових принципах як громадяни цивілізованої, демократичної і толерантної країни.

У такому майбутньому суспільстві будуть неможливими ситуації, коли в одному місці відбувається цікавий діалог християн та іудеїв, а в іншому — люди, котрі називають себе віруючими, ображають своїми умисними діями релігійну гідність інших громадян нашої спільної країни.

Ось вже двадцять років не знаходить свого вирішення проблема в місті Самбор Львівської області, де на місці колишнього єврейського цвинтаря, який єврейська група зі Львова хотіла впорядкувати для увіковічення пам'яті похованих, місцева греко-католицька громада на чолі зі священником НЕ дозволила цього зробити і встановила хрести.

Друга історія відбулась п'ять-шість років тому в місті Шаргород Вінницької області, де місцева римсько-католицька громада почала будувати декілька своїх каплиць при дорозі, але на території колишнього єврейського цвинтаря, де ще лишилось кілька старих надгробків. Лише втручання на моє прохання вищого керівництва Римсько-католицької церкви в Україні призупинило подальше будівництво.

І, нарешті, остання подія, коли на території колишнього єврейського цвинтаря у центрі Львова, де не лише облаштували у радянські часи Краківський ринок, але й кілька місяців тому побудували й освятили Греко-католицьку каплицю.

Наш діалог має відбуватися не лише між нами — однодумцями, але й активно поширюватися в маси. Лише тоді можна буде вважати його дійовим та ефективним.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ПРО РЕФЕРЕНДУМ У НІДЕРЛАНДАХ

На референдумі голосували загалом ті, хто мав свою думку, що ґрунтується на страхах і стереотипах.

Півроку ми знаємо про підготовку референдуму в Королівстві Нідерланди і хвилюємось із приводу його результату, хоча він має виключно рекомендаційний характер. Два місяці ми з колегами з єврейської, міжнаціональної й правозахисної спільнот складали й розсилали безліч звернень до громадськості Королівства про важливість для України асоціації з Європою, знімаємось у відеосюжетах, спілкуємось з голландцями, які приїжджають до України. Громадянське суспільство та МЗС не байдикують, склавши руки. Ми робимо все, що можемо, що вміємо і на що здатні. Можливо, хтось зробив би краще, потужніше, вагомніше...

Весь цей час у мені на задньому плані рефлексії визрівала інша думка, але активність заважала її розпізнати. І лише приїхавши сюди — до Королівства, сьогодні, побачивши значну частину нашої активності, я, нарешті, відкрив для себе просту істину.

Звісно, ми хочемо, щоб громадяни Королівства підтримали наше бажання асоціюватися з Європою. Але чи буде трагедією, якщо цього не відбудеться, якщо соціальний егоїзм, маніпуляції, підтасовка понять, боязнь російського ведмеда візьмуть верх? Звісно, що ні. Для нас — громадянського суспільству, української політичної нації, що саме формується, більшості наших громадян найважливішим має бути не те, що про нас подумають інші, як вони проголосують, будуть допомагати чи ні...

Найважливіше для нас те, що думаємо ми самі, які вчинки ми здійснюємо, що ще ми можемо зробити для України, чим ми готові пожертвувати заради гідного майбутнього наших дітей і онуків.

Ми маємо навчитися мислити й керуватися своїми національними інтересами.

Саме вони — національні інтереси України — мають стати для більшості найважливішим критерієм після загальнолюдського. І тоді нам не будуть страшними жодні референдуми, інтриги, закулісні змови. Це і є дуже важливий урок Майдану і війни на Сході України.

Коли я думаю про результати референдуму в Нідерландах, то розумію, що від нього в гіршому випадку залежатиме лише ціна, яку нам доведеться заплатити за незалежність України. Але ціна — у найширшому сенсі — це наші життя, наші ресурси, наша територія, наш час.

Я провів кілька зустрічей і виступав на різних дискусіях з представниками єврейської громади Нідерландів. Стосовно експертів, то вони більше і дуже вдумливо підтримують асоціацію ЄС з Україною. Але при низькій явці на референдумі голосують переважно ті, хто не слухає експертів, а вже має власну думку, побудовану на страхах і стереотипах. Ще дуже багато людей, які будуть приймати рішення в останню мить, стоячи перед скринькою з бюлетенем в руках.

Ті єврейські групи, з якими мені вдалося зустрітися і поспілкуватися, схильні у більшості проголосувати «за».

Цікаво, що всі опоненти Асоціації змушені в дискусіях застосувати різні маніпуляції: обговорювати сторонні теми поза текстом Угоди про асоціацію, голосливо лякати війною та економічною кризою, оперувати неправдивими стереотипами про засилля антисемітизму в Україні, стверджувати, що геополітичний розлом непорушний і все потрібно лишити, як було. З ними сперечатися не складно. Найскладнішим питанням є тема корупції, але з нею можна працювати, якщо є час на обговорення і люди хочуть зрозуміти аргументи.

Путіна не люблять, але побоюються, Україні — симпатизують і співчують, але — стримано.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ПРО ПРИМИРЕННЯ

Досягнути примирення між народами неможливо без людей, обдарованих почуттям особистої відповідальності.

Вчора ввечері, стоячи на порозі ресторану на вулиці Расіна в Парижі, я написав на своїй сторінці у ФБ пост про свої відчуття від цього місця, де понад 90 років тому Самуїл Шварцбард застрелив Симона Петлюру.

Ознайомившись із коментарями, які надійшли за добу на мою сторінку, хочу підвести попередні підсумки.

Слушно зауважив В'ячеслав Ліхачов: «не пост, а тест Роршаха просто». Тест Роршаха (або плями Роршаха) — один із тестів, що застосовується для дослідження психіки і її відхилень. Складний малюнок або набір кольорових плям, які різні люди інтерпретують різним чином, різноманітними асоціаціями, продиктованими їхнім внутрішнім станом.

Насамперед, цілковито цього не бажаючи, своїм постом я створив певну «провокацію», оскільки під постом за добу з'явилося кілька десятків коментарів моїх друзів, знайомих і зовсім не знайомих мені людей.

Всі образи я без жодних сумнівів тут же видалив. Не вважаю, що вони можуть бути присутніми на моїй сторінці у ФБ. До того ж я переконаний, що образа насамперед однозначно негативно характеризує того, хто ображає...

У своєму пості я висловив, і я це підкреслюю, свій настрій з приводу поняття і проблеми відповідальності, а вбивство Самуїлом Шварцбардом Симона Петлюри лише стало приводом замислитись над цією важливою категорією, що я і готовий зробити з усіма зацікавленими людьми.

Тому відразу хочу заспокоїти тих інтерпретаторів, які звернули свою увагу на інші вигадані ними аспекти. Ні пояснень, ні тим більше виправдань Голокосту я не шукав і не збираюсь цього робити, оскільки давно вважаю цю трагедію цілком ірраціональною і такою, що лежить за межею людського розуміння.

Навіть більше, і я про це вже писав. На моє глибоке переконання, будь-яка «людина», яка, користуючись силою чи зброєю, натхненна безкарністю чи під виглядом реалізації будь-якої ідеології грабує, гвал-

тує, вбиває мирних і беззбройних людей, особливо безпорадних дітей, жінок і людей літнього віку, є злочинцем і судити її потрібно суворо й без строку давності, як за будь-який воєнний злочин. Не має значення, якої епохи, якої країни це стосується, як і та обставина, у яку форму була одягнута ця істота — нацистську, радянську, румунську, італійську чи українську. Втім, і без форми також.

Я звернув вашу увагу на, здавалося б, абсурдний на перший погляд аспект проблеми відповідальності — суто лінійно-логічне продовження особистої відповідальності за вбивство дає неочікувані висновки.

Впевнений, багато хто на моєму місці, перебуваючи у тому ж ресторані, не відчув би ніякої відповідальності за події, що відбулися майже сто років тому, але ми про цих людей і не говоримо. Почуття відповідальності, тобто небайдужості, виникає у деяких людей під впливом обставин і, як і будь-яке інше почуття, допускає безліч варіацій.

Деякі відчують гордість чи просто радіють тому, що сталося на вулиці Расіна, і я знаю таких людей, інші — співчують чи навіть обурюються вбивством, і такі люди мені теж знайомі, серед моїх друзів їх більшість. Між цими крайніми полюсами існує цілий спектр відтінків.

Ніхто не знає статистики, але я впевнений, що з кожним поколінням кількість людей, яка радіє тому і схожим убивствам, зменшується, а кількість тих, хто співчуває чи обурюється, зростає. Тому що сказано: «Не убий!»

Розірвати порочне коло ненависті, помсти і вбивств складно, якщо люди не відчують своєї особистої відповідальності за те, що відбувається в історії, у світі і поряд із ними.

І останнє. Я переконаний, що не існує колективної провини і колективної відповідальності всього народу за злочини, здійснені конкретними вбивцями в конкретних обставинах. Досягнути примирення між народами, які мають складну спільну затьмарену злочинами історію, вкрай складно, але без критичної маси певного роду людей в кожному з цих народів, людей, обдарованих почуттям особистої відповідальності, — просто неможливо.

ЩО КРИЄТЬСЯ ЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИМ СКАНДАЛОМ

Україна — не ціль, ми стали заручником внутрішньополітичної боротьби в Польщі.

Говорити про те, що між Україною і Польщею — скандал, як на мене, некоректно. Те, що міністр закордонних справ Польщі Вітольд Вашиковський не захотів зайти в музей «Тюрма на Лонцького» у Львові, зовсім не означає, що йдеться про скандал.

Потрібно враховувати, що в Польщі два роки тому змінилася внутрішньополітична ситуація, коли до влади прийшла права консервативна партія «Право і справедливість». Природно, після того, як протягом двох десятиліть при владі були ліберальні демократи, варто було очікувати, що формат відносин зміниться. Позиції консерваторів і ліберальних демократів відрізняються. Останні — не акцентували уваги на різних спірних історичних моментах, лобіювали інтереси України, були нашими адвокатами в Європі і значно допомогли. Це видно навіть із соціологічних досліджень: наскільки ставлення до поляків змінилося на краще за 1990–2000 рр.

Але перемогла інша партія, переміг інший погляд на історію, на майбутнє, на традицію, на релігію тощо. До речі, партія «Право і справедливість» тісно співпрацює з Католицькою церквою, у консерваторів високий рейтинг у Польщі. Ліберал-демократи для них — противники, опозиція. Україна ж провадить політику, яка склалася ще в ліберально-демократичні часи при Ющенку, а тепер і при Порошенку.

Тому коли «Право і справедливість» бореться на своєму внутрішньополітичному фронті з ліберальними демократами, природно, у неї з'являється проєкція і на польсько-українські відносини. І, звичайно, поляків дратує те, що Україна робить як країна, яка бажає стати ліберально-демократичною (хоча нам до цього ще далеко). Ті ж події в історії — операція на Волині в 1943 р. — вони забути не можуть. Зараз вони ще згадали Катинь, хоча це й радянська історія. Але не виключено, що якісь українські солдати і офіцери могли брати участь у розстрілах польських офіцерів. Ба більше, серед польських офіцерів могли бути і українці. Але хто на це дивиться? Деталлями займаються історики, а політикам потрібні загальні речі.

Насправді ми рухаємося в одну цивілізацію. Тому ми є заручниками внутрішньополітичної боротьби в Польщі. Ми — не ціль. Польща не об'єднується з Росією проти нас. Навпаки, ця влада куди жорсткіше поводить стосовно Росії, ніж попередня. Наприклад, вони знову дістали справу Качинського в спробі довести, що це був терористичний акт російських спецслужб, і так далі. Тобто не можна сказати, що ми з поляками розійшлися цивілізаційно. Але історія нам певною мірою заважає. У консерваторів це «болить» більше, тому що вони — хранителі традицій, а ліберали — більш рухливі.

Подивіться, що сталося з нашим законом про освіту. Нас засудили Румунія та Угорщина, не розібравшись до ладу, що відповідні європейські мови, навпаки, лишаяються в ужитку. А ось Польща сприйняла закон позитивно, Польща його підтримала, оскільки закон консервативний, він говорить про збереження мови. Щойно в нашій політиці з'являються консервативні елементи, Польща це підтримує. Тобто сказати, що у нас з ними «розбрат», що ми з ними вороги, — не можна. Я був нещодавно в Польщі, посол мені говорив, що зараз економічні, торговельні, відносини з Україною набагато кращі, ніж були раніше. Решта — зовнішні прояви.

У нас є деякі ускладнення відносин через новий внутрішньополітичний формат у самій Польщі. І якби наша влада була б гнучкішою, вона б розуміла, що сьогодні цікаво полякам. Консервативний міністр, звичайно, не може визнати, що мав місце факт окупації Польщею Львова, частини України. Тому треба бути мудрішими і не водити міністрів туди, де вони можуть висловлювати незадоволення.

До речі, ці право-консервативні елементи в польській політиці дуже не подобаються Брюсселю, в Європі критикують їх, і там невдоволені цим правим ухилом. Втім, консервативний тренд зараз є в усій Європі, але це вже інша тема.

У нас є певні ускладнення, і, можливо, вони посиляться, якщо не вирішити їх зараз. Але все-таки Україна поводить досить дипломатично в цій історії з Польщею, вона діє мудро, виважено, не відповідає аналогічною дією на якісь «коники» звідти. І мені це подобається. Тому що насправді ми рухаємося в одну цивілізацію.

Тому треба перечекаати, треба перетерпіти. Це як у сім'ї. Ну ось посварилося подружжя. Можна, звісно, взяти і одразу розлучитися. Але це ж безумство — щоразу бігти до РАГСу і розлучатися.

Усе-таки в нас із Польщею спільне цивілізаційне майбутнє, європейське майбутнє, незважаючи на його складність. Поляки не хочуть втрачати власну ідентичність. Але і ми ж теж не хочемо, входячи в Європу, втрачати власну ідентичність. У поляків просто більше досвіду, більше сил. У нас ще «дитячий вік» порівняно з ними. Тому я б не драматизував те, що відбувається.

17 листопада 2017 р.

ПРО МЕМОРІАЛЬНИЙ ЦЕНТР ГОЛОКОСТУ «БАБИН ЯР»

21 листопада 2017 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, на запрошення ректора Леоніда Губерського, відбулося перше публічне обговорення загального огляду базового історичного наративу Меморіального Центру Голокосту «Бабин Яр». В обговоренні взяв участь співпрезидент Ваада України Йосип Зісельс

Доброго дня, дякую за запрошення!

Я не історик, та мені було дуже цікаво читати цей документ (Загальний огляд наративу Меморіалу «Бабин Яр». — Й.З.). Я дякую панові Мареку Сівецу за те, що він надіслав мені його раніше, і я зміг його прочитати. Для мене цікаво не тільки те, що було в цьому документі, але, можливо, навіть цікавіше те, чого в ньому немає, але я, з такою своєю суб'єктивністю, вважав, що воно там повинно було бути. Бо сьогодні ми можемо осмислити ХХ ст. трохи інакше, ніж його оцінювали ті, хто були свідками Другої світової війни, чи перші історики, які описували його після неї.

Я думаю, що в майбутньому, коли Україна зі своїми істориками побудує справжній наратив подій, про які йдеться в цьому документі, ми будемо вдячні тій групі, яка його створила. Адже якби не вона, то, можливо, Інститут історії НАН України не взявся би, як він береться тепер за розробку концепції розвитку цієї території — Бабиного Яру, концепції музею Бабиного Яру, який будуватиметься державою, і таке інше.

І цей документ повинен бути врахований, я так думаю, в тих, майбутніх розробках.

Для мене як колишнього політв'язня дуже важливо окреслити значення ідеї комунізму, яка супроводжувала події, зазначені в цьому документі — і Друга світова війна, і Голокост. Адже більшовицька революція 1917 р., що відразу почалась із насильства й розгону всіх політичних, громадських, релігійних та інших груп, визначила на роки, на сторіччя майбутнє не лише Східної Європи, але й усього світу. Вона зробила агресивний виклик усьому світові у вигляді ідеї світової революції, і неможливо не враховувати, що це супроводжувалося тотальним насильством і тотальною брехнею, пропагандою. Підтверджен-

ням тому слугує вивчення будь-яких подій, що відбувалися після більшовицької революції.

Зазначені події призвели до знищення всіх здорових сил суспільства, в тому числі і в єврейській громаді. Усіх сіоністських і всіх соціал-демократичних єврейських партій. Історикам відомо, що у 1917 р. на тому (Всеросійському єврейському. — *Й.З.*) з'їзді, який повинен був відбутися у грудні і проведення якого не допустила вже більшовицька влада, більшість делегатів були сіоністами, а не соціал-демократами, а тим більше — не комуністами. Тих взагалі не було серед делегатів з'їзду. Але всі супротивники комуністичної системи були знищені. І коли почався Голокост, то в Європі і, зокрема, на території колишнього СРСР, де були ці сили? Вони були знищені комунізмом. А хто залишився — це потрібно досліджувати.

Це призвело до повної девальвації цінності людського життя на цій території. І тому, коли ми говоримо про участь у вказаних подіях місцевого населення, про звірства, які допускали нацисти або їхні союзники, ми повинні розуміти, що це відбувалось не в безповітряному просторі, а на території, де терор насаджувався десятиліттями, і людське життя нічого не було варте.

Я вже не кажу про керівництво СРСР, зокрема Сталіна, який допоміг нацистам прийти до влади в Німеччині, розколовши (через Комінтерн. — *Й.З.*) соціал-демократів і німецьких комуністів, які разом мали можливість перемогти у 1933 р. на виборах до рейхстагу.

Я не кажу про замовчування антисемітських акцій в Європі. На території СРСР майже ніхто про це не знав.

Я не кажу про те, що, здається, в 1940 р. від німецького МЗС надходив документ, у якому СРСР просили розмістити на своїй території півтора мільйони євреїв з окупованих Німеччиною територій. І радянська влада відмовила. Вона мала шанс урятувати цих євреїв, але не зробила цього.

Я вже не кажу про евакуацію, про яку йдеться у цьому документі. Насправді єврейської евакуації не було, хоча за тих потужних можливостей, які мав СРСР, можна було організувати хоч якусь евакуацію і тим самим врятувати тисячі, якщо не сотні тисяч людей від неминучої смерті. І таке інше. А ще відомі пакти та різні інші таємні домовленості.

І тому не враховувати роль комунізму, який у XX ст. не тільки на території СРСР, але й в інших країнах знищив сто мільйонів людей —

неможливо Хоча на перший погляд вони не мають до Голокосту жодного стосунку. Але на моє переконання, це не так.

До 1991 р. не можна оперувати поняттям «Україна» у розумінні держави. У той час такої держави ще не було. Тому не можна казати й «громадяни України», у тому розумінні, в якому вживалось «громадяни Польщі», «громадяни Румунії», «громадяни Чехословаччини». На мій погляд непрофесіонала-історика, «українські громадяни» — це нонсенс. Адже не було тоді українських громадян, бо не було української незалежної держави. Тоді були радянські громадяни, і лише так можна визначати їх, бо за двадцять років до Голокосту, радянська влада спотворила й згвалтувала не тільки людей, вона згвалтувала саму історію. Було надруковано тисячі підручників, які спотворювали історію радянською комуністичною брехнею.

Тому ще раз наголошую, не можна ставити Україну в один ряд з іншими державами, про які йдеться в цьому документі. Це — окрема тема, і її досліджувати треба окремо.

Не дуже мені подобається висловлена в цьому документі ідея концентричних кіл, які розходяться від Бабиного Яру. Це створює ілюзію, що Україна була центром Голокосту, адже вона ніколи не була таким центром. Центром Голокосту була нацистська Німеччина. І не можна зсувати той центр на терени України, як те виходить у авторів наративу, навіть якщо вони цього не хотіли, але у них так вийшло.

Ще хочу зазначити, що на територіях [про які йдеться в документі] історія поставила дуже жорстокий експеримент. Ідеться про території, які в 1939–40 рр. були захоплені союзником Німеччини — СРСР відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа. На них відразу почала насаджуватись за допомогою репресій і брехні та модель суспільства, яка існувала на території СРСР. Потім, коли радянська армія відступила, туди прийшли німці, румуни та інші завойовники. Почалась ота друга вакханалія насильства, про яку йдеться в документі. Але не можна не враховувати оті рік чи два роки радянської окупації. Я сам із Буковини, тому знаю, що Голокост на Північній Буковині відрізнявся від Голокосту в Румунії. Про це я знав не з книжок, а від живих свідків, серед яких жив з дитинства, і вони мені про це розповідали. Голокост у Румунії був іншим, ніж Голокост на Північній Буковині чи в Бессарабії, бо ця територія також попадає у смугу, яка спочатку була захоплена радянською армією, а потім німецькою. А перед

тим там були поляки, які також мстилися євреям. За що? Це потрібно з'ясувати в окремих дослідженнях.

І цей жорстокий експеримент історії не можна не враховувати на цих територіях, де загинуло, я думаю, близько мільйона євреїв.

І останнє — це термін колабораціонізм. І з ним треба бути дуже обережним, бо ані на Буковині, ані в Галичині ніколи раніше не було СРСР. Коли є незалежна держава, хоч 20 років, як Литва, Естонія чи Латвія, і потім її окунують, то ті, хто співпрацює із окупантом, є колабораціоністами. Але спочатку вони були захоплені СРСР. То була колаборація з СРСР на цих територіях. І вона була дуже чисельна. Не знаю, більша чи менша, я не вивчав це, нехай історики на це питання шукають відповідь. А потім, коли захопила Німеччина або її сателіти, почалась інша колаборація. Але ж яка це була колаборація? Що для львів'янина була радянська влада? Для нього Німеччина була звільненням від радянського насильства. Я не виправдовую, я намагаюсь самому собі дати роз'яснення щодо того, що тоді коїлося на цих теренах. І не враховувати усі ці трагічні обставини, глобально трагічні обставини, на мій погляд, неможливо. Дякую.

21 листопада 2017 р.

ВИСТУП ПІД ЧАС КРУГЛОГО СТОЛУ «ДЕРЖАВА І ПРОТЕСТИ» В ІНСТИТУТІ ФІЛОСОФІЇ

Із того, що було сказано перед цим, мене зацікавила аутентичність і неаутентичність протесту, але я так і не зрозумів, бо не було відповіді, які критерії аутентичності чи неаутентичності. І в цьому ж ключі я хотів би отримати відповідь на питання: якщо є аутентичність чи неаутентичність протесту, чи є аутентичність контрпротестів, антипротестів? Це також у нашому суспільстві дуже важливе запитання.

Декілька разів пролунала теза про суспільне благо. Мені це трохи дивно, бо найбільші злочини у XX ст., а можливо, не тільки у XX ст. були вчинені під гаслом суспільного блага. Усі, хто йде до влади, особливо до авторитарної, користуються гаслом про суспільне благо.

Я хочу запропонувати певну модель, власну, суб'єктивну, яка, можливо, дає частково відповіді на запитання, на багато запитань, зокрема й на запитання про протести. Це модель масової ідентичності, бо, на мій погляд, і потенціал протесту суспільства, і всі інші системні проблеми: корупція, форма державного устрою, структура парламенту, ставлення до влади й довілля, на мій погляд, — похідні від форми і структури колективної ідентичності. Структура суспільства в нас, соціологи підтверджують, така, що, здається, близько 30% — це досить активна частина, а 70% — пасивна, що якраз є продуктом генези ідентичності, яка може пристосуватися до будь-якої системи, до будь-якого порядку, і тільки очікує, хто переможе в тому чи іншому конфлікті, в тому чи іншому протесті, і тоді приєднається та пристосується до переможців. А ось та активна частина ділиться на ту, що, як сказав Євген [Бистрицький], аутентичну і, можливо, неаутентичну. На протест і антипротест.

Вони обидві активні.

Таким чином, те, що називається соціальною інтеграцією, тобто об'єднання людей навколо певних завдань, проблем, реформ, у нас має двозначну векторність. Частина об'єднується, наприклад, навколо реформи, яка відповідає європейському вектору (умовна назва), частина об'єднується, на щастя, менша частина, навколо того вектора, який антиєвропейський чи проросійський, чи називайте, як хочете, я називаю

його «євразійський». І це треба враховувати, бо різниця між цими векторами — це і є рушійна сила нашого суспільства. Зараз вона спрямована на захід — у європейську цивілізацію, але так було, як ви знаєте, не завжди. Кожна колективна ідентичність має свою «архітектурну форму» і «цеглини», з яких складається ця форма: важливо і те, й інше. І якщо ми розбираємось чи прагнемо розібратись у цьому й зрозуміти, як формується колективна ідентичність, як вона змінюється з часом, еволюційним чином, тоді ми отримуємо, на мій погляд, відповіді на питання, можливо, не на всі, але, зокрема, на ті, що характеризують форму протесту, до якого здатне це суспільство на цьому етапі його розвитку. Наприклад, основні «цеглини» нашого суспільства утворились насамперед через ті географічні, історичні умови, в яких формувалась Україна та її населення, народ України. Це дуже важливі умови рельєфні, географічні, кліматичні, що протягом тисячоліть діють, але історичні умови не менш важливі, тобто спосіб життя (осілість, наприклад) — це важлива обставина формування ідентичності на відміну від кочового способу життя. Далі. Історія і, зокрема, триста років колоніальної залежності, тобто постколоніальний синдром, — також дуже важливий чинник нашої ідентичності і, як у будь-якому постколоніальному синдромі, є певна частка (невелика) людей, здатних на протест проти колоніальної залежності. Це і козацтво, яке колись було, і наші протести, які ми пам'ятаємо, і ті спроби державності, які виникали в історії України.

На прикладі еліти це дуже добре зрозуміло. Триста років еліта, неважливо яка: політична, академічна, культурна, інженерна, формувалася якраз під впливом дуже важливого чинника — колоніального, коли було вкрай мало можливості для вибору. Здібні люди, здатні наповнювати будь-яку еліту, мали тільки три можливості вибору: протестувати й загинути або вимушено емігрувати, втративши вплив на свій народ, або просто пристосуватися до умов і продатися імперії. Триста років йде штучна селекція продажу своїх здібностей імперії, пристосування. Завдання колоніальної еліти — утримувати в покорі свій народ і допомагати імперії грабувати його. Чому ж ми так дивуємося, що наша еліта сьогодні саме така — вже не треба їй працювати на імперію, хоч дехто, можливо, ще працює, але грабує вона дуже добре, бо вона привчалась до цього триста років. І це дуже важливий аспект ідентичності.

Далі. Геополітичний аспект. Ми зараз маємо в Україні певний епіцентр одного з аспектів світової модернізації — це розпад останньої імперії, і в цьому є наша схожість з іншими країнами, бо від цієї євразійської імперії відкололись за останні сто років більше десяти країн і, долучившись до європейської цивілізації, дуже по-різному, але мали певні схожі з нами проблеми. Проте наша унікальність при цій схожості полягає в тому, що вперше в історії безпрецедентно велика (сорок п'ять мільйонів) здебільшого православна слов'янська країна, постколоніальна та посткомуністична намагається відірватися від імперії і просунутись у європейську цивілізацію. Це створює нам певні завдання, які ще не випробувані іншими країнами, які були або менші, або неправославні, або неслов'янські. І ми повинні шукати ці шляхи, і протест — це одна із форм цієї активності, яка просуває нас до Європи, намагаючи цей шлях.

Наш Майдан — це дуже автентичний протест. Дуже відповідна для української сьогоденної колективної ідентичності, дуже релевантна форма протесту проти свавілля влади. І це не випадковість, бо ми маємо вже третій майдан і, можливо, ще буде четвертий і п'ятий, поки не буде вирішено ті питання, які породжують ці протести. Один з аспектів Майдану, не єдиний і, можливо, не головний, але для мене дуже важливий, що Майдан — це відповідь, протест проти намагання Януковича і його групи змінити ідентичність українців, повернути нас у євразійське, квазірадянське минуле. І оскільки ідентичність формується за певними законами, має величезну енергетику, бо вона об'єднує всіх людей, які вже змінили цю ідентичність (а таких уже в нас мільйони), тобто це тектонічний процес — величезна енергетика ідентичності. І ми побачили цю пасіонарність, цю енергетику на майданах. Проблема в тому, як конвертувати цю енергетику, цю пасіонарність в еволюційні процеси зміни ідентичності, як створити умови для подальшої зміни ідентичності в обраному напрямі.

Протест ще можна розглядати у такому аспекті: структура та принципи існування нашої влади — це похідна від домінуючої раніше в нашому суспільстві євразійської ідентичності. За декілька десятиліть ідентичність активної частини суспільства під впливом багатьох чинників суттєво змінилася, це призвело й до відповідної, хоча меншою мірою, ідентичності всього суспільства. Виникла невідповідність між цими двома аспектами суспільства: новою ідентичністю й старою фор-

мою влади, ця невідповідність і породжує енергію протесту, яка прямо пропорційна обсягу згаданої невідповідності. Скорочується невідповідність — зменшується енергія протесту.

Уявіть, яке величезне, тектонічне завдання стоїть перед нашим суспільством — власними силами змінити колективну ідентичність сорокап'ятимільйонної країни, майже самотужки перевиховатись, змінивши набір основних цінностей нашого суспільства з євразійської системи цінностей до європейської.

Далі. Здатність до компромісу — також похідна від ідентичності. Це західна риса ідентичності — здатність до компромісу, до переговорів, до поступок, бо компроміси, як ми вже багато разів казали, — це здатність відступити трішки, тобто коли всі трохи незадоволені, але справа рухається завдяки цьому компромісу. І мова мирного співіснування двох ідентичностей (Україна поділена на, умовно кажучи, європейську і євразійську ідентичність у різних пропорціях) — це правило: не нав'язувати насильно другій частині суспільства свою ідентичність. Можна жити з різними ідентичностями доти, доки ми їх або вони нас не починають штучно і насильно міняти. Це стосується і Росії щодо України взагалі, це стосується, до речі, і нас, коли ми намагаємось насильно сформувати ідентичність у східній частині, тобто українізувати Донбас. Це також породжує певну енергетику спротиву. На Донбасі, маю впевненість, не всі штучні, не всі проплачені. Там є досить щирі люди, які захищають свою євразійську ідентичність, вона є фактом. Соціологи, можливо, мені заперечать.

І насильницька форма, радикалізація, бо будь-який протест має свої закони, зокрема й закономірну радикалізацію. Це також закономірний етап розвитку протесту, бо якщо влада не відступає, не йде на компроміс, не йде на поступки, на вимоги цього колективного протесту, то починається радикалізація — ми все бачили на власні очі на Майдані, який майже три місяці був мирним, потім почав швидко радикалізуватись і дійшло до збройного протистояння. І це дуже важливо нам зрозуміти. Це не штучне внесення, це закон перетворення мирної енергетики Майдану в радикальний етап, бо влада не поступається.

Можливо, це і є право на повстання. Є така Гарвардська школа переговорів, яка навчає, що протест — продовження конфлікту, якщо він не вирішений, якщо адвокація не допомогла його нейтралізувати. Ця Гарвардська школа, в якій треба вчитись технології застосування

антикризових засобів, дуже добре проявила себе у 70-ті на Близькому Сході, коли було встановлено мир між Єгиптом та Ізраїлем. Її представники виявили сфери інтересів двох сторін, з'ясували, в чому вони хоч трохи перетинаються, й зацентрували на тому увагу. Це була гра не з нульовою сумою, бо врешті-решт виграли обидві сторони. Для Ізраїлю було важливим відсунути кордон, щоб не мати загрози існуванню країни, для єгиптян — повернути Синайський півострів. І це було зроблено Гарвардською школою. Півострів повернули Єгипту, але демілітаризований, і це задовольнило обидві сторони. Якщо ми в кожному конфлікті будемо намагатися шукати ось такі засоби переговорів, то отримаємо його вирішення, але для цього треба мати критичну масу європейськи налаштованих людей, здатних до компромісу. Дякую!

ЗАЯВА ПРЕЗИДІЇ ВААДУ УКРАЇНИ У ЗВ'ЯЗКУ З ЛИСТОМ КОНГРЕСМЕНІВ США ПРО СИТУАЦІЮ З АНТИСЕМІЗМОМ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ

Нещодавно на персональному сайті члена Конгресу від Демократичної партії Ро Ханни було розміщено лист, датований 23 квітня. 56 конгресменів, що підписали звернення, висловлювали своє занепокоєння щодо антисемітизму і заперечення Голокосту. Відразу зазначимо, що Україні присвячена більша частина тексту.

Лист конгресменів спричинив широкий суспільний резонанс. Його цитували, обговорювали й коментували багато засобів масової інформації як в Україні, так і за кордоном.

Почати варто з того, що в тексті листа міститься ціла низка тверджень, що не відповідають дійсності, або ж, як мінімум, некоректних формулювань.

У першому ж абзаці твердження про «підтримуване державою спотворення й заперечення Голокосту», що спостерігається в Україні, суперечить дійсності. Це звинувачення абсурдне. Нам не відомий жодний факт, коли б українська держава підтримувала заперечення Голокосту, в тому чи іншому вигляді. Маємо сумнів, що хто-небудь із конгресменів, що підписали лист, може назвати бодай один такий випадок.

На пострадянському просторі в Україні найбільше зберігають пам'ять про жертв Голокосту шляхом викладання, досліджень, меморіалізації. І держава все частіше підключається до цього процесу, а на рівні місцевої влади маємо яскраві приклади.

Побіжно згадавши введене в Польщі покарання за покладення відповідальності на Польщу як державу й поляків як народ за Голокост (яке теж, на нашу думку, цілком хибно інтерпретується в листі), конгресмени стверджують: «Закони України від 2015 р. ідуть навіть далі в глорифікації нацистських колаборантів і впроваджують кримінальну відповідальність за заперечення їхнього героїзму». Це твердження також не відповідає дійсності. В Законі України «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ столітті» взагалі немає нічого ані про будь-чий героїзм, ані про відповідальність за його

заперечення. Власне, й інтерпретація цього закону як глорифікаційного може бути оскаржена. Закон насправді констатує очевидне — те, що учасники боротьби за українську незалежність боролись за українську незалежність. Ну і, звісно ж, у тексті закону в переліку з десятків організацій і груп нема українських «колабораціоністських» формувань — таких, як дивізія «Галичина» чи батальйон абверу «Нахтігаль». Вочевидь, автор листа реагував на репутацію закону в спотворених переказах і не обтяжував себе читанням його тексту.

Політика історичної пам'яті в сучасній Україні проходить тепер непростий шлях становлення і поле для дискусій відкрито, закон УІНП щодо декомунізації в середовищі академічної історичної науки викликає достатньо критичних зауважень і це тільки підтверджує відкритість України, громадянського суспільства, освіти та науки. І не треба уявляти собі українське суспільство як весь народ, який монолітно підтримує всі урядові рішення.

Із подальшого тексту листа випливає, щоправда, що його автори вважають «нацистськими колаборантами» Українську повстанську армію, що, звісно ж, є дещо більш вільною, ніж це припускають не лише історики, але й політики, інтерпретацією реальності.

Твердження конгресменів про «підтримувану державою глорифікацію нацистів» є стосовно України такою ж дифамацією, як і твердження про «підтримуване державою заперечення Голокосту».

Автори листа, однак, говорять про «підтримуване державою заперечення Голокосту» як про неспростовний факт і переходять до наступної теми — твердження про те, що воно «супроводжується іншими проявами антисемітизму». З посиланням на доповідь ізраїльського Міністерства у справах діаспори конгресмени стверджують, що «відмивання українських «героїв» супроводжується зростанням антисемітських інцидентів по всій Україні». Справді, у доповіді, випущеній відомством на чолі з міністром Нафталі Беннетом, містилось твердження про збільшення вдвічі кількості антисемітських інцидентів в Україні у 2017 р. порівняно з попереднім роком.

На жаль, конгресмени посилаються на недостовірні дані. Міністерство у справах діаспори Держави Ізраїль не проводило власного моніторингу, ґрунтувалися при підготовці доповіді на розрізнених повідомленнях медіа й соціальних мереж, і його доповідь не може сприйматися як серйозне джерело достовірної інформації. Для отримання

точної й повної інформації про прояви антисемітизму ми рекомендуємо звертатись до матеріалів моніторингу, який проводить Ваад України. Наш моніторинг не зафіксував подібної негативної динаміки. Достатньо сказати, що протягом 2017 р. в Україні не було зафіксовано жодного антисемітського інциденту, пов'язаного з насильством. Водночас у багатьох країнах Західної Європи та в США кількість нападів на ґрунті антисемітизму вимірюється десятками.

Результати моніторингу та аналізу антисемітських інцидентів в Україні, якими оперує Ваад України останні 15 років, покладено в основу відповідних звітів Держдепартаменту США та ОБСЄ.

Окрім заяв, що не відповідають дійсності, некоректних інтерпретацій і використання недостовірної інформації в листі, певний подив викликає сам факт його появи зараз. Головну частину в ньому займає обговорення законів, прийнятих у 2015 р., та їхніх наслідків. Варто сказати, що ані значних змін у цій сфері, ані сплеску кількості антисемітських інцидентів в Україні останнім часом не спостерігається. Якщо стосовно Польщі певна актуалізація пов'язана із прийняттям поправки до Закону про Інститут національної пам'яті на початку лютого 2018 р. (теж, загалом, вже досить давно, щоб виступати з реакцією тільки тепер).

Звісно, ми не можемо стверджувати достовірно, що саме змушує конгресмена Ро Ханна, який раніше не звертав особливої уваги на те, що відбувається у Східній Європі, приблизно з березня 2018 р., почати активно виступати з публічною підтримкою російської зовнішньої політики. Але доволі очевидно, що порушення ним проблеми «українського антисемітизму» варто розуміти саме в цьому контексті.

Окрім того, можна згадати, що попередні рази, коли американські конгресмени писали якісь подібні листи, у 2009 і 2013 рр., вони були ініційовані політтехнологами, які працювали на Кремль, про що можна стверджувати напевне. Хоча щодо останнього листа в нас немає (можливо, поки що немає) інформації про те, хто був причетний до написання тексту (навіть чи персонально Ро Ханна був на це здатен) і в які способи лобіювалось його підписання конгресменами. Доволі правдоподібним буде припущення, що його поява є частиною нової хвилі антиукраїнської пропаганди спекулювання на темі антисемітизму.

З огляду на викладене Ваад України вважає за необхідне заявити:

— лист, підписаний конгресменами, містить твердження й неправдиві звинувачення, що не відповідають дійсності;

— на противагу тому, що стверджується в листі, насправді в Україні немає підтримуваного державою заперечення Голокосту чи героїзації нацистів;

— в Україні не фіксується суттєвого зростання антисемітизму — ось уже майже два роки, як у країні взагалі не зафіксовано жодного інциденту, пов'язаного з антисемітським насиллям.

Ми розцінюємо цей лист як антиукраїнську дифмацію, яку вже використовують у пропагандистському секторі гібридної війни РФ проти України.

Ми закликаємо усіх зацікавлених у достовірній інформації про антисемітизм в Україні звертатися за нею до Вааду України.

Президія Вааду України
Київ, 9 травня 2018 р.

ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ ДОВКОЛА БАБИНОГО ЯРУ СЬОГОДНІ?

Майже два роки минуло відтоді, як Україна як держава і громадянське суспільство відзначила траурну дату — 75 років із дня початку трагедії Бабиного Яру.

І саме в ці дні Україна (і влада, і громадянське суспільство рівною мірою) показала, що вона здатна на глибоке усвідомлення трагедії, на гідну данину пам'яті загиблим і організацію меморіальних заходів міжнародного масштабу.

Тоді у Києві упродовж тижня відбулося близько п'ятдесяти заходів. Деякі з них були організовані державними органами, але більшість — громадянським суспільством.

Оргкомітет з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» був створений Указом Президента України Петра Порошенка № 331 від 20 жовтня 2017 р. Тобто Україна повною мірою продемонструвала зрілість свого підходу до збереження історичної пам'яті про трагічні події.

Якою ми бачимо ситуацію через два роки?

У справі увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру виділилося три основні проекти.

Перший проект — державний, за який відповідає Міністерство культури України (далі — Міністерство). Він передбачає створення в будівлі по вул. Мельникова, 44, в колишній конторі єврейського кладовища, меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. Рішення було ухвалене Оргкомітетом за нашої активної участі (Вааду України. — Й. З.) ще в 2016 р., тобто ще до пам'ятної дати.

На реалізацію цього проекту держава виділила в 2017 р. 27 млн. гривень, які не були повністю використані, оскільки Міністерство не підготувало концептуальні, архітектурні та дизайнерські рішення.

Ці кошти були перенесені на 2018 р., але минуло більше половини й цього року, а проект просувається дуже повільно, що, зрештою, властиво всім державним проектам.

Одна з причин повільного розвитку цього важливого проекту полягає в тому, що Міністерство діє не прямо, а через Національний істо-

рико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (далі — Заповідник), який є передусім господарською структурою, але аж ніяк не академічною.

Незважаючи на щире бажання громадянського суспільства, зокрема Вааду України і Міжнародного меморіального благодійного фонду (ММБФ) «Бабин Яр» (голова Опікунської ради — Андрій Адамовський), допомогти Міністерству реалізувати цей проект, існує бюрократичний опір його реалізації з боку керівництва Заповідника.

Над концепцією проекту працювала група істориків, об'єднана довкола Інституту історії Національної академії наук України (далі — Інститут).

Керівник цієї групи — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту Геннадій Боряк. Група підготувала наратив проекту, який **опубліковано на сайті Інституту для подальшого обговорення**.

На наступному етапі передбачається переклад наративу концепції англійською мовою і рецензування його авторитетними закордонними вченими (Європа, США, Ізраїль).

Темпи просування стримуються тією обставиною, що Заповідник робить усе для того, щоб не укладати угоду з Інститутом про подальшу співпрацю. ММБФ «Бабин Яр», сприяючи роботі перекладачів (документ містить близько 80 сторінок тексту), готовий оплатити і переклад, і рецензування, але Міністерство поки що відмовляється від допомоги, і справа застоїлася вже на три місяці.

Я говорю про це, щоб охарактеризувати швидкість процесу. Наразті, коли держава ухвалила рішення реалізувати проект, усе відбувається вкрай повільно.

Оргкомітет, точніше робоча група, яка зрідка збирається, запропонувала, а уряд потім доручив згаданій групі істориків розробити загальну концепцію — не лише музею «Бабин Яр», але вписати її в концепцію оформлення всієї території Бабиного Яру, з усіма об'єктами, які там розташовані або розташовуватимуться.

Головна перешкода — досі не зрозуміло, хто укладатиме угоду з Інститутом. Таким є стан першого проекту. ММБФ «Бабин Яр» і Ваад України, як я вже говорив, підтримують його і всіляко намагаються допомогти в його реалізації Міністерству.

Другий проект був ініційований Громадським комітетом «Бабин Яр» (Віталій Нахманович) і Ваадам України (Йосиф Зісельс) і здійсню-

ється канадською організацією «Українсько-єврейська зустріч» (UJE) на чолі з Джеймсом Тімертеєм (Канада).

Цей ландшафтно-архітектурний проект передбачає створення меморіального парку на величезній території (70 га), включаючи Бабин Яр, усі прилеглі до нього кладовища, і має умовну назву «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь».

У 2016 р. відбувся конкурс (координатор — Віталій Нахманович) основних ідей архітектурно-ландшафтного парку, який фінансувала «Українсько-єврейська зустріч».

Перше місце не присуджувалося, але місця з другого по сьоме посіли кращі ландшафтні ідеї, і тепер, здавалося б, маємо рухатися далі. Кращі три ідеї слід, на мій погляд, утілити в ескізні проекти і потім визначити, який із проектів вартий повноцінного проектування в робочих кресленнях.

Реалізація цього проекту також призупинена, тому що місто і держава поки не дають зрозуміти, цікавий він їм чи ні. Джеймс Тімертей, який уже півтора року намагається зустрітися з Порошенком, не може далі вкладати гроші в проект, не розуміючи, чи потрібен він Україні та Києву.

На рідких засіданнях робочої групи оргкомітету ми обговорювали проект «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь» як позитивний, перспективний, але саме держава і місто повинні офіційно відреагувати на пропозицію «Українсько-єврейської зустрічі» втілити його в життя.

Держава також має долучитися до фінансування проекту, оскільки він досить дорогий. Організація «Українсько-єврейська зустріч» готова взяти на себе значні вкладення, але вона не має робити це одноосібно, та й позиція робочої групи полягає в тому, що проект повинен мати потужну державну складову.

І, нарешті, **третій проект** — найбільш суперечливий. Це проект Меморіалу та музею Голокосту «Бабин Яр».

Така ідея була запропонована навесні 2016 р. (хоча в дещо іншому вигляді існувала й раніше) групою великих російських бізнесменів єврейського походження, які народилися в Україні, зокрема Михайлом Фрідманом, Германом Ханом і Павлом Фуксом.

Згодом група «обросла» іншими учасниками, оскільки виявилося, що ідею російських бізнесменів не дуже добре вітають в Україні, що цілком зрозуміло і можна пояснити. Тоді до проекту долучи-

лися Віктор Пінчук, Святослав Вакарчук, Натан Щаранський, Яків Дов Блайх та інші.

Я обґрунтовано розглядаю їх як «весільних генералів», тому що за цим усім стоять фінансові можливості та інтереси фінансового холдингу «Альфа-груп», отже — Росії та її керівництва.

Із цим проектом у нас (тих, хто підтримує український проект. — Й. З.) неабиякі проблеми. І почалися вони відразу, з весни 2016 р., коли я вперше зустрівся з Павлом Фуксом і пояснив йому, що чимало пунктів проекту варто обговорювати негайно вже тоді.

Не вирішивши їх, ми будемо змушені втягнутися в протистояння, як це вже було в 2002–2005 рр. довкола проекту «Спадщина» («Наследие»), який передбачав будівництво общинного центру на місці розстрілів у Бабиному Яру.

Тоді ініціатор проекту, американська єврейська організація «Джойнт», активно наполягала на його просуванні. Було навіть закладено пам'ятний камінь, і президент Кучма перерізав стрічку.

Закладений пам'ятний камінь досі стоїть, але впродовж довгого часу тривало протистояння громадянського суспільства за недопущення ганебного будівництва.

Як наслідок, усіх співробітників «Джойнту», які займалися цим проектом, звільнили, проект закрили, збитки «Джойнту» становили, за різними непрямыми даними, близько 5 млн. доларів.

Сьогодні повторюється подібна сумнівна історія, цього разу не з США, а з Росією.

Хтось із боку пропонує Україні, причому пропонує абсолютно не-виразно, створити Меморіал і музей Голокосту вселенського значення. І тут виникає ціла низка питань.

Перше питання дуже важливе з огляду на єврейську традицію. На ділянці, де передбачається будівництво, було старе єврейське кладовище. Існує документ, підписаний рабином Шлезінгером із Лондона, який очолює основну організацію з нагляду за всіма єврейськими кладовищами Європи.

Документ містить заборону на будь-яке будівництво на цьому місці. Цей факт цілком ігнорують ініціатори проекту. Про що знає і мер Києва Віталій Кличко, який, до речі, некритично підтримує проект.

Знають про це й інші учасники цієї затії. Але ті, хто проштовхує цей проект, а в нього вкладено вже близько 5 млн. доларів, ігнорують

цей незаперечний факт, розраховуючи на те, що завжди знайдеться якийсь рабин, котрий за гроші надасть дозвіл будувати на кладовищі.

Але документ, на який я посилаюся, отриманий ще в 2010 р. Тоді не йшлося про повноцінне будівництво, лише Вадим Рабинович зумів отримати цю ділянку в оренду та імітував, на мою думку, активність довкола цього місця зі створення чогось глобального.

Проект розвинув потужний промоушен. Учасники проекту їздять по всьому світу, рекламуючи своє майбутнє творіння і, що важливо підкреслити, безапеляційно заявляють, що влада України підтримує їхній проект, хоча насправді це не так. І про критику українських учених і громадянського суспільства також апологети й функціонери проекту воліють мовчати.

Повернімося до того моменту, коли 29 вересня 2016 р. ця російська група (вже за участі Пінчука, Вакарчука і Щаранського) презентувала проект меморіалу в Національному музеї Тараса Шевченка.

На презентацію проекту приїхав президент України Петро Порошенко. Він виступив першим і сказав, що хоче створити український проект Меморіалу пам'яті жертв Голокосту і всім, хто йому допоможе в цьому, він буде дуже вдячний.

Отже, якщо до того моменту можна було сперечатися і обговорювати, чия ця ідея і чия інша, і хто запропонував першим, то після такої заяви зрозуміло, що на неї потрібно зважати.

Однак автори ідеї вже набрали таку швидкість руху в промоушені, що «проскочили» повз цю заяву президента України, не звернувши на неї ніякої уваги. Але в Україні, як і в більшості цивілізованих країн, не можна нехтувати думкою президента та громадянського суспільства, хоча із цим не всі погодяться.

Будь-яка група, яка хоче щось створити на території суверенної країни, не може абстрагуватися від ставлення влади і громадянського суспільства до їхнього проекту, а ігнорувати його і поготів.

Ми повинні розуміти, чому російські бізнесмени, які і кроку не ступлять без дозволу президента Росії Путіна, обіцяють вкласти 100 млн. доларів у проект на території України, з якою Росія п'ятий рік веде агресивну війну.

Не може існувати проектів такого ґатунку, якщо в них не зацікавлений Путін. Хоча питання це радше риторичне. Проте, на мій погляд, на це питання ми маємо отримати чітку відповідь. Чому росій-

ська влада дозволяє витратити в Україні значні суми підконтрольним їй російським бізнесменам, які заробляють ці гроші в Росії, які фінансують чимало проєктів, зокрема військові в Росії, а потім ці військові проєкти «реалізуються» в нас на Донбасі та в Криму, з анексіями територій України та вбивствами українських громадян?

Я вже не кажу про те, що ці особи включені до передсанкційного списку США, а Павлу Фуксу, наскільки я знаю, заборонено виїзд до США.

Ми маємо отримати відповіді на ці питання, але не отримуємо їх уже понад два роки. А тим часом ми ставимо такі питання і цим бізнесменам, і Мареку Сівцу, який був генеральним директором проєкту, але, як виявилось, був визнаний надто інтелігентним, тому його перевели на посаду директора з міжнародних справ, а на його місце призначили Геннадія Вербиленка, людину, яка не має досвіду в міжнародних меморіальних проєктах, колишнього директора великої компанії з продажу електротоварів.

Своя рука, звичайно, владики, але є різниця між продажами електротоварів і будівництвом Меморіалу пам'яті жертв Голокосту.

Міжнародна група істориків, яка працювала над концепцією меморіалу-музею, створила величезний за обсягом наратив проєкту, але громадськості було представлено незначну його частину, приблизно 12–15% усього обсягу текстів.

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 7–8 лютого 2018 р. відбулося обговорення цієї частини наративу (учасники обговорення з нею заздалегідь ознайомилися). Українські історики, представники громадськості, і я в тому числі, виступили дуже критично стосовно запропонованого наративу. (Всі ці виступи можна знайти в інтернеті.)

Існує «Відкритий лист українських істориків», у якому вони висловили категоричне неприйняття концептуальних підходів творців наративу меморіалу та музею.

Ми досі не знаємо, чи були враховані ці зауваження, — до того ж обговорювалась не концепція, а лише частина наративу, — чи буде він використаний у подальшій роботі.

Але йдеться про будівництво споруди на території столиці України — Києва. Якщо втілення цього наративу проєкту передбачається без змін, то який він матиме наслідок для України?

Я вважаю, з огляду на аналіз цього наративу, що він завдає Укра-

їні значного іміджевого збитку. Треба усвідомлювати, що йдеться не про пам'ятник, а саме про музейно-меморіальний комплекс, який несе певне ідеологічне навантаження...

У наративі проекту створюється картина Голокосту в Європі, центром якого стає Бабин Яр і Київ. Постає запитання — це що, Україна, яка не була тоді державою, була центром Голокосту? А не нацистська Німеччина, яка знищувала євреїв на території України, Польщі та інших країн?

Саме це зміщення акцентів відмітили чимало учасників обговорення і аргументовано розкритикували. Реакції від групи концепції — жодної.

Як можна створювати наратив Голокосту і особливо Голокосту в Україні, не розглядаючи попередні двадцять років історії країни — більшовицьку окупацію, насильницький прихід до влади комуністів, жорстку політику радянської влади, масові репресії, що торкнулися всіх верств населення, і як наслідок — зміну ідентичності українського суспільства. Це не науково обгрунтована позиція вчених, а свідомий підхід, спрямований на викривлення змісту подій.

Усі музеї Голокосту в світі обов'язково починаються з історії, яка передувала періоду трагедії. Вона особливо важлива для розуміння Голокосту загалом та особливостей Голокосту в певній країні. У згаданому проєкті радянський період цілком ігнорується. Ігноруються найжорстокіші репресії, котрі привчили людей не зважати на масові вбивства; заохочення масових доносів; повна деморалізація населення під впливом репресій, Голодомору та інших злочинів радянської влади. Як можна ігнорувати це?

Безумовно, документ потрібно критикувати за те, що в ньому є, а не за те, чого в ньому немає. Але коли створюється наратив важливого глобального проєкту, необхідно враховувати і глобальні, і окремі особливості.

Ми підозрюємо, і не безпідставно, що цей проєкт вирішує вагомий для сучасної Росії політичний цілі в тій реальній війні, яку вона веде з Україною, а також в інформаційній війні та спотворенні образу України, який Росія намагається нав'язати всьому світу.

Мета полягає в тому, щоб представити Україну як фашистську, антисемітську і націоналістичну державу, в якій завжди порушувалися і продовжують порушуватися права людини. І музеї в тому ви-

гляді, в якому його сьогодні пропонують творці, призначений для служіння саме цій меті.

Постає запитання, чи в інтересах України такий проєкт? Звичайно, ні. Коли ми про це говоримо, ті, хто підтримує проєкт, цього не помічають, ігнорують, як ігнорують і волю президента України, який вирішив стати на чолі українського проєкту меморіалізації Голокосту і Бабиного Яру.

І після всього цього автори ідеї запевняють, що вони не розуміють спротиву реалізації такого проєкту.

Я хочу відразу зазначити, що ми не проти проєкту, і хочу про це заявити відкрито. Проукраїнська частина єврейської общини, зокрема Ваад України, найбільш активна в українській єврейській общині, не проти проєктів Меморіалу і музею — давно назріла необхідність в їхньому створенні. Але засоби реалізації зазначеного російського проєкту спрямовані проти України, а не на її користь. На жаль, я змушений констатувати наявність гібридної війни і на «єврейській вулиці», втім, як і в усьому українському суспільстві.

Ми хочемо, щоби проєкти Меморіалу та Музею Голокосту були українськими проєктами. Ці проєкти мають спільно створювати Українська держава і українське громадянське суспільство, а не російські бізнесмени, із цілком зрозумілою для нас політичною метою — завдати шкоди іміджу України.

Ми не дарма неодноразово наголошували на історії проєкту «Джойнту» «Спадщина» («Наследие»), який закінчився крахом. Ми попереджали про необхідність домовлятися вже тоді, в 2016 р., стосовно важливих пунктів цієї теми, тому що потім буде складніше. Потім знову буде протистояння, як у 2002–2005 рр.

Ми не хочемо воювати, ми хочемо домовитися про принципи та створювати меморіальні проєкти. Якщо будуть прийняті чітко сформульована позиція президента країни, критика українських вчених і громадянського суспільства, то ми разом можемо здійснювати цей проєкт.

Але ви, російські бізнесмени, не можете приїхати в Україну і робити тут все, що вам заманеться. Тим паче, з ворожою метою. Уявіть таку ситуацію в будь-якій цивілізованій країні.

Хто дозволить вам це робити? Ніхто. Але оскільки ви з Росії, то ставитесь до цього так само, як російська влада, вважаючи, що Україна — не цивілізована держава, а представниця третього світу, де за

гроші можна зробити будь-що, зокрема й те, що кривдне для країни. І дієте напролом, вважаючи, що все можна купити. На щастя, в Україні вже не все можна купити.

Дехто з наших зарубіжних друзів та багаторічних соратників висловлюють подив, чому ми проти такого «проекту, який чудово розписаний і потужно пропагований». Хотілося б розвіяти цю наївність.

Росія заявляє, що її немає на Донбасі. Ви вірите цьому? Адже кожному, хто спостерігає за подіями на сході України, вже зрозуміло, що Росія п'ятий рік воює на Донбасі з Україною.

Росія запевняла, що Крим не був анексований, а увійшов до її складу після референдуму. Сьогодні вся світова спільнота не визнає силу анексію Криму Росією.

Ангела Меркель колись дуже здивувалася, дізнавшись, що, виявляється, Путін збрехав їй. Який може бути подив? Для нас це не дивно. Імперія завжди бреше, поготів імперія, яка щосили намагається відновити свою велич.

Ви волієте бути ошуканими — ваше право, але наше завдання — не дати вам бути ошуканими, тому що від цього постраждаєте не лише ви, а й ми.

2 вересня 2018 р.

Автор висловлює щиру подяку Тетяні Хорунжій та Галині Хараз за суттєву допомогу в підготовці цього матеріалу.

КОНСЕРВАТИВНА ТЕНДЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ СВІТІ: ВИСТУП НА 11-му КИЇВСЬКОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ФОРУМІ

Доброго вечора! Я вдячний організаторам за запрошення. Я вперше на такому форумі. І ще більше вдячний за те, що вони відгукнулись і започаткували цю тему для нашого «круглого столу». Мене цікавить її невелика частина — це консервативна тенденція, як я умовно називаю її.

Цікавість до цієї теми прийшла декілька років тому. Після того, як 15 років мене цікавила тема колективної ідентичності: від групової до цивілізаційної. Я зрозумів для себе, що консервативна ідентичність — похідна частина від цієї цивілізаційної ідентичності.

Особливий інтерес до цієї теми в мене виник через загострення українсько-польських стосунків у зв'язку з прийняттям у Польщі поправок до закону про Інститут національної пам'яті. Що мене приваблює в зазначеній ситуації: ми бачимо в ній тільки те, що нас дратує. Але ми не звертаємо уваги на основні процеси. На основні проблеми, які вирішуються внаслідок цих процесів. І це погано, бо ми тоді не розуміємо, що відбувається. І звідки виникають ці негативні аспекти процесу консервативної тенденції, яка, на мій погляд, проявилася в Польщі ще в довоєнні часи. Але тепер вона уособлена в партії «Право і Справедливість», що прийшла до влади два з половиною роки тому.

І ось ця консервативна тенденція і є той мейнстрім, який мені здається головним в усіх цих подіях. Зокрема, це стосується і загострення.

Мені спадає на думку такий образ: в океані під водою йде потужний підводний човен, його не видно, але від нього розходяться хвилі. На деяких із них білі гребінці, піна. І ми помічаємо саме це. Ми помічаємо третю похідну від певного процесу, який не бачимо і не усвідомлюємо. Питання: як за цими гребінцями, за цією піною зрозуміти: а що відбувається під водою. Що це за човен? Куди він іде? Яка його мета? І якщо ми не замислимося над цим, то тільки дратуємося від того, що нас ображає.

Зокрема, в цьому законі образило нас те, що стосувалося згадки про українських націоналістів і усього, що пов'язане з ними. Це процеси консервативної тенденції. Вони не тільки в Польщі. Вони проходять і в інших країнах — Угорщина, Австрія, Італія. Брексіт і те, що на

виборах в США прийшли до влади республіканці на чолі з Трампом — також, на мій погляд, наслідки цієї тенденції.

Я перепрошую, якщо не дуже коректно використовую терміни. Але я маю на увазі весь правий спектр. Від правих центристів — і до правих радикалів. У кожній країні ця консервативна тенденція проявляється з особливостями, які притаманні саме цій країні, вони зумовлені ідентичністю народу цієї країни, національно-релігійними характеристиками, її історією та геополітичними особливостями. Наприклад, в Польщі, яка розміщена між західним світом і Росією, агресивною Росією, підкреслюю. Це також впливає на особливості прояву консервативної тенденції. Але є і загальний чинник, який впливає на всі країни і на всі народи й сприяє підсиленню цієї консервативної тенденції — це так званий футурошок.

Це поняття впровадив 50 років тому відомий соціолог і футуролог Елвін Тоффлер. Він пояснював його просто — занадто багато змін в дуже стислий термін. Це лякає людей, викликає в них тривогу й вони стають більш консервативними.

Людство одночасно має дві основні протилежні тенденції — ліберальна й консервативна — які взаємодіють між собою. Це схоже на коливання маятника. На мій погляд, ми зараз перебуваємо на тій частині траєкторії цього світового маятника, де він рухається до свого консервативного апогею. Однак потім, можливо, почнеться зворотний шлях — до ліберального апогею.

Основні причини цієї консервативної тенденції, на мій погляд, тривіальні — це певна криза лібералізму, яка полягає в тому, що накопичилося за останні десятиріччя. Негативні аспекти ліберального шляху Європи і тих країн, які розділяли цінності лібералізму.

Кожен процес хоча і відрізняється позитивними ознаками, але є й негативні. Коли накопичуються негативні, це починає впливати на певну частину соціуму, що зсувається у бік консервативності й обумовлює перемогу консервативних сил. Як наслідок, перехід від, наприклад, ліберальної коаліції до консервативної.

Як фізик я відчуваю це як таку системну, багатомірну рівновагу світу. Це така динамічна рівновага біля положення рівноваги. Зупинитися це не може. І це повинно переходити з однієї стадії в іншу. І так без кінця, поки існує світ. А оскільки я говорю тільки про західну частину світу, де є сталі політичні процеси, політичні партії, сталий по-

літичний спектр, то тут це проходить трохи інакше, ніж у нових країнах Східної Європи, які звільнилися від колоніальної залежності від Російської імперії або від СРСР і де демократія перемогла не так давно. У них ці процеси проходять інакше.

У східній частині Європи консерватизм трохи інакший, ніж у західній. Можливо, не дуже коректні мої історичні аналогії, але після Першої світової війни, після колапсу, який зазнали декілька імперій та їхнього розпаду відбулося народження нових держав. Однак вони одразу, ще на початку свого становлення, зіткнулися з дуже сильним викликом зі Сходу — від колишньої Російської імперії.

Більшовицький заколот, революція — це руйнування наріжних каменів західної цивілізації, приватної власності, класової структури суспільства. Це тисячі заручників і їхні розстріли. Це загроза світової революції. Це робота радянської розвідки в західних країнах. Це терористичні акти. І ми знаємо їх — бо українці також були жертвами цих терористичних актів.

Усе це, на мій погляд, спричиняє певну тенденцію формування політичних спектрів країн, які опинилися в цьому регіоні. Вони починають одразу з консервативного імпульсу, бо в них є загроза. І вони цим консервативним імпульсом відповідають на загрозу. Бо в них є відчуття, впевненість (у політиків — навіть ідейна спроможність сказати, чому саме при загрозі комунізму слід встановлювати консервативні режими в цих країнах).

Позаяк світ не мав запобіжних механізмів у ті часи, на початку 1920-х, то деякі консервативні режими перейшли в свою радикальну фазу, і далі — в екстремістську. І ми маємо в деяких країнах нацизм, ми маємо — фашизм. І це все задля того, щоб зупинити комунізм. Але не тільки тому.

Як ми знаємо, саме ці ультраконсервативні сили, об'єднавшись навколо нацистської Німеччини, виявилися дуже потужним супротивником СРСР і обмежили на багато років, під час війни, його потужність. І це була потужна країна, яка пододала світову кризу кінця 1920-х — початку 1930-х. Ще й узяла на себе вирішення проблеми на Сході, що стала загрозою для всього світу.

Ми знаємо приклади більшовицьких революцій спочатку в Угорщині, а потім — у Німеччині. Ці країни знайшли в собі сили подолати загрозу, про яку свідчили такі події. Ми знаємо, що в 1930-і в Іспанії

довелося вдатися до радикального авторитарного, навіть з елементами тоталітаризму, режиму, щоб зупинити комунізм. Ми знаємо й інші приклади: холодна війна, Берлінська стіна, Карибська криза, угорські події — це все примножувало консерватизм західного світу в його протистоянні з СРСР.

Траплялись незначні відлиги, коли в 1975 р. європейські держави пробували підписати Гельсінські угоди. Тоді трохи спала напруга, але відразу з'ясувалось, що СРСР це зробив для введення в оману світового співтовариства.

1979 р. — початок війни в Афганістані, блокада, бойкот московської Олімпіади. Як наслідок, дуже різка фаза холодної війни. Маргарет Тетчер і Рональд Рейган — символи цієї фази консерватизму, саме вони перемогли те, що називалося СРСР.

1979 р. — це також перші вибори в Європарламент, в якому консервативний «правий блок» зайняв понад 47% місць. На наступних виборах 1984 р. — результат той самий. І лише з 1989 р., коли в СРСР відбувається перебудова, консервативна складова Європарламенту зменшується до 40%, але вже в 1999 р., коли до влади в Росії приходить Путін і закінчується чергова розрядка, показник правих сил знову починає зростати. І тепер, на останніх виборах 2019 р., — це майже 50%.

Тож нічого дивного, що ми почули сьогодні від президента Порошенка, що ми живемо в наближенні холодної війни. Вона не наближається, вона не чекає нас за рогом, вона вже триває.

Мені бачиться певний розвиток цих подій, якщо брати лінійну інтерполяцію або навіть не дуже лінійну, як переформатування об'єднаної Європи, яка зазнає своїх кризових явищ, а ми бачимо їх у ліберальному форматі, крім тих, що я згадав. Це неможливість відповісти адекватно на проблему біженців, а також неможливість вирішити проблему російської агресії, бо, на моє переконання, лібералізм не має що протиставити російському авторитарному консерватизму чи агресивному консерватизму, який наступає зі Сходу.

На мій погляд, це порушило принцип рівноваги, і світ зараз переформовується у консервативний альянс на чолі з США замість ліберального ЄС. Лише так можна вирішити проблему російської агресії, але не тільки, бо такий консервативний механізм допоможе і з Іраном, і з проблемою агресивного режиму Північної Кореї, і, можливо, — з проблемою біженців.

Як засвідчує досвід, консервативний формат здатен на певні рішення, на які не можуть пристати ліберали, так само, як ліберальний формат здатен на такі рішення, на які не можуть пристати консерватори. Я наведу приклад Ізраїлю.

Ізраїль намагався вирішити проблему агресивного оточення різними шляхами. Перший великий успіх — це 1977 р., коли було встановлено мир з Єгиптом. Це було зроблено за допомогою Гарвардської школи переговорів: вдалося знайти певний перетин інтересів обох країн і зацентрувати саме на ньому. Відповідно до мирної угоди Єгипет отримав Синайський півострів, а Ізраїль — гарантію його демілітаризації. Тобто він отримав гарантію безпеки, а Єгипет отримав те, що хотів повернути.

Ось як можна вирішувати тривалі збройні конфлікти.

Після протестів в Осло Ізраїль опинився на краю прірви й імовірності руйнування та знищення, тому в ньому перемиг консерватизм. Аріель Шарон і Беньямін Нетаньягу — тому приклади. Вони символізують той консервативний формат, який може забезпечити безпеку України, інший не існує.

НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Революція Гідності все-таки дала Україні потужний імпульс.

Багато людей, зокрема мої побратими — політичні в'язні радянських часів — вважали, що незалежність — це все. Ось буде незалежність, інше вийде автоматично. Я, навпаки, вважав, що незалежність — нульова відмітка фундаменту, а далі потрібно будувати, будувати і будувати.

Тобто нічого ідеалістичного від самого факту незалежності я не очікував. Я чекав, що буде потім, і в міру моїх слабких сил намагався робити: створював різні громадські організації, працював над формуванням громадянського суспільства, принаймні у своєму секторі. Це єврейські організації і міжнаціональні, все те, що через 27 років незалежності працює, як сто проєктів у різних сферах.

І ось зараз, відкриваючи в Чернівецькому університеті Міжнародну конференцію з мови та культури їдиш, я казав, що на відміну від інших, завжди вважав, що за радянських часів не можна було розвивати те, що хочуть різні народи — культуру, мову, свою правдиву історію. Цього треба досягти незалежністю, і тільки потім кожен народ отримує таку можливість. Так само, як і кожна меншість отримує можливість реалізувати себе саме як етнічну та релігійну. У нашій сфері так і відбувається. Сьогодні багато релігійних та національних громад вийшли на небачений раніше рівень — ні за радянських часів, ні перші 15–20 років української незалежності такого ще не було. Тому є протиріччя від самого початку.

Для мене важливим є той шлях, яким іде і розвивається Україна. Він не легкий, не прямий, дуже суперечливий. Два кроки вперед, крок — назад. Знову вперед, знову назад.

З урахуванням своїх величезних розмірів і жахливого минулого Україна динамічно розвивається.

Проте я переконаний, що вектор обрано правильний — і він спрямований на цивілізовану частину світу. Інша річ, що на наших ногах висять величезні кайдани — триста років колоніальної історії, відсутність державного досвіду. Всі ці триста років у різний час по-різному держава залишалася безініціативною, держави як такої не було. А щоб

щось згадувати і відроджувати, потрібно, аби хоча б одне покоління прожило у своїй країні.

Такої можливості в Україні ніколи не було, а зараз є. Українці вже 27 років живуть у своїй країні. Це означає — щоб не трапилося (а я сподіваюся, що нічого поганого), вже буде покоління, якому є що пригадати. Що воно жило в своїй країні і знає, як її відроджувати, якщо виникнуть якісь проблеми або труднощі.

Інший фактор, який для мене дуже важливий, є те, що українці вперше у своїй історії виявилися в більшості у своїй країні. Вони були великою меншістю в імперії — російській і радянській. Зараз же вони 27 років є більшістю у своїй країні, більш значущого факту щодо розвитку своєї ідентичності не варто прагнути.

І я це знаю на прикладі Ізраїлю: коли євреї стали більшістю у своїй країні, це значно почало впливати на формування її позитивного майбутнього. Але Ізраїль — маленька країна, а Україна — велика. До того ж Ізраїль не обтяжений таким колоніальним досвідом, як Україна. Проте є багато спільного.

Але особливо мене тішить те, що, незважаючи на війну, яку Росія розв'язала проти України, за останні чотири роки я бачу просування реформ — більше, ніж за попередні двадцять. Можливо, в абсолютному вираженні це й небагато. Але раніше не було і такого.

Революція Гідності все-таки щось дала Україні — і це потужний імпульс. Більше того, ми можемо довго буркотіти і ляяти відсутність боротьби з корупцією, але те, що відбувається останні кілька років, за останні двадцять років не відбувалося. Якщо уважно подивитися назад і вперед, то ми можемо побачити, що з урахуванням своїх величезних розмірів і жахливого минулого Україна динамічно розвивається.

І ніхто мені не доведе, що можна було рухатися швидше.

Нас чекає важкий, довгий шлях до економічної незалежності і військової самостійності, які допоможуть уникнути будь-яких агресій, включно з російською.

Тому не треба слухати популістів, які обіцяють все й одразу. Нічого не буде легко й одразу — буде тільки довго і важко. Але ми ж робимо це не тільки для себе, а й для своїх дітей, онуків і тих меншин, які проживають в Україні та інтегруються в українську політичну націю.

З погляду соціології. Я співчуваю українським націоналістам, але Україна рухається на шляху до української політичної, а не етнічної

нації. Сьогодні так вважає приблизно 60% українців, і тільки 20% мають іншу думку. Політична нація — це і є те, що відрізняє цивілізований світ від його нецивілізованої частини.

Тому не треба мене лякати радикалами і націоналістами. Я не боюся, тому що бачу — це маргінес нашого суспільства. А мейнстрім — формування нормальної європейської країни. Але дуже нескоро.

З одного боку, нам пощастило, що ми дожили до цього часу. Адже є ті, хто загинув у таборах. Навіть наші батьки не дожили — їхнє життя було набагато важчим від нашого. На їхню долю припали революції, громадянська війна, Голодомор, Голокост, Друга світова, репресії, чистки тощо. Нам пощастило хоча б тому, що ми дожили і побачили, що Україна має надію на майбутнє. Шлях, яким вона рухається так, як може.

Тільки важкий і довгий шлях. Він у нас є, і ми ним рухаємося.

30 серпня 2018 р.

VI ІЗ ІНТЕРВ'Ю

ІНТЕРВ'Ю ІЗ ГРЕГОРІ ДЕВІДЗОНОМ

Березень 2015 року

— США, країна висотних будівель і великих можливостей, осередок сотень культур і тисяч мов, світ мільйонів голосів. «Davidzon Radio», хвиля 620.am, російськомовне радіо Америки, наш голос ні з чим не переплутаєш.

Доброго дня, дорогі друзі! В ефірі — чергова передача «Відкрита територія». Це передача-бесіда, куди, як ви знаєте, я запрошую цікавих людей, які, так мені здається, цікаві не лише мені. І саме зараз така людина в студії. Вона була у нашому ефірі, а ось у студії з'явилась, по-моєму, вперше. Спочатку я вкажу її посаду, а потім — її ім'я та прізвище. Будемо вважати, що в цьому випадку місце дуже важливе, тому що має стосунок до євреїв і єврейської громади. Посада називається — співголова Асоціації єврейських організацій і громад України, і звати гостя — Йосиф Зісельс.

<...>

Дякую Вам за це. А я все ж таки хочу, мабуть, закінчити вступну частину. Давайте поговоримо про часи теперішні. Тому що часи, мабуть, не менш складні, ніж були тоді, особливо для України.

— А я думаю, що менш складні. Тому що тоді не було видно надії й просвіту. Ніхто з нас, повірте, якщо Вам хтось скаже, що знав, що СРСР розвалиться 1991-го, не вірте нікому! Ніхто з нас, а я знав дуже багато дисидентів, починаючи з Сахарова і закінчуючи іншими, українських, вірменських, грузинських, ніхто не розумів, що це буде ось вже, ось зараз.

— **Всі розуміли, що все відбувається...**

— Це схоже на те, що Ви помітили, на боротьбу з вітряками — якщо дивитися зовні на це. А всередині це було досить серйозно, напружено і драматично...

— **Це була самопожертва.**

— ...так, дехто загинули. Ну, ми це так не розглядали. Ми просто наче робили те, що вважали своїм завданням, своїм зобов'язанням, можна і так сказати. Я не люблю гучних слів і тому намагаюсь уникати їх. Зараз же в Україні, мені здається, після довгих цих болісних

23-х років, після розвалу комуністичної імперії... І коли Україна, і не лише вона, а й інші країни, стали незалежними, ми бачимо, що незалежність є необхідною, але далеко не достатньою умовою для процвітання, для демократії, для інших позитивних речей, якими живе цивілізоване суспільство. Але Україна до нього прагне, і в неї дуже складна доля, в Україні. Однак маємо й сподівання, що українці позбудуться цього і рано чи пізно приєднаються до Європи.

— **Питання, чи не занадто дорого ціну заплатять.**

— Ви знаєте, важко сказати, яка ціна адекватна, а яка надмірна за таку долю. Візьмемо останні сто років — будь-яка країна, що відривалась від авторитарного світу й намагалась потрапити до демократичного, будь-яка платила велику ціну. Ті ж балтійські країни, Польща. А Ізраїль — яку ціну платить за те, щоб належати до демократичного світу. Це ланки... Про це можна поговорити, але боюсь, що формату Вашої передачі не вистачить. Це ланки одного ланцюга. Хоча на перший погляд це не вкладається в одну систему. Багато країн відчуло на собі, що це таке — відірватися від авторитаризму і прийти до демократії, і всі заплатили ціну. Навіть більше — вибачте за такий сумний погляд, але, не заплативши ціну, не можна потрапити до цього демократичного світу. Це складно.

— **Ну, зрозуміло. За все треба платити. Знаєте, питання ось у чому — щоб не переплатити.**

— Це вирішують самі люди. Звісно, завжди є жертви. Наприклад, цивільне населення, яке завжди страждає під час війни, потерпає і під час нашої війни, коли Росія рік тому розв'язала проти нас цю війну. Звісно, страждають цивільні люди. Але солдати — вони знають, що роблять, вони можуть не брати участі у цьому. І є дуже багато людей, які не хочуть іти на фронт, але є й багато волонтерів. Українська армія на 60–70% сьогодні складається з добровольців, і це саме вони витримують основне навантаження на фронті. І навіщо говорити, що вони платять надмірну ціну — вони самі зробили свій вибір.

— **Я зараз, у цьому випадку, говорю трошки про інше. Я говорив про втрату Криму, я говорив про можливу втрату Сходу і так далі.**

— Це теж ціна, і її визначаємо не ми — а той, хто здійснює ці вчинки. Адже і Крим, і Донбас — це метод впливу на Україну, щоб не відпустити її ні до Європи, ні, тим більше, в НАТО. Це такий метод, підтримка цього гарячого конфлікту. Крим — це мирно більш-менш було, віді-

брали досить мирно, але Донбас — це важкий конфлікт, і Росія до тих пір буде підтримувати високу температуру, високий градус конфлікту, доки в неї вистачить сил. Вона не хоче відпускати Україну в демократичний світ. Для неї це неможливо. Це як фантомний біль — ось ногу відрізали, а вона болить, і Росія постійно відчуває цей біль. Вона відчуває, що Прибалтика пішла, Кавказ відвалився — і в неї все це болить. І вона не мислить себе інакше, як зібрати це назад — і сподівається, що тоді перестане боліти. Але боліти не перестане і зібрати не вдасться.

— Не знаю, мені здається трошки інакше, тут прагматичніші завдання. Я не думаю, що там щось болить — там, швидше...

— Є й прагматичні, Ви праві — не можна допустити поруч з собою велику благополучну країну, зі слов'янським населенням. Це буде...

— А ще, не доведи Б-же, там люди почнуть краще жити, так взагалі буде.

— Так я ж про що й кажу — є і прагматичний аспект. Але насправді є різні аспекти, в складній ситуації, ірраціональні також. І Ви знаєте, для росіян ірраціональні аспекти не менш важливі, ніж раціональні.

— Ну, судячи з того, як вони підтримують теперішнє керівництво, Ви, мабуть, правильно міркуєте.

— Що Вам сказати. Ми знаємо з історії приклади, коли дуже людиноненависні режими підтримувала більшість населення. Ось, приміром, гітлерівська Німеччина.

<...>

— Знаєте, чого я боюсь, чому я ось так все в бік критично-некритично?. Мені здається, поправте мене знову, я дивлюся на все зовні — без реальної допомоги Заходу, Європи, Америки Україні не виповзти. Це моя думка.

— Так, є така думка — і навіть більше — головне, що у нас така думка в Україні. Я насаджую цю думку всюди, я дуже багато виступаю в Україні і за її межами і кажу, що Україна має розраховувати лише на власні сили. Допоможуть — дякуємо, не допоможуть — маємо розраховувати лише на себе. І... вона готова...

— Я погодився б, якби не тиснули...

— Тиснуть, але вона готова. Ви не уявляєте, який вибух мотивації та патріотизму в Україні, Ви не бачите цих волонтерів, які сьогодні замінили державу. Держава виявилась нездатною справитися з проблемою, а волонтери — виявились здатними.

— Чи досить одного ентузіазму?

— В історії є різні приклади. Буває, коли й вистачало, буває, коли ні. Але світ все-таки за рік змінив свою думку, не сильно, але вектор цієї зміни, мені здається, позитивний для України.

— Давайте я закінчу свою думку, чому я про це сказав. Я просто кажу про те, що знову, не хочу сперечатися, можна чи не можна обійтися без Заходу. Але якщо у зв'язку з внутрішніми конфліктами Захід втратить інтерес до України, нічого доброго не буде. Ось під цим кутом зору, хлопці, ви між собою домовитись не можете...

— А що Ви вважаєте, що Захід втратить... Ось Ви ставили питання, я не відповів, ось я зараз був на засіданні виконкому Всесвітнього єврейського конгресу у Вашингтоні, я член виконкому, віце-президент Всесвітнього єврейського конгресу. Я приїхав до Вашингтона на засідання... ми були в Білому домі, у Конгресі — з сенаторами зустрічались, і, коли заходила мова про Україну, я чув лише позитивне щодо України. Це означає, що на експертному рівні є правильне розуміння. Що стосується звичайних американців, звісно, вони багато що не знають, не відчують, у них дійсно багато своїх проблем. І, можливо, для США Ісламська держава чи для Ізраїлю ядерна зброя в Ірані серйозніша проблема. Але повірте, це ланки одного ланцюга, однієї системи. Російська агресія, іранська ядерна зброя, Ісламська держава та інші чинники, про які ми спочатку навіть не підозрюємо, що вони теж входять до цієї системи.

— Я все розумію, про що Ви говорите, але ж Ви бачите, що за наявності великої кількості прихильників і в Сенаті, і в Конгресі є противники.

— Так, вони є завжди.

— Не потрібно їм козирі давати. Ось про що я кажу.

— Що не потрібно?

— Не потрібно їм козирі давати, коли починаються внутрішні...

— Ну так, ми знаємо цей кут зору, що значить — треба давати, не треба? Ми живемо природним життям, у нас немає фільтрів, немає цензури, Україна надзвичайно вільна країна, і потреба порозуміння між різними групами й верствами населення однак є.

— Ви розумієте, я великий прихильник України і вважаю, що те, що робить Росія, загалом у жодні рамки не вкладається. Причому, відверто кажучи, я не хочу навіть вникати в питання, що сто-

сується, скажімо Криму — чий він був, чий має бути. Я просто вважаю, що в 21 сторіччі відновлювати історичну справедливість — це шлях в нікуди, тобто...

— Яка справедливість? Справедливість нікого не хвилює. Ні, вибачте, Грегорі, я вже один раз сказав — Крим для Росії зброя, засіб не пускати Україну на Захід. Країну, що має територіальний конфлікт, не приймають в НАТО. Подивіться, як живуть сьогодні кримчани — жахливо, проблеми. Росії не потрібні кримчани. Росії потрібен Крим як важіль тиску на Україну.

— Ну, там все глибше і треба ще ж стрілки перевести.

— Я щодня на зв'язку з Донбасом і Кримом — і з єврейськими громадами, і з кримськими татарами, з якими я дружу з підпілля. Росії Крим не потрібен, вона практично про нього не дбає, про людей. Туди напихають зброю, там уже 40-тисячне угруповання військ, там багато військових баз, туди завезли навіть носіїв ядерної зброї, чи проти України ці носії? Ось коли тут, в США, Європі зрозуміють, проти кого цей плацдарм, тоді, можливо, Ви й зрозумієте — той виклик, який кидає сьогодні Росія, це виклик не Україні. Це виклик усьому світу. Якщо світ не знайде протиотрути, ми повторимо те, що було 80 років тому. Я не порівнюю, Б-же збережи, Росію з Німеччиною чи Путіна з Гітлером — це різні історичні явища, різні особистості, різні режими. Я порівнюю реакцію світу тоді і зараз на виклик, серйозний виклик. Тоді дивилися крізь пальці на те, як озброюється Німеччина — в порушення Версальського договору. Тоді хотіли торгувати, продавати їй все, що вона купувала й справно платила. Тоді сподівались, що вона поверне свою зброю проти противників: Захід думав — проти СРСР, СРСР думав — проти Заходу, й проморгали світову війну. І зараз теж Заходу кинуте дуже потужний виклик — Росія порушила правила, встановлені після Другої світової війни. Тобто з постмодерністського XXI ст. Росія намагається повернути нас у першу половину XX ст., коли все вирішувала груба сила, кількість дивізій і озброєння. Якщо світ хоче до цього прийти — він туди й прийде. Якщо він може чинити опір — ось ці невеликі санкції, які сьогодні США вводять проти Росії, це все-таки спроба уникнути помилки, допущеної в 1930-х. Якби тоді Ліга Націй такі санкції встановила проти Німеччини, вчасно зреагувала б, можливо, ми б не втратили 60 мільйонів життів і величезні економічні ресурси. Якщо не вдасться зупинити зараз — можливо, через 10 років на нас теж чекають величезні втрати.

<...>

— У такій кількості, що, можливо, війни може й не бути.

— Ну, ядерна зброя вже 50 років утримує від війни, від великої війни, тому що її застосування означає кінець усьому. Але, Ви знаєте, за моїми відчуттями, деякі східноєвропейські країни, які добре пам'ятають, що таке радянська влада, які пам'ятають радянські танки в Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Афганістані та Чечні, вони насправді бояться ядерного удару від Росії, Чехія та інші країни.

— Що й казати, я вперше за своє життя почув з вуст президента Росії про можливість застосування ядерної зброї.

— Це погроза.

— Але це ніколи не звучало дотепер.

— Дивіться. Інтелігентна людина у темному провулку зустрілась з бандитом, і той грається ножом, перекидає його, говорить грізні такі слова — він хоче залякати інтелігента, хоча інтелігент володіє набагато більшими ресурсами. Росія сьогодні має ресурси, ВВП як Італія. Але вона поводить себе нахраписто, нахабно, і інтелігентна людина не в змозі цьому чинити опір. Це дуже серйозний виклик, який сьогодні кинула Росія, і повірте, справа не в Україні. Знову й знову скажу — Україна, дякуючи Б-гу, тримається, але я бачу, як реагує Естонія, Латвія, Литва і Польща — вони реально бояться, що в них виникне таке саме. І вони вперше зрозуміли: те, що я як песиміст, яким мене вважають, говорив їм 15 років тому, виступаючи в Естонії — НАТО не захистить їх, НАТО не піде воювати, якщо в Естонії, Латвії чи Литві з'являться зелені чоловічки. Це, до речі, велика небезпека.

— Ну, як...

— Не піде, навіть більше — спитайте будь-якого високого чиновника НАТО — чи підуть вони воювати.

— Чекайте, але... вони зобов'язані захищати членів НАТО.

— Зобов'язані. Але чи не були вони зобов'язані допомогти Україні зберегти її цілісність за Будапештським меморандумом? Чому Україна віддала у 94-му р. третій у світі ядерний арсенал за якісь папірці?

— Зачекайте, але НАТО там не підписував, підписували все ж таки країни — члени НАТО.

— Правильно, але Україна віддала третій у світі ядерний арсенал за якісь обіцянки.

— Ми це докладно обговорювали з повноважним представником України...

— Ось я був зараз у Білому домі, в *Atlantic Council* («Атлантична рада»), і експерти поділяють мій погляд — НАТО для цих маленьких країн сьогодні не захисник. Ніхто не хоче сьогодні воювати, ніхто не хоче жертв — не лише життям, а й величезними ресурсами.

— Я цілком не згоден, і скажу, чому. Путін не ризикне перевірити, чи правильно Ви кажете, чи ні. А щоб перевірити — буде чи не буде, треба поспробувати. Я не думаю, що він на це піде.

— Якщо світ не допоможе, не захистить сьогодні Україну, а Україна — це перша країна, котра змогла чинити гідний опір російській армії. Якщо світ не допоможе, то можливе продовження. Хоча НАТО, коли створювалось, декларувало допомогу демократії у будь-якій точці земної кулі. Тоді не було такого формального членства.

— Я розумію, у Вас претензії до НАТО.

— Ні, у мене не може бути претензій до НАТО, я не державний діяч.

— Але саме членство в НАТО якоюсь мірою є ступенем захисту.

— Навіть більше. Знаєте, Грегорі, я вважаю, що Україна має навчитись жити з цим конфліктом, як Ізраїль навчився жити з Сектором Газу.

— Дякую, Ви дали відповідь на моє наступне запитання. Чи буде і це довгограюча платівка, чи...

— Дуже довгограюча.

— Тобто це друга така гнійна рана...

— Причому це навіть не заморожений конфлікт, як у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії. Там принаймні запекла війна не триває. А тут — гарячий конфлікт, тому що російське керівництво розуміє, що відволікти Україну від шляху на Захід може лише гарячий конфлікт. Тому що тоді потрібно витратити на цю війну всі ресурси.

— Скажіть, а не варто було відрізати й забути?

— Відрізати що?

— Ось ці гарячі точки.

— А хіба це межа? Завтра буде Харків, післязавтра — Одеса, кінця-краю цьому не буде, Україні не дадуть скинути цей, можливо, для деякого баласт, і піти в Європу. Будуть щоразу починати гарячий конфлікт там, де це найбільш можливо.

<...>

— Останнє питання ось яке — Ваш прогноз короткостроковий, довгостроковий і загалом — чи може все це зупинитися доти, доки в Росії панує нинішній режим?

— Так, це питання, по-перше, складове. Короткостроковий прогноз — я не політолог, я керівник єврейської громади, я маю свої відчуття, тому що у цій країні я живу майже 70 років. Я думаю, що...

— Говорили, що ніколи не емігрували й не збираєтесь.

— Ні, дивіться, Грегорі. Я думаю, що на нас чекає чергове загострення воєнних подій, тому що в такому вигляді, коли захоплена третина Донбасу, окупована, Україні вдалося, доклавши великих зусиль, купірувати цей конфлікт. Не окупувати, а купірувати — Ви знаєте, що таке цей конфлікт. Україна може його утримувати, тимчасово, у цих межах. Я думаю, що російське керівництво спробує розширити цей конфлікт і перевірити, чи зможе Україна купірувати його в новому стані, це раз. Друге. Питання не в Путіну, це моє найглибше переконання, я жив у Росії і я жив в Україні. Питання не в керівництві, це не Путін зробив Росію такою, це Росія зробила таким Путіна. За такої підтримки, як у нього, 80 і більше відсотків, це означає, що це потрібно росіянам, це у росіян болить відрізана нога, не лише у Путіна. І коли Путін сказав у Бухаресті на саміті, що розпад СРСР — це найбільша геополітична катастрофа ХХ ст., він говорив не лише свої слова й озвучував не лише свої думки. Він висловлював думку більшості росіян, вони такі. Це може комусь подобатися, комусь — ні, але Росія — імперська нація. Вони мислять реставрацією, вони були великими, вони мали пів Європи, боявся їх увесь світ, вони не зазнали нищівної поразки, як Німеччина чи Японія, і вони хочуть це повернути. Їм дали змогу газ і нафта знову стати такими, що вони знову дозволили собі агресію. Якщо світ знову пропустить — значить, це буде надовго.

— То Ви все ж таки дивитесь у перспективу оптимістично чи песимістично?

— Мені здається, реалістично, але я...

— Я розумію, але буде добре чи погано?

— Я нещодавно запропонував тост, хоча я не п'ю вже 30 років, я запропонував тост за якимось столом: давайте вип'ємо за те, щоб мої прогнози не справджувалися.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ІНТЕРВ'Ю З МИХАЙЛОМ НЕМИРОВСЬКИМ

Чиказьке радіо. Йосиф Зісельс — інтерв'ю Чиказькому радіо
з Михайлом Немировським. Березень 2015 року

Вітаю, шановні радіослухачі! Я — Михайло Немировський, директор відділу роботи з російськомовною громадою Ради єврейських організацій Нью-Йорка, і я зустрівся — спеціально для того, аби поговорити на тему ситуації в Україні — з Йосифом Зісельсом.

<...>

— Доброго дня, Йосифе! Передусім я хотів би попросити тебе зробити огляд того, що відбувається в Україні, і окреслити мету твого візиту до США.

— Це різні питання, і на перший погляд цілком не пов'язані. До США я приїхав як віце-президент Всесвітнього єврейського конгресу на засідання виконкому, яке відбулось кілька днів тому у Вашингтоні. І там була доповідь від України про ситуацію в Україні, пов'язана з питаннями безпеки єврейської громади. Але оскільки сьогодні основна тема безпеки єврейських громад — це Західна Європа, то Україна сором'язливо стояла осторонь. Хоча ми й не схильні вважати, що в нас взагалі немає ніяких проблем. Наша головна проблема в Україні — це війна. Війна, що вже рік триває на сході України, війна, яку розв'язала проти України Російська Федерація, скориставшись вакуумом влади після революції Майдану. І ця війна вже рік виснажує Україну, забирає життя, економічні ресурси. Однак ми намагаємось вижити у цій війні. Я хочу наголосити, що ця війна, цей конфлікт, як і Майдан перед тим, не містили жодного єврейського підґрунтя в реальному житті. У віртуальній же частині нашого життя те, відбувалася широкомасштабна пропаганда з боку Російської Федерації, яка намагалась нав'язати світу ідею про те, що владу в Україні захопили бандерівці, фашисти. З іншого боку, від тієї ж самої пропаганди ширилися чутки, що владу в Україні захопили євреї. Це було розраховано на різні цільові аудиторії, і нам доводилось якось протистояти цій пропаганді.

— А що ж відбулося насправді, Йосифе? Я сподіваюсь на твою об'єктивність, знаючи твій характер і твою манеру поведінки. Об'єктивно: що відбулося в Україні, на твій погляд?

— Об'єктивно відбулося те, на мій погляд, що режим Януковича довів країну до крайньої межі шляхом грабунку, нестримної корупції, намаганням затиснути демократію, спробою обмежити засоби масової інформації. Люди терпіли це чотири роки, і потім у значно більших масштабах, аніж 2004 р., повторилося те, що має назву «Майдан». Це масові виступи (мирні, наголошую), виступи громадян України проти влади. І коли два місяці стояння взимку на майданах (а вони відбувалися у більш ніж п'ятдесяти містах України) не дали жодного результату, влада не хотіла йти на жодні поступки, то в силу логіки самих подій цей рух почав радикалізуватися. І у відповідь на провокації влади при спробах розігнати Майдан були також застосовані силові способи боротьби проти спецназу, проти військових частин, задіяних у спробах розгону Майдану. Це призвело до того, що Янукович 22 лютого, не витримавши протистояння, втік із країни. І ось це створило той вакуум влади, про який я й говорив — поки утворювалась нова влада, Росія цим скористалася, відхопила (анексувала) Крим і почала війну на Донбасі. Ось що відбулось, на мій погляд. Наголошую, що ніякого єврейського підґрунтя немає. Ні Майдан, ні війна не зачепили як цільову групу єврейську громаду. Вона потерпає так само, як потерпають усі, хто перебуває в зоні бойових дій. Дуже багато біженців, збільшилась алія до Ізраїлю майже утричі, особливо це відчувається з району бойових дій.

— А яке вираження це має кількісно?

— Кількісно: минулого року з України до Ізраїлю емігрувало 5800 осіб, хоча попереднього, 2013-го, — 2020. І понад половина тих репатріантів — із зони бойових дій, з Донбасу. Варто зазначити, що із Західної України — Львів, Чернівці, Рівне, Луцьк, Тернопіль — алії практично немає, буквально одиниці, а то й немає взагалі. Це свідчить, що в таких найбільш українських регіонах євреї почуваються набагато безпечніше, ніж на сході, де триває війна, але це й так зрозуміло.

— В американській єврейській громаді ім'я Коломойського відоме як одного з меценатів єврейської громади, який дуже багато зробив для єврейської громади України. На сьогодні надходить дуже багато інформації, особливо російської інформації і, до речі, української теж, про серйозну роль Ігоря Коломойського, людини, ім'я якої стало відоме всьому світові, про серйозну роль у тих подіях, що відбуваються в Україні. Чи це так і якою є перспектива Коломойського після його звільнення з посади губернатора Дніпропетровської області?

— Я не звертав би увагу на російське висвітлення подій, оскільки там немає жодного слова правди. Наша думка про все для всіх, і в тому числі нас, євреїв України, що Коломойський — насамперед дуже крупний бізнесмен, сильний бізнесмен, який впливає не лише на бізнес, але й на політику України. Тобто він, що називається в просторіччі, олігарх, і лише на другому плані він — керівник єврейської громади Дніпропетровської області, а також однієї з єврейських всеукраїнських організацій. Всі його так сприймали — і євреї, і українці. Насамперед як людину такого, більшою мірою універсального характеру, ніж суто єврейського. І вже в другу чергу, а про це, до речі, за межами єврейської громади знав мало хто, що він ще й очолює одну з єврейських організацій. Він став губернатором добровільно, він сам запропонував владі свої послуги після втечі Януковича, і влада прийняла його пропозицію. Це було ще до Порошенка, хоча Порошенко, я думаю, також тоді брав участь у вирішенні найважливіших питань. Це були Яценюк і Турчинов, у березні минулого року. Аналогічні дії намагалися вчинити в Одесі та Донецьку, але там цього або не вдалося зробити, або вдалося зі значно меншим ефектом.

Як губернатор Коломойський працював дуже ефективно. Він вибудував своєрідну владну вертикаль у Дніпропетровській області, яка була перед тим досить сильно налаштована проросійськи, і він там створив доволі міцний бастион саме української влади, мінімізувавши активність проросійських організацій та груп.

— А що ж відбулося з його стосунками?..

— Відбулося те, що, за певною логікою, і мало відбутися. Річ у тім, що той ефект, той феномен, який називається олігархія, дуже поширений у Росії, Україні та інших країнах колишнього СРСР, може й меншою мірою. Звісно, він турбує і дратує владу різних держав. Тому що наче доводиться ділитися владою. Минув рік після майданної революції, і влада вирішила якось, мабуть, відсунути трохи, рівновіддалити олігархів від влади. Коломойський створив для цього привід. Він повівся неадекватно, якось так, скажімо, грубо в ситуації з державним підприємством «Укрнафта» («Укрнефть»), захищав свої інтереси — бізнес-інтереси — засобами, що виходили за межі певної цивілізованої моделі. І держава скористалася цим, щоб його звільнити, принаймні з посади державного чиновника. Як саме — було незрозуміло, він написав заяву про відставку, і Порошенко її задовольнив.

— Йосифе, чи правильно я розумію, що його національність у цьому випадку не зіграла тієї ролі, яку відшукують маргінали?

— Та ні, ще раз кажу — його не сприймають як єврея. Ні Порошенко, ні Яценюк, який, до речі, у цьому випадку взяв бік Порошенка — тобто захищав точку зору представника держави. Для них він не єврей, звісно, а насамперед, — дуже впливовий бізнесмен, керівник Дніпропетровської області. Чим це загрожує надалі? Звісно, у нього непростий характер і його, зрозуміло, зараз обурюють ці дії влади, які, на його думку, якимось поставились до нього образливо, без урахування його теперішніх заслуг. А заслуги ці немаленькі, зокрема, щодо стабілізації ситуації. Так виступив на підтримку української армії: я пам'ятаю, в перші дні війни він за свої кошти заправляв українські літаки і танки. Це взагалі безпрецедентний випадок в історії, по-моєму. Проте, я думаю, що йому вдасться подолати свою гординю і зрозуміти, що Україна важливіша за інтереси навіть такої крупної особистості, як Коломойський. І в цьому жодного єврейського аспекту, ще раз кажу, немає.

— Дякую за відповідь, Йосифе. Ось у зв'язку з цим хочу сказати, що євреї України — це частина українського суспільства, і вони явно відчують певні труднощі — економічні, фінансові, людські — які виникають у цій ситуації. Чи відчуваєте ви допомогу світової єврейської громади у цій проблемі, у вирішенні цієї проблеми?

— Світова єврейська громада повинна відреагувати на виклик, що постав перед нею. Утім, увесь світ опинився перед викликом. І світ, і світова єврейська громада зокрема виявились, м'яко кажучи, не зовсім готові до цього виклику. У зоні воєнних дій, на окупованій території, на Донбасі досі проживає понад 10 000 євреїв. У Криму проживає теж близько 10 000 євреїв, але там, як мінімум, немає війни. Тому алія там хоча й збільшилась на 15–20%, втім, як і по Росії, але це не настільки драматично, як на Донбасі. Так ось, стосовно євреїв Донбасу, яких понад 10 000. Це переважно літні самотні люди, яким немає до кого їхати, нікуди їхати, вони бояться втратити свої квартири, тому що ці донецькі бандити просто відбирають їх — особливо якщо знають, що людина виїхала до Ізраїлю чи в Україну. В Росії, можливо, вони ще пощадають квартиру, але не думаю, що довго. І люди бояться втратити їхнє єдине надбання — квартири, і вони змушені ризикувати життям. Вони ризикують життям, щоб тільки не втратити квартири. Коли настає затишшя у воєнних діях, вони повертаються. Навіть ті, які бігли

в Маріуполь, Дніпро, Харків, Київ, Одесу, Житомир, — вони повертаються до Донецька, тому що бояться втратити свою квартиру. Потім знову починаються бойові дії, і вони знову звідти втікають.

Отож ці понад 10 000 євреїв сьогодні перебувають у стані гуманітарної катастрофи, втім як і весь той мільйон громадян, який там лишився. У них ситуація не гірша, ніж в інших, але вона погана для всіх. І єврейські організації, які раніше активно працювали в цьому регіоні, зокрема «Джойнт» і «Сохнут», зараз через бойові дії не можуть там працювати. Вони намагаються всіляко допомагати, але, на жаль, ця допомога, на мій погляд, недостатньо ефективна. Ми щодня на зв'язку з цими громадами. І нам здається, що єврейський світ міг би докласти певних зусиль, щоб зрозуміти — це неординарна ситуація, і тут потрібні нетрадиційні види допомоги. Потрібно допомагати набагато більше, щоб допомогти цим людям чи евакуювати їх. Ми пропонуємо різні моделі цієї допомоги, але єврейський світ досить консервативний.

— Наскільки я розумію, ви приїхали разом з Андрієм Адамовським, це нове ім'я, я сподіваюсь, що ти скажеш зараз декілька слів про цю нову людину, лідера єврейської громади України. Ви теж приїхали задля того, щоб розповісти про це не лише єврейській громаді, але й загалом Нью-Йорку, і не лише Нью-Йорку, а й США про те, що відбувається в Україні. Я більш ніж упевнений, що ви досить об'єктивно оцінюєте ситуацію. Якщо можна — кілька слів про нових людей у керівництві єврейської громади України, і яка в них мета і завдання.

— Андрій Адамовський — це досить молода людина, йому 53 роки. Порівняно зі мною, принаймні, молодий. Він — не нове обличчя в єврейській громаді України, я знайомий з ним вже близько 10 років, і він просто ніколи не був на перших ролях. Він в опікунській раді «Гілея» — молодіжній організації, він фінансово допомагав цій організації, був віце-президентом Єврейської конфедерації України і також допомагав фінансово. Він досить крупний бізнесмен, має комерційну нерухомість, заводи, які навіть виготовляють продукцію хай-тека, що, загалом, рідкість в Україні сьогодні — виробництво. І Андрій, на мій погляд, дуже добра людина, скромна людина, яка багато допомагала єврейській громаді і раніше. Мені вдалося минулого року запропонувати йому місце співпрезидента Вааду України і місце віце-президента Всесвітнього єврейського конгресу з тим, щоб він міг піднятися на схо-

динку вище, щоб його краще було чути. Тому що, мені здається, ця людина заслуговує на те, щоб її слухали.

— Я думаю, що ти об'єктивний у цій оцінці, тому що я розмовляв із багатьма людьми, з якими ви зустрічались разом із Андрієм Адамовським, і враження про нього досить позитивні.

— Так, із листопада місяця ми проводили з'їзд відразу шести крупних єврейських об'єднань, у тому числі — й Вааду. На з'їзді його обрали співпрезидентом із функціями фандрейзингу і зовнішньополітичних відносин. Тобто він буде представляти Ваад України в єврейському світі. Я вже сказав, що він обійняв місце віце-президента Всесвітнього єврейського конгресу, яке два роки обіймав я. І я до цього ставлюсь позитивно, оскільки його погляди саме відповідають сьогоднішнім поглядам багатьох українських євреїв на ситуацію.

— Йосифе, я хотів би уточнити деякі моменти, пов'язані з майбутнім України. На твій погляд — людини, яка дуже багато знає про те, що відбувається і в коридорах влади, і на вулицях, в будинках і так далі, ти це добре знаєш. Які, на твій погляд, перспективи країни і чи реально, що вся країна хоче увійти до європейського співтовариства?

— Що означає «вся»? Вся — ніколи не буває. Ми знаємо, що навіть у Європі є євроскептики, які хочуть вийти, щоб їхні країни вийшли з ЄС. Позитивна динаміка соціологічних досліджень свідчить, що за два останні роки відбувся дійсно різкий такий перехід до більшості. Якщо два роки тому приблизно були три групи населення, майже рівні: 35% хотіли до Європи, 31% — у Митний союз і 34% не мали своєї чіткої думки з цього приводу, то вже влітку минулого року було понад 50% тих, що хотіли до Європейського Союзу, 25% — до Митного союзу і 25% не мали своєї думки з цього приводу. Тобто є позитивна динаміка, що унаслідок конфлікту, фактично руками російського керівництва, українці дедалі більше прагнуть бути подалі від Росії. Стосунки зіпсовані дуже надовго, я боюся, що на покоління, але перспективи дуже невеселі в Україні. В Україні не вистачає ресурсів для того, щоб самостійно вести цю війну, але вона старається, дуже висока мотивація. У нас діюча армія на 50 000 осіб, які перебувають у зоні бойових дій, 2/3 — це волонтери, добровольці. І, власне, завдяки їм вдалося здійснити неймовірні речі: була зупинена влітку російська армія під Маріуполем. І це заслуга добровольців. Вони виокремлюються не лише у воєнних діях, але й в громадянському житті. Тобто у нас фе-

номен добровольців сьогодні затьмарив те, що робить держава. Хоча і держава дуже старається, але у неї далеко не все виходить. Цей феномен потребує окремого вивчення. Але нам доведеться жити з цією війною багато років. Це моя думка, я хотів би помилитись. Так, як Ізраїль багато років живе з Сектором Газу і Західним берегом, доведеться навчитися жити з цим конфліктом, який на багато років. Загалом цьому можна навчитися, приклад Ізраїлю — тому підтвердження.

— Чи правильно я розумію, що перемир'я має тимчасовий характер і може бути продовження воєнних дій?

— Навіть значення слова «перемир'я» свідчить про тимчасовий характер цього заходу. І ми очікуємо в квітні загострення воєнних дій за загальними міркуваннями і за донесеннями різних розвідувальних співтовариств, які сьогодні відкриті в інтернеті. Ми очікуємо, що в квітні можуть бути активні бойові дії, які, не виключено, розширять територію, захоплену російською армією. Набагато чи ні — незрозуміло, тому що кожний крок з розширення (це засвідчило Дебальцеве) супроводжується величезними жертвами з російського боку. Але така спроба може бути зроблена, якщо щось не відбудеться в Росії... Але про це складно судити, ми не розуміємо, що відбувається там, під килимом влади в Росії, які там течії і чий бік бере гору, чи буде розширюватися конфлікт. Але зрозуміло, що сьогодні у російського керівництва цей стан цугцванга на Донбасі: будь-який хід — і піти — погано, і продовжувати конфлікт — погано. Тим більше, що санкції і американські, і канадські, і Європи посилюються, хай навіть Європа не дуже хоче посилювати санкції, але вона змушена це робити.

— Йосифе, дякую тобі за те, що ти знайшов час поспілкуватися з нами. <...> До побачення.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ІНТЕРВ'Ю З ВІКТОРОМ ТОПАЛЛЕРОМ (Нью-Йорк)

Йосиф Зісельс у передачі Віктора Топаллера «Рикошет». 14 вересня 2015 року

— Єврейські організації — скажемо так, річ не проста. Ми знаємо багато різних єврейських організацій, у тому числі й проросійських, а також і таких, що підтримують ганебний договір з Іраном. <...>. Чи говорить це про те, що певної всесвітньої єврейської організації, яка була би монолітна, просто не існує?

— Так, звісно, це цілком очевидна й тривіальна річ. Одностайних єврейських організацій не існує навіть у масштабах невеликих країн, не кажучи вже про всесвітні чи континентальні єврейські конгреси. Але є деякі питання, які викликають набагато менше розбіжностей, ніж інші. Наприклад, боротьба з антисемітизмом, який зараз посилився в Європі, проблема Ірану. Але ви правильно зазначили, що деякі підтримують мирні договори з Іраном. Але, так чи інакше, на рівні міжнародних організацій ми завжди намагаємось не оскаржувати те, що приймає уряд Ізраїлю. Це свого роду консенсус.

— Але я не думаю, що це консенсус, якщо взяти до уваги такі американські горезвісні організації, як Джей-стріт.

— Ви ж знаєте, що є маргінальні організації, а є мейнстрім. Усе-таки виразником єврейства понад ста країн є Всесвітній єврейський конгрес, про який жартують, що він, по-перше, не всесвітній, по-друге, не єврейський, і по-третє, не конгрес. Проте, він існує. І він є політичним лобі єврейського світу. Хоча нема роду без вироку, ви правильно кажете.

— Що відбувається у ваших стосунках з російськими колегами? Ми намагаємось дуже часто поводитися як страуси, ховаємо голову в пісок, кажемо, що «загалом, звісно, складнощі є». Але насправді єврейські організації Росії, які підтримують нинішній, на мою думку, цілком злочинний кремлівський режим, не можуть перебувати хоча б у якомусь балансі з українськими єврейськими організаціями.

— Про який баланс, Вікторе, ми говоримо? Я називаю це дуже просто — стокгольмський синдром. Я розумію ситуацію, в якій перебувають наші російські колеги, вони поведуться, до речі, не одностайно,

а по-різному, більшість прагне триматися осторонь цього ганебного воєнного процесу, який Росія веде проти України. Є деякі, що прагнуть бути найкращими учнями в класі — ті, хто підтримують Путіна та його правління, ці агресивні дії, що він вчиняє сьогодні проти України. Є й ті, хто нам співчуває, хто приїжджає до нас, підтримує. Втім, згадуючи радянські роки і дисидентське минуле, хоча колишніх дисидентів не буває, я згадую, що ми тоді не хотіли наражати на небезпеку наших можливих союзників, ми не вказували тоді імена. Ви знаєте, не повірите — але я не хочу телефонувати у Крим — тому що боюся наразити на небезпеку наших колег у Криму. Я знаю, що ФСБ сьогодні в Криму працює ще активніше, ніж у Росії, прослуховуються телефони. Зателефонуєш до єврейської організації, поцікавишся їхніми справами — і ментально людину беруть на облік. Проте ми намагаємось з ними співробітничати, минулого року, коли почалась війна, і цього року, у розпал війни, ми надіслали і до Криму, і на Донбас мацу — до свята Песах. Так що не всі однаково реагують на те, що витворює Росія.

— Йосифе, знаєте, на мою думку, і ми про це неодноразово говорили у програмах, не хочу казати про когось конкретно, але більшість, чи, скажімо так, немаленька частина єврейських організацій у світі займаються переважно самозабезпеченням. Є знамениті єврейські організації, які дуже багато говорять, і ті мільйони, що вони отримують, невідомо куди розходяться. Тому повага навіть до таких всесвітньовідомих організацій, як «Сохнут», наприклад, та інших, м'яко кажучи, неоднозначна. Крім усього іншого, єврейські організації всього світу теж у більшості своїй сповідують таку політику, що потрібно сидіти тихо і сумирно. Навіть коли мають місце антисемітські та антиізраїльські ситуації та інциденти, дуже багато лідерів у різних країнах займаються тим, що намагаються на них не звертати уваги — тому що треба сидіти тихо, інакше буде ще гірше. Ви загалом погоджуєтесь з таким формулюванням питання?

— Питання риторичне — звісно, що ні. Просто треба розуміти, що дві тисячі років проживання у діаспорі виробили в єврейських громадах діаспори особливі ідентифікаційні риси.

— Ви маєте на увазі боягузтво?

— Слухати владу, не суперечити їй, орієнтуватися на метрополію в імперії. Це не раз призводило до проблем з соціальними та національними рухами в історії, в різних країнах. Але це була ціна ви-

живання. Нині, за часів демократії країни переважно вже не мають такої потреби, але інстинкт сильніший за рефлексію. Тому не дивно. Але я хочу навести інші приклади.

— Йосифе, я Вас на секунду переб'ю. Я розумію, що на генетичному рівні пам'ять сприяє проявам, якщо називати речі своїми іменами, боягузтва. Але я можу вам сказати, що інститут рабства, який впродовж багатьох років тяжів над чорношкірим населенням, утім, дав змогу їм виробити дуже агресивну позицію впевненої в собі людини — не дати себе образити навіть тоді, коли образи немає. Таке враження, що з євреями можна робити все, що завгодно, тому що насправді крім виправдань від єврейської громади в жодній країні світу нічого не чути.

— Це не зовсім так. Я можу навести приклад. В американській єврейській громаді є дуже потужна організація, як-от «Американський єврейський комітет», яка поводить себе дуже активно. Її харизматичний лідер Девід Харріс активно виступає на боці України, на боці єврейської громади України, підтримував її ще 2004 р. під час Помаранчевої революції. Це єдина американська організація, яка підтримувала нас у 2013 р., коли ми перебували з того боку барикади разом з українськими демократами. І він гучно про це заявляє. Навіть більше — навесні цього року він здійснив дуже важливий крок — зібрав підписи 15 національних меншин США у листі президенту Обамі про допомогу Україні. Тобто не всі поводять себе так, як Ви сказали. І загалом треба визнати, що під час цієї революції в Україні ми побачили активних 10–15%, а інші віддають перевагу очікуванню — чим закінчиться ця сутичка.

<...>

— Дорогі друзі, наша програма повертається до ефіру. Йосифе, поговоримо про ситуацію, що склалась в Україні. Наскільки я розумію, російська пропаганда багато в чому поставила саме на євреїв. «До влади в Києві прийшла фашистська хунта, націоналісти, вбивці, послідовники Степана Бандери та інших недобрих людей». І, власне кажучи, обов'язок кожної російської людини — захисти людей, і євреїв у тому числі, від цієї фашистської хунти.

— Так, пропаганда такою була, такою і лишається зараз. Насправді вона теж різноманітна, її не турбують протиріччя. Є та лінія, яку ви позначили — що до влади прийшла фашистська хунта, а є й інша — на-

правлена на іншу фокусну групу населення — це пропаганда про прихід євреїв до влади в Києві. І вони нібито сьогодні керують у Києві. Це розраховано на молодь, західноукраїнського слухача і читача. А та лінія, про яку згадали Ви, розрахована на людей літнього віку, які пам'ятають соціалізм, Голокост і багато в чому живуть ще тими спогадами.

— Традиція антисемітизму в Україні досить серйозна, якщо можна так висловитись, тут не посперечаєшся. І мені досі лунають дзвінки в ефірі від людей похилого віку: «Як ви можете захищати Україну, коли українці знищили таку незліченну кількість євреїв» і так далі. Тобто пропаганда приносить свої плоди.

— Звісно, пропаганда потрапляє на підживлений ґрунт, грає на найнижчих сторонах підсвідомості, на родовій пам'яті часів Богдана Хмельницького, повстань Гонти й Залізняка, громадянської війни, Голокосту. Але, як казав Станіславський, «не вірю». Так було і під час Майдану, коли йшла така навала пропаганди про зростання кількості випадків антисемітизму, про прихід до влади фашистів. Люди не бачили підтверджень всьому цьому. Ми завантажували до інтернету позитивні враження євреїв, які були свідками на Майдані, які виступали з Києва та інших міст. Тобто протистояння з російською пропагандою відбувалося цілком нерівними силами, оскільки ми не мали таких можливостей. Але це була правда, і ця правда поступово брала гору. І ми бачимо зараз, через півтора — майже два роки після Майдану, що дуже мало хто вірить саме цій частині російської пропаганди — що до влади прийшли фашисти.

<...>

— Я хочу Вам нагадати, що Ви написали рік тому: «Зникнення радянської форми державного антисемітизму і створення нових моделей існування народу у зазначених державах значно знизило кількість проявів антисемітизму. Впродовж останніх років (підкреслюю — це було написано рік тому) кількість антисемітських інцидентів в Україні поступово й невинно зменшувалась». А що можна сказати про останній рік?

— 2014 рік дав нам збільшення кількості приблизно удвічі, але треба розуміти, що це означає. Якщо 2013 року було 13 антисемітських інцидентів на всю Україну (інцидентом вважається або фізичний напад, або випадки вандалізму), то минулого року було 27 випадків. Але близько половини з них ми вважаємо свідомими провокаціями,

підкладеними під ту пропаганду, про яку ми щойно говорили. Цього року знову відбувається зниження, і за півроку ми зафіксували менше 10 таких інцидентів. Порівняно з Німеччиною — де 1400, Францією — 800, навіть милостива Чехія мала 70 інцидентів минулого року, Україна, як і Білорусь, і, до речі, Молдова, і навіть Росія, має цілком пристойний вигляд на цьому тлі.

— Чи може пояснення полягати в тому, що не всі інциденти зафіксовані?

— Так, відомо, що у Франції не фіксується 40% інцидентів, тому що люди соромляться говорити. Я це кажу, ґрунтуючись на даних нашого професійного моніторингу. У нас Міністерство внутрішніх справ не бере участі, як у Західній Європі. Але ми дуже уважно — я цим займаюсь 25 років, професійно будує мережі з моніторингу й аналізу проявів антисемітизму в країнах колишнього СРСР — це відповідає дійсності, ці цифри реальні. Я пам'ятаю, коли були інші цифри, зараз значно менше. Справа в тому, що не можна порівнювати з Західною Європою — в Україні, як й інших пострадянських країнах, і загалом Східній Європі, відсутні два важливі чинники, що визначають рівень антисемітизму в Західній Європі. Це ісламський екстремізм і друге — модний в лівих колах інтелігенції антиізраїльський рух, який ґрунтується на начебто порушених правах палестинського народу.

— Ми знаємо, що останніми роками євреї просто втікають до Ізраїлю, втеча відбувається з Франції, яка перебуває фактично «під п'ятою» ісламістів.

— Минулого року в Ізраїлі було близько 7 200 репатріантів з Франції, з України — близько 5 000. Але цього року, я думаю, Україна дасть близько 7 000, а щодо Франції вже спостерігається зниження.

— Тобто Ви хочете сказати, саме це було моє наступне запитання, що динаміка виходу євреїв з України досить серйозна?

— Так, це війна. За два роки ми отримали збільшення алії до Ізраїлю утричі. Це війна. Я вам скажу, що я бачу статистику репатріації з Західної України, зі Львова, Чернівців, Тернополя, де лишилися невеликі, але досить активні єврейські общини. І там, ми бачимо, виїжджають буквально одиниці. В той час як з Донбасу виїздить основна маса людей до Ізраїлю.

— На Вашу думку, що відбуватиметься далі? Думки полярні, від одних ми можемо сьогодні почути, що ситуація дещо стабілізувалася,

що Путін, нарешті, як досвідчений злочинець усвідомив, що він заліз до того самого корита, яке не в змозі висьорбати, що його очікує, як мінімум, політичний провал, і тому ситуація буде стабілізуватися. Інші, не менш відомі люди говорять, що це — лише початок, що Сирія і поставка туди озброєння і військ — це другий фронт, і що насправді на черзі — Молдова, Прибалтика і так далі з усіма наслідками, що звідси випливають. Якою є Ваша оцінка ситуації? Ваш прогноз?

— Якби був лінійний хід розвитку подій, можна було би екстраполювати їх, якби був один чи принаймні два чинники, що впливають на події... Але насправді картина складніша. Якщо ми правильно розуміємо мотивацію російської влади, то це — замкнути Україну на цей воєнний конфлікт і тим самим виснажувати її, не дозволити рухатись далі — на Захід, до Європи, НАТО, до союзу зі США, іншими країнами цивілізованого світу. В такому випадку ми не бачимо кінця цього конфлікту. Зараз Путін дійсно дав вказівку притримати конфлікт, оскільки йому виступати на Генеральній асамблеї ООН буквально за тиждень, і, звісно, він хоче трошки заспокоїти світ тим, що знижує активність. Але насправді це гарячий конфлікт, не заморожений, і він забирає дуже багато сил — на що, власне кажучи, і розраховує російське керівництво. Я не бачу можливості примирення найближчим часом, ймовірно, цей конфлікт триватиме на досить високій температурі. Стосовно планів щодо Молдови й Прибалтики — я сам минулого року висловлював такі думки, що ці країни стануть наступними. Але я думаю, що вже сьогодні видно, що Росія, хоча й має досить значний ресурс сил, але її запаси все-таки не безкінечні.

— Ми тут доволі часто ламаємо списи, обговорюючи те, що сьогодні, судячи з усього, для України не меншою небезпекою, ніж російська окупація та російське вторгнення, є корупція, з якою вона не в змозі впоратись. Ви згодні з цим?

— Як із цим можна не погодитись, це системна проблема, але вона пов'язана з історією, ідентичністю, це частина нашої культури, нашої ментальності. І у зв'язку з цим питання вивертається практично навиворіт — як можна змінити самих себе? Це ж не окупація Європи 1945 р., коли існував план Маршалла і в окупованій союзниками Європі відбувалась перебудова економіки і всіх суспільних відносин. Це дуже складна проблема, і я волею долі мав стосунок до неї, оскільки брав участь у Конкурсній комісії з виборів директора Антикорупцій-

ного бюро. Це серйозна проблема, проте ми можемо рухатися далі — не те щоб обійшовши цю проблему, але її не можна швидко вирішити. Вона вирішуватиметься повільно, у міру зростання економічного потенціалу, якщо економіка почне одужувати, у міру того, як Європа, США впливатимуть на нас. Тобто прагнення наслідувати ці зразки дотримання закону, поваги до закону буде зменшувати рівень корупції в нашому суспільстві. Це можна, але це дуже нелегко і не скоро трапиться. І тут іншого виходу немає. Це треба робити.

<...>

— Як ви ставитеся до діяльності Саакашвілі?

— Я дуже добре знаю його діяльність у Грузії, я працюю в Грузії — маю там цілу низку проєктів із Євроазійського єврейського конгресу, знайомий з ним. Я бачив, як робляться реформи в Грузії — країні набагато меншій, ніж Україна. З величезним потоком західних впливів, що дуже допомогло здійснювати там реформи. Проте я бачив, що це робилося, йдучи по головах. Тобто кожне порушення законів, а цього було безліч під час реформ у Грузії, закладає підґрунтя для майбутньої реставрації попередньої системи. І сьогодні, коли Саакашвілі вже два роки не при владі в Грузії, там відбувається повільне, але впевнене скочування назад. Звісно, вже не буде так, як до нього. Проте ці наслідки реформ, не зрозуміла їхня ціна. Важливо, що президент лишається в історії країни тоді, коли здійснені ним реформаторські дії незворотні. На жаль, у Грузії цього не сталося.

— Я думаю, що тут багато залежить від того, як це оцінювати. Наприклад, є величезна кількість людей, які оцінюють діяльність Аугусто Піночета, диктатора, що знищив соціалістичний режим Альєнде як невідповідний, неприпустимий. Як і Валерія Новодворська, я так само вважаю, що це герой нації, який врятував країну від соціалістичної зарази. Хоча його методи, путчі, засуджені світовою спільнотою. Проте я думаю, що Піночет стільки зробив для Чилі, скільки не зробив Альєнде і вся його сволота разом узяті.

— Це радикальний погляд, він відомий. Але думаю, що в самому Чилі немає одностайної думки про те, що зробив Піночет і що зробив би Альєнде, якби його не спинили.

— Звісно, немає одностайних думок. Навіть більшість людей не сприймає, вони вже влаштували танці на кістках Піночета. Так само на похоронах великої баронеси Маргарет Тетчер знайшлась величезна

кількість істот, які горланили «Слава Б-гу, що вона здохла», англійців, але, зрештою, це не є критерієм.

— Це правда, це не критерій, але не можна мірятися жертвами, кількістю жертв. Скільки жертв приніс би соціалістичний режим Чилі — не зрозуміло, але те, що під час правління Піночета порушувалися права людини — відомо. Я розумію Ваш пафос, але як правозахисник не можу однозначно погодитись, що для зупинення уявної загрози соціалізму потрібно було здійснювати масове насильство.

— Вона була не уявною, Йосифе. Там діти від голоду помирали, вона була не уявною — вона була реальною. А загроза соціалізму не менш страшна, ніж загроза фашизму, оскільки за своєю сутністю націонал-соціалізм і соціалізм — одне й те саме.

— Так, але соціалізм у різних країнах дав цілком різні квіти і плоди. І те, що він дав СРСР, про що ви добре знаєте, то в Північній Європі соціалізм, на щастя, не приніс таких плодів.

— Давайте ще одне питання спробуємо встигнути обговорити — це конфлікт нинішньої київської влади з людьми набагато радикальнішими, де тут єврейська громада загалом та український громадянин Йосиф Зісельс зокрема?

— Кого ви маєте на увазі під «радикальнішими людьми»?

— Я маю на увазі ці виступи, протистояння, що спостерігалися останнім часом, те, що відбувалось у Києві, те, про що ми всі чули, — що є кола українського суспільства, які вважають, що Порошенко недостатньо жорсткий і проводить недостатньо активну політику протистояння російським окупантам, та інше.

— Дивіться, вибори до парламенту засвідчили, що радикали в Україні не мають електорату. Радикалізм українського суспільства дуже перебільшений, у тому числі й російською пропагандою, про що ми з вами вже говорили. Радикальна партія, яка перед тим була в парламенті, «Свобода» не пройшла до парламенту, «Правий сектор» не пройшов до парламенту. Клоунада у вигляді Радикальної партії Ляшка пройшла до парламенту, але думаю, що на один раз, як це відбулося і зі «Свободою». Українське суспільство дуже консервативне, помірковане, як ми кажемо, і воно не схильне бігти за радикалами і перетворювати будь-яку провокацію у ланцюгову реакцію. Те, що відбувалося під Верховною Радою, — це і нещасний випадок, і трагедія, і різноманітні маніпуляції напередодні найближчих муніципальних виборів, що відбу-

дуться у жовтні. І деякі політичні сили, які вже зійшли з політичного небосхилу, вирішили оживити згадки про себе таким чином. Я не думаю, що Тягнибок давав вказівки про вибух цієї бойової гранати, проте трагедія сталася через те, що політичні сили не гребують ніякими засобами, аби повернутися до влади. Звісно, я не підтримую радикалів — ні лівих, ні правих, і думаю, що більшість у суспільстві, яке вже стомилося від війни, стомилося від цього насильства, хоча воно Україну не так сильно зачепило — оскільки локалізоване у Східному регіоні. Проте більшість українців хоче саме миру, а не загострення війни з Росією — про це навіть смішно говорити.

— Я взагалі не дуже розумію — чи можливий, в принципі, мир з агресором та окупантом?

— Мир з агресором можливий лише тоді, коли ти маєш сили зупинити його на якомусь рубежі і не дозволити просуватись далі — як це було у серпні минулого року, коли добровольчі батальйони зупинили танкову колону, що йшла на Маріуполь.

— І у зв'язку з цим останнє запитання цієї частини. Коли Порошенко нещодавно був у США, він сказав: «Дякуємо за допомогу, але ковдрами війну не виграєш». Як ви вважаєте, ми дочекаємось того моменту, коли Європа чи Америка почнуть поставляти летальну зброю Україні — адже саме це є запорукою того, що окупанта-агресора можна буде зупинити?

— Так, я думаю, що якщо конфлікт продовжуватиметься на цій температурі, на якій він зараз перебуває, я не маю на увазі перемир'я, Америка набагато швидше, ніж Європа, до весни майбутнього року, дозріє до того, аби передати летальну зброю, як Ви кажете. Але це летально-оборонна зброя: протитанкові системи насамперед, якими можна буде спинити агресію. Це не наступальна летальна зброя. І ми, звісно, хотіли би цього. До речі, у тому листі, про який я згадав, 15-ти національних меншин президенту Обамі, йшлося про це, і Девід Харріс підписав цього листа про надання Україні оборонної летальної зброї.

<...>

— Ми маємо приклади, коли так званий цивілізований світ не хотів давати Гітлеру по морді палицею, натомість віддав йому на розтерзання Чехословаччину. Мюнхенська змова тощо. Тим більше, що ситуація повторюється, просто дзеркальна з аншлюсом Австрії, з Судетами. Світ усе це вже не раз пережив.

— Так, Вікторе. Але я не порівнював би ситуації. Я порівнюю інше. Я порівнюю ставлення світу і всесвітніх структур, тоді це була Ліга Націй — зараз ООН, до нових агресивних викликів. Звісно, Путін не Гітлер, і Німеччина — не Росія, це різні епохи та різні країни. Проте тоді світ байдуже поставився до найбільш агресивного виклику гітлерівської Німеччини — тому що хотів торгувати, продавати, також була економічна криза і власні інтереси переважали над безпекою всього світу. Так само й зараз ми стоїмо перед вибором, коли світ вирішує, що вигідніше — торгувати з Росією чи чинити опір її агресії.

— Я насправді думаю, що превалюють не лише торговельні інтереси, а превалює елементарне боягузтво і бажання захвати голову у пісок. Може, віддати зайвий шматок — і якось воно саме розсмокчеться? Ми вже не вперше згадуємо слова великого Вінстона Черчилля, які він сказав Чемберлену після Мюнхенської змови: «Ви обирали між ганьбою і війною. Обрали ганьбу і в результаті отримаєте і війну також». Нічого не змінилось. Навіть більше — насправді ситуація, як мені здається, така: дійсно різні країни, звісно, різний історичний момент, але, в принципі, ганебна, безчесна, а головне — самовбивча політика та сама. Так само, як Ліга Націй, яку Ви згадали, яка врешті опинилась на смітнику історії, була такою ж продажною, корумпованою, безцільною організацією, як ООН сьогодні, якій у тому вигляді, в якому вона існує, теж місце на тому самому смітнику.

— Можна як завгодно сварити ООН, я теж міг би навести низку аргументів. Але мене лякає те, що аналогічна поведінка, поведінка Європи і світу в 1930-ті, може поставити світ на межу нової катастрофи. Коли доведеться за свою корисливість і боягузтво платити десятками мільйонів життів і величезними економічними ресурсами.

<...>

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ІНТЕРВ'Ю З ДАНИЛОМ ЯНЕВСЬКИМ

7 листопада 2015 року

Данило Яневський зачитує стрічку українських новин за один день, завершуючи: «Єдина позитивна новина, як на мене: у Ризі відкрили пам'ятник Шевченку. Навіщо ти живеш в цій країні?»

— Ну, ти зачитував повідомлення засобів масової інформації, які схильні до таких скандальних, шокуючих новин. Насправді життя — воно не тільки таке, це тільки такий поверхневий погляд на життя, який цікавить засоби масової інформації. Мене цікавлять ті внутрішні процеси, які тривають дуже довго, на які цікаво впливати, якщо є можливість, і самі вони визначають майбутнє цієї країни і взагалі людства.

— На що ми можемо впливати, якщо подивитися навколо?

— Миттєво не можемо. На політичні процеси, я так вважаю, не можемо, але такою сумлінною роботою на своїх місцях і неучастю в різних політичних шоу, в брехні, в насильстві, ось на це ми можемо впливати?

— Як це зробити, як це змінилося після смертей на Майдані, смертей на Сході?

— Можливо, це важко сформулювати, але я думаю, що це змінюється. Ми бачимо, за певними такими статистичними показниками, якийсь поверхневий аспект цієї проблеми. Наприклад, наша революція українська, яка триває з 91-го — новітній етап — 91-й, 2004-й, 2013-й. Коли вона закінчиться, ми ще не знаємо, але вона показує, що дедалі більше людей втягуються в ці акції протесту, які, я вважаю, винайдені українцями як найбільш адекватний засіб протистояння попередній владі. От аби ще вони винайшли засіб, як формувати нову, наступну владу, було б добре. Поки що ми винайшли засіб, як подолати попередню владу. Ми бачимо, що в цих акціях беруть участь все більше і більше свідомих громадян. Узагалі, ти як історик розумієш, що активна фаза утворюється з участю не всього населення, навіть не половини, а близько 10–15%. Ми наближаємося до цього числа, бо сьогодні, за різними оцінками, у волонтерській діяльності беруть участь 7–8 мільйонів людей. І це свідомі люди, які не заради грошей, не заради кар'єри роблять щось не для себе особисто, а для держави. І я орієнтуюсь на такі показники, які опосередковано нам показують оці гли-

бинні процеси, що все-таки відбуваються всередині нашого суспільства, і заради цього є сенс жити і працювати, чому ні?

— Я думаю, що українська революція, яку ти назвав «нашою українською революцією», вона повернула голови дуже багатьох, якщо не всіх, саме в цьому напрямку, в розумінні того, що ми можемо відійти нарешті від цієї тупої вузькоетнічної моделі і перейти до чогось вищого, до чогось більш яскравого, більш мудрого, більш людяного. Україна, стверджують мої гості, може стати новим стартапом Європи. Ти думаєш, це можливо?

— Я б не казав так радикально, бо це є образа для тих людей, які налаштовані саме проукраїнськи, але час іде і оті процеси, про які я перед тим казав, вони роблять свою справу. Ми наближаємося до того формату ідентичності, який існує в Західній Європі. Там утворені не національні держави, а громадянські держави. Це дуже болісний, суперечливий, дуже непослідовний процес, як ми бачимо, але в цей час народжується громадянська нація, політична нація, ми побачили перші ознаки цього в 2004-му на Майдані і тепер, в 13-му, впевнились, що цей процес справді триває, незважаючи на наявність паралельних процесів, які стояли йому на перешкоді. Але ми побачили, що цей процес всередині дійсно є. Утворюється політична нація, де кожний громадянин, який належить до певної етнічності, відчуває себе повноцінним громадянином цієї держави і водночас представником етнічного якогось соціуму. І в цьому нічого поганого немає, це його приватна справа, справа цієї меншини, вони повинні мати можливість для культивування свого способу життя, своєї етнічної культури, своєї релігійної культури, але це ніяк не повинно впливати на долю цієї держави. В державі вони всі громадяни. Ми таке бачимо в Англії, у Франції, тих країнах, які першими на початку XIX ст. розпочали цей рух до утворення політичних націй. Але якщо ми згадаємо — ти як історик краще за всіх це знаєш, що і там це відбувалося дуже непросто. Реставрація, повернення монархії, знову буржуазні революції. Це тривало упродовж майже всього XIX ст. А що ми вимагаємо від постколоніальної держави, яка триста років була під впливом митрополії, російської, щоб вона за 25 років скинула це ярмо, всі ці кандали і пішла швидко до Європи? Це неможливо! Тому навіть маленькі ознаки того, що цей процес відбувається, вже повинні задовольняти.

— Йосифе, у нас багато хто, і люди, які були опитані моїми колегами, принаймні одна з них, сказали, що бачиш, у нас євреї керують державою. Навіщо вам потрібно керувати Україною?

— Є такий анекдот, що старий єврей десь в Тель-Авіві сидить і читає арабську газету. До нього підходять і питають: «Скажи, що ти тут робиш? Навіщо тобі потрібна арабська газета?» Він відповідає: «Що робити? Коли я читаю єврейські, і те погано, і все погано, уряд поганий і все погано в нашій державі. Читаю арабські — і ми керуємо світом, керуємо засобами масової інформації, банками, то мені ж приємно це читати.

— Жарти жартами, але у нас часом це набуває макабричних форм. Ми, очевидно, не про політику, ми про культуру і про смисли, але смисли втрачаються. Вся країна на вухах стоїть з приводу арешту Корбана. У маршрутках, в яких я їжджу, люди кажуть: «Це євреї між собою розбираються. Коломойський, Пінчук, Вальцман, хто там ще в нас, Рабінович умовний, ні з яким Рабіновичем реальним не має нічого спільного, і Корбан захопили країну і тепер, значить, п'ють кров з українського народу. І це, так би мовити, внутрішньокланові розбірки. Це хвороба?

— Це якесь відхилення, якісь патології, про які нецікаво говорити. Ті люди, яких тут опитували, більшість саме сказали те, що це неважливо. І ми бачили це на Майдані. Половина Майдану розмовляла російською мовою. Перший загиблий був вірменином, другий — білорусом, три євреї були серед Небесної сотні. Єврейська історія показує, що оскільки євреї дисперсно розсіяні по світу, то вони зустрічаються завжди на барикадах і на фронтах з різних боків. Так і в нашій революції, українській: одні були на Майдані, інші були на Антимайдані, але що цікаво, що для мене важливіше. Що Майдан сприймав мене, коли я виступав на Майдані і думав: ось єврейська громада разом з нами. Я навіть кажу, що ми живемо під час народження нового міфу, що українці відстояли свою незалежність, а кримські татари і євреї — це їхні найближчі союзники у відвоюванні цієї незалежності. А коли виступали на Антимайдані євреї, чи Фельдман, чи хтось інший, вони казали: «А в семье не без урода». Ось що важливо...

— Маючи на увазі того, хто виступав...

— Так, на Антимайдані. Коли я виступаю, кажуть: «Бачите, громада з нами єврейська». Ця налаштованість українців позитивна на те,

що єврейська громада разом з ними, вона важливіша, ніж ті байки про те, хто керує Україною, хто винен в тому чи іншому. Чи ці розбірки...

До речі, керівництво ЛНР і ДНР, висловлювання якого ми моніторимо весь час, приймають цю модель. З одного боку, вони пропагують, що в Україні прийшли до влади фашисти, антисеміти, з другого боку, що прийшли євреї до влади. Чому? Бо розраховані на різні групи населення. Те, що прийшли фашисти, це для похилого віку, бо для них фашизм — це такий умовний знак, який спонукає їх до ненависті. А на молодь вони намагаються вплинути тим, що, мовляв, євреї прийшли до влади. Тож хай ті, хто про це говорить, подумують, кому вони підігрують з такими розмовами.

— Це — правда. А що правда, то не гріх. Але я не хотів би зводити розмову суто до теми про цю етнічну нішу. Я би хотів більше говорити про культуру, про смисли. Мені видається, я можу помилятися, що Майдан відкрив перед нами нове вікно можливостей, і в тому числі для того, щоби виробити якусь нову, принципово нову, сенсову модель співіснування рівних людей, рівних перед законом, рівних перед своєю гідністю, які могли би плекати свою ідентичність, національну, мовну, культурну, релігійну тощо. Тут є одна проблема: ті, хто прийшов до влади на крові Майдану... У нас люди дослівно пишуть, наприклад Наталя Давиденко: «Интересно узнать, во сколько обошлась налогоплательщикам операция «Корбан»? Зачем устраивать эти шоу, танки, самолеты, батальоны, а потом явиться в суд без необходимых документов?» тощо. Я би продовжив це запитання: «Замість того, щоб витратити час, зусилля, гроші, щоби розвивати таку модель, створити таку систему політичну в країні?»

— Дивись, Майдан, ти правильно кажеш, відкриває можливості, вірніше, він не відкриває їх, він їх проявляє. Вони всередині проявляються. Але вікно можливостей не означає детермінізму з використання цих можливостей, це неоднозначно. Майдан — це, як я сказав, адекватна форма протесту проти попереднього, ми точно знаємо, що нам не подобається в попередній владі, так? Але ми не остаточно розуміємо, а що робити далі і як примусити владу працювати в цьому напрямку, на якому з'являються можливості? І тут вже певні розкидані можливості. Хтось працює на це громадянське суспільство, працює якраз на те, що ти кажеш. Ти ж кажеш, що я написав в анкеті вашій, що все моє життя — це громадянське суспільство. Мене мало ці-

кавить, що робить влада, мені головне — що робить громадянське суспільство, бо саме воно визначає майбутнє України, а не влада. Влада сьогодні приходить, завтра йде, а громадянське суспільство також не послідовно, суперечливо, але розвивається, і ми бачимо, як воно розвивається, нормально розвивається. Хтось би хотів, щоб воно розвивалося швидше, однак це неможливо, це історична закономірність. Воно розвивається так, як може в цій частині земної кулі розвиватися громадянське суспільство під впливом різних чинників. Іде, дуже поступово, дуже нешвидко, але іде.

<...>

— Як би Ви відповіли тим, хто вважає, що на шляху польсько-українського порозуміння, зокрема, не тільки українською громадою в Польщі та громадянами Польщі, але українцями в Україні і Польською Республікою існують певні перешкоди, що з'явилися, я би сказав, років так 70 тому. Що нам з цим робити?

— Я цікавлюсь цими процесами. Процесами польсько-єврейського порозуміння, польсько-українського розуміння. І бачу, що Польща знаходиться набагато попереду України, бо в Україні такі процеси або уповільнені, або взагалі їх майже немає. Проблема українсько-єврейського порозуміння не обговорюється, вона не дискутується, але я не хотів би перебільшувати і те, що робиться в Польщі. У Польщі дійсно є дискурс про це. Але ми знаємо, як певні польські кола, і це немалі кола, сприйняли дві книжки Яна Гросса про події в Польщі, так? І як сприйняли фільм «Поклосся», ми також це знаємо, який нагадував події в Єдвабне в 1944-му чи 45-му, ні в 41-му, я перепрошую. І це дуже важливо розуміти, ті процеси і ці. Але ми не можемо повторювати ті процеси, які проходять в Польщі. Ми — українці і ми бачимо, що це дорослішання, утворення громадянської нації відбувається трошки швидше, ніж процеси порозуміння між нами. Можливо, це не так добре. Не можна це замовчувати, треба проговорити і рушати далі. Бо не можна перегорнути сторінку, якщо вона не заповнена. У Польщі вона заповнюється і потім перегортається. Але Польща — це інший ідентифікаційний регіон. Вони завжди були Європою. Вони були відірвані від Європи Російською імперією. І ми знаємо і про повстання. І до речі, в тих повстаннях 1830-го, 1863-го, якщо не помиляюся, років, молодь єврейська брала участь, і вони пішли на заслання в Сибір. Мій това-

риш написав книжку про якутських євреїв. Він сказав, що перші якутські євреї з'явилися після висилки з Польщі.

І я хотів би, щоб ті процеси, які проходили в Україні, в яких молодь єврейська теж брала участь, щоб вони теж вивчалися і культивувалися. Бо це саме й покаже наше майбутнє. Бо доля меншини в країні завжди дуже залежна від настрою великої країни. Євреї, як і будь-яка меншина, завжди орієнтуються на метрополію, на владу. Бо тільки влада може відібрати або дати, і вони вступають у протиріччя з національними і соціальними процесами, проходять на різних колоніях цієї метрополії. І це проблема історична. Щоразу ми намагаємося її подолати і знову потрапляємо в те саме. І Майдан продемонстрував це ще раз. Бо одні євреї і кримські татари, і поляки були на боці Майдану, а дехто був з протилежного боку. І це нас завжди буде розділяти. Водночас є загальний процес, який нас виводить з цього. Незалежно від волі наших керманівців.

<...>

— Що робити з Донбасом? У нас є дві радикальні позиції. Одні кажуть: «Нехай вони ідуть до бісової матері». Я цитую людей, які мені говорять це просто в очі на вулицях Києва. Інші кажуть: «Ні, ми повинні використовувати, вибачати, виховувати, українізувати тощо». Яка би була твоя відповідь?

— Ну, не можна втратити те, чого не було. Це перше. По-друге, я просто відчуваю всередині себе, я ще з дисидентських часів дружу з кримськими татарами. І мені їх дуже шкода сьогодні. Вони — найбільш така масивна етнічна група, які справді потерпають як етнос від цих процесів. Ми всі, громадянське суспільство, ми це витримуємо, бо нас багато. Їх триста тисяч в Україні, і вони дійсно потрапили під каток цієї постімперської картини. І я просто фізично відчуваю, як Крим стає островом. Кожного дня відчуваю, як він віддаляється. Якщо ми його не повернемо, а як це зробити, ніхто не знає, ми можемо його втратити назавжди.

Аналогічна картина і з Донбасом. Ти як історик скажи, коли поверталися такі території? Тільки під час руйнівних процесів на протилежній стороні. Коли розпадалися імперії, коли були війни, тоді поверталися... Наприклад, Ельзас і Лотарингія чи інші аналогічні процеси. І тільки розпад Росії може привести до повернення цих територій. Але чи ми будемо мати справу з гіршим наслідком після розпаду

Росії, ніж зараз. Оці агресивні уламки з ядерною зброєю, чи хочемо ми мати на своєму кордоні ось таку картину?

— **Наша система гнила?**

— Система, яка породила наше сьогоднішнє, гниє давно. Це авторитарна імперська система, і ми є наслідками процесу її загнивання. Ти знаєш, що таке компраторська буржуазія, як проходять постколоніальні, постімперські процеси. Ось та основа, вона гнила. А нової ще нема. Тієї держави, якої ми хочемо, ще нема. Але я нагадаю слова однієї мудрої жінки, яка народилася в Києві, Голди Меїр, яка була прем'єр-міністром Ізраїлю, що євреї такі самі амбіційні люди, як і інші. Але коли 51% енергії працює на державу, а тільки 49 — на власні інтереси, тоді щось змінюється на краще у цій державі. А якщо навпаки, то ні. У нас, я думаю, ще нема того контрольного пакета акцій в державі, того 51% енергетики, який би працював на державу, на спільну справу. А те, що ми бачимо в парламенті, це — дійсно правду пишуть, вони працюють на себе тільки.

<...>

— Отже, я буду наполягати на тій точці зору, на тій opinii, що все-таки там, де люди заковують рукави і починають працювати, вони забувають, до якої вони деномінації, до якої національності належать, до якої, перепрошую, гендерної агітації, — це не моя тема. Та починають будувати державу. Там, де 51% будує державу і 49 відкладає на власні потреби, на власну кишеню. Як нам добитися цього, тим більше в умовах, коли за ці триста років, ти говорив, були винищені всі національні еліти? Особливо за часів СРСР: що польські, що єврейські, що українські, що кримськотатарські.

— Ну, ми маємо першу генерацію, на становленні якої не позначилося оце ярмо імперії, коли всіх енергійних або знищували, або переселяли на інші території, або виганяли за межі. Вперше ця генерація не буде мати такого тиску. Тоді життя відтворює саме себе. Адже відбувається накопичення, і рано чи пізно вирішується ця проблема: деякі працюють на державу більше, ніж на себе. Це стосується теми нашої сьогоднішньої програми: «Хто володіє державою?»

— **Моє останнє питання сьогодні до тебе: чому ти українець? Що для тебе маркер українця сьогодні: вареники, церква, Тарас Шевченко?**

— Усе разом. І ти знаєш, я про це почав задумуватись останніми роками, що я не знаю іншого місця на Землі, я не кажу держави абощо.

Я не знаю іншого місця на Землі, де я міг би бути настільки реалізований, як тут.

— **В яких іпостасях?**

— В усіх своїх іпостасях. У громадських, громадського суспільства, у всіх наших проектах, близько ста проектів різних. Де я б ще міг себе настільки реалізовувати?

— **Це всіх стосується чи тільки тебе?**

— Ці можливості є і в людини, є і в оточуючому середовищі. Ти ж сказав: якщо уряд не втручається, не заважає, то можна себе реалізувати. Тому ми суспільству не заважаємо і ми реалізуємо все, на що вистачає нашої енергії, нашого розуму, нашого професіоналізму, і цього стає дедалі більше. Але стає.

— **А нам вистачить фізичного життя? Ми ж з тобою вже не піонери і не комсомольці.**

— Ми живемо ж не тільки собою. Нашими дітьми, нашими онуками. Не нам, то їм дістанеться. Щодо питання: хто володіє цією державою. Я думаю, що багато хто, хто думав, що володіє цією державою, або в Москві сидить, або на цвинтарі, або десь ще по закордонах. Так і нинішні, які вважають, що вони хазяї: і їх не буде завтра.

ІНТЕРВ'Ю ІЗ МИКОЛОЮ КНЯЖИЦЬКИМ

Espresso.TV. Йосиф Зісельс у програмі «Княжицький» від 16 жовтня 2016 року

— Вітаю вас. У циклі програм, які ми розпочали не так давно, ми розмовляли з українськими дисидентами. Ми продовжуємо цей цикл, і наш сьогоднішній гість Йосиф Зісельс. <...> У непростий час ми живемо. І з багатьма людьми говорили про минуле, їхнє минуле. А зараз хотів би говорити про сьогодні, яке з минулим не пов'язане, зокрема про те, що відбувається з нашим сприйняттям минулого. Я щойно повернувся з Польщі, і ось у мене журнали, які я Вам показував, атмосфера, яка панує в суспільстві за оцінкою минулого, жахає. Тому що багато хто з поляків знайшли собі ворога, і цим ворогом є, з їхньої точки зору, українці. Про це знімаються фільми, про це виносяться постанови. І відбувається щось таке, що ми не могли собі уявити навіть два роки тому, коли всі нас вітали, а режим був точно не найкращий. Президент Ізраїлю теж виступав в українському парламенті і звинувачував українців (частково справедливо, варто це визнати), але точно не Українську державу чи не ті організації, які він називав. І в українському суспільстві сприйняли це дуже болючо. Чому, з вашої точки зору, це відбувається саме зараз? Це наше недопрацювання? Ми щось не зрозуміли як українці про минулу історію, не дали правильних оцінок? Чи це якась тенденція, яка спостерігається щодо України?

— По-перше, я за своє досить довге життя не пам'ятаю, коли були прості часи. Вони завжди складні, просто є різні обставини, які супроводжують нас. Україна виходить зі свого важкого минулого. Оскільки це минуле формувалося триста-чотириста років щонайменше, то й вихід з нього не буде дуже швидкий. Це еволюційний процес, Україна його проходить. Ми бачимо, і я в цьому впевнений, що Україна потрапила в цю хвилю модернізації світу. Що я маю на увазі? Імперські системи розвалюються. І від них, як великі брили, відколюються держави й починають свій вільний, незалежний шлях у майбутнє, у демократичне, незалежне, економічно розвинене майбутнє. Цей шлях дуже непростий. Ми бачимо, як за останні сто років щонайменше 15 країн, які нас оточують — від Фінляндії до Ізраїлю, стали на цей шлях і дуже важко

по ньому йдуть. Усі ці держави сьогоднішні, які колись були колоніями тих чи інших імперій, відчують на собі системні чинники. Перший — економічний тиск з боку метрополії імперії, бо вона не дає можливості відірватися економічними важелями впливу. По-друге, чорна пропаганда, яка йде на ту країну, яка хоче звільнитися від цього. Дипломатичні інтриги на міжнародному рівні, і імперія завжди має великі можливості для плетіння таких інтриг. І, нарешті, останній важіль — це війна, агресія. Наступає, коли імперія бачить, що іншими важелями вона вже не може зупинити відірвання ще однієї країни від свого володарства, від свого впливу. І ми бачимо, що всі країни пройшли через це, і Україна нині проходить. І навіть війна тепер є і в Україні. Хоч ми дуже раділи, що за 25 років ми нібито звільнилися від імперії без війни. Це системний процес, системні чинники, тому потрібно дивитися на це не як на унікальність України, а як на чергову спробу світу модернізуватися. Я впевнений у позитивному результаті, але це буде дуже нескоро. Що стосується пам'яті. Пам'ять будується також еволюційним шляхом. Її не можна змінити за годину, за місяць, за рік. Бо історична пам'ять людей, народу накопичується протягом сторіч. І вона під впливом тих самих імперських чинників, які супроводжували нашу історію, набула спотвореного вигляду. Для того щоб це виправити, розчистити й побудувати справжню історію, потрібен час, і цим повинні займатися історики насамперед. Історики цим займаються, я знаю цілу групу молодих істориків українських, які сьогодні працюють в архівах, на справжніх документах, які верифікують, відділяють від фальсифікованих документів, яких також дуже багато. І на цих документах будуть будуватися статті, і вже є такі статті, книжки, монографії. Після цього починається епоха підручників, коли вже відбувається популяризація історії, після цього вчаться діти, виростають. І тільки так змінюється погляд на минуле. Ми тільки 25 років намагаємося це робити. А попереду ще багато часу. Звичайно, хотілося б скоріше, але я неодноразово казав, що жодна революція не може дати ті результати, які дає тільки еволюція. Культура пам'яті — це еволюційний процес.

— Ті процеси, що зараз в Польщі відбуваються, з вашої точки зору, вони випадкові? Це справді дуже сильна антиукраїнська істерія і на державному рівні, яка підтримується мистецьким твором, знятим відомими режисерами, про яку всі пишуть й говорять, яка раптом стала головним дискусом.

— Це для нас дуже болісно сприймати, бо ми громадяни України, й ми дуже чутливі до цього. Я, по-перше, думаю, що наша реакція природна, але вона перебільшена. Широкий загал польський напевно чи опікується саме цим питанням як найпершим. Є певні групи, політичні, і в громадянському суспільстві польському, які цим опікуються. Але я не можу вирвати це з контексту історії. По-перше, є нез'ясовані елементи минулого, які ні ми не пережили, ні поляки не пережили. І вони взаємні: нам є що закидати полякам, полякам є що закидати українцям. Але коли я чую узагальнення — мене дуже це засмучує, тому що немає колективної провини, нема колективної відповідальності. Це те саме, що сказав президент Рівлін у парламенті українському. Він неправильно казав, некоректно. Не можна звинувачувати цей народ, коли в минулому злочини робили представники цього народу, а можливо, й ні. Можливо, це були представники інших народів, різних народів. XX сторіччя — це страшне сторіччя. І під час Першої світової, і від Першої до Другої світової війни був також жахливий час, і треба розбиратися з ними. Якщо йдеться про вбивство, а саме це закидають і нам, і ми закидаємо іншим, то тут юристи повинні працювати, бо це злочин. Злочин завжди індивідуальний, його не можна узагальнювати. Якщо є якісь системні чинники у злочинах, як це було, наприклад, з націонал-соціалістичною партією, з СС, які потім були засуджені Нюрнберзьким трибуналом, то це процес також займає багато часу. Щодо ОУН, УПА і щодо польських, до речі, Армії Крайової, Армії Людової не було жодного судового процесу як проти системного чинника у злочинах проти людяності.

— Але все ж таки сучасний світ, сучасна Європа з її гуманістичними ідеалами, про які Ви говорите, який завжди був проти узагальнень, зараз узагальнює словами перших осіб різних держав.

— По-різному. Ось я знаю, що 18 жовтня у 60 країнах відбуватиметься проукраїнська акція. Ми бачимо те, що нам болить, краще, ніж все інше. І це, до речі, один із чинників нашої трансформації у майбутнє. Коли ми бачимо тільки те, що болить у нас, коли ми культивуємо тільки свою трагедію, наприклад Голодомор чи Голокост, як у євреїв, ми обмежуємо самі собі бачення всього світу.

Але все ж таки українці організовували день вшанування пам'яті про трагедію Голокосту, й українці у цій страшній події співчували євреям. Я думаю, що небагато таких народів, як це не дивно. Особливо

зараз, навіть серед тих народів, які мають більший досвід сучасного, модерного життя, ніж ми, які є членами ЄС, які могли б так співпереживати з іншими народами.

Я знаю це, я помічав це. Те, що було тиждень тому, коли було 75-річчя початку вбивств євреїв у Бабиному Яру в Україні, було відзначено безпрецедентно, на дуже високому рівні, на дуже широкому рівні. Ми зафіксували близько 50 заходів у Києві та інших містах України до цієї дати. І це розвиток. Українці починають сприймати Голокост так як свою трагедію. Це поступовий еволюційний процес. Європа йшла до цього 40–50 років, поки зрозуміла це у своїй більшості, але не усі її громадяни усвідомили, що Голокост — це не тільки єврейська, а й європейська трагедія. І українці до цього йдуть, вони почали пізніше це усвідомлювати. І ми сприяємо цьому усіма нашими можливостями. І освітніми, й іншими. Це дуже повільно робиться. Я не можу сказати, що українці вже все усвідомили. Деякі євреї, наприклад я, усвідомлюють Голодомор як свою трагедію, свій біль. Але я не можу сказати, що всі євреї України, я вже не кажу про тих, хто за кордоном, також це усвідомлюють. Це поступово наростає, стає дедалі більше людей у соціумі, які так сприймають. Ще раз кажу, це еволюційний шлях, і ми не можемо його ніяк прискорити, бо його швидкість залежить від нашої історії, від того тягаря, який висить у нас на ногах і не дає нам рухатися далі, від того імперського, колоніального минулого, яке в нас є в усіх.

— Дуже цікаво Кшиштоф Становський написав на нашому сайті, коли обговорював фільм «Волинь» і трагедію, яка відбулася на Волині (це колишній заступник міністра закордонних справ Польщі, людина, яка багато зробила для підтримки демократії і в Польщі, і в Європі), що поляки не звертають уваги, що це не просто українці вбивали поляків, а що до цього громадяни Речі Посполитої вбивали одне одного. Бо і перші, і другі були громадянами Речі Посполитої до війни, були громадянами Польщі.

— Можна багато чого говорити. Я повністю відкидаю цю термінологію. Я не можу сказати, що українці вбивали поляків чи євреїв, я також не можу сказати, що всі українці рятували поляків чи євреїв. Це некоректне узагальнення. Коли говорю про Голокост, я кажу так: «Були люди, мешканці окупованої німцями України, які співпрацювали з німцями, зокрема у винищенні євреїв». Ті, що йшли в поліцію насамперед, бо вони керувалися німецькою адміністрацією. І деякі з них ви-

конували ці накази про знищення євреїв. Вони злочинці, без сумніву. І терміну давності немає у цих злочинів, бо це військові злочини, це злочини проти людяності. Будь-які узагальнення від цього — хто вони були за національністю, а хто досліджував це — юридична процедура, якщо вона взагалі потрібна (дослідити, якої національності був кожен убивця — невже будемо вираховувати, скільки було людей українського походження, а скільки — іншого походження — росіян, поляків чи ще когось; це абсурдно).

— І навіть у деяких гетто була єврейська поліція, яка теж могла нести відповідальність.

— Так, у гетто була єврейська самоорганізація, що влаштовувала порядок. Було різне. Я кажу про інше: якщо ми намагаємося жити у майбутньому поруч і разом, то ми маємо обрати шлях, не забуваючи історію, не відкидаючи її, а доручивши це фахівцям — з'ясовувати всі обставини минулого. Ми повинні будувати спільне майбутнє. Ми не можемо стояти одне перед одним — євреї перед українцями, українці перед євреями, поляки перед українцями, українці перед поляками... У євреїв з поляками також великі рахунки і не з'ясоване минуле.

— А поляки, між іншим, нам кажуть, є відома трагедія Єдвабного, єврейського містечка, яке було винищене поляками, і поляки нам закидають: «Ми ж зробили державну програму по вшануванню пам'яті, покалися, дослідили участь поляків у Єдвабному, а ви ж не зробили цього, коли вбивали інші народи».

— По-перше, це не зовсім так. На державному рівні визнано, так, президентом визнано. Але ж я знаю всю цю історію, я обговорював її багато разів з Адамом Міхніком, моїм колегою і товаришем по дисидентському руху. Я, до речі, з Анджеєм Вайдою, який нещодавно помер, говорив про це: чи буде колись фільм про Єдвабне. Він сказав: «Ніколи такого не буде». Тому що він не уявляв собі, що поляки можуть про себе зробити такий фільм. Але такий фільм з'явився декілька років тому, «Pokłosie». Він, можливо, не точний, узагальнює певні ситуації. «Pokłosie» — це фільм про злочин поляків проти євреїв. Причому не під час, Єдвабне — це коли відійшли одні, а інші ще не прийшли, німці, і це сталося. А погром у Кельце, післявоєнний уже, євреї, яким вдалося вижити, поверталися з таборів смерті вони приїхали, а їхні квартири, будинки були зайняті поляками. І коли почалися на цьому ґрунті конфлікти, був погром, який призвів до смертей. Це все дуже

важко переживати й спонукає до узагальнення. Я намагаюся відсторонитися від цього узагальнення. І давайте не стояти одне перед одним (я маю на увазі наші народи) зі списками звинувачень, бо вони нам закривають увесь світ. Ці списки не дають нам змоги побачити біль іншого народу, його трагедії, ми обмежуємо співчуття й емпатію до іншого народу. Якщо ми збираємося жити у майбутньому разом, ми повинні емпатію вирощувати у собі. Тобто ми повинні подивитися на себе. Ті роки, які ідуть післявоєнні, після інших трагедій, після геноцидів, засвідчують, що єдиний шлях, мені здається, — це критично подивитися на самих себе. Що ми зробили іншим?

— Ви згадали про фільми. Хочу все-таки завершити цю думку. Був такий фільм «Єва» про ту саму трагедію, який Оскар дістав, де були показані поляки, які вбивали євреїв під час Другої світової війни, і критики він теж багато в чому зазнавав від польського суспільства.

— Та й зараз книжки Гроса, які вийшли у світі, зокрема у Польщі, викликали велике збурення, триває активний, навіть агресивний дискурс. А в Литві нещодавно вийшла книжка литовської журналістки про те, як литовці вбивали євреїв. Ну як це можна? Це не можна писати журналістці, це — узагальнення. Були литовці, які вбивали євреїв — так. І це знову викликало дуже буремну реакцію в литовському суспільстві. Бо не всі погоджуються, що так треба писати. Це треба пережити, цей шлях треба пройти. І фільм «Волинь» треба пройти, і ті звинувачення, які ми закидаємо полякам, — це теж треба пройти. І ми можемо сказати, що після того як частина України потрапила до складу Польщі, після Першої світової війни на цій території відбувалося багато чого негативного щодо українців. Я знаю це від своїх товаришів від дисидентського руху. Найсвітліша людина, яку я знаю в житті, це покійний Євген Сверстюк. Навіть його діставало, коли починали з ним говорити про Волинські події. Навіть він розумів, що не все так просто, як це робиться у звинуваченнях. Він дуже добре це розумів, тому що розумів складність цього процесу, і що накопичувалося в душах українців тоді, коли вони були під гнітом Польщі, і до чого це призвело. Це не виправдовування, це пояснення тих процесів. У ХХ ст. відбувалося безліч таких процесів, коли ненависть, яка накопичувалася десятиріччями, виливалася у злочини проти мирних людей. І це було майже звідусіль, з усіх держав, які брали участь у тих війнах. Треба спокійно досліджувати їх, спокійно переживати. Це повинно бути переживання

своїї ролі в історії. Окремі представники наших народів і польських, і українських, і єврейського народу, були злочинцями. Мій дядько, я розповідав нещодавно журналу, у мого батька було два брати. Старший поїхав, це ж була Бессарабія, вона була під Росією, поїхав до Росії, став бізнесменом, і його потім розстріляли, здається, у 1925 р. чекісти. А другий, молодший, став чекістом. І я впевнений, він також був злочинцем. Він розстрілював людей. Чи можна сказати, що євреї постраждали від радянської влади чи євреї уособлювали радянську владу — це абсурд. Це не можуть робити разом люди. Вони, навпаки, повинні заспокоювати тих, хто намагається узагальнити ці злочини й перенести їх на колективну провину й колективну відповідальність. Цього не можна робити. І що раніше ми від цього відмовимося, то краще. Подивимося на самих себе, побачимо свою роль, окремих наших представників, пройдемо цей катарсис. Обов'язково має відбутися перелом у нашій свідомості, у наших почуттях, і тільки після цього починається порозуміння й примирення між народами, без цього воно неможливе.

— Як це не дивно, ми завжди критикували Україну, українців, наше суспільство. А зараз, коли дивишся на те, що відбувається нині у багатьох інших суспільствах, і наше, все ж таки, мудре ставлення, в тому числі й до міжнаціональних відносин, може, тому що ми дуже багато крові пролили за ХХ ст. І Тімоті Снайдер, і багато інших істориків писали про те, що на території України найбільше у світі крові пролилося за ХХ ст. Може, це нам додає мудрості, навіть порівняно з багатьма європейськими народами?

— Можливо, але тут є подвійний ефект. З одного боку, коли культивування своєї трагедії, коли про нас пишуть, коли ми самі себе вивчаємо, приводить до розвитку національної ідентичності. І ми бачили, як це відбувалося в українців під час вивчення історії Голодомору, коли це тільки починалося, на широкий загал пішло. Це дуже позитивне явище. З іншого боку, це культивування народу-жертви. Наші народи, і єврейський, і польський, і український, і білоруський, і литовський, всі вважають себе переважно народами-жертвами. Але є і негативний аспект. Народ-жертва сам собі обмежує можливості для розвитку, він «зашорює» себе, він бачить тільки ці звинувачення, які він висуває іншим. Він не хоче сприймати претензії від іншого. Усі винні тільки йому, він нікому нічого не винний. Це треба пережити також. Треба відштовхуватися не тільки від жертвовності своєї, а й від геро-

їчності своєї, як це зробив Ізраїль. Ізраїль вивчає Голокост, але не за-
циклюється на жертвності у Голокості, він вивчає також героїзм під
час Голокосту. Тому що Ізраїль стоїть перед вибором: або він виживе,
або його знищать. Для того щоб не бути знищеним, він повинен мати
ось таку парадигму.

— **Україна теж має такий вибір зараз?**

— Ні. Мені здається, це не точно. Коли в тебе немає вибору, ти
приймаєш таку парадигму виховання — героїчну, нарощуєш сили, ар-
мію свою підсилюєш, щоб мати можливість опору будь-якому агре-
сору. Україна цього не робила 25 років, вона не готувала свою армію
до можливої агресії...

— **Тому що вона зараз перед таким вибором стоїть, а не стояла
25 років...**

— Вона культивувала, як і євреї в діаспорі, як і поляки, образ на-
роду-жертви. Вона зараз змушена це робити, бо вже є пряма агресія.
І ця агресія змушує нас прийняти іншу парадигму виховання, але це
забирає час. Не можна 50 мільйонів перевиховати за рік чи п'ять ро-
ків. Це тривалий процес, тяжкий. І в ньому повинно брати участь і гро-
мадянське суспільство, і освітяни, і культурні діячі. Бо я на державу
не дуже розраховую, якраз розраховую на громадянське суспільство,
яке, на мій погляд, сьогодні, останні десятиріччя, є лідером України.
Це громадянське суспільство веде нас у майбутнє.

— **Хочу Вас запитати про Ваше минуле. У минулому Ви боро-
лися за право виїзду, за великим рахунком, мабуть, Вас можна було
й сіоністом назвати тоді, чи ні?**

— Це не зовсім так. Я не боровся за право виїзду, тому що я ні-
коли не планував виїзд. Я допомагав тим, хто боровся за право виїзду,
тобто сіоністам. Я не проти вважати себе сіоністом у широкому розу-
мінні цього терміна, але я розглядав це як реалізацію прав людини —
право виїхати, знайти свою країну, свою батьківщину, історичну бать-
ківщину. Це право на пересування, є таке право, яке було підписане
у 1948 р. у Декларації прав людини. Я розглядав це з правозахисного
боку, й більше, бо все-таки єврейські сентименти, бо я все ж таки єв-
рей, тому в мене ніколи не було проблем з єврейською ідентичністю.
У мене родичі потрапили у такий судовий процес, я їздив у Кишинів,
коли там були антиєврейські, антисіоністські судові процеси, бо моя
племінниця потрапила туди. Тому я здебільшого зосереджувався на

правозахисних питаннях, зокрема допомозі політв'язням, на вивченні ситуації з правами людини, на постачанні інформації про порушення прав людини. Потім, перед вступом в Українську Гельсінську спілку, я дуже ретельно вивчав використання психіатрії в політичних цілях. Це було моє основне навантаження у 1977–1978 рр. Єврейський інтерес завжди був, але він був дуже вузький, секторальний.

— Я читав про схожу позицію у Подрабінека.

— Так, у Подрабінека також був більше правозахисний нахил, це мій товариш близький, я з ним підтримую стосунки досі.

— Книжка «Дисиденти» справила на мене велике враження, бо вона щира.

— Він здебільшого знав московську ситуацію, бо він там розвивався як дисидент, він дуже мало знає про українські події, литовські, грузинські, вірменські. Такої книжки ще немає, яка описувала б весь дисидентський рух на теренах колишнього СРСР.

— Хоча і Семен Глузман, і зараз Мирослав Маринович видають свої спогади, які цікаві. Але хотів би запитати Вас те, що я питав багатьох людей. Чому Ви на це йшли? Чому — молоді інтелегентні люди, які могли робити кар'єру. От кожна людина, вона, врешті-решт, логічно мислить, бачить мету, якої досягне й переможе: або чогось досягне, або щось зробить. Наукове відкриття, кар'єрне зростання, ще щось. А ось у боротьбі з радянською системою хіба можна було чогось досягти? Яка була мотивація і чи не хотілося відійти від цього?

— Розуміння цього приходить не одразу. Тому що в молодості ти себе поводиш таким ось чином, потім розмірковуєш над цим. Але я не шкодую, бо мене веде те, що вело й інших молодих людей, те, що вело, наприклад, молодих євреїв, молодих українців у польських повстаннях 1830-го, а потім 1863-го. Там брали участь і українці, і євреї. Бо є сучасність, і ти її сприймаєш не тільки розумом, не тільки рефлексивно, а й емоційно. І своїм сумлінням сприймаєш. Ви сказали про мету. Я не знаю чому, але я все своє життя вважаю, що не це головне, важливий процес. Ті засоби, якими ти живеш, якими ти працюєш. Бо вони визначають твою мету. Бо нас виховували в радянські часи, пропаганда, що мета виправдовує всі методи.

— А треба жити днем сьогоднішнім?

— Ні-ні, треба жити праведними методами, тоді й мета буде досягнута позитивна. І це, можна сказати, кредо всього мого життя. Не

можна порушувати заповіді. Кожен день потрібно жити, як заповідано. Не вбивати, не красти, не брехати. Тоді не буде поганої мети.

— **Тобто це вибір між двома системами цінностей. Між системою цінностей, яка сповідує, що головне — мета...**

— Але це не розумовий, не рефлексивний вибір. Це вибір сумління, вибір емоційний. Тиобираєш ту сторону, яка тобі здається правильною, бо нас оточувало море брехні та насильства. Правда, в мої роки вже не так, у мене були досить «вегетеріанські» — 1960–70-ті, порівняно з 30-ми, 50-ми. Але все одно насилля було багато, державного насилля. І тиобираєш свою позицію, ти можеш створити щось тільки навколо себе. Не було ілюзії, що ти можеш подолати комунізм. Я не мав таких ілюзій, що я можу подолати радянську владу, але я обирав власну позицію, індивідуальну. У моєму оточенні, у моєму колі друзів, у моїй родині я міг зробити так, як я вважав за правильне. І я не знаю, скільки нас було на весь великий СРСР, більше двохсот мільйонів було мешканців, нас було декілька тисяч. З одного боку, це небагато, щоб змінити ситуацію корінним чином, але цього досить, щоб змінити імідж цієї країни в очах всього світу. Бо навіть невелика група руйнує той імідж, який СРСР нав'язував світові, що це щаслива країна, вона буде комунізм, для всіх буде однакове щасливе майбутнє. Цей імідж розвіювали дисиденти, вони, можливо, не ставили перед собою такої мети, вони жили своїм життям, робили власний вибір, як і я зробив під впливом тих прикладів, про які я дізнався у самвидаві, чув по радіо про українських дисидентів, про вірменських дисидентів, про литовських дисидентів, про Сахарова. Я фізик за фахом, тож для мене це був хороший взірець у 1960-ті, які були, коли я був студентом. І я, ще не закінчивши університет, але під впливом тих подій, що тоді відбувалися, я дійшов висновку, що не можна займатися фізикою, бо ти не можеш передбачити наслідки своєї роботи. Те, що ти робиш... Я був шокований, коли кришталіки, які ми вирощували в лабораторії, причому це добровільно, ніхто нас цьому не навчав. Я ходив просто в лабораторії, мені було цікаво, я дізнався, що ці кришталіки використовуються у наведенні ракет. Ти щось робиш, тобі цікаво, як жартують фізики «задовольняєш власний інтерес за державний рахунок», а потім те, що ти зробив, використовується для вбивства. Це збіглося з тим, що казав Сахаров у 1967 р. Я, ще не закінчивши університету, зрозумів, що не буду займатися фізикою. Бо ми хотіли займатися людьми —

або педагогами, або психологами, або, як я, став дисидентом. Цей вибір робиш тоді, коли впевнений, що твоя робота не нашкодить людям.

— **Ви в ув'язненні скільки всього пробули?**

— Шість років у тюрмах, таборах, і ще рік удома під наглядом, тому що не можна було нікуди ввечері виходити й виїжджати не можна було.

— **Ці тюрми відрізнялися? У вас там серед вироків було: ... до ... суворого режиму, як це взагалі відрізнялося?**

— У мене другий термін був на суворому режимі, це був табір суворого режиму.

— **Що це означає?**

— Більше обмежень. Тобто режим — це кількість обмежень, які накладаються на в'язнів. Наприклад, коли я був на посиленому режимі, я на загальному не був, я був на посиленому і на суворому. На посиленому я міг писати три листи на місяць додому. На суворому — тільки один. Побачення також — можна було два на рік, а на суворому — тільки одне. Кількість передач теж лімітувалася. Раз на рік можна було отримати на суворому режимі передачі. Але я не сидів на політичних таборах.

— **Це як?**

— Це стаття за наклепи на радянську владу, 187-а, вона робилася для того, щоб не показати, що є велика кількість політичних в'язнів. І тих, кого судили за цією статтею, як мене, відсилали у загальні табори, до кримінальних злочинців, щоб розчинити у великому загальному кримінальних злочинців. Тому я сидів переважно з кримінальними злочинцями. Я мріяв опинитися зі своїми товаришами...

— **Бо ті, хто сидів у політичних таборах, це згадують з певною ностальгією: тому що були цікаві люди, з ким вони спілкувалися...**

— У цьому мені не пощастило, але строк був менший — три роки. Бо не можна було менше п'яти років отримати по тих статтях — антирадянська агітація, пропаганда, за якими висилали на політичні зони.

— **Наскільки складно було в цьому кримінальному суспільстві людині інтелігентній?**

— Це було дуже непросто.

— **Тим більше, Ви єврей, при антисемітизмі... Чи не було тоді такого?**

— Кримінальний масив, кримінальний соціум, якщо можна сказати, інтернаціональний. Там головне, як ти себе поводиш. Твоя поведінка, і саме тут, не колись, не в минулому, і не твої заслуги, можливо,

колишні, і не твоя освіта, нічого не важливо. Важливо, як ти поводишся, як ти з людьми поводишся, коли ти потрапляєш туди. І в мене в цьому сенсі не було великих проблем. Я адаптувався, я спілкувався, я допомагав дуже багатьом, тому що я був все ж таки з освітою, я писав дуже багатьом скарги — касаційні, надзорні, допомагав багатьом, і багатьом тим, хто заочно вчився, допомагав їм контрольні робити. Так що в мене було все гаразд зі спілкуванням з людьми. Але це морально дуже тяжко. Бо навколо тебе вбивці, насильники. І я згадую, що жоден із вбивць, яких я зустрічав, а зустрічав я досить багато, ніхто не кається у своєму злочині. Усі знаходили виправдовувальні обставини тому злочину, який вони зробили, і я це згадую тепер, коли ми говоримо про народи. Народу дуже тяжко себе визнати злочинцем, це неможливо, німці зробили це після програшу у війні, після поразки й після окупації американської, те саме з японцями.

— **А можуть бути народи-злочинці?**

— Ні, я ж кажу, я проти колективної провини й колективної відповідальності. Це абсурдні твердження. Але ця робота повинна проводитися без окупації, без поразки у війні, це дуже повільна еволюційна робота. І ми її проходимо. Звичайно, хотілося б скоріше, але неможливо скоріше. Можливо тільки так, як вона проводиться, ця робота.

— **КДБ пропонував Вам співпрацю? Домовитися, щось змінити, виїхати?**

— Я дуже рано став на свій дисидентський шлях. Перший запис в моїй особистій справі в КДБ з'явився, коли мені було 17 років, що я вже там дозволив собі якісь висловлювання. Мені жодного разу не пропонували співпрацю, я дуже радий цьому. Бо в моїй групі фізиків-теоретиків було всього 17 чоловік, ми знали трьох, які співпрацювали. Це Чернівці, Західна Україна, де серед студентів було поширене таке вербування...

— **Контролювали студентські середовища?**

— Контролювали дуже, тим більше, українські середовища. Я отримав такі відносно невеликі терміни, по три роки, бо я не був українцем. Якщо б я був українцем, я отримав би великі. Бо до українців влада ставилася більш суворо, ніж до представників інших національностей. Вона реально боялася українського націоналізму.

— **Але у Вас з українськими націоналістами, з українськими політ'язнями склалися хороші стосунки...**

— Дружні, можна сказати. Мирослав Маринович — це мій близь-

кий товариш, Микола Горбаль, Сверстюк — ми в чудових відносинах. Таких друзів багато.

— **Чому Ви для себе робили такий вибір?**

— Бо вони люди, які зробили аналогічний вибір, це те, про що Ви запитували. Це як споріднені душі, і тут неважливо, яка національність, етнічне походження. Не важливо, яке релігійне спрямування цієї людини, не важливий навіть вік — молоді й похилого віку. Цей вибір, індивідуальний, який поєднується потім у спільний спротив системі — він єднає людей, бо є спільний ворог. Ми й зараз бачимо, як спільний ворог Росія єднає сьогодні українську політичну націю. І я щасливий, що це вже мільйони людей, а не тисячі, як було колись.

<...>

— Я хотів запитати про Ваше ставлення до будівництва великого меморіалу, який планують зробити одним із найбільших у світі, у Бабиному Яру. Багато було різних спроб, і зараз багато російських підприємців і російських бізнесменів мають ідею це робити й готові вкласти дуже багато грошей. Ніби ми не вправі засуджувати цих людей, бо ми знаємо, що їхні родини, їхні предки, частина з них там загинула. І це може бути абсолютно щиро, але це може бути використано політично, чи ні?

— Так. Ми вже бачили за останні десятиріччя декілька спроб щось побудувати у Бабиному Яру. Не можна сказати, що там нічого немає. Там же є 30 пам'ятників різних. Бо кожна національна чи соціальна група будує там щось своє, щоб відзначити тих, кого вони вважають за потрібне відзначити. 30 пам'ятників (!), але вони не об'єднані єдиною архітектурно-ландшафтною концепцією. Це погано. Вони хаотично розставлені там. Сама територія, а це велика територія, вона підлягає якось окультуренню. Бо неможливо побудувати великий меморіал, величний, а там будуть смажити шашлики, вигулювати собак біля нього чи ще щось те, що робиться, влітку особливо, ми знаємо. Треба думати про всю територію. Ці спроби були, і вони нічим не закінчилися. Бо коли піар передусім, а потім вже справа, так воно, як правило, і закінчується нічим. Ми зараз справді бачимо чергову спробу, і там справді беруть участь бізнесмени великі з Росії, українсько-єврейського походження, з України їхні родини. Але я вважаю, що в будь-якому глобальному проекті 51%, умовно кажучи, повинен бути за державою Україна. Вона повинна цим опікуватися й бути вдячна за допомогу, і так воно й почалося. Бо 29 вересня, коли зібралася ця ініціативна група, приїхав

президент України Петро Порошенко, виступив першим з ініціативою створити меморіал Бабиного Яру. І запросив усіх йому в цьому допомогти. І ми тепер побачимо, хто щиро до цього ставився, до створення цього меморіалу, а хто заради піару чи заради ще якихось цілей, які ми не можемо побачити, а які ми можемо тільки подумати, що, можливо, вони є чи ні. Якщо російські олігархи будуть фінансувати ініціативу українського президента — значить, це було їхнє щире почуття — зробити щось у цьому місці, де, можливо, їхні родичі поховані. Якщо ні — вони відійдуть і зрозуміло, що не було щирості в їхніх імпульсах. Час покаже. Я сподіваюсь, що ця ініціатива була дуже важлива від президента, але тепер треба її продовжувати, розвивати. Треба створити робочу групу, яка буде працювати над втіленням. Я бачу це як простір, як формування меморіального простору. У ньому може бути й меморіал, може не бути меморіалу. У ньому може бути музей, може не бути музею. Бо я не бачу музею там, де вбивали. Він може бути поруч. Бо копати там, у кістках копатися, фундамент там робити... Коли «Дорогожичі», метро будували, це ж поруч із Бабиним Яром, уночі кістки вивозили в мішках.

— Те саме, коли телецентр будували, я пам'ятаю...

— Телецентр стоїть просто на місці, де єврейський цвинтар був. А «Дорогожичі» — там вбивали людей. Коли будували ті будинки за вулицею Олени Теліги, там відходив від Бабиного Яру ще один яр, невеликий. Там вбивали також людей, і там тепер стоять будинки. Коли будували їх, також кістки вивозили. Я не відчуваю можливості як єврей будувати щось там таке, щоб знову копатися у кістках. Якщо це робиться як з метро, це поза нашими можливостями, ми не могли цьому завадити, я не мирюся з цим, бо я про це багато разів говорив, але я не пропустив це через себе. Я не брав участі в усьому цьому. Але я не можу не брати участі, коли будується меморіал у Бабиному Яру. Тому дуже обережно, акуратно треба це робити, враховуючи інтереси всіх груп. Враховуючи, що так, євреї були основною групою, яка там була, але там були не тільки євреї. Ми не можемо будувати меморіал тільки єврейський. Це дуже важлива обставина, і ми про це кажемо багато років. Тому треба разом подумати, як це краще зробити. Він буде побудований свого часу. І ті, що кажуть, що 75 років пройшло, ми нічого не зробили, — значить не настав час. Ще багато чого нам потрібно зробити в Україні, але не настав час. І ми доходимо поступово до тієї чи іншої справи. Але доходимо.

РОСІЯ ТА ДЕМОКРАТІЯ НЕСУМІСНІ

(Інтерв'юєр Юрій Шуліпа)

Відеоканал Original TV. Росія та демократія несумісні. Грудень 2016 року

— Йосифе Самуїловичу, скажіть, будь ласка, чого очікувати від Росії зараз тим людям (язик у мене не повертається називати їх лібералами), скажімо так — адекватним людям, які розуміють всю злочинність путінської як внутрішньої, так і зовнішньої політики і не згодні з його режимом. Чого їм зараз очікувати?

— Щоб спробувати прогнозувати якісь процеси в Росії, треба добре розуміти ідентичність основної маси людей, які проживають у цій країні. Та й, власне, в сусідніх країнах. Я називаю це «євразійська ідентичність». Її характеризує ціла низка основних параметрів. Певна система (в лапках!) цінностей. І цей набір, вся ця ідентичність суттєво відрізняються від іншої категорії — наприклад, від європейської ідентичності. Вона відрізняється також і від суто азійської ідентичності — але ми говоримо про певний феномен, який склався упродовж сотень років на цій величезній території.

І я також вводжу таке поняття, як «ідентифікаційна матриця». Це умовність, як і все загалом умовність, коли йдеться про цивілізаційну ідентичність. Просто так легше оперувати, легше розуміти. Якщо це припущення, ця гіпотеза, ця концепція працює на минуле, добре його пояснює, добре пояснює сучасне, то можна спробувати з її допомогою трошки зазирнути у майбутнє.

Росія, як вона склалася упродовж сотень років — це імперія, це авторитарна країна. Тому що імперії бувають різні. Наприклад, в Англії — Британська імперія теж була імперією, але в Англії вже в XII чи XIII ст. працював парламент. Тобто паралельно з імперськими процесами можуть розвиватися і процеси демократизації. І вони поступово входять у певне протиріччя. Демократичний процес перемагає імперський, як це сталося у Великобританії, і імперія поступово розпадається. Без особливої напруги, без особливих війн та ускладнень, без великих жертв.

Не можна сказати, що в Росії демократичні процеси розвиваються паралельно з імперськими. Навпаки — ми бачимо, що всілякі спроби демократизувати Росію (що в XIX ст., що на початку XX ст., що вже

в радянському вигляді) щоразу натрапляли на непереборні бар'єри ось цієї власне ідентичності. Тобто розрив між людьми інтелігентними, які розуміють порочність, згубність імперського курсу, і основною масою людей, що його підтримують, дистанція дуже велика. Може відбутися певне зміщення, якщо більша частина народу, нехай приховано, але підтримує цю дисидентську активність інтелігентів. Тоді ми можемо розраховувати, що рано чи пізно ці дисидентські формати переростуть у численні народні. Раніше — ні.

Ця ідентичність, що називається євразійською (я її так називаю), характеризується цілою низкою якостей — і вони у сукупності й визначають, що таке євразійська ідентичність.

— Скажімо так, це і не азійська, і не європейська.

— Так, це і не азійська, і не європейська. Це окрема ідентичність, що склалася за останні чотириста років — а може, й більше, п'ятсот-шістсот. Під впливом чого складається упродовж тривалого часу ця форма цивілізаційної ідентичності? Під впливом постійно діючих чинників. З ідентичністю не народжуються. Вона входить до основної маси людей через виховні процеси. Причому через вихователя у широкому сенсі цього слова: це й вплив усього оточення, а не лише навчання в дитячому садочку чи школі. Це і сім'я, і школа, і вулиця, і телебачення, і всі інші чинники, що впливають на формування людини. Вона характеризується високим рівнем авторитарності, імперськістю, тобто приналежністю до великої нації, котру всі бояться.

Мій друг Олександр Пасхавер, один з найцікавіших економістів України, якось сформулював, чим відрізняються росіяни від українців. Він сказав, що троє росіян десь у Тмутаракані, лежачи у відповідному стані в калюжі біля пивного ларка, розмірковують про те, віддавати чи не віддавати острови Японії. Це і є імперське мислення, яке проникає в усі пори російського суспільства, навіть до його маргінальної частини. А українці, як казав Пасхавер, три українці — три міністри на засіданні Кабінету Міністрів обговорюють між собою, як краще побудувати на дачі теплий туалет. І я додам: у цьому — європейська надія України.

Тому що Європа — це приватне життя. Дуже велике значення має приватне життя. Це те, що називають *privacy* — певний простір навколо людини, куди може входити його сім'я, наприклад. І держава не має права порушувати цю межу. В Росії відсутнє таке поняття, як *privacy*. Всі ці століття держава мала право втручатися наскільки зав-

годно глибоко в приватне життя людини, не визнаючи ніяких кордонів. Навіть більше — люди самі не вважають, що є межа, яку держава не має права перетинати. Це наче й деталь, але вона точно вказує різницю між цими двома ідентичностями.

Але я наведу приклади й суттєвіші. Приміром, ставлення до релігії. Що я маю на увазі, коли кажу про ставлення до релігії? Це не означає — це католики, православні чи протестанти, ні. Такі є скрізь: і в Європі, і в Росії, і в Україні. Я кажу про ставлення основної маси людей до інституту релігії. Що у них у душі, які думки у цих людей, членів соціуму, коли вони говорять про релігію, думають про релігію, що найбільше їх в цьому бентежить?

І ось тут невеличкий екскурс в історію, можливо, чи в психологію... В релігії, при всій її розмаїтості, можна виокремити одну парадигму, що дуже влучно характеризує ці дві ідентичності. Це раціональні та ірраціональні чинники в релігії. Віра як ірраціональний чинник і Закон як раціональний. Ви, як юрист, маєте розуміти. Чого більше в цій парадигмі? Який соціум, європейський чи євразійський вважають в релігії, що найважливіше? І тут виявляється, що протягом сотень років у Європі вимальовується певна тенденція до наголошення на раціональному чиннику, на законі. Тобто для більшості людей (не для всіх, але більшості) важливим у релігії були правила, які Б-г встановлює серед людей, тобто Декалог: «Не убий, не укради...». І крізь масу проблем, крізь війни, крізь те саме кріпосне право, феодалізм Європа рухалась, поступово звільнюючись від цього і наповнюючи змістом саме ці Десять заповідей. Не випадково ж Реформація виникла в Європі XVI ст., коли Мартін Лютер прибав свої «скрижалі», скажімо так, до дверей собору. І дедалі більше значення почали надавати закону.

У Росії ми добре бачимо з російської класики цілком протилежну картину. Мірою певних обставин, історичних чинників, які мали вплив, у Росії акцент було зроблено на віру. Федір Достоєвський геніально це помітив. Він зіштовхнувся на каторзі з дуже яскравими випадками, які не зміг спокійно пережити, і потім вони увійшли до його творів. Наприклад, у його романі «Ідіот» є фраза: «Коли Б-га немає, все дозволено». Ну як все дозволено? А закони де, правила? Їх немає, тому що немає акценту на це. Є сподівання лише на віру, на ірраціональний зв'язок з Б-гом.

Потім, у XIX ст., в усьому світі починаються процеси секуляризації (в Європі — раніше, десь пізніше), тобто дистанціювання людини

від Б-га і соціуму від релігії. Повільно, поступово, цілком закономірно з розвитком епохи Просвітництва, з розвитком науки відбувається дистанціювання. Що його супроводжує в Західній Європі? Оскільки там переважало раціональне начало, то під час поступової секуляризації збільшується значення закону.

У Росії теж відбувається секуляризація. Пізніше, інакше, але теж має місце. І коли вона відбувається, закон не може лишитися — він не був у центрі уваги: його просто не було. Здавалося б, з такої абстрактної парадигми, абстрактного протиставлення ми робимо висновки, дуже практичний і важливий — що в Європі після процесу секуляризації утворюється правове суспільство, а в Росії — ні. Але для Б-га лишається місце.

Є також геніальна і страшна ілюстрація у Федора Достоєвського, коли він вустами свого героя описує історію: десь на заїжджому дворі мужик побачив в іншій людини, з якою випадково зустрівся на мить, годинник. Але тоді годинник був не на руці, а ... красивий годинник. Йому захотілося його мати. Вночі він підійшов до нього з сокирою, помолвився, сказав «Господи, поможи», вбив і забрав годинника.

Ось ця ірраціональність і відсутність акцентування на необхідності дотримання правил, коли можна звернутися до Б-га, щоб Він скасував своє правило «Не убий» в конкретному місці, і «Не вкради» заодно. Це означає, що є дещо інше ставлення до дуже важливих речей в людській цивілізації — до правил. Начебто вони скрізь однакові — Декалог — в усьому християнському світі, але ставлення до нього дуже різне.

Можна продовжувати й далі, я не буду — часу обмаль, але ставлення до базових людських цінностей різняться не лише в релігії чи приватному просторі. Це також ставлення до держави, до поняття «свобода», до навколишнього середовища — екології. І це не просто маленька варіація, незначна відмінність. Часто це повністю протилежні вектори. Тобто це дві різні ідентичності, які вміщені в одні історичні обставини, поводять себе цілком по-різному. І йдеться не про індивідуальну поведінку, а поведінку соціуму.

Тому коли зерно, припустимо, соціалізму, посіяні в XIX ст., лягли на весь ґрунт, видимий і невидимий, десь вони зійшли, а десь ні. Ґрунт різний, ідентичність різна. В Росії революція перемогла, в Європі — ні. Ні в Німеччині, ні в Угорщині — у них були спроби, і в інших країнах також. Ось що означає різна ідентичність. Чи той же расизм, ра-

сова теорія і націонал-соціалізм. У Німеччині це дало сходи, в деяких сусідніх країнах — невеликі сходи дало, менше, ніж в Німеччині, а в наш простір на початку ХХ ст. ці расистські теорії теж потрапили, але не зійшли. Ідентичність інша. Це не релігійна ідентичність, не національна. Це цивілізаційна ідентичність.

І оскільки у цій ідентичності дуже важливе значення має авторитарна складова, то Росія загалом така і є — авторитарна. І вона оберігає (як оберігає себе будь-яка ідентичність) і чинить опір будь-яким спробам зміни. Саме тому ми бачимо такі дивні, на наш погляд, цифри підтримки влади в Росії. Саме тому я і кажу, що навіть якщо є дисиденти, критично мислячі люди в Росії, вони відірвані від народу, тому що вони як «виродки». Як у Стругацьких є люди, які не сприймають випромінювання в «Населеному острові». Вони інші. Але ж маса не підтримує це, маса хоче жити в авторитарній імперській державі. І заради збереження своєї ідентичності ця маса, цей соціум готовий терпіти великі збитки. І економічні, і відсутність демократії. Вона їм не потрібна, вона суперечить їхній авторитарній ідентичності.

І навіть тим, що ми називаємо особистою гідністю, теж можна пожертвувати заради відчуття, що ти живеш у великій країні, всі тебе бояться, і що твоя правда, правда цієї країни — найважливіша правда у світі.

— Чи не здається Вам, що для оцих так званих 86% це вже щось із галузі психіатрії? Якщо відверто — навіть уже не психолог, а психіатр потрібний?

— Я не психолог. Йдеться ж не про поведінку однієї людини. Велика міграція була починаючи з ХІХ ст., ще раніше — з ХVІІІ ст. Росіяни виїжджають на захід, розчиняються там у просторі іншої ідентичності, і друге, третє, четверте покоління вже нормальні, цілком нормальні люди. Питання в системі виховання — у загальному, широкому розумінні цього слова. І це повторюється з покоління в покоління. Була імперська форма царського російського самодержавства, потім вона зберегла імперію, навіть розширила її в радянський час, з'явилась комуністична форма, соціалістична, потім знову зміна форми. А суть лишається та сама. Та сама ідентичність євразійська, якою дуже дорожать.

І ось та агресивність Росії, з якою ми зіштовхуємось, зокрема Україна, інші країни, Сирія зараз, Грузія, Чечня, до речі — це агресія, можна так висловитись, на захист своєї ідентичності. Вони її захища-

ють. Вони бояться її змінювати — як захищає себе будь-яка ідентичність, яка сформувалася.

— Чому вони не можуть її у себе захищати, а захоплюють чужі території?

— Превентивні заходи. Чому араби, захищаючи свою ідентичність, підривають вежі-близнюки у Нью-Йорку? Превентивний захист. Агресія — це превентивний захист. Агресія спрямована назовні. Тим більше, що будь-який авторитарний режим, а надто тоталітарний, завжди потребує наявності ворогів — як зовні, так і всередині. Він інакше не існує.

Головне, що є місце для Б-га. Б-га вже немає, але місце для кумира — є. Тобто порушується одна з головних заповідей — «Не створи собі кумира». Тому що на цей п'єдестал, що лишається в голові у більшості жителів євроазійського простору, євразійського простору, — є п'єдестал, який обов'язково хто-небудь займе: чи мер, чи губернатор, чи президент, чи генеральний секретар. Не має значення хто — для нього є місце в масовій свідомості.

Я можу помилитись, навіть більше — я іноді радий помилитись, що розвиток Росії, будь-який демократичний вектор, так чи інакше, випадково чи свідомо потрапляючи до російського простору, розвинувшись, з плином часу призведе до розвалу Росії. Тому що Росію утримують саме авторитарні сили. Її величезна територія немислима без утримання авторитарними силами. Демократизація означає, що авторитарні режими поступово розчиняються. Але ж відцентрові сили лишаються.

Розвал Росії... можливо, про нього хтось і мріє, я — ні. Я його, відверто кажучи, побоююсь. Тому що на нашому кордоні, на кордоні з іншими нормальними країнами — Польщею, Фінляндією, прибалтійськими країнами, є нормальні країни, що межують з Україною на півдні, — з'являється кілька розпечених уламків з тією ж авторитарною свідомістю всередині, маси людей, але ще й озброєні величезною кількістю зброї, у тому числі — ядерної. І вони починають з'ясовувати стосунки між собою, з нами, тому що агресія, як я вже казав, — невід'ємна складова, це атрибут авторитарної влади. Тому будь-яка спроба демократизувати згори приречена, на мій погляд, на дуже непередбачене явище.

Демократизація знизу, як це відбувається в Україні, це поступова зміна ідентичності знизу, під впливом інтернету, різних глобалізаційних процесів, обміну людьми. Дуже багато українців працює в Європі,

багато — в Росії і так далі. Протягом десятиліть це накопичується, і відбувається поступова зміна ідентичності. Наші Майдани — це протест проти намагання нас повернути до простору євразійської ідентичності. Тому що поступово в українцях відбувається процес відходу від авторитарної ідентичності. Тому що вона в них не домінувала. Вона врівноважувалася впливом західної ідентичності. Вона здавалась... Не лише Україна — Білорусь, Балтія та інші країни виявилися затиснутими між двома потужними центрами ідентичності — євразійським у Росії та європейським. Тому на кожного з нас — наших батьків, дідів і цілого ряду попередніх поколінь — впливали ці два центри ідентичності. І ми всі з роздвоєною ідентичністю. Тобто ми маємо потенціал і з рухом до Європи, причому цей кордон проходить не по Дніпру і не по межі Донецької області — він проходить через кожного з нас. Кожний громадянин України у чомусь євразієць, у чомусь — європеець. І ось ця поступова зміна, зсунення, образно кажучи, кордону всередині кожної людини на користь європейської ідентичності і призводить до того, що Україна виявляється більш здатною до європейського життя, ніж Росія. Тому мій прогноз такий невтішний для російських демократів та дисидентів — я не бачу в найближчому поколінні істотного зрушення в ідентичності маси людей, ось цих 150 мільйонів.

Ми, коли в нас були ці хвилі протестів, починаючи з 2001-го, по-моєму, «Україна без Кучми», бачили: вийшло 10 тисяч, 20 тисяч, 30 тисяч людей. Влада — нормально сприймає, не боїться. І ми думали між собою, обговорювали: «А скільки нас має вийти, щоб влада злякалась?». Вирішили, що 100 тисяч вийде, і влада злякається. У 2004 р. вийшов мільйон. Влада злякалась.

Скільки має вийти в Росії, щоб влада злякалась? Росія набагато більша за Україну, у три-чотири рази. Отже, мають вийти мільйони — а навіть на антивоєнні мітинги на Болотній, інші — 50 тисяч. Тобто не вистачає ще 99% до тієї кількості, яка злякає російську владу і змусить її якось поступово змінювати форму керування цією країною. Але для цього має накопичитись критична маса людей, в яких ця ідентичність вже змінилась. Вони є в Росії, але їх дуже небагато. Серед тих 20%, які не підтримують Путіна, частина з них — це ось ці люди, які, в принципі, за ідентичністю вже європейці. Не всі, але багато з них. Однак питання в тому, що вони всі не вийдуть на площі, ці 20%. З них вийде лише 1%, а цього дуже мало.

— У Росії багато людей, зокрема у Москві, Санкт-Петербурзі, не розуміють таких явищ, наприклад, що 1991 р. було повалено режим ГКЧП, Союз розпався, і почалися демократичні перетворення. Фактично навіть при Путіні, припустімо, до 2004 р. чітко відчувалось, що Росія, хоча й маленькими кроками, але теж поступово рухається до Європи — це було видно на прикладі членства в різних організаціях та ЄС, спільних програмах з США тощо, це відчувалось. І раптом Путін, ні з ким не порадившись, йде на третій термін, цілком злочинно узурпував владу і — такий різкий розворот. І дивіться, що тут важливо...

— Це ілюзія, Юрію. Тому що це була спроба зміни форми, а ми говоримо про суть. Ми говоримо про дуже важливі механізми цивілізаційної ідентичності, які сидять в мільйонах людей, коли вони живуть разом. В одній людині, в кожній з них окремо ви заледве зможете це намацати — але коли вони разом, в них це працює. Змінилася форма, радянська форма. Вона оновилася до того виду державного капіталізму і «керованої демократії», як її називають у Росії, але суть же не змінилась. Ось у чому проблема. І в радянський час у Росії були люди з критичним мисленням, і в царські часи були люди з критичним мисленням. Але ми вже одного разу мали зміну форми — 1917 р. Імперія лишилась, змінивши свою форму.

Те саме відбулося й сьогодні. Імперія стала замшилою, трошки відсипалось країн від неї, але основна частина лишилась. Серцевина лишилась, той самий центр цієї ідентичності лишився, і він досі впливає на людей. Це не пропаганда робить людей такими, і не Путін зробив з росіян те, що вони сьогодні собою являють. Це ідентичність, ось ця цивілізаційна ідентичність більшості росіян, як наркотику, вимагає цієї пропаганди. І їй потрібен такий Путін. Тому що він персоніфікує їхні мрії про велику країну, яку всі бояться.

Я добре пам'ятаю ГКЧП, я був тоді в Москві, до речі. Це була спроба змінити форму. Хтось намагався повернути назад радянську, а інші — захищали... Що вони захищали? Свою нову ідентичність? Ні. Після кількох років і звичайних криз демократичних форм влади (і ми проходимо ті самі етапи, і вже не перший рік) з'явилося певне розчарування. Але ідентичність же лишилась тією самою. «Ні, це не наш шлях. Давайте краще повернемося до наїждженого». Потрібен тоді такий Путін, який здійснить їхні мрії.

І без жорсткої поразки, на жаль, як це відбулося в Німеччині та Японії, катарсис неможливий. Щоб мільйони людей одночасно стали перед дзеркалом історії і побачили свою потворну сутність: що зробили вони, їхні батьки та діди, їхня країна за сотні років, скільки народів вона замучила, скільки поневолила, якими жертвами це все далось, ось ця «велич». Поки вони це не зрозуміють і не побачать своєї ролі в цьому, кожного з них, їхніх батьків, дідів і прадідів, нічого не відбудеться. Німців поставили насильно перед цим дзеркалом історії, тому що вони були окуповані. І Японія була окупована. І лише під впливом таких окупаційних адміністрацій та тих тенденцій, які вони проводили, відбулися ці катарсиси.

Я не знаю прикладу країни, яка зможе самостійно пережити такий катарсис. Частково — так, припустімо, у країнах так званої народної демократії в Східній Європі, коли відбулися люстрації, були опубліковані списки агентів цих охоронних відділів, всіх спецслужб, сексотів. Частково все пройшло, але лише частково. Тому що досі ці країни відчують вплив того часу, коли вони перебували під комуністичним управлінням.

Ці процеси дуже складні, вони глобальні, це як тектонічні процеси в глибині земної кори, і людина на них вплинути не може. Вона може розпізнати їх, може передбачити — як землетруси чи цунамі, але поки не може ними керувати. Це тектонічні процеси. Людина може лише присусідитись поряд, щоб і її винесло на хребет цієї хвилі — якщо вона підлаштовує свою поведінку під той загальний тренд, що на сьогодні домінує в суспільстві.

Путін ось так зробив. Знову скажу — це не він зробив таке суспільство. Цьому суспільству знадобився ось такий Путін, і вони його викликали до життя. Тому я в цьому сенсі песиміст щодо ставлення до російської історії, до її розвитку у найближчі десятиліття. Я не бачу найголовнішого — що змінюється ідентичність десятків мільйонів людей. Що вона стає під впливом того ж інтернету, глобалізації, обмінів, поїздок на захід, що вона змінюється. Тому що вони живуть у центрі цієї ідентичності. Ми жили на периферії цієї ідентичності, вона менше впливала на нас, а вони живуть у самому епіцентрі. Тому ось такий погляд. І він, звісно, не зобов'язує, щоб всі його дотримувались.

— **Добре, Ваш прогноз?**

— Є логіка розвитку авторитарних систем, і я не бачу (попри всі

негативи, які існують у російському житті: жахлива корупція адміністративної системи, інші проблеми, відсутність інвестицій у технології — щоб доходи від енергоресурсів йшли на розвиток технологій, щоб країна могла існувати не лише за рахунок продажу копалин), я не бачу, ще раз кажу, найголовнішого — зміни ідентичності людей. Навпаки — переважна маса росіян чинить опір змінам цієї ідентичності. І всі ці патріоти, всі ці маси рухів, аж до неонацистів — все це є спротивом змінам своєї ідентичності. Вони в тренді сьогодні — саме вони, а не демократи в тренді. Демократам, як завжди, складно між собою домовитись, вони всі занадто розумні, їм важко підпорядкувати свої амбіції спільній меті.

Якби ж дисидентський рух, у якому я брав участь, міг підтвердити, що це ми повалили радянську владу... але його представники не можуть так сказати — вона розпалася сама. Вона просто стомила підтримувати ці величезні території. Її надірвала війна в Афганістані, надірвали економічні важелі Заходу, гонка озброєнь — ціла низка чинників, що підірвали цю радянську систему, але не ідентичність.

— Добре. А ось ті самі чинники, які Ви перерахували, їх можна зараз цілком застосувати і щодо Росії. Це може розвалити Росію?

— Я вже сказав, що може розвалити Росію — послідовна демократизація, яка проводиться згори.

— Я маю на увазі за тим самим зразком, як розпався СРСР. Тобто знову гонка озброєнь, санкції...

— Аналогії в історії завжди некоректні. Росія — все ж таки не СРСР. Так, Росія була найважливішою частиною СРСР, але тим не менш СРСР сприймався як масив набагато величезніший, ніж власне сама Росія. І те, що в нього були ось ці відцентрові механізми сильні, які в Росії теж є, але вони набагато слабші, ніж в СРСР. В Росії немає таких національних рухів, які були в Литві, Україні, Вірменії, Грузії перед кінцем радянської влади. Росія — ще міцний горішок, і я не бачу ознак серйозного розкладання цієї системи, коли вона настільки слабшає, що від неї починають відриватися різні країни.

Тобто розумним було би, коли авторитарна влада, ну, звісно, не так красиво й освічено, сама готує повільне розведення цих природних регіонів, стежить за розвитком демократичних інститутів, підтримує це своїм фінансовим ресурсом і готує ці країни до вільного, незалежного, демократичного існування. Я не можу собі уявити, що така

влада прийде в Росії. А просто така хаотична демократизація призведе до неконтрольованого розвалу. З одного боку, ми маємо радіти, тому що тоді Крим, мабуть, повернеться до нас, і з Донбасу підуть, але ми можемо отримати такі проблеми, такі війни, що війна на Донбасі нам видається дитячим садочком. Утім, ми можемо отримати їх і при Путіні.

Це точка зору. Вона цілком суб'єктивна, обумовлена моїм дисидентським досвідом, тим, що я сьогодні живу в Україні. Я маю дискусії з моїми колегами, друзями в Росії з приводу її майбутнього. Ми не сходимось: багато з них вірить, що Росію можна демократизувати, а я — ні.

— Я теж багато вивчав різних поглядів, але все-таки вважаю, що Ваша думка про те, що Росія та демократія несумісні, найближча до істини.

— Я думаю, що так, на жаль. Тому що якась безперспективна історія.

— Наприклад, особисто я до цього висновку прийшов не так, як Ви, я не досліджував настільки глибоко всі ці матриці — євразійську та інші — я підійшов як юрист, досліджуючи природу утворення держави з правового погляду. Тому що, дійсно, збирання земель російських — насправді це були суцільні завоювання, і Золота Орда, і колонізація. Я продивився історичну матрицю у правовому контексті і дійшов висновку, що це абсолютно отримано шляхом захоплення. Тому в Росії присутній постійний страх серед чиновників: як втрата влади, Путін, режим тощо. Тобто це там скрізь дуже сильно відчувається. А що стосується розпаду Росії, то, можливо, дійсно у цьому сенсі Ваш прогноз песимістичніший, скажімо так, ніж інших експертів, з котрими я...

— По-перше, я не бачу цього розпаду. Я просто намагаюсь зрозуміти, що буде, коли відбудеться розпад. Його може й не бути у найближчому майбутньому. Якщо знову ціни будуть 130 доларів на нафту, з'явиться фінансовий ресурс, який якоюсь мірою заспокоїть ці відцентрові сили всередині, соціальні рухи тощо.

— Якщо ми візьмемо...

— А з іншого боку, ну добре, за такого стану Росії, як зараз, припустимо, починаються якісь складнощі соціальні, міжнаціональні... Влада сильна, у неї є механізми для їхнього придушення. Причому вони не будуть церемонитися — як Кучма ще вагався, як Янукович — який начебто не вагався, але теж не розумів, що відбувається. Вони

не вагаючись стрілятимуть. Причому в маси будуть стріляти, в маси будуть стріляти. Тобто вони готові будуть вбити мільйони, щоб зберегти свою владу. А мільйони не буде потреби вбивати. Це в Чечні треба було вбити стільки, щоби підкорити Чечню. А в Росії не треба буде стільки вбивати.

Тому що страх, закладений ще за формування імперської свідомості, і досі наявний у кожному: що влада — вона священна, владу не можна чіпати, і лише влада може щось дати чи щось забрати. Тобто повна відсутність відповідальності за самого себе — одна з характеристик цієї авторитарної ідентичності. Ось є влада, вся відповідальність — на ній, а ми — слухняні гвинтики, ми виконуємо те, що хоче влада, отримуємо певні блага. Ось такий консенсус, так домовились. Суспільний договір.

— За всієї своєї грізності і могутності СРСР, звісно, незрівнянно могутніший, ніж Росія, не провадив таку зовнішню агресивну політику, що її зараз провадить Росія. Тобто не було...

— Це логіка розвитку авторитарної системи, вона обов'язково приходить до зовнішнього конфлікту. Їй потрібен зовнішній ворог, а стосунки із зовнішнім ворогом треба доводити до логічного кінця — тобто до війни. Вона живе за такими законами. І що? СРСР був міцнішим, можливо, але в нього була вразлива ідеологія — штучна, комуністична, в яку було складно повірити, тому що життя не відповідало цій ідеології. Люди бачили дисонанс між тим, що їм кажуть, і тим, що бачать навколо себе. А в Росії що їм кажуть? Що ми великі, ми підвелися з колін, що нехай всі нас бояться. І вони бачать, що це так. Немає цього дисонансу. Дисонанс розмиває, він псує зсередини всю цю картину. Люди перестають вірити в ідеологію, яка не підкріплюється реальним життям. А що в Росії — зараз не підкріплюється. Немає цієї штучної ідеології. Зараз Росія будується на іншому. Героїчне минуле, так, але вже без тих ідеологічних нашарувань, які були.

— Зараз пропаганда в сучасній Росії дещо...

— Сталіна культ відроджують, але без ідеології. А що таке Сталін без ідеології? Просто тиран. Тому що тирана потрібно культивувати, тому що не виключено, що Путін теж себе готує до такої само ролі тирана. Тому можна героїзувати. Але Путін не одягне вже комуністичну одягу — ця ідеологія себе скомпрометувала. І спроб немає — ми бачимо, які непопулярні комуністи в Росії. А навіщо? Той період вже ми-

нув, така форма імперії минула. А зараз інша форма. Зараз така суміш російського шовінізму, православ'я, нісенітництва загалом. Майже як «самодержавство, православ'я, народність» у царські часи.

Тому я не бачу рушійних механізмів. Тобто я бачу, що росте невдоволення, припустімо, через те, що економіка зараз потерпає і не так через санкції, як через ціну на нафту, тому що розігналися на великі соціальні програми, і невдоволеним затуляють рота доброю зарплатнею. Зараз вона стала гіршою. Але я не вірю в соціальні прогресивні бунти в Росії. Бунт — це все одно погано. Це погроми, жертви і придушення, жорстоке придушення. Навіть більше — ФСБ зробить усе, щоб ... якщо вже не можна втримати, щоб це мало характеристику такого нещадного бунту. Тоді виправдаються будь-які їхні дії, навіть і на Заході теж, включаючи вбивства десятків і сотень тисяч людей. Тому що для Заходу важливо, щоб зброя була контрольована, щоб ядерна зброя перебувала у надійних руках, щоб вона контролювалась.

Європа боїться всього цього, ніяк не хоче зв'язуватися. Не хоче втрапляти через Грузію, Молдову, Україну в розборки з Путіним. Мовляв, ну і що з цієї правдою робити? Логічний розвиток цієї правди призводить до серйозного конфлікту міждержавного, а то й воєнного. А хто в Європі хоче воювати? Ніхто. Та й в Америці не хочуть воювати. Тому йдуть на поступки.

— А що означає йти на поступки євразійському тирану? Лише заохочувати його. Європейці поводяться жадливо, але вони себе жадливо поводити і в 30-і. Я Вам вже говорив про це, що був Версальський мир, згідно з яким Німеччина була демілітаризована. І вона почала озброюватись у 30-і, коли до влади прийшов Гітлер. І вся Європа це бачила. Була Ліга Націй, яка могла легко це зупинити, поставити Німеччину на місце. Але кожна європейська країна після кризи 1932–1933 рр. жила лише сьогоднішнім днем. Тобто потрібно, щоб сьогодні було добре, потрібно заспокоїти людей, потрібно, щоб минули наступні вибори. Демократія має низку недоліків. Але, як сказав Черчіль, нічого іншого не придумали. І вони дивилися крізь пальці, як озброюється Німеччина, вони сподівались, що її посилення зіштовхне її з СРСР — який лякав їх ще більше, ніж Німеччина. Це ж тоді була агресія, що насувалася зі Сходу, з Росії, з СРСР. Світова революція. Вони бачили, що таке революція — це масові жертви. Вони боялися її, тому намагались якось відгородитися.

І тут раптом виникає режим, теж агресивний, і вони починають дивитися крізь пальці, як він незаконно озброюється, торгувати з ним — тому що він платить справно, і тим самим — наближають свою смерть. Через 10 років (тому що в 1930-і можна було легко спинити Гітлера, наполягаючи на Версальському договорі), через десять років Європі довелося заплатити страшну ціну: 60 мільйонів життів і величезні економічні ресурси.

Я Вас питаю: «Що зараз?» Теж агресія йде зі Сходу, з Росії цього разу — СРСР нема. Агресивний імпульс відчувається звідти. І знову ми бачимо — європейці поводять себе так само. Знову вибори — треба, щоб люди були задоволені, треба торгувати — тому що це вигідно. А майбутнє ваше де? Ви думаєте про свою безпеку? Чи через десять років вам знову доведеться заплатити таку страшну ціну за те, щоб втихомирити агресора, який розбушується тоді і буде набагато краще підготовлений до виконання своєї ролі, ніж зараз? На жаль, історія нічому не вчить.

І ось ці механізми ідентифікаційні, цивілізаційні дозволяють розуміти сенс історії, мені здається, краще за інші. Так що я вже казав, що був би радий помилитись.

— Йосифе Самуїловичу, велика Вам подяка за Ваші прогнози, але...

— За такі прогнози треба не дякувати, а проклинати.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ЄВРОПА ЧИ ЄВРАЗІЯ? ЗАКОН ЧИ АВТОРИТЕТ?

(Інтерв'юєр Остап Дроздов)

Телеканал ZIK. Інтерв'ю з Йосифом Зісельсом

— Вітаю Вас. Я Вас зразу хотів представити як дисидента. Я так розумію, що це така номінація, яка супроводжує людину ціле життя. Я колись запитував у Семена Глузмана: «Чи Ви зараз, в 2017 р., також почуваете себе дисидентом?»

— Це дуже важлива риса характеру людини. Я не знаю, чи з нею народжуються, чи вона від виховання дістається, але потім — якщо вона справжня, а не штучна, то супроводжує все життя. Причому не тільки супроводжує, але й визначає твоє життя.

— Це є незгода, це є непокора, це є опір? Це іншість?

— Не думаю, що критерієм є незгода чи непокора. Критерієм є правда і захист від насильства. Тобто дисидент, на мій погляд, — це людина, яка не може пропустити через себе брехню, вона зобов'язана сказати правду — до цього її спонукає сумління, і вона не може пройти осторонь насильства, вона обов'язково повинна щось зробити — захистити жертву або показати всьому світові, хто насильник.

— А політично Ви є дисидентом?

— Я взагалі не політик. Мене не цікавлять політичні партії, мене не цікавить влада. Мені цікаво спостерігати, як формується політична система України, бо це завжди цікаво, адже Україна має тільки 26 років, політична система ще не сформувалася. Не всім так щастить — бути на початку формування політичної системи. Тому мені це цікаво. Але сама політика мене не цікавить.

— Вас можна вважати дослідником дна чи спостерігачем за якоюсь поверховою метушнею, яка метафора Вам проситься?

— Мені важко сказати. Я спостерігаю, бо в мене є мої органи чуття, і я не можу від цього абстрагуватися. Мені цікаво, як розвивається країна, і частиною її розвитку є формування політичної системи. Це досить важливий чинник, бо саме він і визначає міру її розвитку.

— Я не питаю, як розвивається. Я питаю — туди чи не туди? На Ваш погляд.

— На мій погляд — «туди», але з багатьма обтяжливими обставинами. Не дуже послідовно, не дуже швидко — не так, як би хотілося,

але в правильному напрямку розвивається, бо це органічний розвиток. Він переважає всі штучні накладки, всі штучні вкиди, які в цей процес проникають — все одно життя бере своє. Так, як це було зроблено в інших країнах, де ця система формувалася, починаючи з XII ст., як в Англії, чи з XIX-го — як в багатьох країнах Європи. Тобто природні чинники переважають штучні. Я думаю, що і в Україні, незважаючи на велику дію природних чинників, а головне — на обтяжливі обставини нашої колективної ідентичності, ще багато в чому євразійської, все ж таки поновлення генерації, заміна генерації, дає привід якщо не для оптимізму, то для спокійної впевненості, що розвивається все правильно.

— Бачите, а багато людей, в тому числі і я, відчують навпаки — такий буремний період, коли між собою бореться оця євразійськість, яка за собою тягне значну частину російського в усіх проявах — бо ми все ж таки вийшли з пострадянського простору, нахапалися і європейськості. Для Вас оця боротьба європейського проти євразійського по самому шву України — бентежить?

— Ні. Це природна боротьба. Ми є великою країною, великою — в сенсі розміру, це перша велика православна слов'янська країна відривається від імперії. Такого не було ще. Тобто, з одного боку, ми йдемо тим самим шляхом, яким йшли багато країн за останні сто років — і балтійські країни, і Фінляндія, і Угорщина, і Польща, які відпадали від панування над ними комунізму — тепер наша черга. Тобто тут, в Україні, в останні десятиріччя проходить ідентифікаційний розлом — між європейською і євразійською ідентичностями. Я не вважаю, що це Європа бореться з Євразією — просто дедалі більше людей поступово, дуже повільно перестають жити євразійськими цінностями. А починають хотіти жити — поки що хотіти! — європейськими цінностями. І тут можна заглибитись в цей процес, бо він дуже цікавий, і я дуже цікавлюся ним. Ми зі своїми однадумцями ще після Майдану 2004 р. сформулювали думку про цей ідентифікаційний процес і про цей розлом, які проходять в Україні. І революція 2013-го, Революція Гідності, тільки підтвердила наші гіпотези, наші передбачення. Тобто все відбувається так, як і має бути. І в цьому ми не відрізняємося від інших країн, які потроху відпадали від імперії. Ми зіткнулися з тими самими проблемами, як і інші країни за сто років. Це економічний тиск з боку колишньої метрополії, це політичні інтриги — також з боку метрополії, це дипломатичні погрози і, нарешті, це війна. Для мене війна, хоч я па-

цифіст і проти будь-якої війни, означає, що імперія зрозуміла, що ми відірвалися. Бо всі засоби, які вона використовувала, вичерпали себе за ці 26 років, і залишився тільки один — воєнний. І вона до нього вда-лася. Зверніть увагу, що всі ті країни, про які я кажу, від Фінляндії на півночі і Ізраїлю на півдні, всі пройшли через ці чинники і через війну.

— Це дуже добре, що Ви кажете про війну як про ілюстрацію відривання, так?

— Це лакмусовий папірець. Без війни неможливо остаточно відірватися від ще живої імперії.

— З іншого боку, чи відчуваєте Ви, що основна драма і трагедія нашої землі в тому, що вона відривається від усього російського орбітального, якраз будучи дуже серйозно інфікованою отим самим російським? Допоки ми православна країна, нам дуже тяжко вирватися з російської орбіти, поки ми все ж таки радянська країна.

— Я не називаю це «російським», я називаю це «євразійським». Це певна ментальність, якою живуть сотні мільйонів людей на землі на схід від нас. І що таке інфікована? У нас така історична доля, і не тільки у нас — у всіх країн, від Фінляндії до Ізраїлю, що розміщені між двома потужними центрами ідентичності — між європейським і євразійським. І протягом останніх сотень років — чотирьохсот, п'ятисот — ці два центри впливали на нас, породжуючи певну роздвоєну ідентичність. Цей ідентифікаційний розлом проходить крізь кожного з нас — він проходить не по Дніпру і не по лінії фронту зараз, а крізь кожну людину. Ми всі трохи євразійці, трошки європейці. І важливо, що в нас перемагає з часом. І всі ці майдани, всі наші волонтери, всі реформи, які так тяжко даються, — показують, що дуже повільно, а все ж таки перемагає європейськість.

— Добре. А євразійськість?

— Вона в нас чинить опір нашому руху, вона уповільнює наш хід. Наша швидкість залежить від того, наскільки в нас ще засіла ця євразійськість.

— Інакше кажучи, це хтось називає «совком» чи «совдепією».

— Це побутове. Я не вважаю це «совком», бо те саме було чотирьох років тому в Російській імперії, а тоді «совка» ще не було. Україна стала колонією імперії, а колонія — це також певна ідентичність. Якщо країна — не країна, а народ, бо країни не було — якщо народ перебуває в колоніальній залежності сотні років, це впливає на його ідентичність. Бо імперія, метрополія, дивиться уважно на найбільшу свою колонію і впливає насамперед на еліту цього народу.

— Наскільки глибоко все зайшло — з совковістю, з євразійськістю?

— Я не знаю, чим виміряти цю глибину, як вже казав, я заперечую термін «совковість», бо вважаю це більш давнім історичним чинником, євразійським. Він глибоко вкорінився, бо дуже сильний був вплив, дуже багато часу він був над Україною, цей вплив зі Сходу, тому це дуже глибока ідентичність, яка в нас сидить. Наприклад, майже в усіх країнах є прояви корупції. На Заході це хвороба. Був здоровий організм, який захворів на якусь хворобу, — наприклад, корумпованість. Це було і в Італії, в Греції, інших країнах. Для Заходу випрацьовані певні механізми — як оздоровити, як боротися з цією хворобою. У нас на Сході це частина культури. Частина нашої ідентичності. І проблема не в корупції...

— А в не опорі, так? У неможливості розпізнати це як хворобу?

— Ні-ні, проблема не в корупції, корупція — це похідна від загальної неповаги до законів. Євразійська ментальність, ідентичність, пов'язана дуже сильно з неповагою до закону. З повагою до авторитету, до сили, але не з повагою до закону. Та частина нас, що належить ще євразійського простору, відрізняє нас дуже суттєво від Заходу, де більшість поважає закон.

— Ну, у нас тієї правової свідомості немає, це говорить багато про що, так...

— Це наслідок. Це наслідок ідентичності — що в нас не правове суспільство. Це не причина.

— Скільки б Ви поблажок дали людям для того, щоб все ж таки їм побути трішки собою, отакими трішки паскудними?

— Ну, що значить «поблажок»? Я не оперую такими термінами. Триває природний процес звільнення від імперського минулого, від євразійської ідентичності. Він займає той час, який потрібно для природи, щоб оновити суспільство новими генераціями. В мене навіть жарт такий є, що в 1990-і нами правили колишні комуністи, у 2000-і — колишні комсомольці, тепер — колишні піонери, ще треба жовтенят пережити, а потім буде все добре. Це як Мойсей водив єврейський народ пустелею сорок років, щоб померли в дорозі всі, хто був у рабстві і хто народився в рабстві, бо рабів він не хотів приводити на нову землю — вони повинні були бути вільними людьми. Так і в нас — в тій країні, про яку ми мрієм, повинні бути вільні люди. Останні 26 років вони тільки народжуються, бо раніше народжувались всі вони в імперії, в комуністичній ідеології, і це зачіпало одразу після народження.

Бо атмосфера в родинях, у дитячих садках, в школах впливала на формування, на виховання саме отієї євразійської особи.

— А Ви оптиміст...

— Я реаліст. Це природний шлях. Життя оновлює, саме по собі незважаючи на те, що нам заважає оте наше минуле, яке персоніфікується в наших деяких навіть владних керманичах, у деяких постатях, які були сформовані ще у ті роки. Вони чинять опір цьому шляху і оновленню, але це також природно — ви не можете перевиховати людей, які сформувалися за ті часи, — вони вже підуть з життя тоді, коли долею їхньою написано, вони підуть з своїми перевагами, зі своїми стереотипами, своїми установками.

— Я розумію. Але Ви не помічаєте, що вони передають у спадок — оті самі стереотипи і установки? І це, певно, іде відтворення тих самих вад.

— Це і є природний процес — ми не можемо відокремити, ми не можемо сепарувати — забрати дітей від батьків. Це абсурд, це тільки радянська влада могла робити такі штучні експерименти. А у нас іде природний процес — чим більше змінюється генерацій — тим більше люди стають вільними від євразійської ідентичності. Ми не можемо це прискорити. Влада, держава, громадянське суспільство — можуть сприяти цьому рухові. Інколи вони сприяють, інколи заважають. Але все одно — життя бере своє.

— Ось коли Ви чуєте лозунг «Україна — для українців», який набув не того змісту, коли його було проголошено ще в 1920-і чи 30-і діями, які тільки зачинили певні доктрини, а зараз, у 2017-му, тобто з іншим аспектом, так, де українець — це також ідентичність, і вона багатомірна, які Ваші відгуки на цей лозунг?

— По-перше, я не чую таких гасел, «Україна — для українців». Я знаю, що певні маргінальні групи, скажімо так — у європейському форматі вони називаються праворадикальні — ним оперують, але я не випадково сказав «маргінальні» — вони не мають впливу на суспільство. Ми дуже уважні до різних соціологічних досліджень, бо без цього неможливо зрозуміти певні тенденції в нашій країні. Під час війни зростання ксенофобії — це природно. В Україні є зростання ксенофобії, ми бачимо це з досліджень, щодо росіян, але дуже незначне. Україна дуже поміркована, дуже консервативна країна в сенсі колективної ідентичності її населення, і не так легко вивести її зі стану рівноваги і повести за радикальними гаслами. Це мене заспокоює.

— А як Ви трактуєте для себе термін «політичний українець»?

— Він не релевантний. Ми побачили на майданах, можливо, це не дуже подобається радикалам, що в Україні йде процес народження політичної нації. Української — але не етнічної, не етноцентричної, а політичної нації. Це процес, який відбувся у всьому світові, але так давно, що про нього вже, можливо, забули. Зокрема, у XIX ст. багато країн перейшли від етноцентричної на громадянсько-центричну націю. Приміром, у Франції на початку XIX ст. уже казали, наприклад, на євреїв, що це «француз Мойсеевого закону». Це означає, що суспільство себе бачить не як етнічну націю, а як громадянську. Коли вони казали «француз», вони не мали на увазі етнічного француза — вони мали на увазі громадян цієї країни, яка перемогла середньовічну деспотію, аристократію і почала свій демократичний розвиток. У нас відбувається те саме. Незважаючи на побажання якихось керманичів, незважаючи на побажання радикалів, триває формування природним чином — бо це працює природа, а не штучні утворення на кшталт деяких політичних чи ідеологічних угруповань — вони штучні, але грають свою роль. І в цьому є певна природність: у спектрі мають бути і праві, і ліві, і центр — всі повинні бути, проте вони не впливають на основний шлях, на мейнстрім.

— Але що має бути спільним знаменником для тих, хто хоче асоціювати себе з цієї землею, з цією країною?

— Останні вибори у Франції, і зараз у Німеччині, показали, що правих радикалів там більше, ніж в Україні. І вони більше впливають на свої країни, ніж праві радикали на нас. Так що я поки спокійний щодо цього. Я тому й наголошую, що маргінальні групи не мають суттєвого впливу — навіть під час війни. І це дуже важливо зазначити. Вони мали невеликий вплив — коли в 2012 р. протестний потенціал проти кліки Януковича зосередився на радикальних групах, і «Свобода» отримала 10,5%. Більше вони стільки не мали. І я думаю, що їй не будуть мати, бо повинні збігтись всі ті обставини, які були в 2012-му: по-перше, криза націонал-демократії, по-друге, така постать, як Янукович, яка не мала меж у пограбуванні країни і в поступовому придушенні демократії. Позаяк таких обставин може і не бути більше, то суспільство більше не віддасть радикалам багато голосів. Ми дуже уважно придивляємся до кожного, хто має радикальні погляди. У нас є моніторинг, є аналіз, у нас працюють дуже хороші експерти в цій галузі, і ми їм довіряємо.

— А Ваша ідентичність — яка?

— Так само роздвоєна. Як і в інших. Я розумію, що Україні потрібно бути європейською країною, але це не означає для мене, що вона повинна ввійти в ЄС. Для мене важливо, щоб в Україні поступово поширювалася система європейських цінностей, які насправді є загальнолюдськими. Водночас, щоб вона зберігала свою особливість — саме українську, національне своє забарвлення, бо входження в європейську систему цінностей не повинно лякати консервативну частину суспільства, яка хоче зберегти традицію, зберегти національні риси. Можна зберегти національні риси, і все ж таки стати європейською нацією, враховуючи систему європейських цінностей. І це насамперед — повага до закону. Бо в законі нічого національного нема — це цивілізаційний чинник, а зовсім не національний.

— Як людина мудра, як Ви дивитеся на те, що багато людей, в яких проявилось і навіть прокидається інколи неофітське почуття до України, вони для себе відкрили свою цю українську ідентичність, у них вона дуже так буйно проявилася, і які все-таки кажуть, що «так, ми українці, але ми все одно будемо тотально умовно російськомовними, і ми плювали на закон про державну мову». Інші кажуть: «Так, ми також є громадяни цієї країни, ми навіть воюємо в АТО, але ми все одно хочемо бути в орбіті Шуфутинського, Маші Распутіної, Пушкіна й інших», абсолютно не українських матриць, так. Де тут провести оцей правильний водорозділ?

— Ми не можемо вимагати, щоб велика країна — 45 мільйонів, а ще 20 мільйонів за кордоном, діаспора — одномоментно змінила свою культуру, свою ідентичність. Це абсурдні передбачення, так неможливо міняти. Вам заважає Шуфутинський? Якщо Ви не маєте його за свого кумира, то що Вам заважає? Масова культура — вона є у всіх країнах. Яка різниця — Брітні Спірс або Шуфутинський? Кожному своє.

— Різниця значна, тому що Брітні Спірс в Крим не приїде співати.

— Культурна еліта на Заході також не сприймає певні шансони чи певні міські романси, чи навіть ту саму рок-зірку.

— Я запитую про певні маркери, маркери, за якими ти асоціюєшся саме з цим?

— Я розумію. Мені це не заважає. Мені було би прикро, якщо би в кожній наступній генерації прихильників Шуфутинського було би більше, ніж Квітки Цісик, відомої української співачки. Мені важливі не одномоментні зрізи, а вияви тенденції в тому, в чому ми живемо.

— Добре. Ще таке запитання — які критерії вимірювання цього?..

— Я не знаю, чи хтось вимірює це і за допомогою яких критеріїв. Але знаю, це не пов'язано з мовою українців, незалежно від того, вони україномовні чи російськомовні, і це не пролягає між етнічними групами, бо є представники інших етнічних груп, які краще володіють українською мовою, ніж деякі представники українського соціуму. Ми маємо конфлікт. Цей конфлікт, ще раз кажу, не міжетнічний, не міжрелігійний, не міжмовний, він — міжцивілізаційний. І ми бачимо представників російськомовної спільноти — патріотів України. Які воюють, віддають своє життя за те, щоб Україна стала незалежною від імперії. І бачимо україномовних, які заважають Україні бути незалежною. І ми знаємо, хто це. Хоч вони щирі, на перший погляд, українці — по мові, вони знають, можливо, і літературні твори українських письменників добре, але це не означає, що вони не прислугують ворогам України. Ось що важливо зрозуміти.

І ще стосовно мови — я знаю приклад Ізраїлю. На початку 1950-х, тільки після того, як постала держава, політичну верхівку представляли вихідці з Європи — з Польщі, з Румунії, з інших країн — зокрема, і з України був хтось — наприклад, Голда Меїр, з Білорусі. Політична верхівка була європейська — ашкеназька, і вони володіли добре мовою ідиш. А більшість, яка приїхала в Ізраїль із країн Північної Африки, з Азії, була івритомовною. Вони знали і місцеві мови — фарсі чи якісь ще мови, навіть берберську мову знали вихідці з Марокко, чи арабську мову вони знали, але все ж таки для міжєврейського спілкування була мова іврит, бо вони були більш релігійні. І був конфлікт. Навіть би-лися в парламенті, яка мова повинна бути державною. Все ж таки переміг іврит. Тепер — немає проблеми. Тепер я знаю, в двохстах школах Ізраїлю вивчають ідиш, бо це перестало бути серйозним чинником в боротьбі цих двох мов. Тому треба спокійно до цього ставитись. Усе під владою природних чинників, які діють щодня, і вдень, і вночі, незважаючи на свята — вони діють на оновлення генерації, про яке ми вже говорили. Якою мовою будуть говорити все більше й більше молоді — ось це важливо. Я вчора виступав в Українській академії лідерства, там було 35 молодих людей віком 17–19 років, з різних регіонів України, ми вільно спілкувались українською мовою. Саме такі, якими вони через 15–20 років почнуть входити в політику, на керівні посади. І я не бачу в цьому проблеми. Сьогодні просто живі ті, хто зник, що в СРСР розмовляли російською мовою, — вони не можуть цього позбавитися. Саме життя, вірніше, кінець їхнього життя — позбавить нас цієї проблеми.

ІНТЕРВ'Ю З ЄВГЕНОМ КИСЕЛЬОВИМ

Телеканал Прямий «Кисельов. Авторське». Гість програми Йосиф Зісельс.
Ефір від 3 січня 2018 року

Вітаю всіх, хто в цю хвилину дивиться «Прямий канал». Мене звати Євген Кисельов. Герой моєї сьогоднішньої програми — Йосиф Зісельс. Це людина цілісна в усіх своїх втіленнях, але для початку я обмежусь тим, що він — співпрезидент Асоціації єврейських організацій та громад України. Хоча він має і багато інших ділянок бурхливої діяльності. І дуже багато цікавого було в Йосифа у минулому. Про все це ми поговоримо. Але для початку я хотів би вас запитати: ваша Асоціація — заради чого вона існує? Які її головні завдання? Адже я так розумію, що це не релігійна організація, чи релігійний аспект теж присутній?

— По-перше, в єврейському житті релігійний аспект наявний завжди, навіть коли представники цього життя відмовляються про це думати. Але ми — об'єднання різних організацій та общин, які вважали за потрібне розділити з нами спільну мету і завдання. Таких організацій, які свого часу, ще 1991 р., увійшли до нашої організації, близько трьохсот. Це приблизно половина єврейських організацій та єврейських общин України, що існують номінально. Серед них є молодіжні, ветеранські, світські, релігійні. І ми як громадська структура просто вважаємо, що ми — сервісна організація, яка задовольняє запити і побажання євреїв і єврейських організацій України. Чого вони потребують — у тому ми й намагаємось допомогти. Звісно, все у нас не виходить, ми не замагуємось на все, але під нашим дахом ціла низка проєктів — близько ста: видавничі, освітні, соціальні, дослідницькі проєкти. І дуже великого значення ми надаємо проєктам, що присвячені вихованню та освіті — і в дитячому, і в підлітковому, і в юнацькому віці. Це виховання не лише традиції — знайомство з єврейською історією для тих, хто хотів би з нею ознайомитись, але й виховання толерантності — міжетнічної та міжконфесійної. Тобто ми маємо проєкти, які знаходяться не тільки всередині єврейської громади, а на межі між єврейською громадою і навколишнім світом.

— Але якщо порівнювати, ви згадали про 1991 р., коли ваша організація лише спиналася на ноги. А ось до 1991 р., я свідомо заглиблююсь, для євреїв України, втім, як і для євреїв усього колишнього СРСР, мабуть, існувало дві мети, проблеми: або виїхати до Ізраїлю, або лишатись тут і протистояти антисемітизму.

Насправді мета єдина — вижити.

— Ще була проблема асиміляції.

— Так. Але насправді стратегічна мета була єдина — виживання в умовах, в яких вони тоді жили, — в умовах СРСР. А це механічно впливало з тих завдань, які стояли перед євреями, що проживали в різних імперіях. Завдання меншини завжди — вижити, отримати якомога більше прав у цій імперії й реалізувати себе через ці права. Зрозуміло, що в суворій Російській імперії це було зробити дуже складно. І це призводило до різних проблем на межі саме між єврейською громадою та іншими спільнотами.

— Зараз завдання виживання вже не таке актуальне?

— Завдання виживання актуальне завжди, особливо в євразійській цивілізації.

— Я зараз про Україну.

— А Україна водночас ще й частина євразійської цивілізації, яку вона ще не покинула. А коли вона прийде до європейської — поки незрозуміло. Це у віддаленому майбутньому. Ми на перехідному етапі, але ми несемо з собою дуже багато антицінностей, якщо можна так про них висловитись, запозичених у євразійській цивілізації. Одна з них — цінності виживання, виживання практично будь-якою ціною в тих обставинах, в яких і людина, і община, опинилися доля або Б-г.

— Доля єврейського народу в Україні, українських євреїв, як і раніше, зазнає якихось потенційних загроз? Є антисемітизм?

— Питання, мені здається, риторичне. Антисемітизм є завжди. Тут питання в тому, як його позначити, який його рівень. В Україні зараз мінімальний рівень антисемітизму. За ті 30 років, що я займаюсь і цією проблематикою, я бачу, що дуже невисокий. Але водночас він є. Минулого року не було жодного випадку насильства на ґрунті антисемітизму. І було близько 15 випадків, якщо я не помиляюсь, вандалізму. І він мінімальний за останні роки.

— Як Ви це кваліфікуєте?

— Я кваліфікую це так, як кваліфікують це наші дуже професійні

експерти. Вони поділяють погляд європейських експертів. Що таке антисемітизм? Це дві категорії, що об'єднуються в одне поняття. Одна категорія — це *hate crimes*, тобто насильство. Друга — це *hate speech*, тобто мова ворожнечі.

— Тобто коли тобі в обличчя крикнули «жид пархатий» — це *hate speech*?

— За європейськими даними, це *hate crimes*. Це пряма загроза. І європейці відносять це до *hate crimes*. А ось стаття в газеті — це *hate speech*, або матеріал в інтернеті, яким ми зараз не займаємось через слабкі ресурси. Але ми зараз домовляємось з однією ІТ-компанією України про розроблення комп'ютерної програми, яка буде проводити початковий моніторинг, виїмку з інтернету відповідних матеріалів. А вже потім експерти оцінюватимуть їх у питанні приналежності до *hate speech*.

— А вандалізм — це паплюження єврейських пам'ятників, си-нагог, могил?

— Так, це паплюження пам'ятників, могил, це написи на стінах, свастика в підземних переходах — тобто те, що змушує людей тривожитися і наражає їх якщо не на безпосередню, то непряму загрозу.

— І ось таких випадків не було?

— Близько 15 минулого року.

— І жодного випадку насильства?

— Так. Позаминулого року був один випадок. І на тлі війни, яка сьогодні відбувається, яку Росія сьогодні проводить проти України, я думаю, що це дуже невисокий рівень. Тому що загалом під час воєн і супутніх пропагандистських маневрів тієї країни, яка воює проти нас, це невисокий рівень.

— А ось поправте мене, якщо не погодитесь. Мене ця тема завжди хвилювала, завжди цікавила. Я багато над цим розмірковував і дійшов до такої формули, що в Україні, на мій погляд, сьогодні практично відсутній, в будь-якому разі я його не бачу й не відчуваю, такий ось ідейний, теоретично обґрунтований антисемітизм. А побутовий — існує. За моїми спостереженнями, в Росії ситуація цілком інша. Там багато ідейних антисемітів, які продовжують свято вірити й поширювати ідеї протоколів сіонських мудреців, а на побутовому рівні все це стало значно менш гострим.

— Порівнювати складно, оскільки ми вже, дякувати Б-гу, дуже різні країни. Ми постколоніальна країна, яка прагне звільнитися від

цієї трьохсотрічної залежності і все-таки дістатися до західної європейської цивілізації. Росія — постімперська країна, і соціальні механізми працюють інакше. В Росії, до речі, на наш погляд і погляд наших експертів, теж рівень антисемітизму невисокий. Але це все на тлі західного антисемітизму, який за останні десятиліття набув навіть нової формули — неоантисемітизм. І в цьому, західному антисемітизмі, наявні два потужні чинники, відсутні в наших країнах, — що в Росії, що в Україні — хоча вони дуже різняться. В Росії, я сказав би що антисемітизм, як і все інше, має досить регульований державою характер. Те, що влада допускає, — те й відбувається, що не дозволяє — не відбувається. Ми знаємо ряд судових процесів, до речі, за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в Росії — цим влада контролює ту частку антисемітизму, яка присутня в суспільному просторі.

— Але у нас, в Україні, такого нема. У нас Володимир Гройсман — прем'єр-міністр.

— Але в Росії теж можна навести як приклад низку прізвищ політиків, які мають єврейське походження. Насправді це ні про що не свідчить. Що з того! Я кажу про західний антисемітизм, який якісно відрізняється сьогодні від східного. Східні — це наче форми, що відживають свій вік, нічого нового в них нема. Хіба що деякі праворадикальні елементи, які штучно придушувалися в радянський час. Зараз, завдяки гласності, менше в Україні, трохи більше в Росії, вони проявляються. Це неонацистські групи, організації, переважно маргінальні, вони не представлені в парламентах ні Росії, ні України, проте вони існують, і ми дуже уважно їх моніторимо й відстежуємо, аналізуємо. На Заході є два потужні чинники. Перший — це радикальне крило ісламської діаспори.

— І завдяки цьому з Франції зараз найбільша еміграція до Ізраїлю?

— Ні. З Росії.

— Пару років тому найбільше виїжджало з Франції.

— З позаминулого року Росія вийшла в лідери еміграції до Ізраїлю. Ви правильно кажете, була Франція, на другому місці була Україна, Росія була на третьому. Потім вона перемістилась на друге, зараз впевнено лідирує.

— Це те, що англійською називається *insecurity* — почуття не впевненості у завтрашньому дні?

— Так. Але водночас є особливість у російській еміграції — це люди, котрі отримують громадянство в Ізраїлі і все ще допрацьовують, поки є можливість заробляти відносно великі гроші, допрацьовують у Росії. Але вони вже підготували собі запасні місточки до відступу.

— **Це теж, до речі, багато про що говорити.**

— Другий фактор на Заході цікавіший — це модна в колах лівої інтелігенції, професури, студентських кампусах гіпертрофована ідея ставлення до прав людини, що призводить до засудження дій Ізраїлю на контрольованих територіях, антиізраїльської пропаганди і непрямим чином — антисемітської. Це така складна конструкція, яка, проте, дає про себе знати, дуже вагома в західних країнах.

— Останнім часом я часто буваю в Ізраїлі і спостерігаю те що навіть молоді ізраїльтяни заражені цими антисемітськими настроями. Це своєрідна історія, але, умовно кажучи, молоді ізраїльські ліві починають засуджувати свій уряд за ту політику, яку він провадить у боротьбі з арабським тероризмом, арабським екстремізмом. І ось я з одним таким молодим чоловіком почав спілкуватись і був цілковито вражений, що він не знає своєї власної історії. Він не знає історії розділення Палестини, першої арабо-ізраїльської війни і багато іншого — *tabula rasa*.

— Насамперед, це не лише молодь, є і старші ліві, вони зараз не такі популярні, як, припустимо, 30 років тому, однак політичний розділ в Ізраїлі мені нагадує розділ в Україні. Хто такі праві в Ізраїлі? Ті, які за жорстку позицію з палестинцями та арабськими країнами. Хто такі ліві в Ізраїлі? Люди, які за м'яку позицію з навколишніми арабськими країнами. Так само в Україні. Хто у нас праві? Ті, які за жорстку позицію з Росією, а ліві — ті, хто за перемовини з Росією, за м'яку позицію. І це цікаво, оскільки не залежить від соціально-економічних устремлінь цих людей. А повсюди в нормальних країнах політичний спектр формується насамперед за рахунок твого ставлення до соціально-економічних проблем.

— **Це тенденція останнього часу...**

— Ну як. В Ізраїлі це вже 70 років.

— Я маю на увазі, що ця тенденція зараз добре прослідковується в Європі, коли ультраправі набувають нової популярності, озброюючись лівими та ультралівими гаслами, поєднуючи соціальний популізм із традиційними правими гаслами.

— Я саме це хотів додати, що це швидше праві популісти, які в чомусь близько сходяться з лівими популістами, оскільки популізм є більше навантаженою категорією, ніж ліві чи праві. Але насправді феномен тренду консерватизму, який зараз простежується, останніми роками в Європі, Америці, інших країнах дуже цікавий. Його варто аналізувати й зрозуміти, де наше місце в цьому тренді. Якщо ми прагнемо бути європейською країною, хай навіть у віддаленому майбутті, в чому наші консервативні устремління.

— **А Ви маєте відповідь?**

— Я не маю остаточної відповіді, я маю спробу розмірковувати над цим феноменом. Я думаю, що цікаво — відносини України й Польщі, які останнім часом змушують нас хвилюватися. Я намагався зрозуміти, я був нещодавно в Польщі з презентацією своєї книги і зустрічався там з різними людьми — українцями, поляками, нашим послом у Польщі Андрієм Децицею, і мені здалося, що існує певна гіпотеза, яку недостатньо враховують — що антиукраїнські настрої в Польщі з'являються не самі по собі, а внаслідок внутрішньої польської політичної боротьби. Коли ця нова партія, що прийшла до влади, «Право і справедливість», бореться зі своїми ліберально-демократичними опонентами і через те, що ліберально-демократичні опоненти, перебуваючи при владі, дружньо ставились до України, це відображається і в деяких антиукраїнських елементах. Водночас, як мене запевнив посол, ніколи не було таких досить потужних економічних відносин, торгових відносин між Україною та Польщею, як зараз. Цікаво, що той закон про освіту, дуже контroversійний, що викликав критику, зокрема й від нас, національних меншин...

— **А ви критикували?**

— Який засудили Угорщина і Румунія, але, до речі, який підтримала Венеціанська комісія, а Польща також його підтримала. Чому? Це консервативний елемент нашої політики. Може, випадковий, можливо — ні, але він консервативний, він за українську мову, її домінування в освіті тощо. Поляки розглядають це як консервативний елемент, отже, відчують близькість до нього, але ще не всієї країни — оскільки країна ще не правоконсервативна, як собі уявляє польська коаліція, що перебуває при владі. Я не знаю, чи буде у нас таке колись. Справа в тому, що у нас немає соціально-економічних груп, які б диктували консервативну ідеологію. У нас взагалі в парламенті немає ідеологій, у нас лідерські партії.

— Так, лідерські партії, які за все добре і проти всього поганого.

— Але це як раз елемент євразійської культури — лідерські партії. Коли авторитет важливіший за ідеологію. Авторитет, лідер...

— Але в нас є ідеологічні партії — у нас є партія «Свобода», вона все ж ідеологічна...

— Після того, як вони пройшли до парламенту й опинились в уряді, багато хто розчарувався, що вони взагалі мають ідеологію — вони проявили себе геть не краще, ніж попередні і наступні.

— Принаймні їхні програмні установки зрозумілі — «Україна для українців».

— Так, але декларовані ідеології ще не означають, що партія ідеологічна.

— Знаєте, яка є ідеологічна партія?

— Можливо.

— Лібертаріанська партія, яка говорить, що головний, універсальний рецепт лікування України — це мінімальний рівень оподаткування.

— Ви сказали дуже важливе слово — «говорить». Говорити й бути — це різні речі.

— Ви згадали, що їздили до Польщі презентувати свою книгу. А що за книга?

— Ця книга вийшла у квітні вже минулого року. Це велике інтерв'ю, яке провела зі мною упродовж півроку польська журналістка Ізабелла Хруслинська. Це такий формат — книга-інтерв'ю. І ось ми з нею протягом півроку зустрічались у різних місцях, день-два розмовляли, і потім вона все це збрала у книгу. Там три великі частини. Перша — звідки я, моє походження, сім'я, юнацькі роки, моє входження до дисидентського середовища і реалізація себе як дисидента. Друга частина — єврейський аспект життя, розвиток єврейського життя в Україні, єврейських організацій. І третя частина — це Україна: моє ставлення до України, як я бачу Україну сьогодні, як бачу її розвиток. Ось така книга. Вона українською мовою. З трьох книжок, які в мене вийшли, це перша книга українською мовою.

— З приводу Вашого входження до дисидентського руху. Я правильно розумію, що... Це я, швидше, звертаюсь до глядачів, я кажу, що Йосиф Зісельс — ветеран дисидентського правозахисного руху радянських часів. Ви двічі сиділи у в'язниці, причому не як єврейський активіст, це було, як я розумію, окреме відгалуження правозахисне...

— Це не так просто. Через мою підвищену активність, як Ви сказали, «бурхливу активність», я мав багато інтересів не лише зараз, але і в минулому. У мене був елемент єврейської активності, я займався захистом прав «відмовників» того часу, хто пам'ятає цей термін. Але домінантою все ж був правозахисний рух, демократичний і були певні зосередженості на окремих елементах.

— Як Ви потрапили до дисидентського руху?

— Це відбулося якимось природно. Я ще в школі, в старших класах, почав знайомитися з самвидавом. Перше знайомство було, як часто буває, випадкове, але згодом я цим зацікавився.

— Хто дав першу самвидавську книжку?

— Не пам'ятаю.

— Не тато з мамою?

— Ні.

— Тому що я пам'ятаю, мої батьки мене ретельно оберігали від всякого самвидаву — не доведи Б-же потрапить до рук.

— Мої батьки, я думаю, взагалі не знали про самвидав.

— Мої знали, але не допускали, щоб він потрапив до моїх рук завчасно.

— Ви — москвич, а я з Чернівців. У цьому є суттєва різниця. Це провінція, до того ж, єврейська родина... Ні, мені дав хтось із знайомих. Одна з перших книжок самвидаву, яку я прочитав, — це була «Доктор Живаго» Бориса Пастернака. Тобто я вже тоді відчув, але ще не усвідомлював, інтуїтивно, цю різницю між офіційною, декларованою нам історією СРСР, і тією, що ставала відома з джерел самвидаву і якій я почав вірити. Тому що я порівнював те, що було написано, з тим, що нас оточувало. Спочатку інтуїтивно, а згодом дедалі більш усвідомлено почав розуміти, що правда не в офіційній історії, ідеології, а саме в тих матеріалах, які друкуються самвидавом. І дедалі більше самвидав. Спочатку знайомство з ним, потім роздавав друзям і знайомим, яких хотів бачити своїми однодумцями, потім передрук, розмноження — такий природний розвиток упродовж десяти років. Потім я зацікавився проблемою допомоги політв'язням та їхнім родинам, оскільки з самвидаву я почав дізнаватися про багатьох політв'язнів, про умови їхнього утримання, умови, до яких потрапляють їхні сім'ї, захопився допомогою політв'язням. Потім почав збирати інформацію, оскільки у мене було багато відряджень, я почав тоді працювати інженером техконтролю теле-

центру в Чернівцях, я багато їздив Західною Україною. Я почав збирати інформацію про порушення прав людини і потім зосередився на розслідуванні використання психіатрії з політичною метою. І паралельно невеличкий струмочок цієї діяльності — це робота з «відмовниками».

— **Відмовники — це люди, яким відмовили у виїзді до Ізраїлю.**

— Так, відмовили в їхньому праві виїзду за кордон. І на початку 1980-х їх було, якщо не помиляюсь, 40 000 в СРСР. Пам'ятаєте ж, на відміну від інших, що 1980 р., перед Олімпіадою, практично закрили виїзд за кордон.

— **Якись одиниці виїжджали...**

— Але порівняно з виїздом у 1970-і ... виїжджали десятки, але порівняно з тими ста тисячами, які виїхали в 70-і, це був дуже слабенький струмочок. І ось права цих людей, а за Декларацією прав людини одне з прав — вибір місця проживання, свобода людини у виборі місця проживання. Я також цим цікавився, але з погляду правозахисного, швидше. Це теж було, але посідало незначне місце.

— **Але це теж була якась організація чи це були неформальні зв'язки? Я маю на увазі з вашими однодумцями, які займались тим самим. Загалом не лише в єврейській частині, а кажучи про правозахисний рух.**

— Були невеликі групи різного роду, вони не були об'єднані між собою. До речі, нещодавно написав роботу про зв'язки українських та єврейських дисидентів. Я виступив з доповіддю під Нью-Йорком на одній з конференцій, але це окрема історія. Були різні групи. Оскільки людина зазвичай одна рідко працює, хоча бувають і такі випадки, що люди, об'єднані спільними завданнями, невеликими цілями і поділяють переконання один одного. Вони були в українському середовищі, були і в єврейському. В єврейському середовищі це було більшою мірою навколо «відмовників». Це були нелегальні курси вивчення івриту, вивчення традицій. У Москві були організованіші групи, там навіть семінар з єврейської культури 1976 р. відбувся, теж підпільний. Навіть підпільне соціологічне дослідження в єврейських колах провели до цього семінару. Я добре про це знаю, оскільки мої друзі брали в ньому участь. В українському середовищі існували свої групи...

— **Також були підпільні викладачі івриту. Якщо я не помиляюсь, нинішній спікер Кнесету Юлій Едельштейн — людина, яка свого часу відсиділа у радянській в'язниці саме за...**

— Родом з Чернівців, я добре знав його сім'ю — батьків, бабусю, дідуся. І його знаю з дитячих років.

— **Смішна історія про його батька. Буває ж таке. Син — спікер ізраїльського парламенту, а батько — православний священник в Костромській губернії, теж відомий учасник правозахисного руху.**

— До речі, я знайомий з багатьма людьми, яких можна назвати інтелектуалами, але отець Георгій Едельштейн — один з найцікавіших інтелектуалів, яких я зустрічав у своєму, вже досить тривалому, житті. Я знайомий із ним. Так ось. Існували групи і в українському середовищі, є відомі групи, наприклад група Лук'яненка і Кандиби — ще з 1961 р. Це були члени партії, до речі. Це був такий ревізійонізм комунізму, тобто за комунізм з людським обличчям, але українського гатунку — тобто був обов'язково національний елемент. Потім є відома група «Український національний фронт». Мій друг Зеновій Красівський, який був у цій групі, це 1967 р. Були рухи, групи інтелігентів, що збиралися в середині 1960-х навколо Івана Дзюби, Івана Світличного та інших діячів такого українського відродження 1960-х. Нарешті Гельсінська українська група, до якої я вступив 1978 р.

— **А як Вам довелося вперше потрапити до в'язниці?**

— До того йшлося. Це було детерміновано моєю діяльністю, що дедалі зростала. Не можу сказати, що я прагнув, але я був готовий. Я читав дуже багато матеріалів, вивчав кодекси, процесуальний, кримінальний, оскільки це вимагалось для правозахисту інших людей, арештованих чи ув'язнених. І я дуже багато знав про це, я жив цим життям. Я ж кажу — я не прагнув до в'язниці, але був готовий до неї.

— **І коли це сталося вперше?**

— Ряд затримань був перед цим, обшуки були, але безпосередньо арешт відбувся у грудні 1978 р. — саме тоді, коли я збирався їхати до Москви брати участь у демонстрації на День прав людини — 10 грудня.

— **Тобто арештували, щоб упередити Вашу поїздку?**

— Я думаю, що це був швидше привід, ніж причина. Я отримав свої три роки за наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський суспільний та державний лад, і за ту літературу, яка в мене була, яку я поширював. І отримав три роки — максимум за цією статтею, і спокійно їх відбув.

— **Де відбували?**

— В Україні. В дуже складній зоні посиленого режиму, це Чернівецька область, поселення Сокиряни, шахта з видобутку каменю-вапняку. Я побув на шахті деякий час, потім мене все ж вивели у зв'язку з виразковою хворобою, тому що були наполегливі захисні листи на мою користь, мене звідти вивели. Я на різних роботах там пробув до кінця строку, звільнився у кінці 1981 р. Хоча, якщо відверто, не розраховував на це — оскільки в той час вже почалася, як її називаю, «агонія радянської влади». І багато хто із зони не виходив — отримував другий строк прямо в зоні. Проти мене теж готували справу, але, мабуть, хтось там нагорі вирішив, що «хай виходить», сподіваючись, що я виїду разом з родиною за кордон. Я не виїхав, і мене менше ніж за три роки знову посадили, 1984 р., за півроку до того квітневого пленуму горбачовського, який спочатку взяв курс на прискорення, а потім — на перебудову.

— Проте я знаю людей, які і 1985 р. у Москві потрапляли за ґрати, хоча був уже початок горбачовського часу.

— Юлій Едельштейн — я вже зараз не пам'ятаю, його арештували чи то 1984, чи то 1985 р. Ще один викладач івриту Олексій Магарик теж потрапив в останні роки, вже після мене, і хтось із українців теж. Я ж кажу, це була агонія влади, яка, з одного боку, готувала себе до косметичної трансформації, а з іншого, продовжувала за інерцією переслідувати інакодумців.

— Так 1984-го знову арештували...

— Знову, за тією ж статтею. І знову три роки. Більше не можна було, стаття не дозволяла. І я потрапив до зони на Уралі вже суворого режиму, яку теж благополучно відсидів до кінця строку, хоча мені пропонували амністію — ту саму відому горбачовську амністію.

— Горбачовську амністію після телефонної розмови з академіком Сахаровим, яка відбулась, здається, в самому кінці 1986 р.?

— Так, у грудні 1986 р. Андрій Дмитрович мені розповідав, як це відбулося.

— А ви були знайомі з Сахаровим?

— Так, звісно. А як можна було перебувати в такій відносно невеликій активній групі дисидентській і не бути знайомим із Сахаровим. Це складно. Дехто не був знайомий, але це швидше випадковість. Кожного разу, коли я був у Москві, я з ним зустрічався. І ось коли звільнився, у кінці 1987 р., їхав через Москву, я, звісно, зайшов до нього, і він

мені розповів про цю історію, що відбулась у грудні 1986 р., як йому телефонував Горбачов. А в нього ж не було телефону...

— Класична історія. Так само поставили телефон, по-моєму, Булгакову, Пастернаку...

— Без пояснень. Прийшли, сказали: «Ми вам ставимо телефон». І наступного дня зателефонував Горбачов, наче вони лише вчора спілкувались, і сказав: «Ну, досить вже сидіти, — я не переказую точно слова, а сенс. — Досить вже у Горькому бути, приїжджайте до Москви, тут дуже багато справ, роботи». На що Сахаров заперечив: «Ви розумієте, що це може статися лише після політичної амністії, амністії політв'язнів». Він каже: «Чудово, приїжджайте, ми це обговоримо». І десь у грудні вийшов Указ Президії Верховної Ради після цього... Він навіть двічі виходив. Уперше, по-моєму, в кінці грудня. Просто до мене прокурор приїхав із Свердловська на початку січня, в першій половині січня 1987 р. Потім ще був лютневий указ, який підтверджував це, і процедура була практично одна й та сама. Спочатку пропонували підписати якийсь папірець з відмовою від політичної діяльності, це була повна нісенітниця. Я взагалі не вважав, що займаюсь політичною діяльністю, для мене це було дещо інше — правозахист. І оскільки я за свої обидва терміни не підписав жодного протоколу, не дав жодного показання, навіть нейтрального, то я вирішив...

— У глухій відмові були?

— Так, у повній відмові. Це була для мене доволі природна позиція завдяки впертості, відомій від моїх родичів ще з дитинства, моїй закостенілій впертості. Для мене це була природна, органічна позиція, і я відмовився підписати цей папір і благополучно досидів ще до 19 жовтня 1987 р., коли мій строк закінчився. А через відмову від амністії я отримав рік адміністративного нагляду.

— У горбачовський час ще був адміністративний нагляд?

— Я рік просидів під наглядом, до жовтня 1988 р.

— Є відоме Солженіцинське «Благословенна ти, в'язниця...» Є діаметрально протилежний погляд не менш видатного, але не настільки знаменитого у зв'язку з життєвими обставинами Варлама Шаламова, який писав про те, що нічого доброго в'язниця не дає, жодної краплини позитивного досвіду.

— Я добре знайомий і з однією, і з другою творчістю, і вони дуже багато означають для мене. Але я не можу поділяти однозначно ні

одне, ні друге. Я жартую з цього приводу, що досвід буцегарні корисний, оскільки на просторах Східної імперії не зарікаються ніколи ні від суми, ні від тюрми, але я жартую, що не обов'язково для цього сидіти шість років. Року досить, щоб отримати цей досвід. Який це досвід? Насамперед відчуття своїх можливостей — що ти можеш, а що не можеш. Це не абстрактне завдання, там воно цілком реальне. Крім того, ставлення до людей, які сильно відрізняються від представників соціального прошарку, до якого ти належиш, оскільки я сидів з кримінальниками.

— А кримінальники як тоді ставились до політичних?

— Нормально. І з певним інтересом.

— Тобто їх вже не нацьковували, як колись, на класових, соціальних, ідеологічно чужих?

— Це вже кінець 70-х — початок 80-х, це вже зовсім інша історія. Дуже важливим є відчуття, що цілком не має значення, ким ти був до цього: які посади ти обіймав, чи була в тебе написана дисертація, розумний ти чи не дуже. Важливе лише те, що зараз. Як ти себе поводиш у цьому середовищі — це дуже важливо. І тебе сприймають не за національністю, не за релігією і не за твоїми заслугами на волі — а лише за твоїм способом життя в самій колонії. Це дуже важливо. Ось ці, власне, знання, а головне, як я сказав, відчуття своїх можливостей — це дає зона. Водночас, звісно, це велике моральне навантаження. Тому що зіштовхуєшся з явищами, які навіть у радянському житті для тебе є неприродними.

— Наприклад?

— Ви знаєте, я не уникаю розмов про в'язницю, виступаю, іноді мене питають. Я не живу минулим, оскільки в мене дуже багато справ у теперішньому, і я думаю про те, що буде завтра. Але деякі елементи я все ж таки не відкриваю. Для нормальних людей вони звучать дико. Мені довелося через це пройти, через споглядання й осмислення. Деякі стосунки між людьми всередині цієї спільноти, звісно, огидні. Але ти відрощуєш собі «товсту шкіру», інакше ти не можеш там вижити. І ти при цьому щось втрачаєш. Просто нормальна людина чутлива, вона має реагувати на виклики. А там реагувати на всі виклики означає загинути. Тим, хто жив у політичних зонах, було простіше — їх оточували їхні однодумці, нехай навіть кілька десятків. У кримінальному середовищі питання виживання дуже важливе. І як пройти че-

рез це, з одного боку, не зрадивши себе, а з іншого — не загинути. Це дуже складне завдання. Деякі епізоди я не розповідаю.

— До речі, це питання, яке мене завжди цікавило, і я іноді ставлю його людям, які над цим розмірковують, які знайомі з творчістю Солженіцина, Шаламова. Чому, на Ваш погляд, Солженіцина в 1960-і усе-таки друкували, а Шаламов був заборонений наглухо?

— Ви ж знаєте, що радянська влада жила кампаніями. Хрущову знадобився для його боротьби з минулим, тими угрупованнями, які підтримували сталінізм і продовжували його підтримувати ще в 60-і, культурний ґрунт, щоб на нього спертися. І Солженіцин виявився зручним своїм Іваном Денисовичем, коли його опублікували, по-моєму, в № 11 «Нового мира» 1962 р. Я думаю, що це випадковість, тому що було багато авторів, які до того часу писали про це і все «у стіл» загалом. Він потрапив під роздачу, потрапив таким чином. Але потім, як Ви знаєте, і це звернули.

— Це правда. Але я собі на це запитання відповідаю так. У Солженіцина в цій повісті описаний один дуже хороший день у житті Івана Денисовича. Там є якийсь соціальний оптимізм, якого у Шаламова абсолютно не було. Тобто це радянська людина, яка потрапила до в'язниці, але вона кладе цеглу, сподівається, що у неї попереду все добре. Це історія виживання, а там — історія загибелі.

— У таких жажливих умовах соціальний оптимізм — досить умовне поняття. Але ви, мабуть, правильно кажете. Є і це. Це якось відповідало ідеологемі, що загалом політика партії правильна, але є деякі викривлення. Їх треба перегорнути і рухатись далі.

— А коли Василь Гроссман пише «Життя і доля», де ставить знак рівності між більшовизмом і нацизмом, це точно, як казав Суслов, ще триста років не видадуть.

— Я зараз зіштовхнувся з цим у Німеччині. У нас були дискусії з німецькими істориками, які взагалі заперечують можливість порівняння. Для них нацизм — це жах, диявольщина, а комунізм — щось таке майже нормальне. Оскільки вони зіштовхнулись з комунізмом лише у Східній Німеччині, і то — у досить вегетаріанському вигляді. Вони навіть заперечують можливість порівняння. Це не ототожнення, а порівняння — метод пізнання. Щось є спільне, щось відмінне, в різних умовах ці ідеї розвивались і різні ідеї — одна — комунізму, друга — расизму. Вони впали на різний ґрунт і розвивались по-різному, але чому б не

порівняти? Я нічого поганого в порівнянні не бачу. Навпаки — я бачу і відмінне, і спільне.

— Прикро ще й те, що нацизм заслужено засуджується як один з найбільш крайніх проявів нелюдської ідеології та практики, але при цьому забувається, що в Німеччині зовні теж було дуже багато доброго в часи Гітлера. Тобто була якась ідилічна картинка. І, умовно кажучи, був фільм «Цирк» і була Лені Ріфеншталь з «Олімпією» та «Тріумфом волі».

— І головне — була глобальна підтримка.

— Навіть візуальна стилістика була одна й та сама.

Останніми роками я виробив певний образ цього. Для мене, на мою суб'єктивну думку, сприймати ХХ ст. неможливо без розуміння і означення ролі комунізму в ХХ ст.

— Яке, до речі, змінювалось.

— Не має значення. Я маю на увазі не ідеологію, а практику комунізму. Практика комунізму почалась відразу після революції, після більшовицького перевороту. Це був виклик усьому світові, оскільки ідею світової революції підтримували на початку практично всі лідери СРСР. Згодом почались ідеологічні лідерські суперечки. Але глобальна брехня почалась відразу і глобальне насильство — теж. Тоталітаризм — це вже 1918 р. І цей виклик усьому світові спричинив певну консервативну відповідь з боку різних країн. Ми знаємо, що спроба революції була в Німеччині та Угорщині. Їх придушили, оскільки там ще збереглися сили для протистояння. В СРСР виграли більшовики. Чим? Глобальною брехнею і глобальним терором. Без урахування цієї основи, на якій було побудовано життя суспільства у ХХ ст., неможливо зрозуміти все інше. Неможливо зрозуміти джерела нацизму, Другої світової війни...

— Але, вибачте, у 30-і СРСР знову стає світочем для декого. Британські аристократи на кшталт Філбі добровільно йшли служити до радянської розвідки.

— Є ілюзії, є ідеалізм.

— Ні, ця думка була доволі поширена — що лише СРСР зможе чинити опір нацистській загрозі в Європі.

— Мої тесть і теща вчилися в Європі, вони з Бессарабії, перед війною. І потім втікали, коли нацисти захопили Бельгію. Не потрапили до Америки — Америка відмовилась прийняти пароплав біженців, потрапили до Англії — Англія їх прийняла. І оскільки вони знали російську

мову, оскільки з Бессарабії, знали інші мови, їх взяли на роботу в радянське посольство перекладачами. 1949 р. вони повернулися до Бессарабії, вже радянської. Я питав їх, коли був юним і саме одружився: «Як ви могли? Хіба ви не бачили, що тут відбувається? Адже британські газети все це друкували». Вони кажуть: «Бачили, але не вірили — вважали це буржуазною пропагандою». А ви питаєте, звідки були симпатії. Тому що реальної картини вони або не знали, або не вірили в її реальність. Тому що були протестні настрої проти того ладу, що існував у тих країнах. Але протилежне було набагато гірше. Адже Франко теж намагався зупинити комунізм. Його роль дуже неоднозначно і зараз описується в іспанській історії. Досі люди пам'ятають, хто на якому боці був. І це, до речі, урок для нас.

— Добре, що Ви це сказали, тому що існує така думка, яку періодично пропагують люди, які просто не знають предмета — що начебто після смерті Франко настало національне примирення в Іспанії. А насправді — я знаю, мені доводилось бувати в Іспанії, я маю там знайомих — досі кажуть: «Дівчинко, не дружи з цим хлопчиком, у нього тато був франкіст».

— А Америка, де відбулася справжня громадянська війна? В Іспанії вона була умовно громадянська, оскільки діяли потужні зовнішні чинники — Франко підтримували німці, нацисти, а СРСР підтримував соціалістів. Але в Америці була справжня в 1860-х, досі все пам'ятають.

— Так, ось нещодавно був черговий спалах...

— Досі в Америці в родинх пам'ятають, хто на якому боці був. Це урок, ще раз кажу, для нас. Як довго пам'ятатимуть те, що відбувалось на цій території в страшні ті роки терору...

— Думаю, пам'ятатимуть довго, хто був за Януковича, а хто — за Майдан.

— Звісно, і це пам'ятатимуть. Тому що на долю нинішнього покоління припала саме ця трагедія — Небесна сотня і жертви на фронті. Вони не пам'ятають історію, вони, можливо, не дуже добре її вчать. Страшний терор ХХ ст., а комунізм приніс світові сто мільйонів жертв у ХХ ст. у тих країнах, де переміг — прецеденту такої трагедії немає в історії людства. І якщо цього не сприймати як фундамент ХХ ст., ми нічого тоді правильно не зрозуміємо. Я питав тоді в німецьких істориків: «Я антифашист. Моя родина постраждала під час Голокосту. Я взагалі антитоталітарист. Але скажіть, ті ідеології нацистів, що проявились

у 1920-х, а саме — антикомуністичні, ви вважаєте, це була правда? Чи ви повністю заперечуєте все, що було в ідеології нацизму? Адже це була відповідь агресивному виклику, що походив від Радянського Союзу». Вони заперечують, вони не хочуть цього бачити. Отже, на мою думку, вони неадекватно відображають історію. У них є домовленості, це дуже важливо в Німеччині — вони про це домовились і більше не хочуть до цього повертатися. Але час минає, сьогодні ми дивимось на історію ХХ ст. вже не так, як дивились очевидці, вже більша дистанція — а дистанція завжди допомагає поглянути краще на те, що відбувалось.

— Ви цілком правильно говорите, що серйозний історик ніколи не досліджуватиме події, що відбулися попереднього року чи п'ять років тому.

— Або ще коли живі учасники. Це ще не історія, власне. Тому такі...

— Не відкриті документи...

— Чому, зараз СБУ відкрило документи, але досі сьогодні політики і журналісти більше говорять про ці події, зокрема й української історії, ніж історики. Історики ще не розібралися. І зупинити це вкрай складно. Я намагаюсь донести, коли виступаю: «Зачекайте, дайте історикам розібратися». Але надлишкова політизація нашого життя змушує і політиків, і журналістів оперувати історичними подіями сімдесяти-вісімдесятирічної давнини так, наче вони вже вивчені, зафіксовані, і вже всі крапки над «і» поставлені. І дуже часто на цих історичних подіях відбуваються спекуляції. Кожний журналіст, кожна політична сила використовує їх у своїй пропаганді.

— Ну так. «Залиште історію історикам» — є така чудова теза, яку, на жаль, дедалі частіше доводиться повторювати. Тому що бачиш, як часто дійсно апологетичні різні версії історії беруть на озброєння в тих чи інших кон'юнктурних інтересах і в Україні, і в тій же Польщі.

— Ось зовсім нещодавня історія — встановлення пам'ятника Симону Петлюрі у Вінниці. Цьому вже сотня років, і однак досі живе і болить. І єврейська громада, і ми звернулися з листом до мерії Вінниці з проханням переглянути це рішення. Але переглянути певним чином. Враховуючи роль Симона Петлюри в історії України, все-таки він був прем'єр-міністром, якщо використовувати сьогоднішню термінологію, в УНР, досить висока посада. Ми це розуміємо, оскільки ми живемо в Україні і теж причетні до її історії. З іншого боку, через ті численні погроми, що відбувались на території України в той час, здійснювані

різними силами, — і червоними, і білими, і зеленими, і окремими частинами військ УНР, ми не можемо прийняти це беззастережно. У нас природний моральний протест проти цього. В нашій пам'яті цей час асоціюється саме з погромами.

— Існує така апологетична версія, що Петлюра начебто особисто сам не був антисемітом. Навіть більше — він закликав карати винних у погромах. І навіть щось на цю тему написав Жаботинський. Але Жаботинський, як ми пам'ятаємо, 1926 р., після убивства Петлюри, написав, що політичну і моральну відповідальність Петлюра все ж таки несе.

— Питання відповідальності — це, знову ж таки, питання і юристів, і істориків. Ми просто просили вдатися до компромісного рішення. Ми запропонували прибрати цей пам'ятник із двору відомого єврейського будинку, де в той же час існувала єврейська релігійна школа, і перенести його до іншого місця, яке більшою мірою асоціюється з історією України, з тим урядом, що в той час перебував у Вінниці — певний час уряд розміщувався у Вінниці. В цій будівлі знаходились допоміжні міністерства, не основні. Власник цієї будівлі, єврейської будівлі, помер, і не було спадкоємців — і цю будівлю просто надали для відповідних служб уряду.

— І яка була реакція?

— Нам відмовили. А ми продовжуємо наполягати.

— Зверніть увагу, як миттєво Володимир Путін зреагував на цю історію. Чому? Для мене цілком очевидно. Все, пов'язане з антисемітизмом для зовнішнього світу, Європи, Америки, — отруйний маркер. І щойно з'являється привід мазнути цим отруйним маркером ненависну Путіну Україну, він миттєво...

— Це частина пропагандистської війни...

— Цим отруйним антисемітським маркером намагалися помітити Майдан ще взимку 2014 р. «Кого ви підтримуєте? Там у центрі Києва мітингують антисеміти».

— Але ми, на мій погляд, досить успішно протистояли тоді цій пропаганді. Я пам'ятаю, як щовечора, до другої-третьої години ночі, завантажував до інтернету позитивні єврейські відгуки про Майдан. Тому що досить багато євреїв брали участь у Майдані і в захисті Майдану. І серед загиблої сотні є троє єврейського походження.

— Я пам'ятаю, як була вражена... це вже восени 2014 р. Одна моя американська знайома, у минулому — високопоставлений співробітник держдепартаменту, приїхала на чергову ялтинську стратегію і почала розпитувати мене, хто такі хлопці з «Правого сектору». Вони дійсно антисеміти? А тут повз проходив Борислав Береза. Я попросив його підійти. І сказав: «Ось людина, зараз незалежна, яка до недавнього часу працювала в «Правому секторі». Він, до речі, чудово розмовляє на івриті, що й миттєво продемонстрував. І там ця американка і люди, які супроводжували її, стояли зі здивованими обличчями — у них був когнітивний дисонанс.

— До речі, ця антиукраїнська пропаганда поширювалася у двох напрямках. Перший помітили всі, а другий — не дуже. Наші експерти, звісно, це відмітили. Одна частина пропаганди стосувалась того, що прийшли фашисти до влади, що Майдан фашистський, антисемітський і так далі. Це була більша частина пропаганди. Другий напрям пропаганди стосувався іншого аспекту. Це зрозуміло, оскільки ці дві версії спрямовувались на дві різні фокусні групи населення. Зміст пропаганди другої полягав у тому, що в Україні до влади прийшли євреї, і це сіоністська змова. Ця пропаганда орієнтувалась на молодь. А на людей похилого віку — що влада тепер фашистська, хунта прийшла до влади. Дуже цікаво для методолога з пропаганди розбирати те, в чому полягають відмінності наведених тут напрямів впливу на суспільну думку. І, незважаючи на явні протиріччя у цих твердженнях, їхніх авторів це абсолютно не бентежило.

— Насправді відповіддю від народної творчості стала поява іронічного терміну «жидобандерівці», який, як мені здається, виявився дуже ефективною зброєю — «Ну так, звісно».

— Час минає, і ми бачимо, що ця антиукраїнська пропаганда, попри те, що вона досі триває, знаходить дедалі менше підтримки і прихильників — як в Україні, так і на Заході. Не так легко її позбутися повністю, але ми бачимо, що «все минає...». Це як у тій відомій притчі про пастуха, який кричав «Вовки, вовки» — і йому просто перестали вірити.

— Ось Ви говорили про свою книгу, в ній описано Вашу біографію, і ще у Вашій книзі йдеться про майбутнє України, яким Ви його бачите. Сьогодні, коли минуло вже майже чотири роки після перемоги Революції Гідності, Ви зараховуєте себе до оптимістів чи тих, хто переживає смуток, розчарування, песимізм?

— Я думаю, що це спрощення — вважати, що є лише дві точки зору, табори.

— **Я свідомо іноді чорно-білі запитання ставлю...**

— Ще після Помаранчевої Революції, в якій я теж брав активну участь, я придумав певну формулу: не зачаровуйтеся — не будете розчаровані. Це в мене цілком органічна формула, що прийшла до мене з мого зеківського життя — «не вір, не бійся, не проси». Це дуже відома зеківська формула. Так і тут: не треба вірити ілюзіям, треба жити конкретним, реальним життям, тими завданнями, які ми ставимо. Адже фактично ми вирішуємо глобальне завдання, «ми» — я маю на увазі насамперед громадянське суспільство України. Передусім я себе ототожнюю саме з громадянським суспільством України. Я ніколи не працював при владі, в уряді. Я, можна так висловитись, 50 років перебуваю у громадянському суспільстві — я належав до нього навіть тоді, 50 років тому, коли такий термін ще не існував. Громадянське суспільство, яке, на мій погляд, на сьогодні є лідером з просування України до західної цивілізації, демократичного суспільства, вирішує глобальне завдання. Воно полягає в тому, щоб 45-мільйонний народ, частина якого перебувала в євразійській ідентичності, якимось чином перевести до європейської цивілізації, змінити його колективну ідентичність, його систему цінностей. Це тектонічне завдання. Були різні країни, невеликі, які відколювались від імперії — країни Балтії зі своєю історією та інші постколоніальні країни. Ми бачимо в них різні долі, але такої великої слов'янської православної країни ще не було, яка відкололося б від імперії. В якомусь сенсі ми не унікальні, оскільки йдемо тим же шляхом. Ми унікальні в іншому сенсі — що досвід треба набувати заново. Такої великої країни не було. Ми упродовж сотень років перебували в «обіймах» цієї Східної імперії. Ідентичність, яка тиснула на нас зі Сходу і якій чинила опір ідентичність Заходу, що більшою мірою зачепила західні регіони України — ми отримали роздвоєну ідентичність. Це не означає, що на лівому березі Дніпра всі євразійці, а на правому — всі європейці. Ні — кожен із нас поділений навпіл — ми всі частково європейці, частково — євразійці. І ми хочемо 45-мільйонний народ, змінивши його колективну ідентичність, систему цінностей, перевести до європейської цивілізації. Це величезне завдання. Тому ми маємо налаштуватись на дуже тяжку й важку дорогу — ось як я бачу майбутнє України. Я вірю, що все буде добре, але не вірю, що це тра-

питься швидко. Немає такої обов'язковості чи визначеності наперед, що Україна буде багатою, сильною європейською країною. Але цей імпульс є в людей, вони хочуть цього, і його потрібно за можливості реалізовувати. У нас є шанс, але немає визначеності наперед — ми маємо цим шансом скористатись. Тому коли мені кажуть: «Як ти бачиш, яка країна нам найближча в майбутньому, який зразок?» Багато хто вважає, що Польща. Про Німеччину дехто навіть мріє, чи про Францію. Я кажу: «Ні. Дивіться за маркерами. Для мене це Болгарія» Досить велика, православна, слов'янська, постколоніальна, посткомуністична країна. Збіг маркерів, які свідчать про певні внутрішні «ідентифікаційні матриці», про їхню близькість. Звісно, зі своїми особливостями. Болгарія — європейська країна, але з величезною кількістю проблем: щодо збереження своєї ідентичності, корупція, економічні проблеми тощо. Величезна кількість проблем. Я спілкуюся з болгарами, євреями Болгарії, приїжджаю туди, був знайомим з керівництвом. Але на це крутять носом, особливо ті, хто радикали: «Яка Болгарія! Ми — велика країна». Тому дуже складно і дуже довго. І всі, хто каже, що знає, як зробити це швидко — це популізм, просто кажучи, чергова брехня. Але багато людей розчаровані, вони у фрустрації від відсутності швидких результатів, вони хочуть слухати популістів. У нашому суспільстві, на жаль, понад третина респондентів соціологічних досліджень готових повірити популістам і підтримати їх. І це нам загрожує набагато більше, ніж ті праві радикали, якими нас лякають. Ті мають 3%, а ці — понад 30%. І з цим, мені здається, варто працювати.

— Налаштувавшись на тривалу складну працю, яка ще невідомо куди приведе, — до Німеччини чи до Болгарії.

— Швидше до Болгарії, але шанс є.

— Це не так і погано насправді. Дякую вам за інтерв'ю.

Перекладач з російської: Олеся Мандебура

ІНТЕРВ'Ю ІЗ ОСТАПОМ ДРОЗДОВИМ

19 березня 2019 року

— У нас в студії «Ініціатива Першого грудня» в особі одного із чільних представників цієї «Ініціативи». Йосиф Зісельс є моїм сьогоднішнім співрозмовником. Певно знаєте, чого Ви тут?

— Ви ж сказали: у зв'язку із вчорашнім зверненням «Групи».

— Після цієї заяви Ви багато про себе вислухали нового і цікавого, чого раніше не знали?

— Ні, в мене не було часу.

— А я вислухав і хочу поговорити власне про те, що мають робити моральні авторитети чи кого так вважає суспільство в такий час, як наш.

— Ви будете висловлювати тільки одну точку зору, висвітлювати одну сторону? В мене багато роботи і я не встиг подивитися на реакцію людей. Але я думаю, що вони, як завжди, є полярні.

— Так, є такі й такі. Я буду багато озвучувати, бо мене теж багато чого цікавить. Перше питання, я попрошу озвучити передісторію цієї підтримки, оцього листа на підтримку Президента, конкретного кандидата.

— Із повітря нічого не з'являється. Передусім я можу згадати, що ми порушуємо питання, які опосередковано пов'язані з цим зверненням. Ми збираємось раз на два-три місяці і обговорюємо різні питання. Напряму такого не було ніколи, напряму ми ніколи не обговорювали підтримку Президента чи якоїсь партії. Але приблизно місяць чи два тому з'явився лист в інтернеті тимчасово головуючого нашої «Ініціативної групи» мого друга дисидента Мирослава Мариновича. Він написав, що буде голосувати за Порошенка і пояснив, чому він вважає правильним цей вибір. Це змусило нас замислитись, на черговому зібранні ми обговорили це, не дійшли остаточного висновку, але вирішили, хай нам хтось із членів нашої «Групи» подасть текст на обговорення. Так було зроблено. Двоє членів «Групи» підготували текст і надіслали нам, ми довго сперечалися спочатку в інтернеті, ми збиралися разом для обговорення і нарешті вийшов той текст, який вчора було оприлюднено. Отака передісторія.

— А з Адміністрації Президента не було побажань?

— До мене — ні.

— Можливо, до когось із членів «Групи», щоб якось усе-таки привернути її до себе.

— Наскільки я знаю членів «Групи», то я думаю, що таке звернення з Адміністрації навпаки відштовхнуло б нас, а не привернуло.

— Наскільки консолідоване це рішення?

— Воно підтримане дев'ятьма членами. Там є дев'ять підписів.

— А всього скільки осіб входять до організації? Чи це не є стала цифра?

— Є два члени «Групи», які утримались, які не підписали його. Дев'ять підписали, два утримались.

— Тобто є підстави вважати, що ця заява була легітимною і виражає думку більшості?

— Ні, я думаю, що це не підстава. Бо в нас немає голосування в прямому сенсі цього слова. Ми намагаємося вирішувати наші питання, досягаючи консенсусу. Можна утриматися, але якщо не утримуєшся, якщо «проти», то така заява взагалі не береться до уваги. Були такі випадки, коли не всі поділяли думку і були категорично проти. Так що я можу говорити від себе та ще вісьмох людей, які підписалися. Вони «за» це звернення. А інших питайте самі.

— Мабуть, спитаю, коли вибори пройдуть.

— Чому? Можна до виборів.

— Ви розумієте значення отакого кроку?

— Мені важливо, що розуміють ті, хто читає і слухає це. Я не хочу перебільшувати значення, але це інше питання. Я взагалі вважаю, що Україна знаходиться в дуже хаотичному, деморалізованому стані. Це пов'язано, на мій погляд, із тим, що після сімдесяти років комунізму, комуністичної брехні і тоталітарного насильства люди пристосувалися до того способу життя, прийняли ті гасла, і хто залишився живим, їх на різних зборах повторював. Не рахуючи тих, хто був дисидентом, як, наприклад, пан Маринович чи я. Коли це зникло, на переході від 1980-х до 90-х, суспільство втратило певні орієнтири. Я називаю це абстинентним синдромом, тобто ломкою. Наркоман отримував багато років певний наркотик.

— Це похмілля таке...

— Це гірше за похмілля. Це набагато гірше. Раптом припинили

йому давати цей наркотик і він залишився в абстинентному синдромі. Якщо Ви читали повість Стругацьких «Залюднений острів», там описаний цей синдром від певного опромінювання. І це призвело до хаотичного, деморалізованого стану, і з цього стану, а він вже триває близько тридцяти років, повинна викристалізуватися якась нова система формальних і неформальних законів, які будуть потім керувати суспільством. А поки що ми — хаос певним чином. Так ось, у цьому стані немає моральних авторитетів. Вони не потрібні. Немає потреби в моральних авторитетах, ми бачимо це, наша справа обговорити між собою і висловити нашу думку — невеличкої групи похилого віку людей, хворих, які тільки на власному досвіді життєвому і з огляду на наше бачення України та її майбутнього висловлюємо свої думки. Хто прислуховується, хто ні, ми не знаємо цього, але я не думаю, що їх дуже багато, я не хочу перебільшувати наш вплив на суспільство.

— У мене відразу виникло два запитання. Перше: Ви описуєте сімдесят років, і я себе ловлю на думці, а чи не є таким дуже поганим відгомонам отих сімдесяти років власне так звані листи інтелігенції на підтримку когось там, колективні листи підтримки? По-перше, в СРСР любили це робити, всіх підтримувати, так? А потім за Януковича збирали листи, Ющенко, тепер вже цей збирає.

— Я добре знаю ці листи підтримки за радянських часів, я їх пам'ятаю. Більше того — такі листи були проти мене.

— Люди не довіряють такому інституту, як «листи підтримки».

— Ви думаєте, ми не розуміли, що так будуть трактувати це? Але якщо Ви це порівнюєте, то я думаю, це некоректне порівняння. Бо, поперше, нас ніхто не просив про це. По-друге, ми не підтримуємо владу. Ми говоримо про її недоліки, ось звернення! Більше того, ота книжка, що я Вам подарував, це наші тексти, зібрані за всі ці роки, і там немає жодного тексту на підтримку жодної влади.

— То чого тепер з'явився?

— А нема підтримки влади!

— Є месендж для суспільства — ми «за».

— Якщо Ви уважно прочитаєте, то побачите, там є перелік певних недоліків влади.

— Ну так, заради об'єктивної картини.

— І ми двічі зустрічалися з Президентом Порошенком, коли я очолював «Групу». І дуже жорстко його критикували, отак, як ми з Вами си-

димо зараз. Він не завжди реагував мирно. Але ми йому казали, ми ж не на кухнях про це говорили і не в ресторанах, ми говорили йому це прямо, що якщо він ігнорує діалог з громадянським суспільством, якщо він не дає правильно функціонувати соціальним ліфтам, якщо він не робить нічого для того, щоби зменшити соціальну несправедливість, то всю цю бездіяльність можна вважати нашою критикою влади. Це написано в нашому листі. Бо серед проблем, які сьогодні постали перед Україною, а їх дуже багато, і корупція не найголовніша серед тих проблем. І ті, що я раніше перерахував, також не є головними. Ми — нас дев'ятеро — головною проблемою бачимо безпеку держави, питання фізичного існування держави, це найголовніше, що ми зараз бачимо. Ми не претендуємо на істину в останній інстанції і ми ніколи не закликаємо робити те, що ми робимо: подивіться, де заклик? Ми кажемо: «Ми, дев'ятеро нас, дійшли висновку, що в цих умовах, саме ця людина, яку ми критикували і критикуємо і будемо далі критикувати, може допомогти нам вирішити проблему безпеки держави. Альтернативи йому серед тих кандидатів, які є, ми не бачимо. Якщо ми не бачимо, можливо, Ви бачите, то Ви проголосуйте за нього. А ми не бачимо, і тому ми голосуємо за нашого кандидата. Ми знаємо, що він робив, не все, звичайно, бо ми не допущені до таємниць, ми прості люди, ми не стоїмо там під дверима Адміністрації, ми не в Кабміні. Ми — громадянське суспільство, маленька частина громадянського суспільства, ми бачимо те, що ми бачимо. І бачимо, що незважаючи на всі недоліки, провини і все інше заради безпеки зроблено багато. Не ним, не Президентом, а нами всіма з ним разом. І тому ми хотіли би і далі разом з ним продовжувати захищати нашу державу. І повірте, пане Остапе, ми з Мариновичем, які відсиділи за Радянської влади багато років у в'язницях і таборах, ніколи не пішли би просто так підтримувати когось, якщо б не вважали, що це останній шанс. Ми вважаємо, що ми адекватно реагуємо на загрози проти нашої держави. Хтось вважає, що ми перебільшуємо. Але я Вам скажу так: якщо я помиляюсь в цих прогнозах, що державі загрожує небезпека, то я вибачусь. Я скажу: я помилився в тому, що проголосував за Порошенка. Ні в чому іншому, саме в цьому. Але якщо Ви помиляєтесь, то розумієте, це несиметрична ситуація. Нікому не потрібне буде Ваше вибачення, коли російські танки стоятимуть під нашими вікнами. Ось про що йдеться! Ситуація несиметрична. За наявності цієї загрози, якщо хтось із кандидатів, які таким чи іншим чином можуть стати Президентом, хто гарантує, що він,

як Янукович не звернеться до Путіна за допомогою. І ця допомога буде набагато більшою, ніж та, що була надана Януковичу. Якщо з того моменту загинуло тринадцять тисяч людей, то, на жаль, наступний раунд цієї боротьби буде набагато кривавіший.

— Я зараз у ситуації, коли одночасно маю запитувати дуже жорстко про цього кандидата, тому що Ваш моральний авторитет переважає шальку терезів. Я не буду цього робити, бо це не самоціль, мене цікавить інше. В мене була така думка, що сама «Ініціатива Першого грудня» також свої метаморфози пройшла, там були люди, які виходили, які перегоріли, не захотіли на самому початку...

— За часів Януковича...

— Коли утворилася ця «Група», то у суспільстві з'явилась така думка, що це моральні арбітри, а не агітатори. Вони повинні бути над процесом, вони повинні всім політикам незалежно від їхньої «правильності» вказати на їхні системні прорахунки, вони повинні всім сказати: «Будь ласка, перестаньте красти на оборонці; будь ласка, робіть щось в своїх кадрових політиках, робіть щось із своїм лицемірством, своїм популізмом і т.д. Ось це би вимагалось від так званих моральних авторитетів: щоб вони стояли «над». Ви думали про це?

— Ми думаємо і думали про це. Ми пройшли вже великий шлях незалежності України і бачимо, що люди, які дивляться чи слухають у тому деморалізованому хаотичному стані, про який я вже зазначив, коли приходить хтось, не важливо прем'єр-міністр, новий парламент, президент, вони спочатку очаровуються і чекають від цієї людини чи від цього органу забагато.

— То хіба не дуже далекі люди, їх небагато...

— Ні, якраз це більшість!

— Поганенька у нас більшість, неякісна.

— Ми самі обираємо цю владу. Яка влада, таке суспільство! У нас демократична, відносно демократична ситуація, ми самі обираємо цю владу! Ми самі обираємо очарування, а потім розчарування. Я ще в 2004 р., коли був Помаранчевий майдан, в якому я брав активну участь, сказав одразу після нього: не очаровуйтеся і не будете розчаровані. Нема месій, і ніхто не зробить Україну швидко хорошою країною. Це нереально. Якщо ми тверезі люди, якщо ми взагалі думаємо і щось розуміємо про нашу країну, ми повинні розуміти, що це буде довгий, дуже тяжкий і кривавий шлях. Дуже тяжкий і дуже довгий. Іншого шляху в нас

нема. Всі, хто вірять популістам, а популістам за соціологічним дослідженням вірять половина виборців. Половина виборців готова голосувати за будь-які брехливі обіцянки. Що в такому стані робити: ми говоримо своє. Ми не маємо тих важелів, про які ви тільки-но говорили. Ми не можемо бути арбітрами, бо нас не послухають. Нас не слухають навіть наші рідні! Що вже говорити про суспільство і далі про владу! Які в нас реальні механізми в руках, щоби впливати на владу?

— Крім репутації, крім імені, крім слова, нічого більше. Але це і є Ваш капітал основний.

— Так. А я й сказав, що зараз час, який не потребує моральних авторитетів.

— Ви себе запитували: «Чи я буду стояти «над», чи я все-таки втручатимусь у це»?

— Бути «над» — це не дуже коректно. Ми — частина народу, ми не можемо бути «над» всім народом, який переживає тяжкі часи.

— Я не про народ.

— А це все народ — і злодії, і хороші люди, все це наш народ. Ми його не сепаруємо на ті частини, що ці нам непотрібні, а цих би ми залишили в минулому. Ми говоримо до всіх. Ми адресуємо свої звернення і до влади, і до людей. Ми хочемо говорити правду не тільки владі, а й людям. Подивіться, кого ви обираєте. Не обирайте тих, кого будете потім проклинати. Ми про це говоримо, у тій книжці багато таких звернень.

Але зараз, ще раз скажу, ми не впевнені, що Україна вже пройшла ту точку біфуркації, коли немає вороття назад у цю імперію, квазірадянське наше минуле. Ми сперечаємося з цього приводу. У нас немає виміральної апаратури і критеріїв, щоб ми точно знали: ми вже пройшли цю точку чи ні. Якщо ми не впевнені в цьому, то ми можемо перебільшити загрозу, але ми не вправі і применшувати. Ось про що йдеться.

— Але люди цинічні. Люди дивляться досить скептично на це все.

— Цинічних людей, повірте моєму великому досвіду, не так вже й багато, просто вони більш спритні в житті.

— Можливо. Що я мав на увазі: кандидат, якого Ви отак опосередковано чи прямо вважаєте гідним підтримки, має очевидні здобутки, проривні надбання порівняно з 2014-м і очевидні прорахунки, невдачі, навіть злочини. І те, і те є очевидним. Те, що Ви виставляєте як здобуток, чи означає, що ви толеруєте, заплющуєте очі на таке ж саме очевидне зло.

— Б-же борони! Ми в цьому зверненні ще раз акцентували увагу, що є недоліки.

— А Ви впевнені, що його виборець до вас прислухається, також бачачи недоліки?

— Ні, не впевнені. Ми впевнені тільки в нашому переконанні, що Україні зараз загрожує небезпека. І що ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоби цю небезпеку подолати.

— Ви дивилися ці журналістські розслідування про розкрадання в оборонпромі?

— Я дуже багато працюю.

— Ви чули про них?

— Звичайно, чув. Ви знаєте, що в мене правозахисний бекграунд?

— Ви є правозахисник насамперед.

— Так. Я вірю в презумпцію невинуватості. Якщо якийсь суд після апеляції, після всіх переглядів називає людину злочинцем, я тоді можу озброїтись цим терміном.

— Але це неможливо в нашій країні.

— О, пане Остапе, якщо ми, громадянське суспільство, за ці п'ять років, досить демократичних п'ять років, не змогли примусити владу зробити незалежним суд, чия це проблема? Це тільки влади проблема, чи це наша проблема?

— Тоді навіщо підтримувати владу, яка не спромоглася це зробити? Це не докір, але це нормальне запитання.

— Але ми рухаємося до непростого виконання цієї мети, до незалежного суду. Ви знаєте, наскільки зараз Верховний Суд краще, ніж попередній? Я це знаю, бо я цим трохи займався. Я брав участь у виборах директора Антикорупційного бюро, вибори здійснювалися від громадськості антикорупційних прокурорів. Дещо зроблено, я не хочу перебільшувати. Але я б не хотів, щоб коли журналісти і політики (в лапках!) дивилися на здобутки, повертаючи телескоп іншим боком, і тоді все здавалося мізерним. А за наявності недоліків — щоб вони повертали його правильно, і все перебільшували.

— А можна дивитися в два ока відразу і бачити і те, і те?

— У мене виходить. У журналістів, як правило, ні, бо журналісти виконують замовлення. Тих чи інших політиків, бізнесменів, олігархів...

— І «замовлення» своєї професії: розвінчувати і «рити». Це частина професії, якої дуже бракувало в СРСР, тому ми погано навчені.

— Це так, але до справжніх журналістів, чесних і незалежних, нам ще йти і йти. Але ми на це звернули увагу широкого загалу. Ми написали, що коли безпосередньо перед виборами з'являються якісь новини, які викривають можливі злочини, то я повинен подумати, а чому це тепер, а не раніше? Я трошки чув про це розслідування про оборонпром. І я бачив матеріал, що є група кримінальних проваджень, які вже давно тривають, але не доходять до своєї мети, до суду. Але це не новина. І базуючись на тих старих провадженнях перед виборами, з'являються раптом оці викривальні матеріали. Можливо, вони справедливі. Це хай вирішить суд, якого ми повинні домогтися.

— Але тоді зустрічне запитання — чому раптом перед виборами з'являється Томос? Чому раптом перед виборами з'являється захист української мови? Це теж симетричне питання, так?

Не зовсім. Бо Томос — це справа не тільки Президента. Філарет іде до Томосу більш як двадцять років. І він зробив дуже багато, щоби Україна отримала Томос.

— Але на цьому іде Президент Порошенко до другого терміну, власне на Томосі.

— Президент Порошенко допоміг у цьому.

— Чому перед виборами, Ви собі ставили запитання?

— Звичайно, для підвищення свого електорального рівня. Ви бачили президента, який не робив би цього?

— То правда...

— Якщо робиться щось незаконно для підвищення свого рейтингу, це повинно розслідуватись і бути перед судом. Я вам скажу так: я наводжу дуже красномовний приклад. Був такий Августо Піночет, генерал чилійської армії, який у 1983-му шляхом військового перевороту зняв соціалістичний уряд, який переміг на виборах.

— Такий проросійський, прорадянський...

— Прорадянський, Союз дуже допомагав Сальвадоре Альєнде. І Піночет шляхом терору захистив свою країну Чилі від комуністичної зарази і від того терору, який супроводжував би перемогу комунізму.

— Яка аналогія?

— Покажіть мені країну, де був комунізм і де не було терору. Такої країни немає. Піночет пішов на злочин, але блокував більший злочин. Його судили нещодавно вже в старому, дуже похилому віці, і він все одно постав перед судом. На жаль, у нас немає механізмів, які б су-

дили президентів під час їхньої каденції. Більше того: їх немає і в інших країнах! Ви бачили багато імпічментів в цивілізованих країнах?

— **Імпічменти прописані у всіх демократичних країнах світу.**

— Візьміть південні країни: там багато президентів ув'язнені. Але після вже своєї каденції. В Ізраїлі сидить екс-президент, екс-прем'єр сидить у в'язниці. Головний рабин сидів в Ізраїлі. Але вже після того, як вони відбули свої каденції. Навіть цивілізований світ не може поки що зробити модель судової системи, яка могла б відсторонити від влади і судити за злочини під час його каденції. Ми повинні рухатись до цього. Я мрію про той стан, коли Україна може судити хоч би екс-президентів та екс-прем'єр-міністрів. Але ми ще навіть до цього не дійшли! Жоден президент, жоден прем'єр не сидить в тюрмі. Окрім Тимошенко.

— **То у Вас буде нагода своєму кандидату сказати, попросити внести закон про імпічмент, зробити щось з Януковичем нарешті...**

— Але ще раз кажу: для того, щоб робити перетворення позитивні в своїй країні, вона повинна бути, її треба зберегти! Ми п'ять років, «ми» я кажу це «громадянське суспільство», яке вже тепер не так, як нас було — купка дисидентів за всю історію Радянської України ми знаємо після 1954 р. 5000 тільки політичних процесів на 50-мільйонний народ. А зараз це мільйони, вони за ці п'ять років зробили дуже багато. Це не влада приймала ці закони, не парламент, це їх примушувало громадянське суспільство і наші західні партнери їх примушували приймати ті чи інші акти, а потім виконувати так, як вони можуть.

— **Тут навіть другий чинник сильніший.**

— У Вас немає такої ваги, щоб це перевірити. Але воно зосереджено кумулятивно на одному й тому ж. Я кажу, що в тому стані, в якому громадянське суспільство знаходиться зараз, якщо ми збережемо державу, воно здатне пройти далі цей шлях і примусити владу разом знову ж із західними партнерами прийняти інші акти, які ще не прийняті, і поліпшувати нашу країну. Якщо не буде країни, то все це даремно.

— **Я простежую той хід думок, які з'являються у документі Мариновича і у Вас.**

— Але бачите, його текст відрізняється.

— **Так, і у Вашій системі пріоритетів простежується загроза втрати державності. Це основний момент, це, умовно кажучи, купол, який собою накриває навіть весь негатив, пов'язаний з Порошенком, із владою. Бо той негатив очевидний, якщо треба знайти, то він знай-**

детсья, і Ви вважаєте, що це річ, яка є найважливіша, а з тими «блохами» ми розберемося пізніше.

— Якби це були «блохи», ми б їх не зазначили в цьому зверненні. Якби це був, як Ви кажете, купол, ми б їх взагалі не зазначили. Ми би закрили взагалі ці недоліки, але ми їх позначили, бо ми їх позначали всі п'ять років у спілкуванні із владою і суспільством. Але про що ми кажемо? Так, ці недоліки є, і можливо, ми допоможемо колись також, коли буде можливість створити такий суд, який їх розслідує, недоліки і ці можливі злочини. Але сьогодні, коли є небезпека для існування держави, яку ми бачимо, це не применшується, а просто відходить на другий план: давайте збережемо державу, а потім будемо розбиратися.

— А що такого сталося в 1919-му? А що, в 17-му не було такої самої загрози? Чи в 16-му, чи в 15-му?

— Ми пов'язуємо загрозу саме з виборами. Бо Президент разом із громадянським суспільством, разом із волонтерами, з армією. До речі, він досить багато зробив, щоби вона піднялася за півроку війни, вони зробили за ці роки і роблять все, щоби цю загрозу применшити.

Але вибори — це зміна. Ми знаємо, що й ті вибори несли зміни великі. Я наводжу приклад: у 2010 р., коли всі були розчаровані дуже в Ющенку і не хотіли його бачити й слухати, вони проголосували за Януковича. І я бачу це, і ми про це говоримо на своїх зібраннях, я про це перший заговорив, що ми бачимо сьогодні аналогію 2010-му. Таке розчарування, такий негатив проти влади, що ми здатні знову обрати будь-кого, тільки не Порошенка.

— Так питання не стоїть!

— Це для Вас не стоїть. А ми бачимо, що питання так стоїть для більшості, на жаль: будь-кого, неважливо, хто буде потім, тільки не Порошенко. І деякі олігархи так вважають. Тільки не Порошенко. І Путін так вважає. Путіну наплювати, хто буде після Порошенка, йому найважливіше, щоб не був Порошенко.

— А це Вас не відсилає до тієї ж самої ідеології, яку також наша країна неодноразово проходила: «Шановні друзі, погодьмося на менше зло»?

— Це не відсилає, ми так і говоримо. З багатьох поганих кандидатів ми обираємо «менше зло». Так, ми про це прямо і говоримо.

— Але, якщо вдуматися, це страшно!

— Ми не повинні цього лякатися. Ми повинні про це сказати. Так,

сьогодні це найменше зло, особливо в частині загрози безпеці країни. І ми про це говоримо. Так, це менше зло, бо в цьому аспекті, а він для нас найважливіший, він може допомогти нам зберегти країну. А потім розберемося з усіма іншими вадами.

— Добре, я не беру Зеленського і Тимошенка, бо це одіозні постаті і про них проговорено стільки, що вже нема де проби ставити...

— Але вони реальні кандидати.

— Так. Проте я кажу про інше: чим страшніший від Порошенка був би, якщо з розряду силовиків, Гриценко чи Наливайченко, які також мають досвід, чи Смешко, чи, наприклад, Роман Безсмертний, який є дуже грамотною і високоінтелектуальною людиною. Тобто я до чого: чим аж такі страшні проти Петра Олексійовича є цілком гідні нормальні політики, яких не запали ніхто ні на Мальдівах, ні на офшорах, ні на виведенні капіталу з країни тощо.

— Але вони ще не були президентами.

— Ну то хай побудуть! А що поганого в змінах?

— І ми будемо нехтувати тим важливим чинником, про який зазначали? Небезпекою країни?

— Але вони, можливо, є фактором більшої безпеки?

— Ви здатні ризикувати на небезпеці? Я не здатен на це! А якщо вони гірше, ніж він, це зроблять? Що тоді, ми будемо вибачатися? Я вибачусь, якщо я помилюсь за своє власне голосування, більше ні за що. Я сказав у цьому зверненні: я проголосую так. Хоча я його критикував. Але те, що він терпить критику, те, що він не задавив її, те, що він взагалі дозволяє говорити її йому в вічі, це не кожен Президент таке дозволить. Навіть Ющенко такого не терпів, коли йому говорили правду в очі.

Тож давайте не будемо: ми маємо реальних людей, реальне суспільство і реальну загрозу безпеці, і я не можу ризикувати цією безпекою.

— А що Ви вважаєте, що всяка зміна означає погіршення ситуації? Будь-яка зміна в цій країні тільки на гірше?

— Пане Остапе, я знайомий з усіма тими, кого Ви назвали.

— Я назвав тих людей, за якими я стежу. Інші люди своїх би назвали. Я Зеленського і Тимошенка зовсім до цього списку не зараховую.

— Ми бачили п'ять років цього Президента. Бачили його недоліки, його вади, про злочини поговоримо після суду, якщо він відбудеться, і ми бачили його досягнення, не особисті досягнення, а на чолі держави, на чолі громадянського суспільства, яке інколи суперечило

йому і критикувало його. Я не говорю, що це він врятував країну. Але він ішов тим самим шляхом, яким ішли й ми до порятунку країни. Він передбачуваний, ми знаємо, що він і далі може робити. Про інших я так не можу сказати, я не маю в цьому впевненості, але я не можу ризикувати. Ще раз кажу: небезпека тут не стоїть на кону, вона понад усе.

— **Оце і є технологія, передвиборча технологія безальтернативності. Ви маєте погодитися, бо це так...**

— Передвиборчі перегони тривають вже давно, і я не виступав жодного разу. Я би і сьогодні не виступав, якби не це звернення. Я підписав його, бо я проголосую так. Я не беру участі в перегонах, я слідкую за соціологічними дослідженнями. Я бачу, що половина здатна проголосувати за брехню популістську. І ми бачимо, що сьогодні всі навіть ті кандидати, ставляться більш розбірливо до методів і способів своєї роботи, беруть на озброєння брудні технології, бо інколи їм здається, що якщо інші це використовують, то вони будуть неконкурентоспроможні, щоби перемогти їх. Тому я з повагою ставлюся до Садового, який зняв свою кандидатуру, але не дійшов до використання таких технологій. Можливо, з інших причин зняв, бо у нього був низький рейтинг.

— **Але чому ваша когорта інтелектуалів не запросила їх, скажімо, на якийсь такий форум, щоб проговорити по 3–4 години ключові основоположні речі...**

— Кого?

— **Усіх кандидатів, кого ви вважаєте альтернативними. Мінус оцей весь треш. Тих, кого ви принаймні вважаєте альтернативними.**

— Хороша ідея. Але, по-перше, багато з тих людей, які це підписали, вони похилого віку і дуже хворі. З цим нічого не вдієш. «Група» виникла 2011-го, коли вони ще були не такого віку і не такі хворі. Але вони піднялися і прийшли. Збирати їх часто, на жаль, немає можливості. І ці зустрічі не такі прості.

Прийшли би ті, які мають низький рейтинг, але ми правди все одно не знали б. Навіть якщо в очі дивитись, ти не можеш за годину-дві дізнатись, як поведеться ця людина в екстремальній ситуації, коли в нього на плечах буде вся держава, коли в нього буде такий ворог, як Російська Федерація.

Так, на наших зборах ми обговорювали можливість таких зустрічей і, до того ж, я ще пропонував запросити експертів, які б нам дали більше, ніж ми маємо, розуміння отого рівня небезпеки. Я пропону-

вав це, але ситуація визріла так, що вона саме тепер була потрібна. Бо ми розуміли, що, можливо, Україна рухається у прірву, і ми не могли більше очікувати, зустрітися.

— Так воно виглядає, що є людський фактор. Ви самі сказали, що є люди різні. Наприклад, двоє не підписали. Є старші люди, які не будуть надто перейматися, вникати, вони просто діють, довіряючи своїм колегам, і так далі. Схоже на те, що просто, умовно кажучи, формальний лідер Мирослав Маринович зробив для себе політичний вибір і просто під це підігнав групу. Може так воно виглядати?

— Мирослав Маринович, на жаль, давно не приїздить до Києва, бо він хворий. Він бере участь по скайпу. Він лікується, зараз, можливо, почувається трохи краще. Він написав свого листа і не звернувся до нас. Він не впливав на нас. Ми з ним друзі. Він жодного разу не зателефонував мені, хоча ми друзі, і не сказав: «Давайте підтримаємо моє звернення». Я впевнений, що він і іншим так не казав... У нас було чергове зібрання. Ми раз на два-три місяці збираємось і обговорюємо наші справи. Ми зібрались і обговорили. Зокрема, обговорювали і цей хід. Не всі поділяють його думку, але більшість сказала «Так». І тоді виникла ця проблема: чи не зробити нам спільний документ. Оскільки ще не було документа, ми доручили підготувати його двом нашим членам. Це було досить спонтанно, тобто я для себе вже вирішив, що я проголосую за Порошенка.

— Це приватне рішення.

— Це приватне рішення, і я ні від кого його не приховував.

— І тут постає запитання: все ж таки, а чому Ви не захотіли виступити так само приватно, як пан Маринович. Варто віддати йому належне — він зробив це абсолютно коректно. Він не вказував, що це якась публічна позиція чи колективна. «Я вважаю так-то». Навіщо це було оформлювати в такий пафосний документ, який добре пізніше піариться? Який штаб на Банковій потім бере і класно піарить: «От моральні авторитети»...

— Я не бачив ще від того піару. Але оскільки там зазначено недоліки, то я не думаю, що вони будуть цей документ піарить.

Людину можна запитати, чому вона зробила щось. Я не можу запитати: «Чому ти не зробив того?» На це набагато складніше відповідати. Ну, наприклад, мене запитують: «Чому ти не поїхав, як усі твої родичі, знайомі, в Ізраїль?» А я кажу: «Можна запитати людину, яка

вирішила емігрувати, чому ти емігруєш. Але не можна запитати у людини, яка не емігрувала, чому вона не емігрує. Бо я живу тут! Я віддав частину свого життя, шість років у таборах. Я жодного разу не працював в уряді, я все своє життя у громадянському суспільстві. Я повністю в ньому реалізований. Я не залежу від влади, від держави. Я не отримую від неї гроші, я сам їх заробляю, я незалежний. І всі інші — також незалежні, самодостатні люди похилого віку. Перед нами вже вічність. І ми повинні про це думати. І я Вам скажу: ми про це думаємо. І це звернення також про те, що нам скоро у вічність іти. Бо я не дозволив би собі знехтувати безпекою країни. Не дозволив би собі особисто. Можливо, я також особисто написав би листа пізніше. Але по-своєму. У мене інші були би аргументи. Наприклад, один із аргументів я озвучив учора на конференції. Інші з ним не згодні».

Я кажу: «Ми ходили на майдани, зокрема, але це було не найголовніше, проти олігархів: відсторонити олігархів від влади, бізнес від влади, гроші від влади, щоб гроші не впливали на прийняття політичних рішень. Це майдани про це говорили. І обговорювали журналісти і всі інші. А хто звернув увагу, а де зараз олігархи, про яких ми говорили?»

— Там, де і були, повірте. В них нічого не помінялось.

— Хвилиночку. Помінялось. По-перше, Фірташ де зараз? В Австрії, очікує депортації в Америку, і рішення про депортацію вже прийнято. Коломойський сидить в Ізраїлі або в Женеві. Де зараз Ахметов? Лікує свої проблеми з Донбасом?

— Він зараз є молодшим партнером кандидата...

— У бізнесі. Не переводьте розмову, олігарх — це людина, яка своїми статками впливає на прийняття політичних рішень. Ви кажете, що Ахметов сприяє прийняттю політичних рішень, антиросійських, про оборону країни, про підсилення армії?

— Повірте, його це не цікавить. Йому потрібен політичний захист своєї імперії, який він отримує на Банковій. Про це теж усі знають.

— Якщо його це цікавить, то він не олігарх. Ми говоримо про різні речі. Я кажу про вплив грошей на прийняття рішень. І я його зараз не бачу. Так, є вплив на парламент. Бо там кожен олігарх має свої групи, свої партії кишенькові, і там вплив ще є, але повірте, і я це відчуваю дуже добре, на Порошенка немає впливу від інших олігархів на прийняття ним політичних рішень з важливих питань для цієї країни: щодо армії, оборони, на тему нашого курсу...

— А на тему заробляння грошей. Ви на цю тему не говорите, Вам цього не треба? Вам достатньо просто, щоб був безпековий блок непорушний, я розумію...

— Не змішуйте, я розставляю пріоритети, і ми їх тут також розставили. Все важливо, але сьогодні більш важливо зберегти державу. Я перепрошую, що ми знову повертаємося до цієї тези, але вона тут проговорена спочатку, а не в кінці. І не як другорядна, а як головна. І саме це спонукало нас до тих підписів. Повірте, вони нам далися не легко, ми багато сперечалися про це, але все ж таки вирішили, що безпека держави важливіша, ніж інше. Це ситуативне. Тепер треба зберегти державу, а потім поліпшувати її разом.

— Проте якщо суспільство це сприймає так: «Ага, його підтримали Зісельс, Маринович, Кернес, Труханов, Ахметов...» І наче таке ось товариство не дуже...

— Я думаю, його підтримують ще мільйони, Ви їх усіх будете через кому ставити? Я казав про хаос у нашому суспільстві. Різні люди підтримують за різних причин. У кожного свої причини. Я не маю статків від Порошенка і не чекаю, я взагалі ніколи в житті бізнесом не займався, це не моє. І тому мені це не потрібно. Я за нього голосую, тому що він найкраще допоможе нам в громадянському суспільстві зберегти незалежну державу. За що підтримує його Кернес, можна подумати, його запитати. Більше того, я знаю щирих людей, які інших підтримують. Не його. Кожний обирає сам, свої пріоритети.

— Я не скажу, з ким я розмовляв, але це дуже високопоставлена людина, з якою я розмовляв після Вашого звернення. І Ви, мабуть, розумієте, що люди розуміють: що за прізвищем Вашого кандидата — різне всіяке, але в системі пріоритетів оце — зберегти Україну, Україна в небезпеці, і такі основоположні речі фактично перекреслюють все. А для мене це такі речі, до яких дуже важко апелювати: це така важка артилерія.

— Я вас розумію. Але якщо ми подивимося уважно, ми пишемо про чорний піар, ми категорично заперечуємо проти цих брудних технологій, які нині повсюдно застосовуються. Але подивимося: за останні роки якщо хтось робив піар-контент, підраховував відсотки негативних матеріалів, я Вас запевняю, за останні півроку чи за рік проти Порошенка більше негативних матеріалів, ніж проти всіх інших кандидатів разом узятих.

— Там усе намішано. Всі проти всіх.

— Намішано, але є вага, так? І є зовнішній чинник, який для нас дуже важливий. Зовнішньополітичний, геополітичний, воєнний. І кожен обирає сам свої пріоритети. Кернес не написав про недоліки Порошенка, коли його підтримав. Мені це було неприємно, коли Кернес його підтримав. Я думаю, що це більше забрало в Порошенка, ніж дало йому.

— А зробити, щоб Харків проголосував за Порошенка?

— Ви бачите сьогодні можливість технічну, можливо, більше, ніж я, фальсифікувати вибори. Але сьогодні результати виборів перераховуються десять разів, як можна це зробити? Що, сервер сьогодні поставити, як при Януковичі? Де його заховати?

Я хочу сказати, що таке гостре питання про безпеку стало перед нами отак, як сьогодні, вперше. Але вперше в історії після незалежності України. Навіть коли ми виходили на Європейський Майдан, Революцію Гідності, навіть тоді це питання так не стояло. Бо ми чинили опір тільки тому недолугому президенту і тому, кого він підготував на свій захист, але вони розбіглися, щойно пролунали у відповідь декілька пострілів. Але Ви бачите, як наростає ціна відстоювання своїх поглядів громадянським суспільством. У 2004 р. не було вбитих. У 14-му ми загубили понад сто життів, Небесну сотню, і вже тисячі на фронті. Наступний цикл буде ще дорожче для нас коштувати. От я, наприклад, жартома кажу, що, можливо, п'ятірка кандидатів, яка має шанси, з них ніхто не наважиться повернути Україну, бо буде Майдан. Майдан змете кожного, хто буде повертати нас до Росії. Через корупцію не буде Майдану. Через те, що Ви кажете про ці й інші речі, не буде Майдану, а якщо нас знову повертатимуть у наше минуле, у квазірадянську імперію, то буде. Але є додатковий чинник — хто з них звернеться до Росії за допомогою. Про Порошенка я знаю: він не звернеться. Якщо я помиляюсь і він звернеться, я буду дуже здивований і прийду до Вас сюди.

— Я людей десять знаю, які теж не звернуться. Але то таке...

— Так, звичайно, але вони не будуть президентами.

— Дякую, що у Вас вистачило терпіння і Ви відповіли на всі мої запитання.

— Дякую, що запросили.

Науково-популярне видання

Йосиф Зісельс

РОЗСУДИ МОЇ ПОМИСЛИ

Упорядник Олексій Сінченко

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою редакції

Видавці: Леонід Фінберг, Костянтин Сігов

Редактор: *Олексій Сінченко*

Коректура: *Валентина Божок*

Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*

Верстка та дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

Підписано до друку 16.03.2021. Формат 60x84/16
Гарнітура Minion Pro, Myriad Pro. 26,97 ум. друк. арк.

ТОВ «Часопис «Дух і Літера»
Свідоцтво про реєстрацію ДК No 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Телефони: +38 (044) 425-60-20,
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,
тел. (044) 353 2514

e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010